



ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞI
-TARİHÎ KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME-**

Fulya AKMAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

**DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

EKİM 2020



**KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞI
-TARİHÎ KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME-**

Fulya AKMAN

**DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

EKİM 2020

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.



Fulya AKMAN

08/10/2020

KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞI
-TARİHÎ KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME-
(Doktora Tezi)

Fulya AKMAN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ekim 2020

ÖZET

Bu çalışmada, *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* [*Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü*] adlı on altı ciltlik eserde [diniy.] kısaltmasıyla verilen madde başlarından hareketle Kazakçanın dinî söz varlığının tespiti hedeflenmiştir. Söz konusu hedef doğrultusunda çalışmanın güvenilirliğini arttırmak için *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [*Kazak Dilinin Sözlüğü*] ve *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli* adlı eserler de taranmıştır. Günümüz Kazakçasının dinî söz varlığı, eş zamanlı yöntemle belirlenmiştir. Elde edilen malzemenin ilk İslami eserlerle karşılaştırılmasında ise art zamanlı yöntemle başvurulmuştur. *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* (*Rylands Nüshası*), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (*TIEM 73*); karşılaştırmada yararlanılan ilk İslami eserlerdir. Kazakça malzemenin tasnifinde Kuran-ı Kerim fihristleri esas alınmıştır. İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına süregelen ortak yönler ya da farklılıklar, her bir bölüm sonunda yapılan değerlendirme ile ortaya konmuştur. Bazı durumlarda etimolojik, fonetik ve morfolojik izahlara da yer verilmiştir. Son bölümde Kazakçanın dinî söz varlığı, istatistiksel veriler ve grafiklerle açıklanmıştır.

Bilim Kodu	:	30101
Anahtar	:	Kazakça, Dinî Söz Varlığı, Tarihî Karşılaştırma, İlk İslami Eserler
Kelimeler	:	
Sayfa Adedi	:	397
Danışman	:	Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL
Orcid ID	:	0000-0003-1367-6811

THE RELIGIOUS VOCABULARY OF KAZAKH
A HISTORICAL COMPARATIVE REVIEW

(Ph. D. Thesis)

Fulya AKMAN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

October 2020

ABSTRACT

In this study it is aimed to determine the religious vocabulary of Kazakh according to entry which are given by the abbreviation [diniy.] in *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* [Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü] which is sixteen volumes. Because of this aim to increase the reliability of the study *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [Kazak Dilinin Sözlüğü] and *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meāli* has been scanned. The religious vocabulary of modern Kazakh was determined by the synchronic method. In comparison of the obtained material with the first Islamic works, an diachronic method was used. *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* (Rylands Nüshası), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73) are the first Islamic works used in comparison. In the classification of Kazakh material, the catalog of The Holy Qur'an were taken as basis. Common aspects or differences from the earliest Islamic works to modern Kazakh revealed by the evaluation at the end of each section. In some cases etymologic, phonetic and morphologic explanations are also given. In the last part the religious vocabulary of Kazakh is explained with statistical data and graphics.

Science Code : 30101
Key Words : Kazakh, Religious Vocabulary, Historical Comparasion, First Islamic Works
Page Number : 397
Supervisor : Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL
Orcid Id : 0000-0003-1367-6811

TEŞEKKÜR

Üniversite üçüncü sınıf öğrencisi iken aldığım Kırgız ve Yeni Uygur Türkçesi derslerinde, şiir ve fıkralar ezberledik, hikâyeler okurduk. Dersin hocası, bir lehçeyi öğrenebilmenin en iyi yolunun, o lehçenin edebî eserleriyle haşır neşir olmaktan geçtiğini ifade ediyordu. Kendisi, lehçelere hâkimiyetiyle göz dolduruyor; şiirler okuyor, akıcı bir şekilde söz konusu lehçeleri konuşuyordu. Çok etkilenmiştim. Bu kişi, lisans bitirme tezinden bugüne uzanan yolculukta çalışma şansı yakaladığım ve bende Türk dünyası ufku oluşturan hocam, Sayın Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL'dir. Kendisine, rahle-i tedrisinde bana öğrettiği her şey için minnet borçluyum.

Tez izleme komitesi üyelerinden Sayın Prof. Dr. Süer EKER, ufuk açıcı fikirleri ve olumlu yaklaşımıyla çalışmanın şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Sayın Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY, süreç içerisinde yardıma ihtiyacım olan her an bana zaman ayırmış ve destek olmuştur. Her iki hocama da şükranlarımı sunarım.

Sevgili meslektaşım ve arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Dinçer APAYDIN, özellikle bazı teknik meselelerde sahip olduğu bilgi ve birikimi paylaşmaktan sakınmamış, sorularımı hiçbir zaman cevapsız bırakmamıştır. Yardımları için kendisine teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Dr. Öğr. Üyesi Özlem BATĞI AKMAN ve Arş. Gör. Dr. İbrahim YILMAZ'ın dostlukları ve motive edici telkinlerini şükranla anıyorum.

Hayatımın her aşamasında yanımda olan, zorluklar karşısında ayakta durabilmemi sağlayan sığınağım, canım aileme duyduğum minneti nasıl ifade etmem gerektiğini bilmiyorum. En önemli unvan ve en kutsal görev olduğunu düşündüğüm “annelik”i bana tattıran can kızım İnci Aray'a “ders çalışmam gerekiyor” dediğimde gösterdiği anlayış için teşekkür ediyorum, bu zamanları en kısa zamanda telafi edeceğime dair söz veriyorum.

Son olarak; 2211-A/Genel Yurtiçi Doktora Bursu ile doktora tezimi hazırlamamda önemli katkısı olan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'a teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xii
“QAZAQ ÄDEBİY TİLİNİD SÖZDİĞİ” ADLI ESERİN MADDE BAŞLARINDA YER ALAN KISALTMALAR	xiii
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	xiv
1. GİRİŞ	1
2. KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞININ TASNİFİ VE İNCELENMESİ	9
2.1. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İman Esasları ile İlgili Kelime ve İbareler ..	9
2.1.1. Yaratıcı ile İlgili Kelime ve İbareler.....	9
2.1.1.1. Yaratıcı’ya ad olan kelime ve ibareler	9
2.1.1.2. Yaratıcı’nın isimleri (esmâ’ül hüsnâ) ve sıfatları ile ilgili kelime ve ibareler.....	17
2.1.2. Peygamberlik-Peygamberler ile İlgili Kelime ve İbareler.....	40
2.1.2.1. Peygambere ad olan kelime ve ibareler.....	40
2.1.2.2. Hz. Muhammed ile ilgili kelime ve ibareler	44
2.1.2.3. Emir-vahiy ile ilgili kelime ve ibareler	48
2.1.3. Kutsal Kitaplar ile İlgili Kelime ve İbareler	53
2.1.3.1. Kuran’dan önce nüzul eden kitaplar ile ilgili kelime ve ibareler	53
2.1.3.2. Kuran ile ilgili kelime ve ibareler	57
2.1.4. Melekler ile İlgili Kelime ve İbareler	69
2.1.5. Öteki Dünya İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler	73

2.1.5.1. Genel olarak ahiret-ahiret hayatı ile ilgili kelime ve ibareler.....	73
2.1.5.2. Kıyamet, yeniden dirilme-allah'ın huzurunda toplanma (haşır) ile ilgili kelime ve ibareler	76
2.1.5.3. Cennet ile ilgili kelime ve ibareler	82
2.1.5.4. Cehennem ile ilgili kelime ve ibareler	87
2.1.6. Kaza-Kader İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler	92
2.1.7. İman Etme-İman Esasları ile İlgili Diğer Kelime ve İbareler.....	101
2.2. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İbadet ile İlgili Kelime ve İbareler	115
2.2.1. Namaz ile İlgili Kelime ve İbareler	116
2.2.2. Oruç ile İlgili Kelime ve İbareler.....	138
2.2.3. Hac ile İlgili Kelime ve İbareler	144
2.2.4. Zekât-Sadaka ile İlgili Kelime ve İbareler.....	150
2.2.5. Dua-Dua Etmek ile İlgili Kelime ve İbareler	155
2.2.6. Kurban ve Adak ile İlgili Kelime ve İbareler	175
2.2.7. İbadethaneler ile İlgili Kelime ve İbareler.....	180
2.2.8. İbadet Etme-İbadet Kaideleri ile İlgili Kelime ve İbareler.....	185
2.3. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Ahlak ile İlgili Kelime ve İbareler	195
2.3.1. İyi Ahlak ile İlgili Kelime ve İbareler	195
2.3.2. Kötü Ahlak ile İlgili Kelime ve İbareler.....	204
2.4. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Toplumsal Düzen-Gündelik Hayat ile İlgili Kelime ve İbareler.....	209
2.4.1. Hukuk ile İlgili Kelime ve İbareler.....	209
2.4.2. İktisat ile İlgili Kelime ve İbareler.....	220
2.4.4. Helal-Haram ile İlgili Kelime ve İbareler.....	223
2.4.3. Başka Topluluklar ile Olan İlişkilerle İlgili Kelime ve İbareler.....	226
2.4.5. Sevap-Günah ile İlgili Kelime ve İbareler.....	230

2.4.6. Rızık ile İlgili Kelimeler	240
2.5. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Kişi–Topluluklar ile İlgili Kelime ve İbareler	244
2.5.1. Din Görevlilerine Ad Olan Kelime ve İbareler	244
2.5.2. Peygamberler, Peygamberlerin Soyu, Ailesi, Çevresindeki Kişiler ile İlgili Kelime ve İbareler	255
2.5.3. Farklı Din, Mezhep ya da Akıma Mensup Olanlar ile İnançsız Kişileri İfade Eden Kelime ve İbareler	263
2.6. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İnanç-İnanış-Ritüeller ile İlgili Kelime ve İbareler	271
2.6.1. Büyücülük, Halk Hekimliği, Evliyalık vb. ile İlgili Kelime ve İbareler	271
2.6.1.1. Büyü-büyücülük ile ilgili kelime ve ibareler.....	271
2.6.1.2. Halk hekimliği, tabiplik ile ilgili kelime ve ibareler	276
2.6.1.3. Ermişlik, evliyalık, bilgelik, hikmet ile ilgili kelime ve ibareler	280
2.6.2. Ölüm Kavramı, Ölüm İnancı-Ritüelleri ile İlgili Kelime ve İbareler...	283
2.6.3. Olağanüstü Varlıklar ile İlgili Kelime ve İbareler.....	296
2.6.4. Pirlar, Menkıbevi-Mitolojik-Efsanevi Unsurlar ile İlgili Kelime ve İbareler	301
2.6.5. Diğer Geleneksel İnanış-Uygulamalar ile İlgili Kelime ve İbareler.....	313
2.7. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Geçen Diğer Terimler, Kavramlar, İbareler	319
2.7.1. Dinî Günler, Aylar, Geceler, Semboller ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler	319
2.7.2. Yaratılış ve Yaratılmışlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler	327
2.7.3. Bir Kavram Olarak Din ve İslam Dini ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler	334
2.7.4. İnançsızlık; Farklı Din, Mezhep ya da Akımlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler	344
3. KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞIYLA İLGİLİ İSTATİSTİKSEL DEĞERLENDİRMELER	361

	Sayfa
4. SONUÇ	371
KAYNAKLAR	391
ÖZGEÇMİŞ	397



ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 3.1. Kazakçanın Dinî Söz Varlığı	362
Şekil 3.2. İman Esasları.....	363
Şekil 3.3. İbadet.....	364
Şekil 3.4. Ahlak.....	365
Şekil 3.5. Toplumsal Düzen-Gündelik Hayat	366
Şekil 3.6. Kişi ve Topluluklar	367
Şekil 3.7. İnanç-İnanış-Ritüeller	368
Şekil 3.8. Diğer Terimler, Kavramlar, İbareler.....	369
Şekil 3.9. Konularına Göre Kazakçanın Dinî Söz Varlığı	370

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış bazı simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Simgeler	Açıklama
a.g.e.	Adı geçen eser.
AH	Atebetü'l Hakâyık
bkz.	Bakınız
DKS	Dinî Kavramlar Sözlüğü
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar'
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
Haz.	Hazırlayan(lar)
KB	Kutadgu Bilig
KKKM	Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli
KTS	Qazaq Tiliniñ Sözdigi [Kazak Dilinin Sözlüğü]
KTES	Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi [Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü]
RKT	Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TIEM 73	Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi No: 73
vb.	Ve benzeri
YDD	Yaşayan Dünya Dinleri
yy	Yüzyıl

**“QAZAQ ÄDEBİY TİLİNİN SÖZDİĞİ” ADLI ESERİN MADDE
BAŞLARINDA YER ALAN KISALTMALAR**

Simgeler	Açıklama	Simgeler	Açıklama
ädeb.	Edebiyat	poet.	Şiir
älewm.	Toplumsal	Port.	Portekizce
äsk.	Askerlik	quqıq.	Hukukî
anat.	Anatomi	resmiy.	Resmî
Ar.	Arapça	san.	Sayı sıfatı
awıs.	Mecaz	Sansk.	Sanskritçe
diniy.	Din	sayasi.	Siyaset
eksp.	Dışa vurma, yansıtma	sın.	Sıfat
eski kit.	Eski edebî dile ait	söyl.	Konuşma dili
et.	Fiil	tar.	Tarih
etnoğr.	Etnografya	tilek.	Dilek sözü
filos.	Felsefe	üst.	Zarf
Grek.	Yunanca	zat.	İsim
İr.	Farsça		
jağımsız.	Olumsuz		
jerg.	Ağız		
kit.	Edebî dile ait		
köne.	Arkaik söz		
Lat.	Latince		
mäd.	Tıp		
mif.	Mitoloji		
Mong.	Moğolca		
od.	Ünlem		
or.	Rusça		
ös.	Bitki		

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi
А а	A a	П п	P p
Ә ә	Ä ä	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	-uw/-üw/-w
Ғ ғ	Ğ ğ	Ұ ұ	U u
Д д	D d	Ү ү	Ü ü
Е е	E e	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	H h
Ж ж	J j	Ц ц	Ts ts
З з	Z z	Ч ч	Ç ç
И и	-iy/-iy-i	Ш ш	Ş ş
Й й	Y y	Щ щ	Şç şç
К к	K k	Ъ ъ	Ayrırma işareti
Қ қ	Q q	Ы ы	I ı
Л л	L l	І і	İ i
М м	M m	Ь ь	İnceltme işareti
Н н	N n	Э э	E e
Ң ң	Ñ ñ	Ю ю	Yu
О о	O o	Я я	Ya
Ө ө	Ö ö		

1. GİRİŞ

Doğan Aksan'ın “sadece bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar – ya da dilbilimdeki terimiyle göstergeler – olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti” olarak tanımladığı “söz varlığı”; bir toplumun yaşam biçimiyle birlikte dinsel inançları, hangi uluslarla ne ölçüde ilişki kurmuş olduğu, nelere değer verdiği, hatta nükteye olan eğilimini bile ortaya çıkarmada önemli bir etkidir (Aksan, 2004: 7-8).

Aksan'a göre bir dilin temel söz varlığını ortaya koymada “insan” odak olarak alınmalı; onun organları başta olmak üzere en doğal gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek... gibi kavramlar ile ona en yakın kişileri gösteren akrabalık adları, sayılar, insanın maddi ve manevi kültürü içerisine giren çeşitli unsurlar incelenmelidir (2004, 26).

Bu çalışma ile bir dilin temel söz varlığını oluşturan ve manevi kültür unsurlarından biri olan “din” mefhumundan yola çıkılmış; Kazakçada sözü edilen kavram alanı, ilk İslami eserlerle karşılaştırılmak suretiyle incelenmiştir.

Karahanlılar döneminde İslamiyet'e geçiş ile birlikte; Türkçenin yeni bir dine ait terimleri karşılayabilecek nitelikte ve zenginlikte olduğu, 11. yüzyıla ait eserler aracılığıyla tanıklanabilmektedir. Din değişikliği, hem Türkçenin kendi söz varlığı kapsamında pek çok terim ya da kavramın oluşmasını sağlamış; hem de kaynak dil konumundaki Arapça ve Farsçaya ait kelime ödünçlemelerini kaçınılmaz bir biçimde beraberinde getirmiştir. Gerek Türkçe gerekse Arapça ya da Farsça kelime ve ibarelerin İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına uzanan yolcuğunu, tarihsel sürekliliğe dayanan benzerlik ya da farklılıkları ortaya koyarak tespit etmek ve bunu yaparken de dinî söz varlığını belirli ölçütler içerisinde konularına göre sınıflandırmak, çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

*Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi [Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü]*¹ adlı on altı ciltlik eserde [diniy.] kısaltmasıyla verilen madde başları, çalışmanın çıkış noktası olarak kabul edilebilir. Gramatikal ya da dinî inançlara yönelik herhangi bir sınırlama

¹ A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı (2011). *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.

yapılmaksızın ilk etapta madde başları ve örnek cümleler transkribe edilerek fişlenmiştir.

On altı ciltlik sözlüğün fişlenmesi esnasında bazı madde başlarının dinî muhtevaya sahip olduğu hâlde [*diniy.*] kısaltmasıyla verilmediği tespit edilmiş; bu nedenle *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* [*Kazak Dilinin Sözlüğü*]² adlı tek ciltlik sözlük, herhangi bir kısaltmaya bakılmaksızın baştan sona taranmıştır. On altı ciltlik sözlükte yer almayan maddeler belirlenerek daha önce fişlenmiş verilere eklenmiştir. Madde başları ile örnek cümlelerin transkripsiyonu ve geçtiği cilt/sayfa numaraları bilgisinin kaydedilmesi yoluyla oluşturulan örneklem; Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Süreç içerisinde yapılan tez izleme komitesi toplantılarında; özellikle anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuş dinî söz varlığının tespiti için Kuran-ı Kerim'in Kazakça aktarmasının taranmasının da katkı sağlayacağı hususunda mutabık kalınmış; bu nedenle 2015 yılında Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılan *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli* adlı yayın temin edilmiştir.

Kuran-ı Kerim'in Kazakça aktarmasının taranabilmesi için bazı parametrelere ihtiyaç duyulmuştur. Taramayı belirli parametrelere dayandırarak gerçekleştirmek için Suat Ünlü, Abdullah Kök ve Aysu Ata'nın Karahanlı Dönemi Kuran Tercümeleri yayınlarından yararlanılmıştır.³ Öncelikle, sözü edilen çalışmaların dizinleri taranarak dinî kelimeler belirlenmiş; ardından belirlenen kelimelerin yer numarasından hareketle hangi sure ve kaçınıcı ayette olduğu kaydedilmiştir. Sure ve ayet numarası tespit edilen kelimenin KKKM'deki karşılığı bulunmuş ve bu kelimelerden on altı ciltlik sözlükte daha önce kaydedilmemiş olanlar çalışmaya eklenmiştir. KKKM'de tespit edilen kelime ve ibarelerin anlamca karşılığı ise hâli hazırda tarama kriteri olan *TİEM 73* ve *Rylands* nüshalarının dizinlerinden alınmıştır.

Kuran-ı Kerim'in Kazakça tercümesinin de çalışmaya dâhil edilmesiyle anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşturulmuş karşılıklar belirlenmiştir. Özellikle Yaratıcı'nın

² Dayk-Press Baspası (1999). *Qazaq Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press Baspası.

³ Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (*TİEM 73, 235v/3-450r/7*), Yayımlanmamış Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara; Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (*TİEM 73, 1v-235v/2*), Yayımlanmamış Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara; Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi* (*Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

isim ve sıfatları bölümünde bu kullanımların yoğunlaştığı söylenebilir. Kazak sözlüklerinde Yaratıcı'nın isim ve sıfatlarına, geçirdikleri fonetik değişikliklerle ve Arapça karşılıklarla yer verilmiştir. KKKM'deki karşılıklar ise ilk İslami eserlerde olduğu gibi daha çok anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuştur.

Kazakçanın dinî söz varlığı eş zamanlı olarak yukarıda aktarıldığı gibi belirlenirken; malzemenin art zamanlı yöntem ile ilk İslami eserlerle karşılaştırılmasında *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve KKKM'nin taranması esnasında kullanılan *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)*'den yararlanılmıştır. Her bir eserin dizini müstakil olarak taranmış; dinî kelime ve ibareler her bir eser için ayrı ayrı fişlenmiştir. Türklerin İslamiyet'i Karahanlı döneminde kabul etmesiyle birlikte İslam dini için ihtiyaç duyulan terminolojinin anlam ödünçlemeleri yoluyla Türkçe kelimelerle karşılandığı, *Kutadgu Bilig* başta olmak üzere dönem eserlerinde görülmektedir. Türkçenin bundan sonraki Harezmi, Kıpçak, Çağatay gibi tarihî dönemlerinde Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarının değil; bizzat kendilerinin ödünçlenmiş olduğu bilgisi, Kazakçada da aynı sonuçla karşılaşılması öngörüsünü verdiği için -tekrara düşmemek için- tarihî karşılaştırmada yalnızca Karahanlı Türkçesi eserleri kullanılmıştır. Böylece ilk İslami eserlerde dinî söz varlığını oluşturan Türkçe kelimelerin ne kadarının Kazakçada korunduğu ya da korunmadığı belirlenecektir.

Bu noktada Karahanlı dönemi eserlerinin dizinlerinin taranması esnasında ortaya çıkan bir pürüzden bahsetmek de faydalı olacaktır. Özellikle *Kutadgu Bilig* dizininde hâsıl olan sorun, aldıkları eklerle yeni ya da özel bir anlam kazanan kelimelerin dizinde müstakil olarak yer almayışıyla alakalıdır. Örneğin, *Kutadgu Bilig* dizininde *igit*-fiilinin anlamı, geçtiği yer ve aldığı ekler verilmişken; *igitgen* kelimesinin Allah'ın "Rezzak" sıfatının karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmemiştir. Bu durum karşılaştırma yapma noktasında bazı kelimelerin gözden kaçabilme ihtimalini doğuracağından söz konusu eserlerin sadece dizinleri değil; Türkiye Türkçesine yapılan aktarmaları da taranarak ve konu ile ilgili yapılmış çalışmalar gözden geçirilerek hata payı en aza indirgenmeye çalışılmıştır.

İlk İslami eserlerin taranması aşamasında farklı sıfat-fiil ya da zarf-fiillerden türetilmiş aynı karşılığa sahip kelimelerin hepsini -tekrarı engellemek amacıyla- tek tek kaydetmekten kaçınılmıştır. Karşılaştırma yaparken gerek Kazakça gerekse ilk İslami

eserlere ait örneklemlerin mümkün olduğunca paralel biçimde belirlenebilmesini sağlamak için farklı eklerle türetilmiş her bir örneği kaydetmek yerine “sondaj usulü” seçim yapmanın daha fonksiyonel olabileceği düşüncesi ile hareket edilmiştir.

Çalışmanın belkemiğini oluşturan adımlarından biri de Kazakça örneklemin tasnifi meselesidir. Sınıflandırma işlemine başlamadan önce örneklemleri oluşturan verilerin tamamı *Microsoft Excel* programına aktarılmış, toplam 1876 madde başı için –“İman Esasları-Yaratıcı ile İlgili Kelimeler-Yaratıcı’ya Ad olan Kelimeler” ya da “İman Esasları-Peygamberlik ve Peygamberlerle İlgili Kelimeler-Emir ve Vahiy” örnekleri gibi- genelden özele olmak kaydıyla iki ya da üç anahtar kelime atanmıştır. Böylece maddelerin ne kadarının hangi konu ile ilgili olduğuna dair istatistiksel bilgilerin ve grafiklerin oluşturulması hedeflenmiştir. Ayrıca *Microsoft Excel* programının her bir ana başlığı ya da alt başlıkları gösterebilme özelliği (veri filtreleme) de örneklemin sağlıklı bir biçimde tasnif edilmesine olanak vermiştir.

Gerek İslamiyet gerekse diğer dinlere ait yapılmış dinî söz varlığı çalışmaları incelendiğinde; derlenen malzemenin genellikle “terim” ya da “kavram” kapsamında ele alınarak “sözlük” biçiminde verildiği görülmüştür. Bu çalışmada örneklemleri oluşturan temel kaynağın bir sözlük olması; gramatikal ya da dinî inançlara yönelik bir sınırlama yapılmaksızın [*diniy.*] kısaltmasıyla verilmiş tüm madde başlarının fişlenmesi ve tespit edilen madde başlarının genellikle İslam Dini ile ilgili olması sebebiyle sınıflandırmada “Kuran-ı Kerim fihristleri”, işlevsellik açısından belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan kelime ve ibareleri fişlerken tarama kriteri olarak belirlenen [*diniy.*] kısaltmasının kimi zaman dinle doğrudan ilgili madde başlarında bulunduğu; kimi zaman ise din dışı inançlar, inanışlar ve ritüellerle ilgili madde başlarıyla birlikte kullanıldığı saptanmıştır. Verilerin sınıflandırma aşamasında bahsedilen bu hususlardan hareketle dört temel kaynaktan faydalanılmıştır. Bunlardan ilki Prof. Dr. Ömer Özsoy ve Prof. Dr. İlhami Güler tarafından hazırlanan *Konularına Göre Kur’an (Sistemik Kur’an Fihristi)* (2018) adlı çalışmadır. Kuran-ı Kerim’den kolay bir şekilde istifade etme amacıyla 10 bölüm ve 360 başlıktan oluşan fihrist; tasnif sürecinde karşılaşılan problemlere ışık tutması ve ihtiyaçlara cevap vermesi bakımından rehber kaynaklardan biri olmuştur. Din ile doğrudan ilgili madde başlarının sınıflandırılmasında faydalanılan diğer kaynaklar Diyanet İşleri Başkanlığı

tarafından yayımlanan *Yaşayan Dünya Dinleri* (2007) ve *İslam'a Giriş (Temel Esaslar)* (2008) adlı eserlerdir. Online olarak başvurulanan *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* de temel kaynaklar içinde zikredilmelidir. Din dışı inançlar, inanış ve ritüelleri ifade eden; ancak yine de [diniy.] kısaltmasıyla verilen madde başlarının tasnifinde ise Dr. Öğr. Üyesi Mayrambek Orozobayev'in *Kırgızcadaki İslam Öncesi Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı* (2014) adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan ve doğrudan dinle ilgili olan örnekler öncelikle dört temel başlık çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Bunlar:

- İman Esasları
- İbadet
- Ahlak
- Toplumsal Düzen ve Gündelik Hayat

şeklinde sıralanabilir. Kimi dinî kaynaklarda *İman Esasları* başlığı *İtikad*; *Toplumsal Düzen ve Gündelik Hayat* başlığı ise *Muamelat* olarak verilmektedir. Ayrıca *Ahlak* başlığının bazı çalışmalarda *Ahlak*, *Maneviyat* ve *Gündelik Hayat* şeklinde birleştirilerek yer aldığı görülmektedir. Kaynaklarda bu şekilde değişkenlik söz konusu olsa da çalışmayı yönlendiren ve tasnifte belirleyici olan, örneklemin kendisi olmuştur. Eldeki verilerden hareketle eklenmesi gerekli görülen üç başlığa daha yer verilmiştir. Bunlar:

- İnanç-İnanış ve Ritüeller
- Kişi ve Topluluklar
- Diğer Kelime ve İbareler

başlıklarıdır. Örneklemin oluşturulmasında kullanılan Kazak sözlüklerinde din dışı inanç, inanış ve ritüellerle ilgili kelimelerin de [diniy.] kısaltmasıyla birlikte verilmesi; çalışmada inanç-inanış ve ritüellerle ilgili yeni bir başlık ihtiyacını zorunlu hâle getirmiştir. Bir ya da birden fazla şahsa işaret eden ve tematik olarak belirlenen temel başlıklar altında incelenemeyen kelimeler, *Kişi ve Topluluklar* başlığında ele alınmış; diğer altı başlık altında incelenemeyen ancak yine de kendi içerisinde *Dinî Günler*, *Aylar*, *Geceler*, *Semboller ile İlgili Terimler*, *Kavramlar*, *İbareler*; *Yaratılış ve Yaratılmışlar ile İlgili Terimler*, *Kavramlar*, *İbareler*; *Bir Kavram Olarak Din ve*

İslam Dini ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler; İnançsızlık; Farklı Din, Mezhep ya da Akımlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler şeklinde sınıflandırılabilen kelime ve ibareler *Diğer* başlığı altında toplanmıştır.

Kazakça verilerin sınıflandırılmasında, tespit edilen kelime ve ibarelerin Kazak sözlüklerindeki karşılıklarının esas alınarak tasnif edildiğini hatırlatmak faydalı olacaktır. Dolayısıyla; Türkiye Türkçesinde de kullanılan bir kelimenin Kazakçada farklı bir anlam ile yaşıyor olması nedeniyle beklenilenden farklı bir başlık altında yer alması söz konusu olabilir.⁴

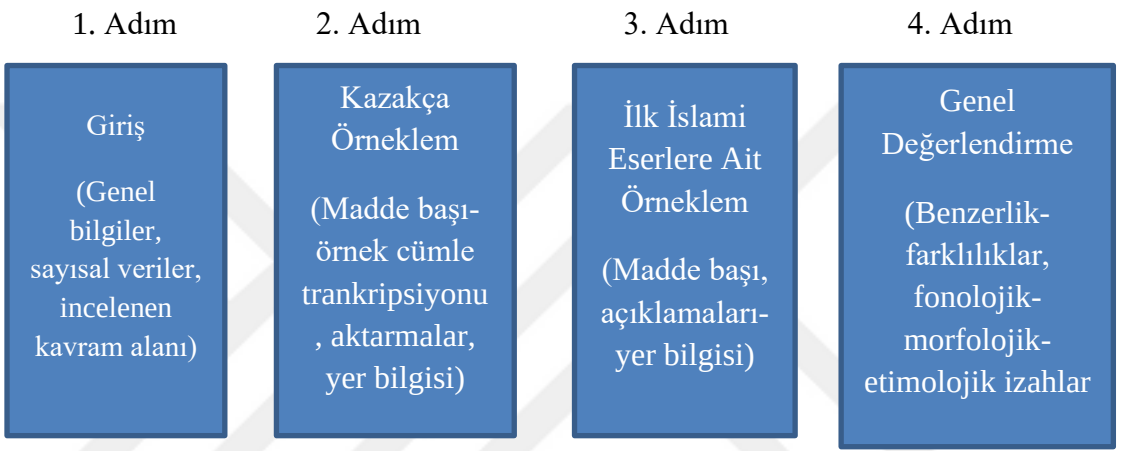
Verilerin tasnif aşamasının neticelendirilmesinin ardından bölümler yazılmaya başlanmıştır. Her bir bölümde, bölüm başlığı ile ilgili genel bir tanım ile birlikte; o başlıkta hangi kavram alanlarının yer aldığı, sayısal bilgilere de yer verilerek ifade edilmiştir. Bölümler içerisinde incelenen Kazakça madde başları transkripsiyonları ve aktarmalarıyla verilmiş; ardından ilk İslami eserlerdeki kullanımlar sıralanmıştır. Kelime ve ibarelerin sıralanmasında Kazakça örneklemin Kazak alfabesi, ilk İslami eserlerdeki örneklemin ise Türk alfabesine göre sıralandığı belirtilmelidir. Bir madde başının içerisinde yer alan alt maddeler, o madde başına asılı olarak biçimlendirilmiştir. Kazakça maddeler sıralanırken transkripsiyonlar düz, aktarmalar ise italik verilmiştir. İlk İslami eserler başlığı altındaki kelime ve ibarelerin dizinlerde verilen açıklamalarının ardından eserde geçtiği yer tek bir frekansla sınırlandırılmıştır.

Her bölümde genel bilgiler verilip Kazakça ve ilk İslami eserlere ait örnekler sıralandıktan sonra karşılaştırma esaslı değerlendirmeler yapılmıştır. Tezin çıkış noktasının Kazakçanın dinî söz varlığı olması nedeniyle tasnifte Kazakça örneklem belirleyici olmuştur. İlk İslami eserlerle Kazakça örneklemini oluşturan verilerin “tür” bakımından farklı eserlere dayanması, ilk İslami eserlere ait dizinlerin hazırlanış biçimi ve tezin hareket noktasının Kazakça veriler olması, karşılaştırma yaparken iki örneklem arasında -özellikle bazı başlıklarda- orantısız bir görünümle karşılaşılması sonucunu doğurmuştur. Orantısızlık, değerlendirme aşamasının bölümler içerisinde farklılık göstermesine neden olmuştur. Verilerin yoğun olduğu bölümlerde karşılaştırma yapılabilecek hususların fazlalığı söz konusu iken; verilerin az olduğu

⁴ Sözü edilen farklılıklar kimi zaman anlam daralması ya da genişlemesi kapsamında değerlendirilebileceği gibi; kimi zaman da “yalancı eşdeğer” kavramı ile ilişkilendirilebilir.

bölümlerde karşılaştırma imkânı sınırlanmakta; bu da değerlendirmenin kısa ya da uzun olmasına sebep olmaktadır.

Değerlendirme aşamasında genellenebilecek ya da çok spesifik görünen durumlarla ilgili zaman zaman etimolojik, fonolojik ve morfolojik izahlara yer verilmiştir. Bir başlığı oluşturan örneklerin türetilmesinde genel olarak kullanılan biçimbirimler ya da anlaşılamayacak kadar fonetik değişime uğramış ödünç kelimelerle ilgili açıklamalar, değerlendirmenin kapsamı içerisinde. Bu aşamaya kadar aktarılan inceleme bölümü her bir alt başlık için adım adım şöyle gösterilebilir:



Sonuç bölümünden önce, Kazakça verilerden yola çıkarak pasta grafikler oluşturulmuştur. İlk pasta grafik ile yedi ana başlıkta incelenen Kazakça verinin yüzdelik dağılımları österilmiştir. Diğer grafiklerde ise her başlık kendi içerisindeki alt başlıklarla değerlendirilerek yüzdelik dilimler hâlinde sunulmuştur. En sonda yer alan kümelenmiş sütun grafiği ile tüm örneklem konularına göre yansıtılması hedeflenmiştir.



2. KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞININ TASNİFİ VE İNCELENMESİ

2.1. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İman Esasları ile İlgili Kelime ve İbareler

Sözlükte “birini söylediği sözde tasdik etmek, söylediğini kabul etmek, gönül huzuru ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, şüpheye yer vermeden kalpten tasdik etmek; eman vermek, emin kılmak” anlamlarına gelen iman, dinî bir terim olarak “Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği ve dinin zorunlulukları olarak bilinen hükümleri, haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul ile bunların gerçek ve doğru olduğuna inanmak” demektir (DKS, 314).

Literatürde “İman Esasları”, “İmanın Şartları”, “İslam’ın Temel İnanç Esasları” ya da “Amentü” olarak da geçen yükümlülükler Allah’a, O’nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kaza ve kadere inanma olarak ifade edilmektedir (Parlatır, 2017: 362).

Çalışmada Kazakçanın dinî söz varlığını tespit etmek için fişlenmiş 1876 madde başından 516’sı iman esasları ile ilgili kelime ve ibarelerden müteşekkildir.⁵ 2.1. ana başlığı altında yer alan 7 alt başlıktan 6’sı; yukarıda sözü edilen 6 iman esasıyla doğrudan ilgili olarak sıralanmıştır. Malzemenin derlendiği temel kaynağın sözlük oluşu; başlıklarda *Allah’a İman ile İlgili Kelime ve İbareler, Peygamberlere İman ile İlgili Kelime ve İbareler...* gibi bir kullanımdan bilhassa kaçınılması; bunun yerine *Yaratıcı ile İlgili Kelime ve İbareler, Peygamberlik-Peygamberler ile İlgili Kelime ve İbareler* gibi daha genel ifadelerin tercih edilmesi sonucunu doğurmuştur. Sonuncu başlık olan *İman Etme-İman Esasları ile İlgili Diğer Kelime ve İbareler* ise “iman”, “iman etme”, “inanma”, “itikad” ile ilgili genel kelime ve ibarelerin toplandığı bir başlık olmuştur.

2.1.1. Yaratıcı ile İlgili Kelime ve İbareler

2.1.1.1. Yaratıcı’ya ad olan kelime ve ibareler

Yaratıcı ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığında tespit edilen 166 madde başının 38’i “Yaratıcı”ya ad olan kelime ve ibarelerden müteşekkildir. Geleneksel Türk Dininin temel unsurlarından ilkinin “Gök Tanrı” inancının oluşturulmasından dolayı

⁵ *Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İman Esasları ile İlgili Kelime ve İbareler* biçimindeki ana başlıkların içerisinde yer alan her bir alt başlıkla ilgili istatistiklere dayalı grafikler, son bölümde toplu olarak verilecektir.

“Tanrı” kavramının Türklerin kabul ettikleri bütün inanç sistemlerinde yerini aldığı; bununla beraber Türklerin “Tanrı”yı ifade etmek için *İdi, İz, Ugan, Çalab, Bayat* vb. terimlerini de kullandıkları; ancak bunların hiçbirinin “Tanrı” kavramı gibi yaygın bir kullanıma erişmediği bilinmektedir (Güngör, 2012: 22). Yine de bu bölümün adlandırması için Tanrı ya da Allah kavramı tercih edilmemiş; daha genel ve kapsayıcı bir ifade olması bakımından “Yaratıcı” kullanılmıştır.

Kazakça:

Aq II [zat.]: 2. Quday, pir, Alla, Xaq tağala. *Hüda, pir, Allah, Hak teâlâ*. “Estisin, Jubanış kulağıñ tapsırdım aqqa, şırağım (Batırlar Jırı).” *İşitsin, Jubanış kulağın, emanet ettim Allah’a yavrum (Kahramanlık Destanları)*. KTS, 26.

Alla [ar.] [zat. diniy.]: Quday, jasağan, jaratuwşı. *Hüda, Tanrı, yaradan*. KTS, 34.

Aq Alla [poet.]: Xaq tağala. *Hak teâlâ*. “Bäri ras aytqanınıñ aq Allamnıñ, qum menen topıraqtan jaralğanmın (M. Maqataev, Şığ.).” *Hepsi doğrudur söylediği Allahımın, kum ile topraktan yaratılmışım*. KETS, I/424.

Alla tağala: Qudireti küşti Quday, jaratuwşı. *Kudreti güçlü Allah, Yaratıcı*. “Jügirip şıqtı dalağa, tulpardıñ mindi üstine Sıyınıp Alla tağalağa (Batırlar Jırı).” *Koşarak çıktı dışarıya, tulpar’ın bindi üstüne, sığınarak Allahu teâlâyâ (Kahramanlık Destanı)*. KETS, I/431.

Jaratqan [jasağan] Alla [tağala]: Täñiri, Xak tağala. *Tanrı, Hak teâlâ*. “Birazdan mindi atına batır bayan, sıyınıp bir jaratqan Allasına. (M. Jumabaev, Şığ.).” *Sonra bindi atına kahraman bayan, sığınıp bir tek yaratan Allah’ına*. KETS, I/432.

Rabbim Alla: Jaratuwşı iyem Alla. *Yaratıcı sahibim Allah*. “Atım мәşhur әr jerde, kitaptarda, Qağazben tanıs boldım ğılım-xalğa. Düniyede ğası bolğan men qulıñdı, jetkerğil muratına, Rabbim Alla (Babalar sözi//Qissa-i Şahieida).)” *Adım meşhur her yerde, kitaplarda, kâğıt ile tanış oldum ilmihalle. Dünyada günahkâr olan ben kulunu, eriştir muradına, Rabbim Allah*. KETS, I/432.

Jappar [ar.] [zat. diniy.] Bar әлемdi jaratuwşı, qudiretti Alla. *Bütün âlemi yaratan, kudretli Allah*. “Tilimdi alsañ, azamat Jabbarğa jan amanat, Qaraspan tawın jaylağan qalıñ qıpşaq eli bar, Qobılandı degen eri bar (Qobılandı Batır).”

Dinlersen, ulu Cebbar'a can emanet. Qaraspan dağını mekân eden kalabalık Kıpçak halkı var, Kobılandı adlı yiğidi var. KETS, VI/56.

Jappar Alla [diniy.]: Jaratuwşı, jasağan. *Yaratıcı, yaradan.* “Qoştasıp xalqımenen jürip ketti, yar bol, - dep Jappar Alla, ötken arwaq (T. İztilewov, Rüstem.).” *Vedalaşıp halkıyla yürüyüp gitti, yâr ol, - deyip Cebbar Allah, geçmişlerin ruhu.* KETS, VI/56.

Jappar iyem [diniy.]: Jaratuwşı, jan berüwşi (Alla). *Yaratıcı, can veren (Allah).* “Ne şara bar, jazuw solay bolğan soñ, ol dünyede nazar salıp qulım dep, Jappar iyem saparıñdı oñgarsın (S. Dönentaev, Şıǵ.).” *Ne çare var, kader böyle olduktan sonra, öbür dünyada dikkate alıp kulunum der; Cebbar iyem (sahibim) yolunu açık etsin.* KETS, VI/ 57

Jaratqan [zat. diniy.] (1) 1. Jaratuwşı. *Yaratıcı.* “Jan jaqtı jaratqanğa küzettirip, Jaqınmen ırıldastıq, ittey ürdik (A. Baytursinov, Şıǵ.).” *Etrafı yaradana gözetletip, yakınla hırlaştık, köpek gibi havlaştık.* KETS, VI/82.

Bir jaratqan: Bir Alla, bir jaratuwşı. *Bir Allah, bir Yaratıcı.* “Kimniñ jaqsı, jamanın bir jaratqan qaq biler (Şal aqın, Ölend.).” *Kimin iyi, kötüsünü (kötü olduğunu) bir tek yaradan Hak bilir.* KETS, VI/82.

Jaratqan jappar Quday: Alla tağala, jasağan iye. *Allahu teâlâ, yaradan sahip (Allah).* “Boldı ma menin aq ordam, jaratqan jappar Quday-ay, Qus uşpastıñ aralı (Muñlıq-Zarlıq).” *Oldu mu benim ak sarayım, yaradan Cabbar Allah'ım, kuş uçmayan bir ada.* KETS, VI/83.

Jaratqan iye: Alla tağala, jasağan. *Allahu teâlâ, yaradan.* “Jaratqan iye, jasağan! Munday sorlı qılğanşa, Jaratpasañ etti goy! Qaytip künelte alarımın? Jüziqara bop el-jurtqa. Ne betimmen baramın! Kimniñ bosağasında qorlıqta şirip ölermin (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” *Yaradan sahibim, Yaratıcı! Böyle bir zavallı kılacağına yaratmasaydın ya! Nasıl yaşarım? Rezil olup halka. Hangi yüzle giderim! Kimin kapısında eziyet çekip ölürüm.* KETS, VI/83.

Jaratqış [sın.]: Jasığış, jaratuwşı. *Yapıcı, yaratıcı.* “Tabiyğat jaratqış küşin arnay jasağan sekildi (T. Nurtazin).” *Tabiat yaratıcı gücünü katarak yapmış gibi.* KTS, 212.

Jaratuwşı [zat.]: 1. [köne.] Diniy uğım boyınşa bükil älemde jaratqan ulı küş, qudiret.
[Arkaik.] *Dinî bir kavram olarak bütün âlemi yaratan ulu güç, kudret.*
“Düniyeni jaratuwşı jalğız Quday.” *Dünyayı yaratan ulu güç yalnız bir Allah.*
KTS, 212.

Jasağan 1 [zat. diniy.]: Quday, Alla, Tāniri, Jaratuwşı. *Hüda, Allah, Tanrı, Yaratıcı.*
“Ya, Qudaya, zar tilegim bolsın. Osı qaraşığım, äkesiniñ osı it minezin bere körme! Tasbawırlığın bere körme! Ya, Jasağan! – dep bata berdi (M. Äwezov, Abay).” *Ya, Hüda, acı dileğim olsun. Bu yavruma, babasının kötü huyunu verme. Acımasızlığını verme! Ya, Yaradan! – deyip dilek diledi.* KETS, VI/149.

Jasağan iye: Jaratuwşı, Quday. *Yaratıcı, Hüda.* “Jasağan iye künniñ jıluwın, kempirqosaqtıñ boluwın, awanıñ jupar iyisin alıp sönbes, sembes ğajayıp gül ösirdi (M. Mağawın, Kök Munar).” *Yaradan sahip güneşin sıcağını, gökkuşağının olmasını, havanın mis kokusunu alıp sönmez, solmaz harika bir çiçek yetiştirdi.* KETS, VI/150.

Züljälal [ar.] [zat. diniy.]: Quday, Alla tağala, Tāniri. *Hüda, Allah teâlâ, Tanrı; Zülcelâl.* “Bir öziñe amanat, Tapsırdım mınaw balamdı, Jaratqan Tāñirim Züljälal (Qız Jibek).” *Bir tek sana emanet, teslim ettim oğlumu, Yaradan Tanrım Zülcelâl.* KETS, VII/167.

İye [zat.]: 3. [diniy.] Alla tağala, Quday, Jaratuwşı, Tāñir. *Allahu teâlâ, Hüda, Yaratıcı, Tanrı.* “Bilmeysiñ dese, jelökpe deydi, ol dağı –Tāñir isi. Birinen-biri bölek pe İyemniñ ädil bendesi? (Abay, Tol. Jin.).” *Bilmiyorsun derse havai, der ki, o da Tanrının işi. Birinden biri ayrı mı, İyemin adil bendesi?* KETS, VII/197.

Tāñir iyem [diniy.]: Jaratuwşı, Jasağan, Quday. *Yaratıcı, yaradan, Hüda.* “Sol sebepti Tāñir iyem är dertin jiberüwmen birge şıpasın da jaratqan (M. Äwezov, Tand. Şıg.).” *Bu yüzden Tanrım her türlü derdi göndermekle beraber şıfasını da yaratmıştır.* KETS, VII/198.

Tüp iye [diniy.]: O basta jaratuwşı. *Başlangıç yaratıcısı; asıl sahip.* “Meken bergen, xalıq qılğan, ol lâ mākān, Tüp iyesin oylamay bola ma eken? (Abay, Tol. Jin.).” *Mekân veren, yaratan, o lâmekân, asıl sahibini düşünmeden olur mu?* KETS, VII/198.

Qaq 5 [ar.] [zat. diniy.]: Xaq (Quday, Teñir). *Hak (Hüda, Tanrı)*. KETS, IX/81.

Quday [ir.] [zat.]: 1. [diniy.] Bükil ğalamdı jaratuwşı; Alla tağala, qudiret. *Bütün âlemi yaratan, Allahu teâlâ, kudret*. “Quday jarattı.” *Hüda (Allah) yarattı*. KTS, 416.

Quday tağala [diniy.]: Quday, täñir, jaratqan, jasağan, Alla tağala. *Hüda, Tanrı, yaradan, Allahu teâlâ*. “Äwelde Quday tağala xaywannıñ janınan adamnıñ janın iri jaratqan (Abay, Tol. jin.).” *Ezelde Allahu teâlâ hayvanın canından insanın canını üstün yaratmış*. KETS, X/241.

Qudayeke [zat.]: Quday söziniñ qurmetpen ayılıwı. *Hüda sözünün hürmetle söylenişi*. KTS, 417.

Qudawanda [zat.]: Quday tağala; o quday. *Hüda teâlâ, Hüda*. “Qudawanda, tüsimde Näziygül jağama jarmasıp jür (Jäkenov).” *Aman Allah’ım, rüyamda Nazgül yakama yapışıyor*. KTS, 417.

Qudaya [zat.]: O, quday tağala. *Hüda teâlâ*. “Qudaya, jamanıñmen teñdi qılma (Aldaspan).” *Allah’ım, kötülerinle bir kılma*. KTS, 417.

Qudiret [zat.]: 1. Quday, Alla, jaratuwşı. *Hüda, Allah, Yaratıcı*. “Qudiretke jalbarındı.” *Kudret’e (Allah’a) yalvardı*. KTS, 417.

Paruwardigär [ir.] [zat. diniy.]: Pärwardiger, Täñiri, Quday. *Perverdigâr, Tanrı, Hüda*. “Barşası neşe ayla qılsa-dağı, dawasın eş tappadı Paruwardigär (Ğaşıqtıq dastan.).” *Hepsi nice amel kılsa da, devasını hiç bulamadı Allah’ım*. KETS, XII/316.

Rabbana [zat. diniy.]: Jaratqan iyem mağınasındağı Allağa jüginetin söz. ‘*Yaradan sahibim*’ anlamında *Allah’a söylenen söz; Rabbena*. KETS, XII/433.

Rabbı [ar.] [zat. diniy.]: 1. Jaratuwşı iye, jasağan iye. *Yaratıcı iye (sahip), yaradan*.
2. Jasağan iye, jaratuwşı degen mağınadağı qaratpa atawış. *Yaradan, Yaratıcı manasında adlandırma*. “Ya rabbım, solar eken. Seniserge jan taba almay tün toruwına şıqqan (Ş. Xusayınov, Ükili Ibray).” *Ya Rabbim, onlar imiş. Güvenecek insan bulamayıp gece nöbetine çıkan*. KETS, XII/433.

Tağala [ar.] [zat. diniy.]: Köbinese, Alla, Quday, Xaq sözderimen tirkesip ayılıp, bükil dünüyenı, adamzattı jaratuwşı degen mağınanı bildiredi. *Genellikle Allah,*

Hüda, Hak kelimelerine eklenerek söylenip bütün dünyayı, insanoğlunu Yaraticı manasını bildirir; Teâlâ. “Alla tağala jar bolıp, oñınnan tursın samalın! (Alpamıs).” Allahu teâlâ yar olup, sağından essin rüzgârın.” KETS, XIII/601.

Täñir [zat.] [diniy.]: 1. Quday, Alla-tağala, qudiret. *Hüda, Allahu teâlâ, kudret; Tanrı. “Jaqsılığınız täñirden qaytsın (Jumaliev).” İyiliğiznin karşılığını Tanrı versin. KTS, 625.*

Tänir-ıye [zat. diniy.]: Alla, Quday, Jaratqan. *Allah, Hüda, yaradan. “Suwdıñ täñir-ıyesi beynesinde tanuw da sol negizde şıguwı mümkün (B. Abılqasımov, Telqoñır).” Su tanrısı/ıyesi suretinde tasvir etmenin bu nedenle ortaya çıkmış olması mümkün.” KTES, XIV/58.*

Xaq 2 [ar.] [zat. diniy.]: Diniy musulman dinindegilerdiñ uğımı boyınşa dünyeni jaratqan Alla tağala, Quday, täñiri. *İslam dinindekilerin kavramı olarak dünyayı yaratan Allahu teâlâ, Hüda, Tanrı. “Ärkimniñ nesibesi xaq qolında (Mağawın).” Herkesin nasibi Hakkın elindedir. KTS, 707.*

Xaq tağala: Jaratuwşı, Quday. *Tänir. Yaraticı, Hüda, Tanrı. KTS, 707.*

İlk İslami Eserler:

Açu Tanrıya hitab olarak ey baba, peder. KB, 10; Allāh (<A.) Allah, Tanrı, Hüda. RKT, 35/44a1; Bayaş Allah krş Bayat. TİEM 73, 87v/9; Bayat Kadim Tanrı, Tanrı. KB 42, AH 246; Xalıq (<A.) Yaratan, Yaraticı, Allah, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Halik. TİEM 73, 450v/1; Xalıq (A.) Yaradan, Yaraticı; Allah. KB, 692; AH, 272; İdi 1. Allah, Tanrı. TİEM 73, 236r/1; RKT, 28/56a; Sahip, Rab, Tanrı. KB 5, 24; AH, 303; İgitgen Rab, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Er-Razık. RKT, 27/36b1; İlāh (<A.) Tanrı. RKT, 35/61b1; AH, 37; İlahi (A.) Rabbim! Ey Allah’ım, Ey Rabbim. KB, B77; Rab (b) (A.) Rab, Tanrı. KB, 116; Täñiri Allah, Tanrı, İlāh. TİEM 73, 45v/1; Tä/eñri Allah. TİEM 73, 413v/2; RKT, 30/53b2; AH, C124; Törütgen Yaratan (Ar. Xāliq). KB, 15; Uğan Kadir, Tanrı. KB, 2; Yaratğan Yoktan var eden, Yaraticı, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Bari. TİEM 73, 405v/3; RKT, 38/32a3; Yaratğan Melik Tanrı. AH, 454; Yaratıqlı Yoktan var eden, Yaraticı, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Halik. TİEM 73, 346v/7; Yarattaçı Yoktan var eden, Yaraticı, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Halik. TİEM 73, 274r/3; Yaratıqlı Yaraticı, Yaradan. TİEM 73, 7r/2; Zü’l-celal (A.) Celal sahibi, Allah. KB, B2.

Kazakçada “Yaratıcı”ya ad olan kelime ve ibareler incelendiğinde ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin *Allāh*, *İdi*, *Rab*, *Tañrı/Tä/eñri* gibi kavramların “Yaratıcı” ifadesi karşılığında bazı fonetik değişiklikler geçirerek *Alla*, *İye*, *Rabbı/Rabbana*, *Täñir* biçiminde kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.⁶ Sözü edilen kavramlar müstakil olarak kullanılmakla birlikte Allah ile kul arasındaki samimi bağı ve sahiplenmeyi daha güçlü bir anlatımla ifade etme amacıyla *Rabbim Alla*, *Täñir iyem*, *Tänir-iyem* gibi formlarda birbirlerini pekiştirici bir görev üstlenerek de bir araya gelmektedirler. “Yaratıcı” karşılığında kullanılan kavramların oluşum biçimleri ele alındığında; bu pekiştirme ihtiyacının onun sıfat ya da isimlerinin kullanılması yoluyla da giderilmeye çalışıldığı göze çarpmaktadır. Yani sadece yukarıdaki örneklerdeki gibi genel manada “Yaratıcı” karşılığında kullanılan *Alla*, *İye*, *Rabbı/Rabbana*, *Täñir* gibi kelimelerin art arda ve iyelik ekleriyle birlikte kullanılmasıyla değil; *Jaratqan Alla*, *Jappar Alla*, *Jappar iyem*, *Jaratqan iye*, *Jasağan iye* örneklerinde görüldüğü üzere *sıfat+isim* diziminde; hatta kimi zaman da *Jaratqan Jappar Quday* örneğindeki gibi *sıfat+sıfat+isim* diziminde “Yaratıcı” karşılığı pekişmiş bir şekilde oluşmuştur. Yaratıcının sıfatları ya da isimleri Kazakçada bu kullanımın dışında anlam genişlemesine uğrayarak yalın hâlde de “Yaratıcı” karşılığında kullanılmaktadır. *Jappar*, *Jaratqan*, *Züljälal*, *Qudiret* kelimeleri ile örneklendirilebilen duruma ilk İslami eserlerde de rastlanır. *Kutadgu Bilig*’de *Uğan*, *İgidgen*, *Törütgen*, *Keçürgen* gibi Allah’ın “muktedir”, “rızik veren”, “yaradan”, “bağışlayan” sıfatları onun sinonimleri olarak da kullanılmıştır (Çağatay, 1968: 144). Aslında aynı husus *Allah* için de söz konusudur. Esmâ’ül Hüsnâ’dan ilki olan bu kelime “Yaratıcı” karşılığında kullanılsa da O’nun isimlerinden biridir ve bu özel ismin hiçbir dilde karşılığı bulunmamaktadır. Arapça *İlah*, Türkçe *Tanrı*, Farsça *Hüda*, İngilizce *God*, Almanca *Gott* kelimeleri *Allah* sözcüğü gibi özel isim olmayıp cins isimlerdir (DKS, 23).

İlk İslami eserlerde izine rastlanmayan *Quday* ve sözcüğün *Quday tağala*, *Qudayeke*, *Qudawanda*, *Qudaya* biçimindeki varyantları; yani Farsça *Xudā* kelimesi, Kazakçada alıntı kelimelerin başındaki x>q değişimi ile “Yaratıcı” manasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Sonraki başlıklarda da görüleceği üzere *Quday buyırtsa*, *Quday*

⁶ Kazakçada kelime başı y>j, kelime içi d>y ve alıntı kelimelerde kelime başı, içi ve sonunda görülen h>Ø değişimi gibi fonetik değişiklikler için bkz.: (Tenişev, 1984), (Eker, 1998), (Doğan, O.ve Koç, K., 2013), (Öner, M. ve Hacıyev, T., 2011), (Tamir, 2007).

başqa bermesin [salmasın], Quday betin körsetpesin, Qudayğa amanat, Qudayğa [bir qudayğa] tapsırdı, Qudayğa täwbe [şükir]... gibi özellikle dua-beddualarda ve deyimlerde bu sözcüğün “Yaratıcı” karşılığında *Täñir* ile birlikte geniş bir kullanım alanına sahip olduğu, *Alla* kelimesi için ise, Türkiye Türkçesindeki durumun aksine, böyle bir yaygınlığın söz konusu olmadığı söylenebilir. Konu ile ilgili Orozobaev; çalışmasında *Kuday* kelimesinin hemen hemen bütün Türk lehçelerinde olduğunu, Türklerin İslamiyet’i kabul ettikten sonra *Allah* kavramı ile *Täñir* kavramı arasında kaldıklarını ve bu sorunun üstesinden Kırgızların *Kuday* kelimesini tercih ederek geldiklerini ifade etmiştir (Orozobaev, 2014: 40).

Kuran-ı Kerim’de “Allah” dışında “Hz. Peygamber”, “Kuran”, “vahiy”, “adalet”, “tevhit”, “doğru haber” gibi anlamlarda da kullanılan (DKS, 219) Arapça *Ḥaqq*; Kazakçada “Yaratıcı” manasıyla ve alıntı kelimelerde kelime başı, içi ve sonunda görülen *h>Ø*, *h>q* değişimi ile *Aq* ya da *Xaq*, *Qaq*, *Xaq Tağala* biçimlerinde görülmekte olup bu sözcüğe ilk İslami eserlerde rastlanmamıştır. Yine *jasa-* yani “kurmak, düzenlemek, sıraya koymak” (EDPT, 974) anlamındaki *yasa-* fiilinden türetilmiş *jasagan*, *jasagan iye* gibi kelime ve ibareler; genellikle “Allah”, “Huda”, “Hak” kelimelerine eklenerek söylenip bütün dünyayı, insanoğlunu yaratıcı manasını bildiren *Tağala* ve Farsça *Paruwardigār* sözcükleri, ilk İslami eserlerde bulunmamaktadır. Bununla beraber İlk İslami eserlerde *u-* “yeterli olmak, muktedir olmak” fiilinden sonra gelen *-ğAn* sıfat-fiili ile “Tanrı” yerine kullanılan ve Allah’ın kudret sıfatının da karşılığı olan *Uğan*; Ar. *xalaqa* “yaratmak” mastarının ism-i faili *Xāliq*’tan veya Farsça *Āferidegār*’dan anlam ödünçlemesi yapılarak oluşturulmuş *Törütgen* (Eker, 2006: 107); Esmâ’ül Hüsnâ’dan biri olmasının dışında “Yaradan”, “Yaratıcı” manasını taşıyan *Xaliq*; Arapçadan alınan ve başına elif ve lâm harfleri gelince hemzenin ortadan kaldırılmasıyla “Allah” kelimesine dönüşerek bu sözcüğün aslını teşkil ettiği düşünülen *İlāh* (DKS, 314); hem “Rab” hem de Allah’ın “rezzak” sıfatının karşılığında kullanılan “insanı veya hayvanı beslemek” anlamındaki *igid-* fiilinden yine *-gAn* sıfat-fiili ile türetilmiş *İgidgen*; “Bayat Teñri”, “Bayat Uğan”, “Bayat İdi” gibi terkiplerde de görüldüğü üzere Allah’ın “Kadim” sıfatının karşılığı olduğu gibi müstakil olarak “Tanrı” anlamında da kullanılan *Bayat* ve *Kutadgu Bilig*’de “Tanrıya hitap olarak ey baba, peder” anlamını taşıyan *Açu* kelimeleri de Kazakçada tanıklanmamıştır.

Türklerin İslamiyet’i kabul ettikleri Karahanlı Döneminden önce Uygur döneminde de Burkancı ve Manici dinî söz varlığı ihtiyacının anlam ödünçlemeleri yoluyla Türkçe karşılıklar verilerek giderilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Yeni bir dini benimsemenin en etkili yollarından biri o dini, ana dil ile yaşamaktır. Dolayısıyla Uygur döneminden itibaren, geçiş yapılan dinin söz varlığını “anlam ödünçlemeleri” yoluyla oluşturma geleneği; Karahanlı döneminde İslamiyet’in kabulü ile birlikte devam etmiş; ancak bu kez kaynak diller Arapça ve Farsça olmuştur. Türkçenin Karahanlı döneminden sonraki tarihî dönemlerinde Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarının değil; bizzat kendilerinin ödünçlenmiş olduğu bilgisi Kazakçada da aynı sonucu doğurmuştur ve bu da ilk İslami eserlerle karşılaştırma noktasında yukarıda da görüldüğü gibi farklılıklara sebep olmuştur. Yani ilk İslami eserlerde kullanılan Türkçe sözcüklerin Kazakçada olmaması veya onların yerine Arapça ya da Farsça ödünçlemelerin ağırlıkta olması beklenen bir sonuçtur. Yaratıcı’ya ad olan kelimelerden ve en yaygın kullanımlardan biri olarak “Allah” kavramının bugün Kazakçada kullanılırken *Kutadgu Bilig*’de bir kez bile tanıklanmaması bu durumun en çarpıcı örneğidir.

2.1.1.2. Yaratıcı’nın isimleri (esmâ’ül hüsnâ) ve sıfatları ile ilgili kelime ve ibareler

Yaratıcı ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığında tespit edilen 166 madde başının 128’i Yaratıcı’nın isimleri ve sıfatlarından oluşmaktadır. *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* adlı 16 ciltlik eserde eksik kalmış olabileceği düşünülen ve anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuş dinî söz varlığını belirlemek için *Kur’an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*; *TİEM 73* ve *Rylands* nüshalarının dizinlerinde yer alan dinî kelimelerin sure ve ayet numaralarının tespitinden hareketle taranmıştır.⁷ *Kur’an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*’nin çalışmaya dâhil edilmesi ve Kazakça meâlin taranmasında böyle bir yol izlenmiş olması; yani eş zamanlı olarak taranan kaynak eserlerin her ikisinin de “Kuran-ı Kerim” olması; tür benzerliği nedeniyle karşılaştırma yapabilme noktasında en zengin malzemenin bu bölümde toplanması sonucunu doğurmuştur.

“Esmâ’ül Hüsnâ”; Allah’ın nasıl bir varlık olduğunu, O’nun niteliklerini, özelliklerini ve hangi vasıflara sahip olup olmadığını beyan eden isim ve sıfatlardır (DKS, 151). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere dil bilgisel açıdan sıfat kabul edilen kelimelerle en güzel isimler oluşturulmuştur. Yani “Esmâ’ül Hüsnâ” olarak adlandırılan ilahî isimler

⁷ Bkz.: 1. Giriş, Materyal – Metot, s. 20.

için daha çok sıfat terimi kullanılmıştır. Allah'ın sıfatları ise İslam âlimleri tarafından genellikle zatî ve sübutî sıfatlar olarak tasnif edilmiştir. Buna göre Allah'ın varlığı için başlangıç ve son belirlememek (kıdem, bekâ), yaratılmışlara benzememek (muhâlefetün li'l-havâdis), başkasına muhtaç olmamak (kıyâm bi nefsih), şeriki bulunmamak (vahdâniyyet) gibi sıfatlar zatî; Allah'ın ezeli-ebedî diri (hayat), bilen (ilim), işiten (sem') ve gören (basar) olması, irade ve kudrete sahip bulunması, peygamberleri vasıtasıyla mesaj göndermesi (kelâm) sübutî sıfatları olarak kabul edilmiştir (YDD, 59). Tüm bunlarla birlikte Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Yaratıcı'nın isimleri ve sıfatlarının iç içe geçmişliği ve iki kavram arasındaki ayrımın XI. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan *el-Esmâ' ve's-şifât* adlı eserlerde Mâtürîdî tarafından yapıldığı belirtilmiş ve buna göre “Hay”, “Âlîm”, “Hâlik” gibi dil açısından sıfat kalıbında bulunan kelimeler isim, diğerleri ise sıfat olarak değerlendirilmiştir (TDVİA, “Esmâ-i Hüsnâ” maddesi, Erişim tarihi: 2019.09.10, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>).

Çalışmanın temel kaynağı olarak belirlenen *Qazaq Âdebiy Tiliniñ Sözdigi*'ndeki madde başlarında “Esmâ'ül Hüsnâ” içerisinde yer alan sözcükler *Ğafur* örneğindeki gibi “keşirüwşi, keşirim qıluwşı (Qudaydñ bir atı, teñewi)”; yani “affedici, bağışlayıcı (Allah'ın bir adı, sıfatı)” biçiminde isim-sıfat ayrımı yapılmaksızın açıklandığından bölüm başlığında da bir ayrıma gidilmemiş; *Yaratıcı'nın İsimleri (Esmâ'ül Hüsnâ) ve Sıfatları ile İlgili Kelime ve İbareler* ifadesi tercih edilmiştir. Taramada kaynak eser olarak kullanılan sözlükler dışında *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*'nde tespit edilen kelime ve ibarelerin anlamca karşılığı ise *TİEM* 73 ve Rylands nüshalarının dizinlerinden alınmıştır.

Kazakça:

Ağla [sın. diniy]: 1. Kök, biyik, asqar, eñ joğarı. *Gök, yüksek, yüce, en yukarı.* “Säjdege barşaları basın qoyıp, qorıqqannan ğarış ağılanı barıp quştı (Mäşhür Jüsip, Şığ.).” *Secdeye hepsi başlarını koyup, korku ile arşın en yükseğine (Allah'a) kavuştu.* KETS, I/72.

Ağlam [sın. diniy]: Barlığın jaqsı biletin (Quday), barlığınan xabarı bar (adam). *Her şeyi bilen Allah, her şeyden haberdar.* “Bek Jüsip Eşniyazov, xoş pa vaqıtıñ, Molı-xan xuzırında ğizzat baqtıñ, ağlamnama keldi bir xat, bitilgen eki beti bir paraqtıñ (Qanlı Jüsip).” *Yusuf Eşniyazov Bey, hoş mu vaktin, Molı-han*

huzurunda izzet bahtın, her şeyden haberdar bir mektup geldi, dolduran iki sayfasını bir varağın. KETS, I/72.

Az jaqsılıqqa köp sawap berüwşi: *Az ibadete çok karşılık veren Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Eş-Şekur. KKKM, Şura süresi 485/23.*

Az jaqsılıqqa köp sıy berüwşi: *Lütuf sahibi, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Latif. KKKM, Fatır süresi 436/30.*

Ayalağış: *Allah çok şefkatlidir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rauf. KKKM, Nur süresi 350/20.*

Aqbar [ar.] [sın. diniy.]: *Ulı, eñ zor degen Allanıñ teñewi. Ulu, en büyük anlamında Allah'ın sıfatı. “Eñ, köñil, bilsen, şöl dur jurtqa rahbar, bolğanda näbi mursal, hām payğambar. Qulağıñ eki birdey tut sözine, Muxammed dur, ol – saruwar, Alla aqbar (Mäşhur Jüsip, Şığ.)” Ey, gönül, bilirsen, odur halka rehber, gönderilmiş nebi, hem peygamberdir. Kulağının ikisini de onun sözüne ver, Muhammed'dir, o – Server, Allahu Ekber.” KETS, I/202.*

Alla bay: *Allah zengindir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gani. KKKM, Muxammed süresi 509/38.*

Alla bärin bilip turadı: *Her şeyi bilen, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Âlim. KKKM, Änfäl (Olja) süresi 185/75.*

Alla äkbar. [diniy. söyl.]: *Qudiretti Alla, ulı jaratuwşı. Kudretli kadir Allah, ulu Yaraticı. KTS, 66.*

Alla gayıptı bileli: *Gizli olanı bilen Allah. KKKM, Jın süresi 572/26.*

Alla senderdiñ istegen isterindi körip turadı: *Allah görendir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir. KKKM, Xujurat süresi 516/18.*

Alla sözderindi estip turdı: *İşiten, duyan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Es-Semi. KKKM, Äli ğimran süresi 64/121.*

Alla täwbanı qabıldağış äri: *Tevbeleri kabul eden Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Afv. KKKM, Nur süresi 349/10.*

Alla täwelsiz: *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Ed-Daim, baki, hiç kimseye ve hiçbirşeye muhtaç olmayıp, bilakis herkesin ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu zat.* KKKM, Iqılas süresi 604/2.

Allawaqbar [od. ar.]: Quday qabıl qılsın degen niyet. “*Allah kabul etsin*” manasındaki niyet; *Allahu ekber (Allah en büyüktür).* KTS, 34.

Alla istegenderiñnen tolıq xabar aluwşı: *Allah her şeyi bilendir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Habir.* KKKM, Luqman süresi 413/29.

Allanıñ [xaq] nurı [diniy.]: (1): Bükil ğalam, jandı, jansız dünüye, adam balası jaralğan Alla taġalanıñ qudiretti quwatı. *Bütün âlem canlı-cansız dünya, insanoġlunu yaratan Allahu Teâlâ'nın kudretli kuvveti.* “Könili xoş bir Allanıñ nurımenen, teñelip köteriler jannıñ bağı (Ä. Naymanbaev, Şıġ.).” *Gönlü hoş bir Allah'ın nuruyla, dengelenip yükselir canın bahtı.* KETS, XI/579.

Allanıñ [xaq] nurı [diniy.]: (2) Adamġa Allanıñ bergen quwatı, suluwlıġı t.b. erekşe qasıyeti. *İnsana Allah'ın verdiġi kuvveti, güzelliġi vb. özel niteliġi; Allah'ın nuru.* “Ayamay Alla bergen nurın sonşa, aqıldan, saqtanbasañ, adasasıñ (Ä. Naymanbaev, Şıġ.).” *Allah nuru o kadar bol vermiş, dikkat etmezsen aklını kaybedersin.* KETS, XI/579.

Amandawşı: *Emin olunan, eminlik veren Esmâ'ül Hüsnâ Es-Selim.* KKKM, Xaşıır süresi 547/23.

Anıq jomart: *Çok bağışta bulunan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vahhab.* KKKM, Sad süresi 454/35.

Asa aybarlı: *Allah Teâlâ'nın isimlerinden olup yüksek, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Azim.* KKKM, Xaşıır süresi 547/23.

Asa jarılqawşı: *Bağışlayan, affedici Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur.* KKKM, Füssilat süresi 479/32.

Asa jenimpaz: *Benzeri, eşi olmayan, mutlak üstün, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Aziz.* KKKM, Nisa süresi 103/165.

Asa keñ: *İçine alan, kaplayan, mal zenginliġi, varlıklı olma Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vasi.* KKKM, Nur süresi 353/32.

Asa küşti: *Güçlü, kuvvet ve kudret sahibi, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kavi.* KKKM, Xaj süresi 336/40.

Asa qayırımdı: *Engin kerem sahibi olan Allah.* KKKM, İnfitar süresi 586/6.

Asqan ädil ükimger: *2. En doğru hükmü veren, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Fettah.* KKKM, Sâbâ süresi 430/26.

Asqan dana: *Rahmeti bol olan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vasi.* KKKM, Nisa süresi 98/130.

Asqan jomart: *Çokça bağışta bulunan, kullarına hiçbir karşılık almaksızın bol bol nimet veren, fazl ve ihsanda bulunan Allah Teâlâ, Esmâ'ül Hüsnâ'dan.* KKKM, Äli-ğimran süresi 49/8.

Asqan ulı: *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kebir, El-Mütekebbir / Yüce, ali, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-'Aliyy.* KKKM, Nisa süresi 83/34.

Baylıq: *Zenginlik, kâfi gelmek, mustağnî olmak, Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisi Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gani.* KKKM, Talaq süresi 558/7.

Baqılawşı: *Emniyete kavuşturan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Mümin.* KKKM, Xaşır süresi 547/23.

Barlıq bolmıstı beynelewşi: *Tasvir eden, suret veren, şekillendiren, şekil veren Esmâ'ül Hüsnâ'dan Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Musavvir.* KKKM, Xaşır süresi 547/24

Barlıq nârsege qudiretti: *Her şeye gücü yeten, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kadir.* KKKM, Fatır süresi 433/1.

Barlıq nârsege quwatı jetgen: *Muktedir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kadir.* KKKM, Xaj süresi 332/6.

Barlıq nârseni tolıq bilüwşi: *Her şeyi bilen Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Âlim.* KKKM, Tağabun süresi 556/11.

Barlıq nârseni tolıq körüwşi: *Her şeyi gören Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir.* KKKM, Mülk süresi 562/19.

Barlıq nârsege küwe: *2. Her şeye tanık olan, muttali, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Eş-Şahit.* KKKM, Müjadala süresi 541/6.

Barlıq isti körüp turğan: *Allah her şeyi görür, Esmâ'ül Hüsna'dan Eş-Şahid.* KKKM, Axxap süresi 425/55.

Barşağa rızıq-nesibe berüwşi: *Rızık veren Allah, Esmâ'ül Hüsna'dan Er-Rahman.* KKKM, Tur süresi 522/58.

Bäräk Alla: Allanın bereketi. *Allah'ın bereketi.* “Totı qustay taranıp, jan-jagına qaranıp, qız Nazım sonda söyledi: Bäräk Alla, arıtsan, er öledi namıstan (Qambar Batır).” *Papağan gibi süslenip, etrafına bakınıp, kız Nazım o zaman söyledi: Barekallah, ıstırap versen, yiğit ölür utancından.* KTS, 431.

Bärinen xabar aluwşi: *Hâkim, her işi hikmetle yapan, Esmâ'ül Hüsna'dan El-Hâkim.* KKKM, Säbä süresi 427/1.

Bärinen habardar: *Haberdar, Esmâ'ül Hüsna'dan El-Habir.* KKKM, Xujurat süresi 516/13.

Beymuqtaj: *Hiçbir şeye muhtaç olmayan, Esmâ'ül Hüsna'dan El-Gani.* KKKM, Äli-gimran süresi 61/97.

Bir [san.]: 4. [diniy.] Eşbir serigi joq, jalğız. *Hiçbir yol arkadaşı yok, yalnız.* “Aqıretke bola, bir ğana Quday tağalanıñ razılığı üşin bolğandardı bir böler deydi (Abay, Tol. Jin.)” *Ahiret ve bir Hüda Teâlâ'nın rızası için yaşayanları ayrı koyar derler.* KETS, IV/140.

Bir Alla [diniy.]: Jalğız jaratuwşı, Xaq tağala. *Tek Yaratıcı, Hak teâlâ; Allah'ın birliğı.* “Bir Allağa mağulım adamnıñ köñil lebizi. Şama qılıp qarasaq, qatar jürgen azamat erleriñ tuwğan egizi (Kerderi Äbubäkir, Qazağım).” *Bir Allah'a malumdur, insanın gönlünün lafzı. Değer verip bakarsan, beraber gezen vatandaş, yiğitlerin asıl ikizi.* KETS, IV/141.

Bir [jalğız] Alla: Jalğız jaratuwşı, bir Quday. *Tek Yaratıcı, bir Hüda.* “Bir Allağa mağulım Adamnıñ köñil lebizi. Şama qılıp qarasaq, qatar jürgen azamat erlerdiñ tuwğan egizi (Kerderi Äbubäkir, Qazağım).” *Yalnız Allah'a malumdur, insanın gönlünün lafzı. Değer verip bakarsan, beraber gezen vatandaş, yiğitlerin asıl ikizi.* KETS, I/432.

Birlik 1 [zat. diniy.]: Birew ğana ekendik, jalğızdıq. *Bir olmak, yalnızlık; Allah'ın birliğı.* “Abay Allanın birliğı men payğambardıñ xaqtıǵına şübä keltirmegen

(Juldızdar Otbası, 2010, 5, 36).” *Abay Allah’ın birliğı ve peygamberin gerçekliğine şüpheşiz inanmışır*. KETS, XVI/139.

Ėayıp [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Adamnıñ aqıl-oy, tanım qabileti şeginen joğarı turğan qiyaliy qupiya, tek Alla tağalağa ġana tñn bilim, tılsım. *İnsanın akıl-fikir, idrak kabiliyeti sınırlarından öte olan sır, sadece Allahu teâlâya özgü ilim, tılsım.* “Ėayıptıñ mñni Allağa şeksiz senüw arqlı payğambarlarğa belgili bir dñrejede aşıladı dep sanaladı, Qurannıñ özi ġayıptıñ bir böliginin jariya etilüwi bolıp tabılardı (QUE).” *Gaibin sırlarının Allah’a sonsuz ġüvenmekle peygamberlere belirli bir seviyede açıldığına inanılır, Kuran da gaibin bir kısmının açıklanmasıdır (mahum edilmesidir).* KETS, IV/384.

Ėayıptıñ bñrini biletin: *Gizli olan her şeye vakıf olan, Esmā’ül Hüsnā’dan.* KKKM, Māyda süresi 126/116.

Ėafur [ar.] [sın. diniy.]: Keşirüwşi, keşirim qıluwşı (Qudaydıñ bir atı, teñewi). *Affedici, bağışlayıcı (Allah’ın bir adı, sıfatı).* “Tüzikti beyiske şığaramın dep, buzıqtı tozaqqa salamın dep ayta tura, pendesiniñ birewin jaqsılıqqa meyildendirip, birewin jamanşılıqqa meyildendirip turadı eken. Osınıñ bñri Quday tağalanıñ ġayıpsız, minsiz, ġafur raxımdığına, ädildigine layıq kele me? (Abay, Tol. Jin.).” *Doğruyu cennete çıkaracağım deyip, kötüyü cehenneme koyacağım dediğı halde, bendesinin birini iyiliğe birini kötülüğe meylettiriyor. Bunların hepsi Allahu teâlânın kusursuz, ġafur merhametine, adaletine uygun düşer mi?* KETS, IV/402.

Darxan: *Allah’ın lütfu genişir, Esmā’ül Hüsnā’dan El-Latif.* KKKM, Baqara süresi 44/268.

Dergey [zat. diniy.]: Qudiret, küş, emir. *Kudret (Allah), güç, emir.* “Jaratqan, Jabbar Qudayım, Dergeyiñe jılayın. Qaşpağım meniñ ar şıgar, Ölse de qarsı turayın (Alpamıs).” *Yaratıcı, Cebbar Hüda’m, kudretine ağlayayım. Kaçmam benim için utançtır, ölsem de karşı durayım.* KETS, IV/645.

Dörhay [zat. ar. diniy.]: Qudiret, quziret. *Kudret, güç.* “Alla tağalanıñ qaharına jolıgın qalmay turıp, onıñ dörhayına iman keltiriñiz (Almatı aqşamı, 26.09.1990, 3).” *Allah Teâlânın gazabına uğramadan önce onun kudretine iman ediniz.* KETS, XVI/164.

Erekşe üstem: Arzu, metinde *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Aziz*. KKKM, Änfäl süresi 177/10.

Eren jomart Rabb: *Çok lutufta bulunan Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vahhab*. KKKM, Sad süresi 452/9.

Esep aluwşı: *Her şeyin hesabını yapan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hasib*. KKKM, Nisa süresi 90/86.

Jabbar [zat.]: Qudaydın köp atının biri, jaratqan. *Allah'ın isimlerinden biri, yaratan; Cebbar*. “Alla jabbar iyem, öziñ jar bol!” *Cebbar Allah'ım, yar ve yardımcı ol!* KTS, 187.

Jappar [Jabbar] Alla: Allanın bir atı. *Allah'ın bir adı; El-Cabbar*. “Öltirsem qızın, körer dep, qorıqqan soñ köner dep, osılay boldı iyttiñ, qayalı, munan da qatın qutıldı, jad qılıp Jappar Allanı (Dastandar).” *Öldürsem kızını, görür diye, korktuktan sonra kabul eder diye, böyle oldu itin çaresi, bundan da kadın kurtuldu, yâd edip Cabbar Allah'ı*. KETS, I/432.

Jappar Quday [diniy.]: Barşanı bar etüwşı, (Alla). *Her şeyi var edici (Allah)*. “Qasımda joldas-jubayım, jar bolsın Jappar Qudayım (Batırlar Jırı).” *Yanımda yoldaş – hanımım, yâr olsun Cebbar Allah'ım (Hüda'm)*. KETS, VI/57.

Jabbar Xaq [diniy.]: Şın qamqorşı, süyewşı (Alla). *Gerçek koruyucu, dayanak (Allah)*. “Aşuwına tıgılıp köz jası, demi buwılıp, qaltırağan dawsımen dedi “Jappar Xaq”! (B. Maylin, Şığ.).” *Öfkeden gözleri yaşarıp nefesi boğulup, titreyen sesiyle şöyle dedi: “Cebbar Hak!”*. KETS, VI/57.

Jalgızdıq [zat.]: 3. [diniy.] Monoteistik dinderdegi Qudayğa tән bastı qasıyet. *Tek tanrıçı dinlerdeki Hüda'ya mahsus önemli vasıf*. “Jalgızdıq degen jaqsı ma, jalgızdıq degen Qudaydan başka eşkimge jarasıp pa edi?! (T. Moldağaliyev, Şaqıradı.).” *Yalnızlık iyi mi, yalnızlık Hüda'dan başka hiç kimseye yakışmış mıydı?* KETS, V/652.

Jarılqağış: *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahman, Er-Rahîm, El-Gafur*. KKKM, Nisa süresi 93/99.

Jälil [zat. diniy.]: Ulı, ulıq. *Ulu, yüce; celil*. “Babam Jaqıp İsrayıl, xabarşıları – Jebireyl. Atam – Mısır patşası, risalat bergen Xaq Jäpil (Ğaşıq-name).” *Dedemin*

dedesi Yakup İsmail, habercileri – Cebrail. Dedem – Mısır padişahı, risalet veren Hak Celil. KETS, VI/241.

Järdemşi: 4. Dost, hami, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Veli*. KKKM, Şura süresi 485/31.

Jeñimpaz: *Hüküm ve hikmet sahibi Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Aziz, El-Hâkim / Çok bağışlayıcı, mağfireti bol olan Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur / İstedigini yapan Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Cebbar*. KKKM, Rum süresi 406/27- Mülk süresi 561/2 - Xaşır süresi 547/23.

Jeñis iyesi: *Üstün ve merhamet eden Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahim, El-Aziz*. KKKM, Şuğara süresi 370/104.

Jetkilikti: 3. *Her şeyin sahibi, her şeye hükmeden, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Melik*. KKKM, Äli-gimran süresi 71/173.

Joqtan bar etüwşi: *Yoktan var eden, Yaraticı, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Bari*. KKKM, Xaşır süresi 547/24.

İye boluwğa äbden jetkilikti: *Her şeyi gözetleyen, koruyan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hafiz*. KKKM, Axzad süresi 417/3.

Keñ Quday [diniy.]: Keşirimdi, raqımı mol täñiri, Alla-tağala. *Bağışlayıcı, merhameti bol Tanrı, Allahu Teâlâ*. KETS, 303.

Keñpeyil: *Rahmeti bol olan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vasi*. KKKM, Nisa süresi 98/130.

Kälim Alla: Allanın sözi. *Allah'ın sözü, kelamı*. “Gasandı Kälim Alla, mağan bersen, Jüzigin Süleymenniñ qolğa kisem (Qazına).” *Asanı, Kelimullah, bana versen, yüzüğünü Süleymanın elime taksam*. KETS, I/432.

Kärim Alla: Allanın bir atı. *Allah'ın bir adı; El-Kerim*. “Jaratqan iyem, ya, Kärim Alla, meniñ qolımnan öltirtpediñ. Bendeñ bolğan bar tilegim, aq tilegim so bolsın (M. Äwezov, Şıg.).” *Yaradan sahibim, ya, Kerim Allah, benim elimden öldirtmedin. Benden olan bütün dileğim, ak dileğim bu olsun*. KETS, I/432.

Keşirimdi [sın.]: 3. [diniy.] Raqımdı. *Affedici*. “Ya, keşirimdi Alla, meniñ aldıñğı jäne soñğı künalarımdı keşire gör (“Ana tili”).” *Ya Affedici Allah, benim önceki ve sonraki günahlarımı affet*. KETS, VIII/14.

Keşirim iyesi: *Affedici, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gaffar*. KKKM, Mümin süresi 471/42.

Körkem esimder: *En güzel isimler Allahındır anlamında.* KKKM, Kahf süresi 292/110.

Küllü zattı baqlawşı: *Her şeyi gözetleyen, koruyan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hafız.* KKKM, Sâbâ süresi 429/16.

Künâni keşirüwşi: *Çok bağışlayıcı, mağfireti bol olan Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur.* KKKM, Gafır süresi 466/3.

Qadir Alla: Allanın bir atı. *Allah'ın bir adı; El-Kadir.* “Tek qalın jıyınğa bugün qosqanı, är päleketti, jaña xaziret aytqanday, Qadir Alla özi jiberetini ras (M. Äwezov, Şığ.).” *Ancak kalabalık toplantıya bugün eklediği, her felaketi, yine Hazret'in söylediği gibi, Kadir Allah'ın kendisinin gönderdiği gerçektir.* KETS, I/432.

Qadir Jappar [diniy.]: Alla tağalanın 99 esiminiñ biri. *Allahu Teâlânın 99 isminden biri; Kadir Cebbar.* “Ağaşqa örley berdi bir aydahar Medet ber men ğaripke Qadir Jappar (Qissa-dastan).” *Ağaca tırmanıp yükseldi bir ejderha, yardım et ben ğaribe Kadir Cebbar.* KETS, VIII /717.

Qazına 3 [zat. diniy.]: Qudiret. Kudret. “Basın jas, Qudaydın qazınası keñ ğoy (J. Aymawıtov, Şığ.).” *Gençsin, Hüda'nın lütfu geniştir.* KETS, IX/25.

Qaharlı: *Çok üstün, ebedî hâkimiyet sahibi, her şeyi saltanatı ve idaresi altında tutan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kahhar.* KKKM, Zümâr süresi 457/4.

Qaharı küşti bir Alla: *Her şeyi yenen, her şeye üstün gelen, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kahhar.* KKKM, Sad süresi 456/65.

Quday bir, Quran şın[diniy.]: Alla tağala jalğız, seriksiz, Quran Kârim onıñ xaq sözi. *Allahu Teâlâ tek, bir; Kuran onun hak (gerçek) sözü.* “Aqlılı jaqsı adamnıñ dariyadan mol, men izdep ertip kepsiz jeti jüz qol. Quday bir, Quran şın dep iylañsanız, bayağı özin körgeñ jıñışke jol (Qaz. Aqın.).” *Aklı iyi insan deryadan bol, beni arayıp getirmiñsiniz yedi yüz kol. Hüda bir, Kuran gerçek diye inansanız, eskiden kendi gördüğün ince yol.* KETS, IV/149.

Quday bir, payğambar xaq [diniy.]: Diniy uğım boyınşa, “Alla degen birew, payğambardıñ, barlığı şın” degen qağıydası. *Dinî bir kavram olarak "Allah birdir ve peygamberin varlığı gerçektir" anlamındaki kaide.* KETS, X/236.

Qudaydın qudireti: Bir nârsege tandanganda, tañırqağanda ayıladı. *Bir şeye şaşıldığında, hayret edildiğinde söylenir; (Allah'ın gücü).* KTS, 417.

Maqtawğa layıq: Övülen, hamd u sena edilen, *Esmâ'ül Hüsna'dan El-Hamid.* KKKM, Nisa süresi 98/131.

Mannan [zat. köne. diniy.]: Alla tağalanıñ abzal 99 esiminiñ biri, Jomart, Qayırımdı. *Allahu teâlânın 99 isminden biri, cömert, merhametli; Mennân.* KETS, XI/ 60.

Mängi tiri: 2. *Daima var olan, hayat sahibi, Esmâ'ül Hüsna'dan El-Hayy.* KKKM, Taha süresi 318/111.

Mäwlen 1 [ar.] [zat. diniy.]: Jarılqağış, esirkegiş degen mağınanı bildiretin Alla tağalanıñ qasiyetti esiminiñ biri. *İyiliksever, esirgeyici manasını veren Allahu Teâlânın mukaddes isimlerinden biri.* “Mäwlen arabşa jarılqağış, esirkegiş (T. Januzaqov, Azamat.)” *Mevla Arapça iyiliksever, esirgeyici anlamındadır.* KETS, XI/ 143.

Meyirban: *Allah latiftir (bilgisi ve lütfu en ince nazik şeylere kadar varır), habirdir (her türlü tedbiri bilir, her şeyi haber alır) Esmâ'ül Hüsna'dan El-Latif, El-Habir.* KKKM, Xaj süresi 338/63.

Meyirimdi: *Şefkatli, Esmâ'ül Hüsna'dan El-Rauf / Şefkatli, merhametli, krş. mehribân, mihrubân, Esmâ'ül Hüsna'dan Eş-Şefi.* KKKM, Axzap süresi 421/34 - Xaşır süresi 546/11.

Mutlaq [sn.]: 1. [diniy.] Kâmil, teñdesiz; tazalığı, paktığı şübäsiz; eş kümänsiz, absolyutti. *Kâmil, eşsiz, doğruluğu şüpheşiz, kesin; mutlak.* “Ol mutlaq (absolyut kâmil) bolmısımen qayım (şırağ, eri sergek) turuwşı (“İslam âlemi”).” *O mutlak kimliğiyle çevik kalkandır.* KETS, XI/369.

Mükaddim [zat. diniy.]: Arttağını aldığa, aldıdağını artqa jıljıtuwşı, är nârseniñ ornı men waqıtın belgilewşı degen mağınadağı Alla tağalanıñ Quran Kârimde ayan etken toqsan toğız qasiyetti esimderiniñ biri. *Arkadakini öne, öndekini arkaya alan; her şeyin yeri ve zamanını belirleyici manasındaki Allahu Teâlânın Kuran-ı Kerim'de ayan ettiği 99 kutsal isminden biri; El-Mukaddim.* “Muqaddimde jazılğan On segiz mıñ ğalamnıñ Qojası tursa qaytemiz Osılayşa buyırıp (Qubala).” *Mukaddimde yazılmış, on sekiz bin âlemin sahibi böyle buyuruyor ne yapalım?* KETS, XI/ 383.

Ol bir ǵana Quday: *Tek Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan* El-Vahid. KKKM, Ängam süresi 129/19.

Öte meyirimdi: *Lutuf sahibi, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Latif.* KKKM, Axzap süresi 421/34.

Patşa: 2. Melik, sultan, hükümdar, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan* mülkünde istediǵı gibi tasarruf eden, her şeye hükmedebilen Allah El-Malik. KKKM, Kahf süresi 301/79.

Pendeleriniñ qılmıstarın tolıq körıp-bilip turawşı: *Her şeyi gören, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir.* KKKM, İsra süresi 282/17.

Pärmeni küşti quday-ay [diniy.]: Qudireti küşti yaratqan iye degen maǵınada. *Kudreti güçlü yaradan sahip anlamında.* “Pärmeni küşti quday-ay, öziñ esirkep, raqmetiñdi tökpeseñ mına pendeniñ küşi qaran! (Qaz. Tili Frazzol. Sözdigi).” *Kudreti güçlü Allah, kendini esirgeyip, şefaatinı göstermesen şu kulunun hâli kötü.* KETS, XII/339.

Rabbımızdñ ilimi qamtımaytın närse joq: *Her şeyi bilen Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Âlim.* KKKM, Ağraf süresi 161/89.

Raqım [ar.] [zat.]: 1. Alla taǵaladan alatın keşirim, meyirim, şapaǵat. *Allahu Teâlâdan baǵışlanan af, merhamet, şefaät.* “Ey, raqımı mol Alla taǵala! Oñ saparındı bere gör! (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” “Ey, merhameti bol Allahu Teâlâ! Yolumu açık et.” KETS, XII/ 446 - KKKM, Duxan süresi 495/6.

Quday raqım qıldı: Allanıñ meyirimi tüsti. *Allah'ın merhameti indi.* “Bir raqım quday qıldı Xasen erge, uqsaydı jaxan kezgen perilerge. (Ä. Naymanbaev, Şıǵ.).” *Hasan'a Allah bir iyilik verdi, dünyayı gezen perilere benziyor.* XII/447.

Raqımdı: *Rahmeti bütüin yaratıkları kaplayan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahman / Rahmet eden, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahîm.* KKKM, Änbiya süresi 324/42- Xaşır süresi 546/10.

Rızık berüwşi [diniy.]: Nesibe, rızık ülestirüwşi. *Nasip, rızık bölüşdürücü.* “Allanıñ rızık berüwşi degen maǵınadaǵı ar-Razzaq degen körkem esimi bar (QUE).” *Allah'ın rızık veren anlamındaki Er-Rezzak denen görkemli bir ismi var.* KETS, XII/502.

Saxibjamal [ar.] [sın. köne.]: 1. [diniy.] Eñ körikti, kemel, kelisti (Allağa tən qasiyetterdiñ biri). *En güzel, olgun, hoş (Allah'a özgü vasıflardan biri).* “Ey dünyeniñ iyesi, tiregi Axmet Yasawi, Meniñ Saxibjamalımdı (Meniñ Täñirimdi) kördiñ be? (“Türkistan”).” *Ey dünyanın sahibi, direği Ahmet Yesevi; Benim Sahib-i Cemal’imi gördün mü?* KETS, XIII/47.

Sälbiye [ar.] [zat. diniy.]: Adam balasınıñ boyında joq, erekşe, qudiretti qasiyetter. *İnsanoğlunda olmayan özel, güçlü vasıflar, sıfatlar; sıfat-ı selbiye.* Jäne kitapta sälbiye siypattarı degen boladı (Ş. Qudayberdiuli, Musılmandıq Şartı). *Ve kitapta selbiye sıfatları olur.* KETS, XIII/79.

Säm [ar.] [zat. diniy. eski kit.]: Estüwdi bildiretin Allanıñ zattıq emes subuti segiz siypatınıñ biri. *İşitmeyi ifade eden Allah'ın zati değil subuti sekiz sıfatından biri; semi.* “Säm: Allahu ta’ala esitüwşi. Aspansız, şartsız jäne sebepsiz estidi.” *Sem: Allah teâlâ işitendir. Aletsiz, şartsız ve sebepsiz işitir.* KETS, XIII/84.

Sämiğ [ar.] [sın. diniy. eski kit.]: Säm. Semi. “Onıñ üşin Alla tağalanıñ siypattarı: Xayat, Ğılım, Basar, Sämiğ, İrada, Kâlam, Takin (Abay, Tol, jin.).” *Allah Teâlânın sıfatları: Hayat, İlim, Basar, Semi, İdare, Kelam, Tekvin.* KETS, XIII/84.

Sättar [ar.] [zat. diniy.]: Ayıptı jabuwşı, keşirimdi degen mağınadağı Allanıñ bir esimi. *Ayıp kapatıcı, bağışlayıcı manasında Allah'ın bir ismi; El-Settar.* “Ol – raxmet siypatı segiz siypatınıñ işinde jazılmasa da, Alla tağalanıñ Raxman, Raxim, Ğafur, Uwädud, Xafız, Sättar, Razaq, Nafiğ, Uwäkil, Latif degen esimlerine binaän bir ulı siypatınan eseptewge jaraydı (Abay, Tol. jin.).” *O – Rahmet sıfatı sekiz sıfatın içinde yazılmasa da, Allahu Teâlânın Rahman, Rahîm, Gafur, Vedud, Hafız, Settar, Rezzak, Nafi, Vekil, Latif gibi isimlerine binaen bunu da bir ulu sıfatından saymak mümkündür.* KETS, XIII/95.

Subqan Alla: Kemşiliksiz Alla, barlıq kemşilikterden ada Alla. *Her türlü noksan sıfattan uzak Allah.* “Sübhan Allah. Subqan Alla! Sultanım, Sizge qurban jan-tänim. Künim tuwdı oñınan! Biraq... Alla, xanım-ay, mendey sordıñ oyı cay kelmes xandıq qolınan! (M. Jumabaev, Şıg.).” *Sübhan Allah! Sultanım, size kurban can ve tenim. Güneşim sağımdan yükseldi! Ama... Allah, hanım hey, benim gibi zavallının akli azdır, gelmez han olmak elimden.* KETS, I/432.

Subxanalla [od. diniy.]: Kemşiliksiz Alla, barlıq kemşiliklerden ada Alla degen tände qattı qorqıp, tañğalganda ayıtılın söz. *Kusursuz Allah, tüm kusurlardan ve noksanlardan uzak Allah'tan çok korkarak hayrete düşüldüğünde söylenen söz; sübhanallah.* KETS, XIII/357.

Tağrif Alla: Bildirüwşi Alla. *Bildirici Allah.* “Zamana, şaruwa, minez künde özgeredi, olarğa kez kezimen nâbi keldi. Qağıyda şariğatı özgerse de, Tağrif Alla eş jerde özgermedi (Abay, Tol. Jin.)” *Zaman, işler ve karakter her gün değişir, onlara sırasıyla nebi geldi. Kaidesi şeriatın değişse de, Tağrif Allah hiçbir yerde değişmedi.* KETS, I/432.

Täkipir [zat. diniy.]: Namaz kezinde Allaga siyınıp, ulıqtaw duğası. *Namaz esnasında Allah'a sığınıp saygı gösterme/ululama duası; tekbir.* “Körgeñin ayta almay, üyine qayta almay, täkipirinen janıldı (Q. Toğızaqov, Şığ.).” *Gördüğünü söyleyemeyip, evine dönemeyip, tekbirini yanlış söyledi.* KETS, XIV/52.

Täwbeni qabıldawşı: *Tövbeleri kabul eden Esmâ'ül Hüsnâ'dan Et-Tevvab.* KKKM, Nasır süresi 603/3.

Tolıq bilüwşi: *Allah latiftir (bilgisi ve lütfü en ince nazik şeylere kadar varır), habirdir (her türlü tedbiri bilir, her şeyi haber alır) Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Latif, El-Habir.* KKKM, Xaj süresi 338/63.

Tötenşe meyirimdi: *Üstün ve merhamet eden Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahim, El-Aziz.* KKKM, Şuğara süresi 370/104.

Tım jenimpaz: *Eşi ve benzeri olmayan Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Aziz.* KKKM, Nisa süresi 86/56.

Tım joğarı: *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kebir, El-Mütekebbir / Yüce, ali, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-'Aliyy.* KKKM, Nisa süresi 83/34.

Tım keñpeyil: *Yumuşak huylu, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Halim.* KKKM, Fatır süresi 438/41.

Ulıq [sın. köne.]: 2. [diniy.] Ulılardıñ ulıs, eñ mertebeli degen mağınadağı Alla tağalağa tән madaq. *Uluların ulusu, en mertebeli manasındaki Allahu Teâlâya has övgü, medh; ulu.* “Men bilmeytin jalınuw, jağınuwdı, ulıq Quday dep

tabınuwdı (S. Torayğırov, Tand. Şığ.).” *Ben bilmiyorum yalvarmayı, yaranmayı, ulu Hüda deyip tapınmayı.* KETS, XIV/721.

Ulıqtaw: *Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih etmek.* KKKM, Änbiya süresi 322/20.

Ulılıq iyesi: *Allahu Teâlâ’nın isimlerinden olup yüksek, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Azim.* KKKM, Xaşıır süresi 547/23.

Üstem: 2. *En üstün, Esmâ-i Hüsnâ’dan El-Âlâ / Eşsiz, kudretli, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Aziz.* KKKM, Taha süresi 315/68 - Äli ğimran süresi 65/126

Xabardar: *Haberdar, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Habir.* KKKM, Nisa süresi 83/35.

Xaq kâlam [diniy.]: Alla tağalanıñ sözi, aqıyqat söz. *Allahu teâlânın sözü, hakiki söz; Hak kelamı.* “Wa qasiretti musılman uğı, Xaq kâlamdı tında! (X. Esenjanov, Tar. Kezeñ).” *Ya, kederli müslüman oğlu, Hak kelamı dinle!* KETS, VII/478.

Xikmet iyesi: *Hüküm ve hikmet sahibi Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Aziz, El-Hâkim.* KKKM, Rum süresi 406/27.

İlk İslami Eserler:

Açğan 2. *En doğru hükmü veren, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Fettah.* RKT, 33/46al; **Adaqm tutuğı** *Bütün mahlûkatın idaresini yürüten Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Kadir.* TİEM 73, 32v/1; **‘Af idici (=keçürgen)** *Affeden (gafur) Allah.* AH, C37; **Āğah (<F.)** *Haberdar, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Habir.* RKT, 37/64a3; **Ağırlıq idisi** *Azamet sahibi, azametli Allah.* TİEM73, 392v/9; **Ağırlıq idisi** *Celal ve ikram sahibi olan Allah.* TİEM 73, 392v/9; **Ağırlıqraq** *En üstün, insana karşı fazl ve ikramda en ileri, en çok nimetlendiren Allah.* TİEM 73, 445r/4; **Arığ** 6. *Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Kuddüs.* RKT, 38/31b3; **Arığ idî** *Kusursuzluk Allah’a mahsustur.* TİEM 73, 124v/9; **Arığ tanrı** *Subhan Allah.* RKT, 36/41b1; **Arqa üküş berge** *Şükrün karşılığını veren, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Eş-Şükür.* RKT, 33/76a1; **‘Arş ärkligligi** *Göğün sahibi olan Allah.* TİEM 73, 228v/5; **Artuqluq bermäk idisi** *Lütuf sahibi, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Latif.* RKT, 28/79b3; **‘Ayb (<A.) örtgän** *Kusur gizleyen Allah, Esmâ’ül Hüsnâ’dan.* TİEM 73, 95v/1; **‘Aybsuz (<A.+T.)** *İstediğini yapan Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Cabbar kış.* ‘ayıbsuz. RKT, 38/32al; **Az ‘amelqa üküş ceza berge** *Şükredenlerin mükâfatını veren, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Eş-şakir.* RKT, 26/100a3; **Az tã‘atqa üküş yanut berge** *Az ibadete çok karşılık veren Allah, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Eş-Şekur.* RKT, 36/18a2; **‘Aziz (<A.) (1)** 2. *eşsiz, kudretli, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Aziz.* RKT, 25/3a3; **‘Azze ve**

celle (A.) *Celîl, aziz olan.* KB, A1, C1; **Bağırsaq (2)** *Şefkatli, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Rauf.* TİEM 73, 307v/3; RKT, 30/53a1; **Bağırsaq idi** *Çok merhametli (yalnız Allah'a ıtlak edilir).* TİEM 73, 321v/3; KB 34; **Bağışlağan** *Çokça bağışta bulunan, kullarına hiçbir karşılık almaksızın bol bol nimet veren, fazl ve ihsanda bulunan Allah Teâlâ, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahman, Er-Rahim.* TİEM 73, 330v/9. **Baxşış (<F.) qılğan** *Çokça bağışta bulunan, kullarına hiçbir karşılık almaksızın bol bol nimet veren, fazl ve ihsanda bulunan Allah Teâlâ, Esmâ'ül Hüsnâ'dan.* TİEM 73, 38v/6; **Barçada yüksäk** *Kadri çok yüce, çok yüksek olan Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Aliy.* TİEM 73, 358v/1; **Bayat** *Kadim Tanrı.* KB, 42; **Baylıq** *Zenginlik, kâfi gelmek, mustağnî olmak, Allah Teâlânın isimlerinden birisi Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gani.* TİEM 73, 413r/4. **Bâzägän** *Tasvir eden, suret veren, şekillendiren, şekil veren Esmâ'ül Hüsnâ'dan.* TİEM 73, 405v/4; **Bilgä/en** 2. *Her şeyi bilen, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Âlim.* TİEM 73, 138v/2. **Bilgä/en** 5. *İşin iç yüzünü bilen Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Habir, El-Âlim.* TİEM 73, 410r/9; **Bir** 6. *Eşi ve benzeri olmayan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vahid.* TİEM 73, 97r/2; KB 1; **Bir idi** *Tek Allah.* TİEM 73, 19r/3; **Bir Tañrı** *Tek Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vahid.* TİEM 73, 97r/2; **Boynağu boynun sığan** *Kibirlenenlere, asilere cezasını veren Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kahhar.* RKT, 35/31b2; **Boynağularnıñ boynın sıgı** *Çok üstün, ebedî hâkimiyet sahibi, her şeyi saltanatı ve idaresi altında tutan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kahhâr.* TİEM 73, 334r/5; **Bütün işlig** *Hakîm, her işi hikmetle yapan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hakim.* TEİM 73, 5r/6; RKT, 33/28b1; **Çın 'azizlik** *Bütün şeref Allah'a aittir.* TİEM 73, 74v/9; **Däracälär kötürügli** *Yüksek, âli (Allah).* TİEM 73, 342r/1; **Didar (<F.)** *Güzel yüz, Cemalullah.* TİEM 73, 288v/4; **Dost (<F.)** 4. *Dost, hami, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Veliyy.* TİEM 73, 355r/9; RKT, 36/23a3; **Du'â icâbât qılığlı** *Duayı kabul eden Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Et-Tevvab.* TİEM 73, 168r/9. **Ädgü atlar** *En güzel isimler Allah'ındır anlamında.* TİEM 73, 214r/80; **Ädizräk** *En yüksek, en yüce, en üstün olan Allah.* TİEM 73, 295r/6. **Ägtülägen idi** *Besleyen, doyuran Allah.* TİEM 73, 2v/1. **Ägtülägli idi** *Besleyen, doyuran Allah.* TİEM 73, 283v/3. **Ekki ğarb idisi** *Allah hem iki doğunun ve iki batının Rabbidir anlamında.* TİEM 73, 392v/4; **Ekki şarq idisi** *İki doğunun ve (iki batının) sahibi olan Allah.* TİEM 73, 392v/4; **Elig (3)** 2. *Melik, sultan, hükümdar, Esmâ'ül Hüsnâ'dan mülkünde istediği gibi tasarruf eden, her şeye hükmedebilen Allah El-Malik.* TİEM 73, 220v/7; **Elig bir idi** *Tek hükümdar, kendinden başka hüküm koyucu olmayan Allah, Ha Mim karşılığı olarak kullanılmış.*

TİEM 73, 348v/8. **Elig  rklig** Melik, sultan, hükümdar, Esm ' l H sn 'dan m lk inde istediği gibi tasarruf eden, her şeye hükmedebilen Allah El-Melik. TİEM 73, 31r/3; ** min qılđan** Koruyup g zet n (Allah) kollayıp g zet n, Esm ' l H sn 'dan El-Emin. TİEM 73, 405v/2; ** erklig** 3. Her şeyin sahibi, her şeye hükmeden, Esm ' l H sn 'dan El-Melik. RKT, 25/26b2; KB 6; **Erklig bayat** Kadir Tanrı. KB, 3663; **Erlig içi** Kadir Tanrı. KB, 3520; **Esenlik b rgen** Selamet veren, Esm ' l H sn 'dan Es-Sel m. RKT, 38/31b3; **E itgen** I iten, duyan, Esm ' l H sn 'dan Es-Semi. TİEM 73, 351v/2; RKT, 25/2b3; ** afur (A.)** Mağfiret eden, acıyan. KB, 6511; ** alebe qılđan** Her şeyi yenen, her şeye üstün gelen, Esm ' l H sn 'dan El-Kahhar. RKT, 34/70b2. ** aybn  biligli** Gizli olanı bilen Allah. TİEM 73, 425r/6; **Xaberli (<A.+T.)** Haberdar, Esm ' l H sn 'dan El-Habir. RKT, 26/13a3; **H kim/bütün işlig** Bütün her şeyi iradesinde bulunduran Allah, Esm ' l H sn 'dan El-H kim. RKT, 36/89a2; **Xalıq (<A.)** Yaratan, Yaratıcı, Allah, Esm ' l H sn 'dan El-Halik. TİEM 73, 450v/1; **Hükm qılđan** Hükmeden, hüküm ve karar veren, Esm ' l H sn 'dan El-H kim. TİEM 73, 411b/6; **  Ta  Biligli (=Ar. Xab r)** Gizli, açık her şeyden haberdar olan. KB, 11; ** ğ n bilg nr k turur** Allah her şeyi bilendir, Esm ' l H sn 'dan El- lim. TİEM 73, 418v/4; ** gitgen** Rab, Esm ' l H sn 'dan Er-Razık. RKT, 27/36b1; KB 1; ** min (Bayat) (A.)** Emin Tanrı KB, 6631; ** min qılđan** Emniyete kavuşturan, Esm ' l H sn 'dan El-M imin TİEM 73, 405v/2; RKT, 38/31b3; **Qadir** Güçlü, kudretli (Tanrı). KB, B2; **K /   rg /en** 1. Affeden, bağışlayıcı, Esm ' l H sn 'dan El-Afuvv. TİEM 73, 400v/5; RKT, 33/15a1; KB, 1; AH 37; **Keç ra im** Rahmet eden, Esm ' l H sn 'dan Er-Rahim. RKT, 38/24b3; **Ke  bilg n** Her şeyi bilen Allah, Esm ' l H sn 'dan El- lim. TİEM 73, 45r/6; **Ke  işlig** Geniş ihsan sahibi, rahmeti bol olan, Esm ' l H sn 'dan El-Vasi. RKT, 27/59b2; **Ke  '   l ** Rahmet ve bilgi bakımından her şeyi kaplayan Allah. TİEM 73, 341r/5; **Ke  ra metl ** Rahmeti bol olan, Esm ' l H sn 'dan El-V si. RKT, 26/89a1; **Ke r  '   l ** Allah'ın lütfu geniştir, Esm ' l H sn 'dan El-Latif. TİEM 73, 35r/2; **Ke r  berigli**   ine alan, kaplayan, mal zenginl ği, varlıklı olma Esm ' l H sn 'dan El-Vasi. TİEM 73, 257r/4; **Ke r  biligli** Her şeyi bilen Allah, Esm ' l H sn 'dan El- lim. TİEM 73, 102v/6; **Ke r  işlig** Allah'ın lütfu geniştir, Esm ' l H sn 'dan El-Latif. TİEM 73, 31r/6. **Ke r  yarlı ağlı**   ine almak, kaplamak, mal zenginl ği, varlıklı olma Esm ' l H sn 'dan Er-Rahim, Er-Rahman. TİEM 73, 388r/5; **Kerim (<A.)** 1. Kerem sahibi, cömert, Esm ' l H sn 'dan. RKT, 36/86b1; KB 5667; AH 334; **Kidin (Ar.  xir)** Ebed ,

varlığının sonu olmayan, her şey yok olduktan sonra geri kalan. KB, 8; **Köklär erklighi taqı yärniñ** Göklerin ve (yerin) sahibi, hükümrani olan Allah. TİEM 73, 338v/8; **Köklär idisi ymä yärlär idisi** Göklerin ve (yerin) sahibi, hükümrani olan Allah. TİEM 73 362r/2; **Köküzler iyäsi** Göğüslerin (kalb) içindekini bilen (Allah). TİEM 73, 53r/4; **Köküzlerdäkini ya‘ni köñüllerdäkini bilighi idi** Kalblerdeki açık ve gizli her şeyi bilen Allah. TİEM 73 163r/9. **Köni işlig** Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Hakim. RKT, 37/59a2; **Köñüller idisi** Kalplerin özünü bilen Allah. TİEM 73, 319v/9; **Körgeñ** 3. Gören, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Basir. RKT, 36/13b3. **Körügli** 2. Her şeyi gören, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Basir. TİEM 73, 207r/7; **Qutğardaçı** Kurtaran, emin kılan, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan. TİEM 73, 290r/9; **Qudrethğ** Kudret sahibi (Allah). KB, A2. **Küç idisi** Güç ve kudret sahibi olan Allah. TİEM 73, 329r/7; **Küçlüg** Güçlü, kuvvet ve kudret sahibi, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Kavi. TİEM 73, 245v/8. **Küçlüg küç idisi** Güç sahibi olan Allah. TİEM 73, 436r/1; **Küçlüg uğan** 2. Her şeye gücü yeten, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Kadir. RKT, 33/64a3; **Küdeşgen** 3. Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Hafiz. RKT, 36/3a1; **Küďä/ezçi** 2. Her şeyi gözetleyen, koruyan, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Hafiz. TİEM 73, 303r/8; **Küďä/ezçi** 3. Her şeyi refakat eden, gözetleyen, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan Er-Rakib. RKT, 33/15b3; **Küďazçi tañrı** Her şeyi gözetleyen, koruyan, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Hafiz. TİEM 73, 303r/8; **Küsüş** Arzu, metinde Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Aziz. TİEM 73, 317r/7; RKT, 28/69a2; **Küsüş bağışlağan** Çok lütufta bulunan Allah, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Vahhab. TİEM 73, 330v/9. **Küsüş bilgän idi** Her şeyi bilen Allah, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Âlim. TİEM 73, 358v/6; **Küsüş bütün işlig** Hüküm ve hikmet sahibi Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Aziz, El-Hakim. TİEM 73, 295r/6; **Küsüş ögdülmiş tañrı** Övgüye layık olan Allah, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Hamid. TİEM 73, 439r/3. **Küsüş yarlıqağan** Üstün ve merhamet eden Allah, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan Er-Rahim, El-Aziz. TİEM 73, 270v/8; **Küşüş örtgän** Çok bağışlayıcı, mağfireti bol olan Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Gafur. TİEM 73, 416v/4; **Küşüş uğan** Allah Teâlâ’nın isimlerinden olup yüksek, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Azim. TİEM 73, 405v/2; **Laťif** Lutuf sahibi, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Latif. RKT, 33/3b1; **Meñgü Açu** Sonsuz Tanrı. KB, 10. **Mänizlig bilgän idi** Her şeyi bilen Allah. TİEM 73, 317r/5; **Meñzezsiz Eşi** ve benzeri olmayan Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Aziz. RKT, 26/28a1; **Mihr-bân** (<F.) Şefkatli, merhametli, krş. mehribân, mihrubân, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan Eş-Şefî. TİEM 73, 404v/1; **Misl yoq** Benzeri, eşi olmayan, mutlak üstün, Esmâ‘ül Hüsnâ‘dan El-Aziz. RKT, 27/8b1; **Muñi yoq idi** Hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, Tanrı, Samed. KB, 6;

Muñsuz 1. Hiçbir şeye muhtaç olmayan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Ganiyy. TİEM 73, 47v/2; KB, 6; **Oqşaqı yoq meñzegi** Eşi ve benzeri olmayan (Tanrı). KB, 16; **Orun yok**(=Ar. lā-mekān) Mekânsız, mekânı olmayan (Tanrı). KB, 19; **Osanıqlı** 1. Yaratma hususunda gafil olmayan Allah. TİEM 73, 249v/5; **Ögdilmiş** Övülmüş olan Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hamid. TİEM 73, 355r/5; **Ögdülmüş** 1. Övülen, hamd ü sena edilen, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hamid. RKT, 26/90a1; **Öñdün** (=Ar. Evvel) Ezelî, başlangıcı olmayan (Tanrı). KB, 8; **Örtgä/en** 1. Bağışlayıcı, affedici, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafûr. TİEM 73, 334r/8; **Örtgä/en** 2. Affedici, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gaffar. RKT, 35/49a1; **Örtüglügni bilgä/en** Gizli olan her şeye vakıf olan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan. TİEM 73, 95r/1; **Rahîm** (<A.) 1. Merhametli, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahim. RKT, 33/86a2; **Rahmân** (<A.) Rahmeti bütün yaratıkları kaplayan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahman. TİEM 73, 237r/3; **Rüzî be/ërgä/en** Rızık veren Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahman. TİEM 73 385v/9; RKT, 37/83a; KB A3; **Saqış qılğuçı** Her şeyin hesabını yapan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hasib. RKT, 26/53a1; **Saqışsız birigli** Sayısız rızık veren (Allah). KB, B4; **Sälāmatlıq bergän** Emin olunan, eminlik veren Esmâ'ül Hüsnâ'dan Es-Selim. TİEM 73, 405v/2; **Soyurqağan** Acıyan, esirgeyen, bağışlayan, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahim, Er-Rahman. TİEM 73, 254r/2; **Suret qılğan** Şekil veren, Esmâ'ül Hüsnâ'dan. RKT, 38/32b1; **Şükr yanutı bergän** Çok karşılık veren Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hamd. TİEM 73, 319v/2; **Tañrı xālıqı yoq kim** Esmâ'ül Hüsnâ'dan Ed-Dâim, bâki, hiç kimseye ve hiçbir şeye muhtaç olmayıp, bilakis herkesin ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu zât. TİEM 73, 450v/7; **Tañrı körügli turur** Allah görendir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir. TİEM 73, 381v/4; **Tañrı mihribân turur** Allah çok şefkatlidir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rauf. TİEM 73, 256v/3; **Tañrı muñsuz turur** Allah zengindir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gani. TİEM 73, 375v/9; **Tañrı tävbä bázärlägän** Tevbeleri kabul eden Allah Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Afv. TİEM 73, 255v/8; **Tañrı uqqan** Allah her şeyi bilendir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Habir. TİEM 73, 300r/9; **Tañrı yazuq örtgän üküş yanut bergän** Allah bağışlayan, karşılık verendir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur, Eş-Şekur. TİEM 73, 355v/6; **Tañrı yinçgä körgän bilgän** Allah latiftir (bilgisi ve lütfu en ince nazik şeylere kadar varır), habirdir (her türlü tedbiri bilir, her şeyi haber alır) Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Latif, El-Habir. TİEM 73, 247v/2; **Tanuq** 2. Her şeye tanık olan, muttali, Esmâ'ül Hüsnâ'dan Eş-Şahit. TİEM 73, 400r/4; **Tegme nârsä üzä uğan** Allah her şeye kadirdir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kadir. TİEM 73, 411v/4; **Tägmä nârsäni**

bilgän Her şeyi bilen Allah, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Âlim*. TİEM 73, 412v/1; **Tegmä nârsä üzä küđäzçi** Allah her şeyi gözetleyicidir, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rakiben*. TİEM 73, 309v/6; **Tegmä nârsä üzä tanuq** Allah her şeyi görür, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Eş-Şahid*. TİEM 73, 309r/8; **Tegmä nârsäni körügli** Her şeyi gören Allah, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir*. TİEM 73, 417v/5; **Tävbä bázärlägän** Tövbeleri kabul eden Allah, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Et-Tavvab*. TİEM 73, 5v/6; **Tevbeni qabül qılğan** Tövbeyi kabul eden *Esmâ'ül Hüsnâ'dan, Et-Tavvāb*. RKT, 37/63a3; TİEM 73, 449r/9; **Tirig 2**. Daima var olan, hayat sahibi, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Hayy*. RKT, 31/86b1; AH, 14; **Törütgen Yaratan**. KB, 15; **Törütgen idi Yaradan Tanrı** AH, 121; **Tözün iđi Engin kerem sahibi olan Allah**. TİEM 73, 437v/1; **Tüzün Yumuşak huylu**, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Halim*. RKT, 33/82a3; **Uğan 1**. Muktedir, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kadir*. TİEM 73, 242r/1; KB 2; **Uqğan Haberdar**, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Habir*. TİEM 73, 376r/4; **Ulaşu yarlıqağan** *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahmān, Er-Rahim, El-Gafur*. RKT, 26/66b1; **Uluğ 12**. *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kebir, El-Mütekebbir*. TİEM 73, 62v/8; KB, C2; AH, 19; **Uluğluq bedüklük** Azamet, kibriya; büyüklük, ululuk (Allah'ın Azim, Mütekebbir, Kebir sıfatları). KB, 7; **Uluğluq idisi** Büyüklük sahibi. KB, A2; **Üküş bergegen** Çok bağışta bulunan, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vahhab*. RKT, 34/61a3; **Yalñuz 5**. Yalnız, yalnızca, tekçe, tek, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Vahid*. TİEM 73, 333r/1. **Yaratğan 2**. Yoktan var eden, Yaratıcı, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Bari*. TİEM 73, 405v/3; RKT, 38/32a3; KB A3; **Yaratıgılı** Yoktan var eden, Yaratıcı *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Halık*. TİEM 73, 346v/7; **Yarlıqadaçı** Merhamet eden, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahman*. TİEM 73, 2v/1; **Yarlıqağan** Bağışlayan, merhametli *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Er-Rahim, El-Gafur*. TİEM 73, 439r/8; RKT, 30/10a2; **Yazuq kaçrū tiläguçi** Şefaathçi (Allah), *Esmâ'ül Hüsnâ'dan Eş-Şefi*. TİEM 73, 301r/8; **Yazuq örtügli** Bağışlayan, affedici *Esmâ'ül Hüsnâ'dan el-gafūr*. TİEM 73, 350r/6. RKT, 28/32a3; **Yazuq yarlıqağlı** Çok bağışlayıcı, mağfireti bol olan *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur*. TİEM 73, 341v/6; **Yinçgä işlig** Her şeyi bilen haberdar olan (Allah). TİEM 73, 105r/8; **Yinçgä körgän** Her şeyi bilen haberdar olan (Allah), *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Habir, El-Âlim*. TİEM 73, 247v/2; **Yinçgä körügli** Latîf, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Latif*. TİEM 73, 181v/9; **Yüksä/ek 2**. Yüce, ali, *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-'Aliyy*. TİEM 73, 62v/8; **Yüksä/ek 3**. Allah çok yüce ve büyük olandır *Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Kebir*. TİEM 73, 301v/2; **Yüksä/ek 4**. Mukaddes ve münezzeh olan, hissi yahut manevi hayrı bol olan, şanı yüce olan Allah. TİEM 73, 261r/8; **Yüksäk tanrı** Yüce olan Allah,

Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Aziz. TİEM 73, 254v/6; Yüksäk uluğ Allah çok yüce ve büyük olandır Esmâ'ül Hüsnâ'dan, El-Aliyy, El-Kebir. TİEM 73, 247v/1; Yüksä/ekrä/ek: 2. En üstün, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El- 'Ala. TİEM 73, 231r/8; Zü'l-celal (A.) Celal sahibi, Allah. KB, B2.

Kazakçada Yaratıcı'nın isim ve sıfatları incelendiğinde bu kavram alanını karşılayan kelime, kelime grupları ya da cümlelerin iki farklı yolla oluştuğu göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki; Yaratıcı'nın isim ve sıfatlarının Arapçadaki karşılıklarının anlamlarının değil; bizzat kendilerinin ödünçlenmesi yoluyla oluşmuştur. Arapçadan ödünçlenen kelimelere, geçirdikleri fonetik değişikliklerle birlikte, daha çok Kazak sözlüklerinde rastlanır. Diğer; kaynak dilden “kelime”nin değil, “anlam”ın ödünçlenerek çeşitli kelime grupları ya da cümlelerle ifade edildiği yapılardan oluşur ve sözü edilen kullanıma dair örnekler *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*'nde sıklıkla rastlanır. Kazakçanın dinî söz varlığını tarama aşamasında; “Kazak sözlükleri” ve “Kuran-ı Kerim Meâli” olmak üzere iki farklı “tür”ün kaynak olarak kullanılması; bu sonuca zemin hazırlamıştır. Kazakça Kuran-ı Kerim'in taranması; anlamın kaynak dilden ödünçlenerek Yaratıcı'nın isim ve sıfatlarına karşılık olarak kullanılan; kimi zaman metafor ya da mecazların da yer aldığı kelime grupları ya da cümlelerin tespitini sağlamıştır. Sözü edilen kelime grupları ya da cümlelerin bu isimlere karşılık kullanılmasında “bağlam” faktörünün etkisini de göz ardı etmemek gerekir. KKKM'de, Kazak sözlüklerinden farklı olarak, “anlam”ın esas alınması; “bağlam” ile birlikte kimi zaman “mecaz” ve “metaforlar”ın devreye girmesi; sözlüklerde tespit edilen madde başlarından farklı kullanımlarla karşılaştırılması sonucunu doğal olarak doğurmuştur. Bu durumu örnekleyecek olursak; Esmâ'ül Hüsnâ'dan “El-Kerim” Kazak sözlüklerinden derlenen malzemedeki *Kerim Alla* şeklinde geçerken, aynı kavram KKKM'de *Asa qayırmıdı* olarak geçer. Yine aynı şekilde “El-Celil”in karşılığı Kazak sözlüklerinde *Jälil* olarak verilmiş; KKKM'de ise *Ulılıq iyesi* ve *Asa aybarlı* ifadeleri kullanılmıştır.

Kazakçada kaynak dilden “anlam”ın ödünçlendiği yapılarda, ilk İslami eserlerde olduğu gibi tamamen Türkçe karşılıkların kullanılması elbette düşünülemez. Burada vurgulanmak istenen husus; Kuran-ı Kerim'in tercümesinde ilk İslami eserlerden hatta

Mani ve Burkan dinine ait metinlerinden günümüz Kazakçasına değin çeviri geleneğinin devam edışıdır.⁸

Kazakça malzemede Arapçadan doğrudan alıntılanan kelimeler incelendiğinde; bazılarının yalın hâlde; bazılarının ise *Alla*, *Quday*, *Xaq* gibi Yaratıcı'ya ad olan kelimelerle tamlama oluşturarak madde başlarında yer aldığı görülmektedir. *Ğafur*, *Mannan*, *Mäwlen*, *Jälil* gibi örnekler yalın; *Jappar Quday*, *Jabbar Xaq*, *Qadir Alla*, *Raxman Alla* gibi örnekler ise tamlama şeklinde oluşturulmuş madde başlarıdır. Bazen de *Jabbar*, *Jappar Quday* ve *Jabbar Xaq* örneğinde olduğu gibi bir ismin karşılığı üç farklı şekilde verilir.

Esmâ'ül Hüsna içerisinde yer alan kimi isimlerin Kazakça malzemede birden fazla karşılığının olması, üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. Bu durumu da örneklendirecek olursak; *Alla bärin bilip turadı*, *Barlıq närseni tolıq bilüwşi*, *Rabbımızdıñ ilimi qantımaytın närse joq* ifadeleri “El-Âlim”in karşılığı olarak kullanılmış ifadelerdir. Anlamı doğru bir şekilde aktarma amacıyla yukarıdaki gibi cümlelerden oluşan karşılıklar dilin imkânları ölçüsünde çoğaltılabilir. Aynı durum ilk İslami eserler için de geçerlidir. “El-Gafur” isminin karşılığında *‘af idici*, *küşüş örtgän*, *Tañrı yazuq örtgän üküş yanut bergän*, *ulaşu yarlıqagan*, *yazuq örtügli*, *yarlıqagan*, *ğafur* gibi ifadeler kullanılmıştır.

Anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuş kelime grupları ya da cümlelerin Kazakçadaki karşılıkları; ilk İslami eserlerde olduğu gibi tamamen Türkçe sözcüklerden oluşmamaktadır. Malzeme, bu açıdan incelendiğinde kimi zaman Arapça (*Beymuqtaj* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Ganiyy”); kimi zaman bağlamla birlikte Esmâ'ül Hüsna'dan herhangi birinin anlamını kazanmış Farsça bir karşılığın (*Patşa* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Malik”); kimi zaman ise Türkçe bir ek almış Arapça ya da Farsça bir kelimenin (*Qaharlı* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Kahhâr”) varlığından söz edilebilir. *Keşirimdi* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Gafur”, *Mängi tiri* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Hayy”, *Tolıq bilüwşi* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Habir”, *Barlıq närseni tolıq körüwşi* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Basir” örneklerinde olduğu gibi tamamen Türkçe kelimelerden oluşmuş karşılıklar da mevcuttur. İlk İslami eserlerde de Yaratıcı'nın isim ve sıfatlarının karşılığı olarak nadiren Arapça ve Farsça kelimelerden ödünçleme yapılmıştır. *Xalıq* “Esmâ'ül Hüsna'dan El-Halik”, *Rahım* “Merhametli, Esmâ'ül Hüsna'dan Er-Rahim”,

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Bodrogligeti, 1972), (Eckmann 1976).

Rahmān “Rahmeti bütün yaratıkları kaplayan, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Er-Rahman” gibi Arapça karşılıklar ile *Āğah* “Haberdar, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Habir”, *Mihr-bān* “Şefkatli, merhametli, krş. mehrubān, mihrubān, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Eş-Şefi”, *Didar* “Güzel yüz, Cemalüllah”, *Dost* “Dost, hami, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Veliyy” gibi Farsça ifadeler bu duruma örnek olarak verilebilir.

Kazakçada anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuş kelime, kelime grupları ya da cümleler aldıkları morfemler açısından incelendiklerinde; *Az jaqsılıqqa köp sawap berüwşi* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan Eş-Şekur”, *Alla istegenderiñnen tolıq xabar aluwşi* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Habir”, *Barlıq bolmıstı beynelewşi* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Musavvir” örneklerinde olduğu gibi ekseriyetle {-w} isim-fiili ile bu ekin ardından gelen ve daha çok meslek adı yapan {+şI} isimden isim yapım ekinin kullanıldığı görülmektedir. *Barlıq nārsege quwatı jetgen* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Kadir”, *Barlıq isti körıp turğan* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan Eş-Şahid”, *Ġayıptıñ bārini biletin* “Gizli olan her şeye vakıf olan” örneklerinde olduğu gibi {-GAn} ve {-Atın} sıfat-fiilleri de göze çarpan diğer morfemlerdir. *Asa küşti* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Kavi”, *Barlıq nārsege qudiretti* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Kadir” gibi örneklerde tanıklanan ve varlık bildiren {+LI} ile *Alla tawelsiz* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan Ed-Dâim” örneğindeki gibi onun tam karşısı olup yokluk bildiren {+sIz} isimden isim yapım eklerine de sıklıkla rastlanır.⁹ İlk İslami eserlerde ise özellikle {-Gan} sıfat-fiilinin yaygın bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Karahanlı döneminden günümüz Kazakçasına değin sözü edilen morfemlerin aynı fonksiyonda kullanılmaya devam edişi karşılaştırma açısından göze çarpan müşterek noktalardan biridir. Kazakçada Yaratıcı’nın isim ve sıfatlarının oluşumunda yukarıdaki morfemler dışında *Alla tawbanı qabıldağış äri* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Afv”, *Jeñis iyesi* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan Er-Rahim”, *Ulılıq iyesi* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Azim” örneklerinde görüldüğü üzere kimi zaman tamlamalar da kullanılmıştır. Tüm örneklerde “bağlam” faktörünün etkisi göz ardı edilmemelidir. *İye* sözcüğü ile yapılan tamlamalar; ilk İslami eserlerde *ıdı* biçimiyle *Ağırlıq ıdısi* “Azamet sahibi, azametli Allah”, *Artuqluq bermäk ıdısi* “Lütuf sahibi, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-

⁹ Sözü edilen morfemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Tamir, 2007), (Öner, 2013), (Doğan, O.ve Koç, K., 2013), (Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun G., 2015), (A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 2002).

Latif”, *Bagırsaq idi* “Çok merhametli (yalnız Allah’a ıtlak edilir)” örneklerinde olduğu gibi geçmekte ve Kazakçadaki kullanıma kaynaklık etmektedir.

İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin “Yaratıcı”nın isim ve sıfatları karşılığında kullanılmaya devam eden Türkçe kelimeler değinilmesi gerekli bir diğer konudur. Bunlar sayıca çok olmamakla birlikte; Kazakçanın dinî söz varlığında bulunması ve tarihî kökleri yansıtmaları açısından önem arz eder. Geçirdikleri fonetik değişiklikler dışında hiçbir değışime uğramadan Yaratıcı’nın isim ve sıfatlarının karşılığında kullanılmış; kültür aktarımına yüzyıllar boyu elçilik etmişlerdir. İlk İslami eserlerde *tirig* “Daima var olan, hayat sahibi, esma-i hüsnâ’dan el-Hayy” Kazakça malzemede *mängi tiri; kä/eçürgä/en* “Çok bağışlayıcı, mağfireti bol olan Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Gafur” *keşirimdi; yarlıqağan* “Esmâ’ül Hüsnâ’dan Er-Rahman, Er-Rahim, El-Gafur” *jarılqağış* şeklinde geçmekte ve yukarıda sözü edilen duruma en çarpıcı örnekleri oluşturmaktadır.

2.1.2. Peygamberlik-Peygamberler ile İlgili Kelime ve İbareler

2.1.2.1. Peygambere ad olan kelime ve ibareler

İman esasları içerisinde yer alan “Peygamberlere İman” farzından hareketle bu çalışmada *Peygamberlik-Peygamberler ile İlgili Kelime ve İbareler* üst başlığı altında incelenen 48 madde başının 11’i “Peygamber” kavram alanının Kazakçadaki karşılıklarını ihtiva etmektedir. Farsça kökenli Peygamber (<F. Peygām+ber / peyām+ber); Allah’ın elçisi, Allah’tan vahiy yoluyla aldığı bilgileri ve buyrukları insanlara bildirmek ve onları Hak dinine davet etmekle görevli ve yükümlü saygın ve müstesna kimseler için kullanılan bir terimdir ve Arapçada *nebi, resul, mürsel* kelimeleriyle karşılanır (Parlatır, 2017: 553). Bununla birlikte “peygamber”; “resul” ve “nebi”yi içine alan bir kavramdır ve başlıkta bu sebeple tercih edilmiştir. Her resul nebidir, ancak her nebi resul değildir (Topaloğlu, 2017: 603). İlk İslami eserlerde bu kavram alanını müstakil olarak birebir karşılayan kelimeler dışında bağlamla birlikte “peygamber” anlamını kazanmış örnekler de incelemeye dâhil edilmiştir.

Kazakça:

Änbiye [ar.] [zat. diniy.]: Arwağı küşti din iyeleri. *Ruhu güçlü din sahipleri*. “Ol özi sıyınatın äldebir äwliye, änbiyelerdiñ atın eriksiz awzına aladı (Mağawin.)” O

kendisinin sığındığı herhangi bir evliya, peygamberlerin adını gayriihtiyarî ağzına alıyordu. KETS, II/455.

Änbiya [zat. söyl. diniy.]: Änbiye. *Enbiya*. KETS, II/455.

Elşi [zat.]: 3. [diniy.] Qudaydın ökili, payğambar. *Hüda'nın vekili, peygamber*. “Eger bular din ustazımsız emes bolsa da, dinde başımız Qudaydın elşisi payğambarımızdın xadis şerifi, xayrunnas män yanfağunnas degen (Abay, Tol. Jin.).” *Eğer bunlar dini üstadımız değilse de, dinde başımız Hüda'nın elçisi peygamberimizin (s.a.v.) hadis-i şerifi “hayrun nas men yenfeün nas” demiş.* KETS, V/248 - KKKM, Xijr süresi 264/ 57.

Jüz jiyırma tört mın änbiye [payğambar] [diniy.]: Külli payğambar degen mağınada. *Bütün peygamberler anlamında; yüz yirmi dört bin peygamber*. “Jüz jiyırma tört mın änbiye, Barşaңызdan tileymin (Muñlıq-Zarlıq).” *Yüz yirmi dört bin enbiya, hepinizden diliyorum.* KETS, VI/432.

Jüz jiyırma tört mın änbiye [payğambar] [diniy.]: Külli payğambar degen mağınada. *Bütün peygamberler anlamında; yüz yirmi dört bin peygamber*. “Jüz jiyırma tört mın änbiye, Barşaңызdan tileymin (Muñlıq-Zarlıq).” *Yüz yirmi dört bin enbiya, hepinizden diliyorum.* KETS, VI/602.

Mursal [zat. diniy.]: Mursal payğambar. *Mürsel peygamber*. KETS, XI/ 358.

Mursal payğambar [diniy.]: Alladan Täwret, İnjil, Zäbur, Quran qasiyetti kitaptar tüsken märtebesi joğarı payğambarlar. *Allah'tan Tevrat, İncil, Zebur, Kuran gibi kutsal kitapların indiği mertebesi yüksek peygamberler; mürsel peygamber*. Mursal payğambarlar – Qudaydın eñ jaqın dosı – törtew edi: Musa, Dawıt, Ğaysa, Muxambe (“Juldız”).” *Mürsel peygamberler – Hüda'nın en yakın dostları dört idi: Musa, Davut, İsa, Muhammed.* KETS, XI/ 358.

Näbiy [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Allanın buyırğın adamdarga jetkizüwşi elşi, özderin kitap pen Şariğat berilmey, bir rasulğa (Allanın elşisine) berilgen kitap pen Şariğatqa amal qıluwğa buyırılğan payğambar. *Allah'ın emirlerini insanlara ulaştıran elçi, kendilerine kitap ile şeriat verilmeyen, bir resule verilen kitap ve şeriate amel kılması buyurulan peygamber*. “Näbiy degen sözdi bilesiñder me? Bilmeseñder “payğambar” degen mağınada (X. Esenjanov, Tar. kezeñ).” *Nebi*

sözünü biliyor musunuz? Bilmiyorsanız “peygamber anlamında.” KETS, XI/508.

Payğambar [ir.] [payğam –xabar jäne bar – şlp baruwşı] [zat. diniy.] (1): 1.

Qawımğa Alla aqıyqatın jetkizip, Qudaydñ barlığı men birliğin moyındawğa şaqıruwşı elşi. *Kavimlere Allah hakikatini ulaştırıp Hüda'nın varlığı ile birliğini kabul etmeye çağıran elçi.* “İslamda äwliyelerdñ eñ ülkeni payğambarlar men saxabalar bolıp sanaladı (O. Dastanov, Äwliye).” *İslamda evliyaların en büyüğü peygamberler ve sahabeler olarak sayılır.* KETS, XII/ 272.

Perğawın [zat.]: 2. [Awıs.] Äwliye, payğambar. Evliya, peygamber. “Qara molda perğawın, qoyğan bolsa aldawın (D. Äbilev).” *Kara molla firavun, bıraktıysa aldatmayı.* KTS, 526.

Rasul [ar. - elşi] [zat. diniy.]: İslam дәstürinde Alla tarapınan tañdap alınğan, ökil jäne dinge şaqıruw, daguwat qıluw mindeti tapsırılğan, Quday kitabı tüsirilgen payğambar. *İslam geleneğinde Allah tarafından seçilen, vekil veya dine çağırma, davet etme görevi verilen, Allah'ın kitabının indirildiği peygamber; Resul.* “Nurınan xaq rasuldñ pına bolıp, Jaralğan jer jüzine barşa xalıq (Qaban Jıraw, Altın Qazıq).” *Nurundan Hak Resul'un peyda olup, yaratılmıştır yeryüzünde bütün halk.* KETS, XII/ 451.

İlk İslami Eserler:

Ä/enbiya (<A.+ç.) Peygamber. TİEM 73, 235v/3; **İdılmış** Gönderilmiş, peygamber. TİEM 73, 270v/9; RKT 30/27b2; **İdılmış yalavaçlar** Gönderilmiş olan, peygamberler. TİEM 73, 384v/9; **Qorqıtıqlı** Korkutucu, kötü sonuca karşı uyarıcı, peygamber. TİEM 73, 416r/3; **Qorqıttaçı** Korkutucu, kötü sonuca karşı uyarıcı, peygamber. TİEM 73, 417r/4; **Qorqutğulı** Korkutucu, kötü sonuca karşı uyarıcı, peygamber. RKT 31/83b1; **Qorqutğuçıl** Korkutucu, kötü sonuca karşı uyarıcı, peygamber. TİEM 73 265v/5; **Müjde be/ërigli** Müjdeleyici, sevinç veren peygamberler. TİEM 73, 77v/5; **Mürsel (<A.)** Peygamber. RKT, 33/86a1; **Nebi Nebi**, peygamber. AH, A20; **Pä/eyğambär/er (<F.)** Peygamber. TİEM 73, 381v/9; RKT, 27/6b1; **Rä/esül (<A.)** Elçi, peygamber. TİEM 73, 260v/5; **Sawçı 1.** Peygamber, elçi. TİEM 73, 225r/8; RKT, 28/35b3; KB, 388; **Tañrı ündäkçisi** Allah'ın davetçisi, peygamber. TİEM 73, 371r/3; **Tildem** Haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip. KB, 5651; **Yalavaç** Peygamber, elçi krş.

yalawaç. TİEM 73, 259r/9; KB B8, C37; **Yalawaç savcı Peygamber**. TİEM 73; 226r/4; **Yalawaç Peygamber** bkz. *Yalawaç*. TİEM 73, 42v/9; RKT, 34/12a3; **Yumuşçı Hizmetçi, haberci, elçi, peygamber**. KB, 4618; TİEM 73, 207r/5.

Kazakçada “peygamber”e ad olan kelime ve ibareler incelendiğinde, bu kavram alanının daha çok alıntı kelimeler ile karşılandığı söylenebilir. *Ānbiye/ānbiya, mursal, nābiy, rasul* Arapça; *payğambar* ise Farsçadır. Sözü edilen kelimeler yukarıda da görüldüğü gibi ilk İslami eserlerde de kaynak dilden alıntılanmış ve günümüz Kazakçasına değin korunmuştur. Yani Kazakçada “peygamber” için kaynak dildeki kelimelerin bizzat kendilerinin ödünçlendiği örneklerin kullanımı yaygın olarak tercih edilmiştir. Yukarıdaki Arapça kelimelere ek olarak *Perğawın*¹⁰ yani *Firavun*’a KTS’de “Evliya, peygamber” anlamı verilmiş; aynı kelime KETS, Mamırbekova (2017) ve Muhitdinov (2012)’da “Mısır padişahının adı” biçiminde tanımlanmıştır. KTS’deki bu anlamlandırmaya rağmen Kazakçada kelimenin “peygamber” karşılığında kullanılmadığı düşünülse de madde başı açıklamasında “peygamber” ifadesine yer verildiği için başlığa dâhil edilmiştir. Kazakçadaki kullanımlardan biri olan *Elşi* yani *Elçi* sözcüğü, çalışma için taranan ilk İslami eserlerde tanıklanmasa da eski Türkçe dönemine ait diğer eserlerden itibaren varlığından haberdar olunan ve günümüz Kazakçasına değin korunan Türkçe kelimeler arasında dikkati çeken çarpıcı örneklerdendir. Kelimenin önceleri “elçi, temsilci” anlamında kullanıldığı; İslamiyet’in kabulünden sonra peygamberlerin “Allah’ın elçileri” olması sebebiyle “peygamber” anlamını kazandığı düşünülmektedir.¹¹

İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin Arapça ve Farsçadan ödünçlenen kelimelerde müştereklik söz konusu iken, müstakil olarak değil; bağlam içerisinde “peygamber” anlamı kazanmış kelime ve ibarelerde böyle bir ortaklıktan her zaman bahsetmek olası değildir. Bu nedenle farklı sıfat-fiiller ile oluşmuş *Qorqıtıǵlı, Qorqıttaçı, Qorqutǵılı, Qorqutǵuçıl* ile *Müjde be/erigli, Tañrı ündäkçisi, İdilmiş yalawaçlar* gibi ibarelerin birebir benzerlikle Kazakçada tanıklanması beklenemez. Çalışmanın çıkış noktasının Kazak sözlükleri olması, ilk İslami eserlerde olduğu gibi bağlam içerisinde “peygamber” anlamı kazanmış tüm kelime ve ibarelerin

¹⁰ Arapça *Fir’avn* sözcüğü; alıntı kelimelerde kelime başı f>p ve kelime ortasında ayın(Ø)>ğ değişimi ile *Perğawın* biçimine dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Eker, 1998), (Doğan, O.ve Koç, K., 2013), (Öner, 2013), (Tamir, 2007), (Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G., 2015.)

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 129), (DTS, 169).

fişlenmesini mümkün kılamayacağı için karşılaştırma noktasında daha çok leksik ifadelerle sınırlı kalmıştır.¹²

Uygur döneminde, tıpkı *elçi* örneğinde olduğu gibi, “haber verici” anlamında kullanılan *sawçı*¹³ ve *yalavaç/yalawaç*¹⁴, İslamiyet’in kabulüyle birlikte Arapça *resul* karşılığında kullanılmaya devam etmiş ve daha sonra yerlerini *peygamber*’e bırakmıştır.¹⁵

2.1.2.2. Hz. Muhammed ile ilgili kelime ve ibareler

Peygamberlik-Peygamberler ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığı altında incelenen 51 madde başının 14’ü Hz. Muhammed ile ilgili kelime ve ibarelerden müteşekkildir. İslam Ansiklopedisi’nde Hz. Muhammed hakkında Kuran’da geçen bazı bilgiler şöyle aktarılmıştır:

“Kuran’da Allah’ın, resulü Muhammed’i bütün dinlere hâkim olacak hak dinin nebisi olarak gönderdiği (el-Feth 48/28-29), onu peygamberlerin sonuncusu yaptığı (el-Ahzâb 33/40), Kuran’ı bozulmak ve yok olmaktan koruyup kendi muhafazası altına aldığı (el-Hicr 15/9), hak dinin son halkasını teşkil eden İslâmiyet’i nihai şekline erdirdiği (el-Mâide 5/3) ve ondan başka din arayışına kalkışanın bu davranışının asla kabul görmeyeceği (Âl-i İmrân 3/85) ifade edilmiş, bu suretle Hz. Muhammed’in son peygamber olduğu vurgulanmıştır (TDVİA, “Muhammed” maddesi, (Erişim tarihi: 2019.11.10), <https://islamansiklopedisi.org.tr.>)”

Çalışmada Hz. Muhammed’e ait müstakil bir başlığın bulunması, konu ile ilgili olarak çıkan malzemenin buna imkân vermesi neticesinde mümkün olmuştur. Diğer peygamberler ile ilgili sözcüklere ise 2.6.2. *Peygamberler, Peygamberlerin Soyu, Ailesi, Çevresindeki Kişiler ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında yer verilmiştir. Değerlendirme bölümünde de görüleceği üzere bu başlığın oluşturulmasında hem Hz. Muhammed’in birebir karşılığında kullanılan; hem de onun söz, eylem ve unvanlarına işaret eden kelime ve ibarelerden yararlanılmıştır.

Kazakça:

¹² *Kur’an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*’nin *TİEM* 73 ve *Rylands* nüshalarından hareketle taranması sonucu 2.1.1.2.’de zengin bir malzeme ile karşılaşılmış, aynı malzeme yoğunluğundan söz etmek bu ve diğer bölümler için mümkün olmamıştır.

¹³ Günümüzde *müddei umumi*’yi karşılamak üzere dilde yerleşmiş olan *sawçı*; anlam değişimlerinin toplumdaki değişimler, özellikle Türkiye’de dili özleştirme sırasında olduğu gibi, dil planlaması çabaları nedeniyle çok daha kısa sürede meydana gelebileceğine örnek teşkil etmektedir (Aksan, 2006: 92). Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 785), (DTS, 492).

¹⁴ İranî dillerden geçmiş olduğu düşünülen kelimenin kökeni ile yorumlar için bkz.: (Eker, 2009: 274).

¹⁵ Ortak Türkçenin söz varlığında elçilik ile ilgili terimler için bkz.: (Özyetgin, 2005: 225).

Räsul Alla: Allanıñ elçisi, Alla jibergen payğambar. *Allah'ın elçisi, Allah'ın gönderdiği peygamber; Hz. Muhammed.* “Räsul Allanıñ bir tal qılı boyında saqtağan adamğa oq ötpeydi qılıp bapıaydı, dozaq otı xaram degen eken! (J. Aymawıtoı, Şıg.).” *Resul Allah'ın bir adet kılını yanında bulunduran insana kurşun işlemez, kılıç batmaz, cehennem ateşi haram denilmiştir!* KETS, I/432.

Qadis [ar.] [zat. diniy.]: Xadis. Hadis. “Bul qadiste payğambarımız har kimniñ sırtqı türin aytqan (S. Seyfullin, Şıg.).” *Bu hadiste peygamberimiz her kimsenin dış görünüşünü söylemiştir.* KETS, VIII/716.

Quday bir, payğambar xaq [diniy.]: Diniy uğım boyınşa, “Alla degen birew, payğambardıñ, barlığı şın” degen qağıydası. *Dinî bir kavram olarak "Allah birdir ve peygamberin varlığı gerçektir" anlamındaki kaide.* KETS, X/236.

Payğambar [ir.] [payğam –xabar jäne bar – slıp baruwşı] [zat. diniy.] (2): 2. Muxammed payğambar. *Muhammed Peygamber.* “Payğambardı körgeñ joq jurttıñ bări. Payğambardıñ sıypatı sendey me eken, Orağ murın, şegir köz, aqjal sarı, -deydi (M. Jumabaev, Şıg.).” *Peygamberi görmedi kimse. Peygamberin sıfatı senin gibi miymiş? Orak burun, sarı gözlü, sarığın, - derler.* KETS, XII/272.

Saxiq [ar.] [sın. diniy.]: Taza, saw, nağız, aqıqat, durıs, tüzuw, şındıqqa üylesimdi. *Temiz, sağlam, gerçek, hakikat, dürüst, doğru, gerçeğe uygun; sahih.* “Bul turalı payğambarımız (s.ğ.s) öziniñ saxiq xadisinde: “Sizderiñ eşqaysılarıñız meni öz ata-anasınan, balalarınan jäne barlıq adamdardan artıq körmeyinşe, iman keltire almaydı” degen (İslam Entsikl.).” *Bununla ilgili Peygamberimiz (s.a.v.)'in sahih hadisinde: “Sizlerin hiçbiriniz beni kendi anne babasından, çocuklarından ve bütün insanlardan daha üstün görmeyince iman etmiş sayılmaz demiştir.* KETS, XIII/47.

Saxix [ar.] [sın. diniy.]: Saxiq. (Musılman ğulamalarınıñ tüsindirüwinde, aqıqattı bayandaytın xadis, isnad). *Sahih. (Müslüman ulemaların izahlarında hakikati aktaran hadis, isnad).* “Saxix xadisteri jetti klasqa bölinedi (İslam Entsikl.).” *Sahih hadisler yedi sınıfa ayrılır.* KETS, XIII/48.

Sunna [zat. diniy.]: Muxammed payğambardıñ (ğ.s.) ülgı-önegesi men ösiyetine say musılman dinindegi adam orındaytın amaldar, sunnaşıldıq. *Hz. Muhammed'in*

davranışlarıyla örnek olması ile İslam dinindeki insanların onun nasihatlerine uygun gerçekleştireceği ameller. “Sunna men parız arasında дәrejelik ayırmaşılıqqa say parız – әrbir adamnıñ orındawğa mindetti amalı bolsa, sunna Alla jolına berilgen adamnıñ әreketi mağınasına keledi (QUE).” *Sünnet ile farz arasındaki fark; farz – her insanın yapması zorunlu amel ise, sünnet Allah yoluna kendini adayan insanın davranışı manasındadır.* KETS, XIII /338.

Sündet 2 [zat.] (1): 1. [diniy.] Sünnet. *Sünnet.* “Sensiñ – jan lәzzatı, Sensiñ – tәn şәrbәti, Suluwdı süymektik – Payğambar sündeti (Abay, Tol. jin.).” *Sensin – can lezzeti, Sensin – ten şerbeti, güzeli sevmek – Peygamber sünneti.* KETS, XIII /425.

Sünnät [zat. diniy.]: Sünnet. *Sünnet.* KETS, XIII /425.

Sünne [zat. diniy.]: Muxammed payğambardıñ ömiri tuwralı xadister, añızdar jıynağı. *Hız. Muhammed'in hayatı ile ilgili hadisler, menkıbeler toplamı; sünnet.* “Bul añızdın jıynağın sünne dep ataydı (M. İsqaqov, Soqır senim).” *Bu menkıbenin tamamına sünnet derler.* KETS, XIII /426.

Sünnet [zat. diniy.]: Muxammed payğambardıñ is-әreketi, jüris-turısı, bolmısındağı keyingi musulmandarğa parızdan keyin mindet bolğan siypatı. *Hız. Muhammed'in davranışları, tavrı, ardından gelen müslümanlara farzdan sonra zorunlu olan sıfatı; sünnet.* “Siz berseñ sälemiñdi әlik aldıq, Sünneti payğambardıñ qazuwlı jol (A. Baytursinov, Şıǵ.).” *Siz selam verdiyseniz selamınızı aldık, Peygamberin sünneti kazılmış/çizilmiş yoldur.* KETS, XIII /426.

Xadis [ar.] [zat. diniy.]: İslam dinindegilerdiñ uǵımı boyınşa Muxammed payğambardıñ aytqan qasiyetti sözderi, ösiyetteri. *İslam dinindekilerin kavramı olarak Muhammed peygamberin söylediği kutsal sözleri, vasiyetleri; hadis.* “Payğambar xadisterine jüyrık şäkirt.” *Peygamber hadislerini iyi bilen şakirt.* KETS, 706.

Şapaǵatşı [zat. diniy.]: Musulmandardıñ bul dünyelik küñasınıñ Quday aldında keşirilüwin surap, qamqor, qorǵanış bolatın Muxammed (ǵ.s.). payğambardıñ әreketin bildiretin uǵım. *Müslümanların bu dünyadaki günahlarının Allah huzurunda affedilmesini dileyip hami olan Hız. Muhammed'in hareketini ifade eden kavram; şefaatçi.* “Ayşa da şapaǵatşı ergen jança, Iqlasın Xaq jolına

bergen janga (Babalar sözi).” *Ayşe de şefaät eder yarın cana, ihlâsını Hak yoluna adayan insana.* KETS, XV/254.

Şarîf [ar.] [sm. diniy.]: Qasiyetti, qudiretti, dana. *Kutsal, kudretli, bilge; şerîf.* “Payğambarımız salallahu ğalayhi uwäsâlamniñ xadis şarîfi: “innâmalâğmal binniyet” degen (Abay, Tol. jin.).” *Peygamberimiz (s.a.v.)’in hadis şerîfidir: “innemel amalü binniyyat” denen.* KETS, XV/268.

İlk İslami Eserler:

Ağırılığ Hz. Muhammed. TİEM 73, 137r/6; **Ağırılığ üdrindi yalawaç** Hz. Muhammed. TİEM 73, 303v/9; **Ahmäd** Hz. Muhammed. TİEM 73, 407r/8; **Ajunluğlar idisiniñ yalawaçı** *Bu dünya ve öte dünyanın sahibinin peygamberi, Hz. Muhammed.* TİEM 73, 360r/5; **Bürgängän Örtünen, gizlenen, Hz. Muhammed.** TİEM 73, 427v/5; **Ellig tuttaçı** *Şefaät eden (Hz. Peygamber),* KB, 30; AH, 29; **Habib (A.)** *Sevgili, Hz. Peygamber.* KB, 388; AH, 21; **Haq resul** *Peygamber, Hz. Muhammed.* AH, 103; **İdilmiş yalawaçlar sawı** *Gönderilen peygamberlerle ilgili haber, vakıa, hadis.* TİEM 73, 98r/4; **Qamuğ yalawaçlarınñ tamğası** *Hatemü’l – Enbiya, Hz. Muhammed* TİEM 73, 308v/1; **Küç idisi** 3. *Hz. Muhammed.* TİEM 73, 436r/1; **Muhammed** Hz. Muhammed. KB, A6; **Muhammä/ed (ö.a.)** Hz. Muhammed. TİEM 73, 337v/8; **Muhammäd aläyhi’s-sälâm** *Allah’ın elçisi Hz. Muhammed.* TİEM 73, 372v/2; **Mustafa** Hz. Muhammed *Mustafa.* KB, A7; **Oqıçı** *Davetçi Peygamber (Hz. Muhammed).* KB, 36; **Ödründü** *Seçilmiş (Hz. Muhammed).* KB, A6; **Resul** *Resul, Hz. Muhammed.* KB, B7; AH, 159; **Sünnä/et (<A)** *İyi ahlak, Hz. Muhammed’in Müslümanlar tarafından uyulması gereken söz ve davranışları.* TİEM 73, 51r/4; RKT, 33/8a1; KB, 6415; **Tañrı qulı** *Allah’ın kulu, Hz. Muhammed.* TİEM 73, 425v/8; **Yigi** *Seçilmiş (Hz. Muhammed).* KB, A6.

Kazakçada Hz. Muhammed ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde, Hz. Muhammed’in birebir karşılığında kullanılan ifadelerden biri olan *Räsul Alla*; ilk İslami eserlere ait örneklerde Kazakçadakinden farklı kelimelerle; ancak kurulum açısından tamlama olması sebebiyle *Haq resul, Ajunluğlar idisiniñ yalawaçı* örneklerinde olduğu gibi müşterek bir yapıda tanıklanır. 2.1.2.1. *Peygambere Ad Olan Kelime ve İbareler* başlığında da ele alınan Farsça *Peygamber* (Peygām+ber/peyām+ber), genel manada tüm peygamberler için kullanılmakla beraber, bu bütünlüğü oluşturan parçalardan biri olarak yalnızca Hz. Muhammed

karşılığında da kullanılmıştır. Sözcüğün bu parça-bütün ilişkisinden hareketle kazandığı anlamın sadece İslamiyet için mi geçerli olduğu araştırılmış, örneğin İngilizcedeki *prophet* kelimesinin ikinci ve daha sonraki anlamlarında Hz. İsa'nın olup olmadığına bakılmıştır. Ancak *prophet* yani *peygamber* sözcüğü için İngilizce sözlükte verilen ikinci anlam yine Hz. Muhammed olmuştur (Cambridge Advanced Learner's Dictionary, 2008: 1139).

“Hz. Muhammed'in davranışları, tavrı, ardından gelen Müslümanlara farzdan sonra zorunlu olan sıfatı” biçiminde tanımlanan Arapça kökenli *sünnet*'in Kazakçada *sunna*, *sündet*, *sünnät*, *sünne*, *sünnet* varyasyonlarına sahip olduğu; bu ödünçleme örneğinin İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *hadis* için ilk İslami eserlerde anlam ödünçlemesi yoluyla *Idılmış yalavaçlar sawı* tamlaması kullanılmış, Kazakçada ise Arapça “*ḥadīṣ*”ın alıntı kelimelerde görülen kelime başı x>q değişimi ile *Qadis-Xadis* biçimindeki karşılığı yer almıştır. Kazakçada, Arapça *şefa'at*'in aldığı Türkçe {+çI} eki ile “şefa'at eden” anlamını kazanmış *Şapağatşı*, ilk İslami eserlerde *xadis* örneğinde olduğu gibi Türkçe kelimelerle karşılanmış; *Ellig tuttaçı* biçiminde tanıklanmıştır.

2.1.2.3. Emir-Vahiy ile ilgili kelime ve ibareler

Peygamberlik-Peygamberler ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığı altında incelenen 51 madde başının 23'ü emir-vahiy kapsamında ele alınmıştır. Sözü edilen kelime ve ibareler genel olarak incelendiğinde “emir”, “farz” ve “vahiy”in ve bunlarla anlamca doğrudan ilgili varyasyonların birbirleri ile iç içe geçmiş kavramlar olduğu söylenebilir. Güncel Türkçe Sözlük'te “buyruk, komut, talimat, ferman” olarak tanımlanan *emir*, bir fıkıh terimi olarak “kesin manada bir işin yapılmasının istenmesi için vaaz edilen söz” şeklinde açıklanır (DKS, 146). Farz; “Allah ve Resulü tarafından kati bir delille emredilen fiil ve ameller” şeklinde tanımlanırken; vahiy “Allah'ın peygamberlerine iletme istediği mesajlarını, doğrudan doğruya veya Cebrail vasıtasıyla bildirmesi” olarak izah edilmiştir (DKS, 170/676). Tüm bu tanımlamalardan hareketle “farz” için “emir”in fiilî bir göstergesi, “vahiy”in ise “emir”in ulaştırılma şekli olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu çıkarım; incelenen kelime ve ibarelerin bu başlık altında neden bir araya getirildiğini de açıklamaktadır.

Kazakça:

Allanın ämirleriniñ jürip turawı: *Allah'ın emir ve vahiy göndermesi.* KKKM, Talaq süresi 561/11.

Allanın [Qudaydın, Alla tağalanın] ämiri [diniy.]: Qudaydın basqa salğanı, Qudaydın buyırığı. *Allah'ın takdiri, buyruğu.* “Sen asıqqan eken dep, Alla ämirin özgertpes. Aytqanın bolar ma eken dep, men qorqamın, köz jetpes (Abay, Tol. Jin.).” *Sen acele ettin diye, Allah emrini değıstirmez. Dediğın olur mu diye, ben korkarım, gözle gözüklemez.* KETS, II/452.

Biylik [zat.]: 4. Jarlıq, buyırq, ämir. *Ferman, buyruk, emir.* “Öziñe-öziñ biylik jasawğa kişkentayınnan üyren (M. Älimbaev).” *Kendi kendini idare etmeyi küçücükken öğren.* KTS, 100.

Qudaydan [Alladan] buyırq boldı [diniy.]: Alla tağalanın ämiri jetti, Allanın qalawımen orındaldı. *Allahu Teâlâ'nın emiri ulaştı, Allah'ın isteğı ile gerçekteşti.* “Qudaydan buyırq bolıp, demew bolsa, astına tabanımnıñ bir salalıq (Qozı Körpeş).” *Allah nasip edip yardımcı olursa, altına ayağımın alalım.* KETS, III/658.

Buyırqtı [sın.]: 2. [diniy.] Alla tağalanın, Qudaydın buyırğı boyınşa bolğan; nesibesine jazğan, buyırğan. *Allahu Teâlâ'nın, Hüda'nın emrine göre olan; nasibine yazılan, buyrulan.* “Vaqtı bitken jan buyırqtı küni ölip jür. Jigittigi ölgenniñ, Otı janbay sönip tur (Üş Gasır).” *Vakti tükenen insan emir geldiğı gün ölüyor. Yiğitleri ölenin, ateşi yanmayıp sönüyor.* KETS, III/659.

Buyıruw: 1. *Farz kılmak.* KKKM, Axzap süresi 422/38.

Qudaydın [Allanın] buyırğanı [diniy.]: Qudaydın jazğanı, näsip etkeni. *Hüda'nın yazdığı, nasip ettiğı.* “Qudanın buyırğanın maxqam tutsañ, Payğambar şapağatınan qur qalmaysıñ (Babalar sözi).” *Hüda'nın buyurduğunu sağlam tutarsan, Peygamber şefaatinde mahrum kalmazsın.* KETS, III/664.

Jar III: 2. Buyırq, jarlıq, ämir. *Buyruk, ferman, emir.* “Biyılğı jılı jar şıqtı, patşa soldat aladı dep (Jangabilov).” *Bu yılki merhametli ferman çıktı, padişah asker alacak diye.* KTS, 211.

Jarlıq: 2. Buyırq, ämir. 2. *Buyruk, emir.* KETS, VI/104.

Jargı 1 [zat.]: 3. [diniy. söyl.] Şargı (Şariğat zañı). *Buyruk*. “İmam bolğan bir arıkşa uzun şal şariğattıñ büğingi namazğa arnalğan jargısın sayray bastadı (J. Moldağaliyev, Tındağılar.)” *İmam olan zayıf uzun bir ihtiyar şeriatın bugünkü namazla ilgili buyruklarını söylemeye başladı*. KETS, VI/90.

Quday qosqan: Şariğat jolımen qosılğan; buyırıqtı (jar, qosaq). *Şeriatle eklenen, emir*. KTS, 417.

Muğjiza [ar.] [zat. diniy.]: Tabiyğat zañdıılığınan tıs, adam mümkindiginen joğarı, vaqıt pen mekenge täwelsiz jüzege asatın Allanıñ payğambarlarğa bergen keremeti. *Tabiat kurallarının dışında, insani olanakların ötesinde, zaman ve mekâna bağılı olmayan, yüzü aşkın Allah'ın peygamberlere verdiği keramet; mucize*. “Muğjizanıñ negizgi belgileri – ol payğambarladıñ qalawımen, Qudaydıñ qudiretimen orındaladı (QUE).” *Mucizenin temel belirtileri (özellikleri) – o peygamberlerin isteğıyle, Allah'ın kudretiyle gerçekleşir*. KETS, XI/ 324.

Muğjizat [ar.] [zat. diniy.]: Muğjiza. *Mucizeler*. “Muğjizattıñ alğaşqı bastağanı – tolıp tuwğan on törtten tolğan ayday (Mäşhur – Jüsip, Şığ.)” *Mucizelerin ilk başlangıcı ayın on dördü (dolunay) gibi*. KETS, XI/ 324.

Müdjiza [zat. diniy.]: Muğjiza. *Mucize*. KETS, XI/377.

Ösiyät: *Vasiyet/tavsiye (Allah tarafından yapılan tavsiye, emir ve farz kılmadır.)* KKKM, Baqara süresi 38/240.

Parız [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Musılmandıqtıñ mindetti türde öteytin borışı. *Müslümanların zorunlu olarak ödemesi gereken borcu; farz*. “Quraña nanbağanı üşin parızdı bile tura qılmağan kisi dozaqta azap tartadı (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” Kuran'a inanmadığı için farzı bildiği hâlde yapmayan kişi cehennemde azap çekecek. KETS, XII/ 318 - KKKM, Nisa süresi 81/24.

Pärman: 2. [awıs] Kürdeli bir isti orındatuw üşin beriletin ämir, buyırıq, tiyisti jarlıq. *Önemli bir işi yerine getirmek için verilen emir, buyruk, gerekli ferman*. KETS, XII/338.

Rabbınıñ belgileriniñ kelüwi: *Ferman gelmek, vahiy gelmek*. KKKM, Ängam süresi 149/158.

Sämğiya [ar.] [zat. diniy.]: İslam dininde Alla tağaladan adam balasına vaxiy arqılı berilgen дәlelдер. *İslam dininde Allahu Teâlâ'dan insanoğluna vahiy sonrası verilen deliller.* “Dәleldiñ eki түri boladı: 1)sämğiya – bul uwaxiy arqılı bekitilgen дәlelдер, yaғni Quran men sünnet, 2)ğaqliya –bul oylaw jәne qarastıruw arqılı bekitilgen дәlelдер (İslam negizderi).” *Delilin iki çeşidi olur: 1) Semiğa – bu vahiy ile sabitlenen deliller, yani Kuran ve sünnet, 2) Gakliya – bu düşünme ve araştırma ile sabitlenen deliller.* KETS, XIII/84.

Växiy [ar.] [zat. diniy.]: Qudaydıñ Jäbireyil perişte arqılı payğambarğa jiberген buyırıq-jarlıqtarı, xabarları. *Hüda'nın Cebrail meleği aracılığıyla peygambere gönderdiği buyruk-emirleri, haberleri; vahiy.* “Qırıq jasında Payğambarğa uwexiy keldi (Mäşhur-Jüsip Köpeyulı, Şıǵ.).” *Kırk yaşında peygambere vahiy geldi.* KETS, XIV/655.

Vaxiy et-: *Vahiy etmek.* KKKM, Äli-ğimran süresi 55/44 - Fatır süresi 433/50.

Ükim: 2. [awıs.] Kesim, jarlıq, biylik. *Ferman, buyruk emir.* KETS, XV/48.

Xabar: *Vahiy etmek, kulunun kalbine düşünceyi doğurmak.* KKKM, Sad süresi 456/67.

İlk İslami Eserler:

Bä/elgürtüp kәsil- *Allah tarafından tayin, takdir ve beyan edilip farz kılınmış olan.* TİEM 73, 59r/8; **Bıçıǵ qıl-** *Buyurmak, fermanlamak, söz vermek.* TİEM 73, 147r/2; RKT 28/16a1; **Buyruq 1.** *Emir, buyruk krş. buyırık, buyuruq.* TİEM 73, 52r/9; RKT, 29/18b1; **Buyur-1.** *Emretmek, buyurmak.* TİEM 73, 307v/9; RKT, 30/79a1; KB, B40; **Emr (A.)** *Emir, buyurma, buyruk.* KB, 6472; AH, 405; **Fariza (<A.)** *Farz krş. farz.* TİEM 73, 26/71b3; KB, 3239; **Fariza qıl-1.** *Farz kılmak.* TİEM 73, 307r/7; RKT, 33/13b1; **Fä/ermän (<F.) 1.** *Emir, buyruk, ferman krş. farmän.* TİEM 73, 276v/4; RKT, 35/11a1; **Hukm (A.)** *Hüküm, emir.* KB, 1261; **İdi hükmi** *Allah'ın hükmü.* TİEM 73, 406r/7; **İdi yarlıǵı** *Allah'ın buyruǵı.* TİEM 73, 365r/2; **İdiläri fermānı** *Allah'ın buyrukları.* TİEM 73, 384r/8; **İdiñdin yarlıǵ ıdıl-** *Allah'tan gönderilen vahiy, Allah'tan vahiy gelmek.* TİEM 73, 303r/7; **İş 2.** *Emir, buyruk.* TİEM 73, 52r/9; RKT 25/15a3; **Kesilmiş Farz,** *Allah'ın emri.* RKT, 26/3b1; **Se/äç- 2.** *Vahiy etmek, bildirmek.* RKT, 30/28a1; **Sünnä/et (<A)** *Cari olan ādet, Allah'ın kanunu.* TİEM 73, 307r/7; **Uğan hükmi** *Allah'ın emiri, hükmü.* AH, 451; **Uqturmaq** *Vahiy etmek,*

kulunun kalbine düşüncüyü doğurmak. TİEM 73, 333r/3; **Vacib (A.)** *Vacip, yapılması şeriat bakımından gerekli olan.* KB, 4999; **Vahy ıd-** 1. *Vahiy etmek.* 2. *Farz kılmak.* TİEM 73, 287r/7; RKT 33/61b2; **Vahy qıl-** *Vahiy kılmak, vahiy etmek.* TİEM 73, 42v/1; **Yarlıg** 2. *Emir, buyruk.* RKT, 30/35b1; KB, 1767; **Yarlıg ber** *Emretmek.* TİEM 73, 235r/1; **Yarlıg ıd-** *Vahiy etmek, vahiy göndermek.* TİEM 73, 235r/1; RKT, 35/78a3; **Yarlıg in-** *Emir ve vahiy göndermek.* TİEM 73, 414v/6; **Yarlıg kaç-** *İlim göndermek, vahiy göndermek.* TİEM 73, 354v/2; **Yarlıg käl-** *Ferman gelmek, vahiy gelmek.* TİEM 73, 111v/6; **Yarlıg tegür-** *Vahiyolunmak, emredilmek.* RKT, 28/62a3; **Yarlıqa-** *Buyurmak, emretmek, affetmek, bağışlamak.* KB, 896.

Kazakçada *Emir-Vahiy ile İlgili Kelime ve İbareler* incelendiğinde bir işin kati suretle yapılması için Kazakçada daha çok *buyırq* ve *ämir* kelimelerinin kullanıldığı ve bunların ilk İslami eserlerden günümüze değin korunduğu görülmektedir. İslamiyet'e geçiş ile birlikte Arapçadan ödünçlenen *parız*¹⁶ ve *vaxiy*; günümüz Kazakçasına değin korunmuş diğer kelimelerdir. Kazakçada “buyruk, ferman, emir” anlamlarında kullanılan *jar*, *jargı* ve *jarlıq*'ın ortak bir *yar* (Kzk. *jar*) kökünden türemiş olabileceğine dair düşünceler bazı çalışmalarda mevcuttur. Nitekim ilk İslami eserlere ait yukarıdaki örneklerde gerek müstakil gerekse *ber-*, *ıd-*, *in-*, *käç-*, *käl-*, *tegür-* gibi çeşitli yardımcı fiillerle birlikte kullanılan *yarlıg* kelimesinin etimolojisine yönelik sözü edilen çalışmaların en sonuncusu olan Galip Güner'in *Yarlıg “Buyruk, Emir, Ferman” ve Yarlıka- “(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek” Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler* adlı makalesinde daha önceki etimolojik izahlara kronolojik olarak yer verilmiştir (2013, 1555). Güner çalışmasında, Türkçe /y-/ ~ Moğolca /c-/ ses denkliği çerçevesinde Moğolca *car*'ın Türkçe karşılığının *yar* olduğunu ve bu isim kökünden {+lıg} ile *yarlıg* sözcüğünün türediğini ifade eder. Ona göre *yar*; temel anlamıyla Türkçeden Moğolcaya geçmiş ve orada bir anlam donmasına uğrayarak yaşamış olmalıdır (2013, 1557). *Yar* kelimesinin birtakım ses değişimleriyle çağdaş Türk lehçelerinde de bulunduğunu belirten Güner bu örnekleri şöyle sıralar: Kazan-Tatar Türkçesi *yar* “haber, bildiri”; Kazak Türkçesi *jar* “buyruk, emir, ferman”; Kırgız Türkçesi *car* “ilan”, Altay Türkçesi *car* “emir; karar”. *Yarlıg* ile ilgili bugüne kadar

¹⁶ Arapça *farz* sözcüğü; alıntı kelimelerde görülen kelime başı f>p değişimi ve yine çift ünsüzle biten alıntı kelimelerde bu ünsüzlerin arasında türeyen /-ı/ sesi ile *parız* biçimine dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Eker, 1998), (Doğan, O.ve Koç, K., 2013), (Öner, 2013), (Tamir, 2007), (Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G., 2015.)

yapılan etimolojik araştırmaların hangisinin doğru olabileceği hususundan ziyade Köktürk metinlerinde “(Tanrı) buyurmak, l  tfetmek, esirgemek” (Tekin, 2008: 186) olarak adlandırılmış *yarlıqa-* fiilinin şinasi Tekin’in de belirttiği gibi “maneviyat düzeyinden dünya düzeyine inmiş” bir sözcük olması önem arz etmektedir (Tekin, 2001: 227). Yani *yarlığ/yarlıqa-* kelimelerinin emir-buyruk biçimindeki anlamlandırmaları önce ilahi bir g   ; daha sonraki dönemlerde ise siyasi bir otorite ile ilgili olmalıdır.

Gerek ilk İşlami eserler gerekse Kazakçadaki örneklerden hareketle emir-vahiy kapsamında ele alınabilecek kelime ve ibarelerden tamlama şeklinde kurulanlar incelendiğinde; ilk İşlami eserlerde “Tanrı h  km  /emri” anlamının genellikle *İ  di*; Kazakçada ise bu anlamın *Alla* ve *Quday* kelimeleri vasıtasıyla verildiği görülmektedir. İlk İşlami eserlerde tanıklanan *B  /elg  rt  p k  sil-* “Allah tarafından tayin, takdir ve beyan edilip farz kılınmış olan” ile Kazakçadaki *Rabb  n   belgilerini   keliwi* “Ferman gelmek, vahiy gelmek” ibareleri, *belgü*¹⁷ kelimesinden kaynaklı bir diğer müştereklik olarak kabul edilebilir.

2.1.3. Kutsal Kitaplar ile İlgili Kelime ve İbareler

2.1.3.1. Kuran’dan önce nüzul eden kitaplar ile ilgili kelime ve ibareler

İman esasları içerisinde yer alan “Kutsal Kitaplara İman” farzından hareketle *Kutsal Kitaplar ile İlgili Kelime ve İbareler*   st başlığı altında incelenen 77 madde başının 11’i Kuran’dan önce nüzul eden kitapların Kazakçadaki karşılıklarını içermektedir. *Konularına Göre Kur’an (Sistematik Kur’an Fihristi)* adlı yayında; kutsal kitapların Allah’ın peygamberlerine vahiy ettiği buyrukları içeren belgeler olduğu, sözlü kültürün ve mitolojik düşüncenin egemen olduğu eski çağlarda bu buyrukların korunamadığı, Eski ve Yeni Ahit çalışmalarının ortaya koyduğu üzere bu kitaplara insan sözü ve mitolojinin karıştığı, Kuran’ın ise korunmuş, tarihsel ve bilimsel olarak kesinleşmiş yeg  ne vahiy metni olduğu belirtilmiştir (  zsoy-G  ler, 2018: 197). Gerek ilahiyat kaynaklarındaki genel inceleme temayülü; gerekse konu ile ilgili çıkan malzemenin elverişliliği gereği bu çalışmada “Kutsal Kitaplar” ana başlığının Kuran-ı Kerim ve öncesi olmak üzere iki alt başlıkta ele alınması uygun görülmüştür.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 340); (DTS, 93).

Kazakça:

Bes kitap [diniy.]: Tora, Täwrat-İnjildiñ bir böligi bolıp tabılatın köne ösiyettiñ alğaşqı bes kitabınıñ atı. *Tora, Tevrat-İncil'in bir bölümü olan Eski (Ahit)Antlaşma'nın ilk beş kitabının adı.* “Bes kitaptı evreyler “Tora” musılmandar “Täwrat” dep ataydı (N. Nurtazina).” *Beş kitabı Yahudiler “Tora”, Müslümanlar “Tevrat” diye adlandırırlar.* KETS, III/290.

Bibliya [grek. biblia] [zat. diniy.]: İnjil; Xristiyan dininiñ kitabı. *İncil, Hristiyan dininin kitabı.* “Bibliyadağı añızdardı, ertedegi miftardı, äñgimelerdi paydalana otırıp, tağı da ana dañqın ardaqtamaqpın (“Len. Jas”).” *İncildeki efsaneleri, eski mitleri, hikâyeleri kullanarak, yine annenin şöhretini ululamak istiyorum.* KETS, III/336.

Enjil [zat. diniy. söyl.]: İnjil. *İncil.* “Enjildi sawlatqanda dawsı qanday şirkewdiñ qabırğasın küñirentipti (Ğ. Qayırbekov, Dala.).” *İncili akıcı okuduğunda sesi nasıl kilisenin duvarlarını sızlatıyor.* KETS, V/295.

Zäbur [zat. diniy.]: Alla tağaladan Däwit payğambarğa kökten tüsken dört kitaptıñ biri. *Allahu Teâlâ'nın Davut Peyamber'e gökten indirdiği dört kitaptan biri; Zebur.* “Däwit aleyhissalamnan keyin oğan jiberilgen Zäburdiñ diniy räsimde oqıluwı nemese aspapta oynaluwı ğıybadatqa engizilgen (“İslam Örkeniyeti”).” *Davut aleyhisselamdan sonra ona gönderilen Zebur'un dini törenlerde okunması veya müzik aletiyle çalınması ibadete dâhil edilmiştir.* KETS, VII/106.

İnjil [zat. diniy.]: İnjil. *İncil.* “Aydaluw sebebin surastırsa, ol patşa missionerleriniñ qazaq dalasına Xristiyan dinin taratuwğa aşıq qarsı bolıp, äldene toptıñ awıldarğa taratpaq bolğan altın muqabalı “İnjilderin” (evangelie) otqa jaqtırğan eken (S. Muqanov, Aqqan Juldız).” *Sürgüne gönderilme sebebin soruştursa, o padişahın misyonerlerinin Kazak bozkırlarında Hristiyan dinini yaymasına açıkça karşı çıkmış, bazı grupların köylere dağıtmak istediği altın kapaklı (ciltli) “İncilleri” ateşte yaktırmış.* KETS, VII/291 – KKKM, Mäyda süresi 115/46.

Köne ösiyet [diniy.]: İnjildiñ eñ eski bölimi, är zamanda ayılıp, jazılğan jäne meylinşe özgertilip, burmalanğan ertedegi evrey ädebiyetiniñ jäne folklorınıñ jiynağı. *İncil'in en eski bölümü, her seferinde söylenip yazılan ve epeyce değiştirilip saptırılan eski Yahudi edebiyatı ve folklorünün toplamı; Eski Ahit.*

“Köne ösiyet – yuwdaister men xristiyandardıñ qasiyetti diniy kitabı (QSE).”
Eski Ahit – Yahudi ve Hristiyanların kutsal dini kitabı. KETS, VIII/290.

Saxipa [ar.] [zat. diniy.]: (2): 2. Muxammedke (s.ğ.s.) deyingi jekelegen payğambarlarğa Allanıñ ükimi jiberilgen şağın şıyırlanğan, burama qağaz [Allanıñ tolıq ükimi jazılğan kitap – Quran Kârim]. *Hz. Muhammed'e kadarki diğər peygamberlere Allah'ın hükümlerinin gönderildiği küçük, bükülen, burulmuş kâğıt (Allah'ın bütün hükümlerinin yazılı olduğu kitap - Kuran-ı Kerim)*. “Quran Kârimnen basqa kitaptardıñ, saxipalardıñ ärbiri bir zamanga, äri belgili bir qawımğa jiberilgendikten, mezgilderi ötken, küşinen qalğan, ükimderi qalmağan (İslam Entsikl.).” *Kuran Kerim'den başka kitapların, sayfaların her biri bir döneme, hem belli bir topluma (kavme) gönderildiğinden, zamanı geçmiş, geçerliliğini kaybetmiş, hükmü kalmamıştır*. KETS, XIII/47.

Tört kitap [diniy.]: Kökten dört payğambarğa tüsken dört kitap: 1. Tawrat, 2. Zäbur, 3. İnjil, 4. Quran. *Gökten dört peygamber için inen dört kitap: 1. Tevrat 2. Zebur 3. İncil 4. Kuran; dört kitap*. “Köp kitap keldi Alladan, onıñ törti. Allanı tanıtuwğa sözi ayırılmas (Abay, Tol. Jin.).” *Çok kitap geldi Allah'tan, onun dördü. Allah'ı tanıtmak için eksik olmaz sözü*. KETS, VIII/658.

Tawrat [zat. diniy.]: Musa payğambardıñ qawımına Alla tağaladan tüsken dört kitaptıñ biri. *Musa Peyamberin kavmine Allahu Teâlâ'dan inen dört kitaptan biri; Tevrat*. “Tawrat üşin ayatıl kürsi berdim, oqısa bolar payda qawımğa (Mäşhur-Jüsip, Şığ.).” *Tevrat için Ayet-el Kürsü verdim, okursa faydası olur topluma*. KETS, XIV /42.

Tawrat [zat. diniy.]: Evreylerdiñ diniy kitabı, tora. *Yahudilerin dini kitabı; Tevrat*. “Qayda Tawrat, Quran, Zäbur, qayda İnjil (Q. Şaňğıtbaev)?” *Nerede Tevrat, Kuran, Zebur, nerede İncil?* KTS, 627.

İnjil [zat. diniy.] <grek. biblia>: Dini nanım boyınşa Qudaydıñ ämirimen kökten tüsken dört kitaptıñ biri. *Dini inanışa göre Hüda'nın emriyle gökten inen dört kitaptan biri; İncil*. “Qurannıñ işinde İnjilden alınğan köp söz bar (J. Moldağaliev).” *Kuran'ın içinde İncil'den alınan çok kelime vardır*. KTS, 766.

İlk İslami Eserler:

Açuq yaruq *Aydınlatan, ı ışık veren, Tevrat.* RKT, 33/74a1; **Ağrığlı** 2. *Tevrat.* TİEM 73, 6v/8; **Bāıldın ağrığlı** *Semavi kitap, Tevrat.* TİEM 73, 6v/9; **Bā/elgü** 5. *Zebur.* TİEM 73, 391v/5; **Bā/elgölüg bitig** 2. *Tevrat.* TİEM 73, 328v/3; **Bilig** 2. *Tevrat.* TİEM 73, 238v/2; **Bitig** 11. *Tevrat.* TİEM 73, 345r/3; **Bitig** 12. *Zebur.* TİEM 73, 241v/7; **Bitig** 14. *İncil.* TİEM 73, 224v/5; RKT, 12a/3; **Bitilmiş yaruq bitig** *Zebur.* TİEM 73, 56r/4; **Çın tutuğlı bitig** *Tevrat.* TİEM 73, 369v/7; **‘İbri (<A.)** *Mezamir, Zebur’un sureleri.* KB, 5677; **İncil (<ö.a.)** *Hız. İsa’ya gönderilen kitap, İncil.* TİEM 73, 378r/7; RKT, 27/52a1; **Köni yol** 2. *Tevrat.* TİEM 73, 284v/2; **Köni yol** 3. *İncil.* TİEM 73, 86r/3; **Körgü** 3. *Tevrat.* TİEM 73, 284v/2; **Mä/eryä/em oğlı bālgöläri** *İncil.* TİEM 73, 32r/3; **Mūsā bitigi** *Tevrat.* TİEM 73, 369v/7; **Mūsā kitabı** *Tevrat.* RKT, 38/42b2; **Mūsā suğıfları** *Hız. Musaya gönderilen Tevratın sayfaları.* TİEM 73, 388r/9; **Nür (<A.)** 2. *İncil.* RKT, 52a/1; **Öñdüñki kitablar** *Önceden gönderilen semavi kitaplar.* TİEM 73, 441v/3; **Pä/end** 8. *İncil.* TİEM 73, 86r/3; **Tä/evrāt (<ö.a.)** *Hız. Musa’ya indirilen kitap, Tevrat.* TİEM 73, 407r/7; **Tevrīt (<ö.a.)** *Hız. Musa’ya indirilen kitap, Tevrat.* TİEM 73, 378r/7; RKT, 27/49b3; **Yaraglığ** 3. *İlahi kitaplar.* TİEM 73, 252v/4; **Yaraşı** 5. *İlahi kitaplar.* TİEM 73, 264v/3; **Yaruq bitig** 2. *Tevrat.* TİEM 73, 318v/5; **Yaruq bitig** 3. *Tevrat.* TİEM 73, 318v/5; **Yaruqluq** 5. *Tevrat.* TİEM 73, 238v/2; **Yaruqluq** 10. *İncil.* TİEM 73, 86r/3; **Zä/ebur (<A.)** *Zebur.* TİEM 73, 77v/3; RKT, 27/7a3.

Kazakçada *Kuran’dan Önce Nüzul Eden Kitaplar ile İlgili Kelime ve İbareler* incelendiğinde bu kavram alanını karşılayan örneklerin daha çok üç büyük kitap yani “Tevrat”, “Zebur” ve “İncil”in Kazakçalaşmış formları ile karşılandıkları görülmektedir. Bunların dışında *Bes kitap* “Beş kitap”; Latin kökenli *Bibliya* “İncil”, *Köne ösiyet*¹⁸ “Eski Ahit”; *Saxipa*¹⁹ “Hz. Muhammed’e kadarki diğer peygamberlere Allah’ın hükümlerinin gönderildiği küçük, bükülen, burulmuş kâğıt” kelimeleri de bu başlık altında yer alan Kuran dışındaki kutsal kitaplara yönelik diğer kullanımlardır. Kuran-ı Kerim’de vahiyleri bir araya getiren metinlerden “suhuf” olarak bahsedildiği, ifade edilmelidir. Kuran’da bahsedilen “Musa’nın kitabı” ifadesini müfessirler genelde

¹⁸ Arapça *vaşıyyet*, alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /w/ ünsüzünün erimesi ile *ösiyet* biçimine dönüşmüştür.

¹⁹ Arapça *şahîfe*, alıntı kelimelerde görülen kelime başı f>p ve buna bağlı olarak son ünsüzdeki e>a değişimi ile *saxipa* biçimine dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Eker, 1998), (Doğan, O.ve Koç, K., 2013), (Öner, 2013), (Tamir, 2007), (Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G., 2015.)

Tevrat ile özdeşleştirip Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilen kitap olduğunu düşünseler de bu konuda açık bir yargı Kuran'da bulunmamaktadır (YDD, 62).

Kuran'dan evvel nüzul eden kitaplarla ilgili ilk İslami eserlerde kaydedilen örnekler incelendiğinde ise Tevrat, Zebur ve İncil'in birebir geçtiği örnekler mevcut olmakla birlikte, önceki başlıklarda da olduğu gibi, bağlam içerisinde yüklenen anlam neticesinde bu kavram alanını işaret eden kelimelerin varlığından söz edilebilir. Bağlam faktörü söz konusu olduğunda aynı kelime ya da ibare, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi birden fazla anlamı karşılayabilir. *Bitig ve köni yol*'un "Tevrat", "İncil" ve müteakip bölümde "Kuran" anlamına gelmesi bu sebeptendir. Derlenen malzemede böyle bir farkın oluşması, üst başlıklarda da bahsedildiği üzere, taranan temel kaynakların Kazakçada sözlük; ilk İslami eserlerde ise kutsal kitap ya da edebi eser olmasından dolayıdır.

2.1.3.2. Kuran ile ilgili kelime ve ibareler

Kutsal Kitaplar ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığı altında ele alınan 77 madde başının 66'sı Kuran-ı Kerim ile ilgili kelime ve ibarelerden oluşmaktadır. İslam Ansiklopedisi'nde Kuran ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

"Kuran'ın terim anlamıyla ilgili olarak çeşitli tanımlamalar yapılmış, bunlar büyük ölçüde bir araya getirilerek şöyle bir tarife ulaşılmıştır: "Kuran, Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, Mushaflarda yazılan, tevatürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha suresiyle başlayıp Nâs suresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten aciz kaldığı Arapça muciz bir kelimedir." Bu tarife göre Hz. Peygamber'e indirilmeyen kitap ve sayfalara, Kuran'ın tercümesine veya Kuran'ın manalarının Arapça olarak başka kelimelerle ifade edilmiş şekline, Hz. Osman'ın Mushaflarının hattına uymayan kiraatlara ve kutsi hadislerle Kuran denilemez (TDVİA, "Kur'an" maddesi, (Erişim tarihi: 2019.11.23), <https://islamansiklopedisi.org.tr.>)."

Bu bölümde "Kuran" ile ilgili kelime ve ibareler, sure adları, ayet, Kuran okuma-Kuran ilimleri ile ilgili açıklamaların mevcut olduğu madde başları incelenmiştir.

Kazakça:

Ayat: *Kuran; Kuran, dokuz ayette kendini Süver (sureler) olarak adlandırmış ve nitelenmiştir. O halde Kuran, bilindiği üzere surelerden, sureler ayetlerden, ayetler kelimelerden ve kelimeler harflerden oluşmuştur. Lugatte sure; Kuran'dan bir bölüm, parça veya kısım anlamındadır. KKKM, Kahf süresi 292/106.*

Alxam [zat. diniy.]: Älxam. *Elham; Fatiha suresi*. KETS, I/464.

Ayat [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Quran sureleriniñ belgili bir şumağı. *Kuran surelerinin belirli bir bölümü*. “Ayat oqıdı.” *Ayet okudu*. KETS, II/339.

Ayat-qadis [zat. söyl. diniy.]: Ayat-xadis. *Ayet-hadis*. “Asan qaziret Buqaray Şäriptiñ şar kitaptarın şiritken özin “ayat-qadistiñ tereñ qudıgımın” dep tüsinetin (I. Jansügirov, Şığ.)” *Asan Hazret Bukaray Şerif’in bütün kitaplarını okuyup bitiren kendisini “ayet-hadisın derin kuyusu” olarak görürdü*. KETS, II/ 339.

Ayatulkürsi [ar.] [zat. diniy.]: Allanıñ tağı, onıñ keremeti turalı ayat. *Allah’ın ve onun mucizelerinin anlatıldığı ayet; Ayet-el Kürsi*. “Şaytan bolsa, onda “qaşıp qutılam” deytin men nadan emespin göy, senderdey! “Ayatulkürsini” oqıp turmın (M. Äwezov, Tand. Şığ.)” *Şeytan ise, o zaman “kaçıp kurtulurum” diyecek kadar ben sizin gibi cahil değilim! “Ayet-el Kürsi’yi” okuyorum*. KETS, II/340.

Ayat-xadis [ar.] [zat. diniy.]: Ayat pen äñgime xadister. *Ayet ile hikâye hadisler; ayet-hadis*. “Maqtasa ğulamalı qurmettese, mağınasın ayat-xadis ğamal etti. (Kerderi Äbubäkir, Qazağım).” *Överse ulemayı, hürmet gösterirse, ayet hadis anlamını amel etti*. KETS, II/340.

Ayatulkürsi [zat. söyl. diniy.]: Ayatulkürsi. *Ayet-el Kürsi*. KETS, II/340.

Älqam [zat. diniy. söyl.]: Älxam. *Elham; Fatiha suresi*. KETS, II/438.

Älxam [ar.] [zat. diniy.]: Qurandağı osı sözden bastalatın ayattıñ atı. *Kuran’da bu söz ile başlayan ayetin adı; Fatiha*. “Älxamdı şala bilgen molda boldı (Kenjebaev).” *Fatiha’yı üstün körü bilen molla oldu*. KETS, II/444.

Älxamda [et. diniy.]: Älxamnan bastalatın Qurandı oquw, zawlatuw. *Fatiha ile başlayan Kuran’ı okuma, hızlıca okutma*. “Älxamdağan molda.” *Kuran (Fatiha) okuyan molla*. KETS, II/444.

Bağaz [ar.] [diniy.]: Quranda atalatın toğız qustın biri. *Kuran’da adlandırılan dokuz kuştan biri*. KETS, II/532.

Batıqa [ar.] [zat. diniy. söyl.]: Qurannıñ birinşi süresi, Fatixa. *Kuran’ın birinci suresi, Fatiha*. “Batıqa – Arab sözi (T. Januzaqov, Şığ.). ~ Batıqanı oqıdı.” *Fatiha–Arap sözü. Fatihayı okudu*. KETS, III/101.

Boysunuw: 1. *Ayet belgü krş. bellü, belgü.* KKKM, Nisa süresi 87/64.

Bölim: *Kuran; Kuran, dokuz ayette kendini Süver (sureler) olarak adlandırmış ve nitelenmiştir. O hâlde Kuran, bilindiği üzere surelerden, sureler ayetlerden, ayetler kelimelerden ve kelimeler harflerden oluşmuştur. Lugatte sure; Kuran'dan bir bölüm, parça veya kısım anlamındadır.* KKKM, Kahf süresi 292/106.

Quday bir, Quran şın[diniy.]: Alla tağala jalğız, seriksiz, Quran Kärim onıñ xaq sözi. *Allahu Teâlâ tek, bir; Kuran onun hak (gerçek) sözü. “Aqlı jaqsı adamnıñ dariyadan mol, men izdep ertip kepsiz jeti jüz qol. Quday bir, Quran şın dep iylañsanız, bayağı özin körgeñ jiñişke jol (Qaz. Aqm.).” Aqlı iyi insan deryadan bol, beni arayıp getirmişsiniz yedi yüz kol. Hüda bir, Kuran gerçek diye inansanız, eskiden kendi gördüğün ince yol.* KETS, IV/149.

Ğirayat [zat. diniy.]: Ayat. Ayet. “Moldalardıñ qalıñ şıwdı suw sepkendey basatın äwezdi ğirayatı üy işinde tünimen asılıp, meñ-zeñ xalde turıp aldı (R. Toqtarov, Ertis.).” *Mollaların yüksek ğürültüyü su serpmiş gibi dindiren ahenkli ayetleri (sesi) ev içinde gece boyu dolaşıp, sersem hâlde durdu.* KETS, IV/410.

Dälel: *Delil, ayet krş. ħuccat, ħuccet.* KKKM, Äli-ğimran süresi 68/151.

Duğa [ar.] [zat.] (1): 1. [diniy.] Qurannıñ qısqa ayattarı. *Kuran'ın kısa ayetleri.* “Arab tilinde jazılğan duğalardı, sürelerdi asıqpay, erejege säykes durıs oquw oñay emes (A. Qurmanğaliyev, İslam dini).” *Arap dilinde yazılan ayetleri, sureleri acele etmeden, kuralına uygun bir şekilde doğru okumak kolay değıl.* KETS, V/23.

Duğa [ar.] [zat.] (3): 4. [diniy.] Qağazğa jazılğan, kitapqa basılğan Quran ayattarı men süreleri nemese Allağa ğiybadat etkende ayıtılın tilekterdiñ jiynaq kitapşası. *Kâğıda yazılan, kitaba basılan Kuran ayetleri ile sureleri veya Allah'a ibadet ederken söylenen dileklerin toplu bir kitapçığı.* KETS, V/23.

Eje [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Quran sürelerin buwındap, ejelep oquw jüyesi, täsil. *Kuran surelerini heceleyip belirli bir düzen içinde okuma usulü; tecvid.* “Oquwda men äptiyek ejesin tanıp, süresine tüstim (S. Begalin, Mektep.).” *Okulda ben alfabenin hecelerini öğrenip, sure okumaya başladım.* KETS, V/157.

Ejele [et.]: 1. [köne.] Quran sürelerin belgili tärtip (jüye) boyınşa oquw. *Kuran surelerini belirli bir düzene göre okuma.* KTS, 167.

Eje-süre [zat. diniy.]: Buwındap ejelep oqılatın Quran süresi. *Heceleyip belirli bir usul ile okunan Kuran suresi.* “Narbota bastapqı kezde eje-süremen bası qatıp, janı qiynalıp jürse de, keyingi eki jılda äjeptäwir xat tanıp, öz betimen kitap oquwğa jarap qalgan (S. Omarov, Qiyır Jol.)” *Narbota ilk başta sureleri heceleyip okumakta yorulup zorlansa da, sonraki iki senede epey ilerleyip kendisi kitap okuyacak seviyeye geldi.* KETS, V/159.

Jasın 3 [zat. diniy.]: Qurannıñ bir süresi, Yasin. *Kuran'ın bir suresi, Yasin.* “Er Däwit jeti jasta iyektegen, Jasınnıñ suwın işip qudıǵınan (Kempirbay).” *Er (yiğit) Davut yedi yaşında yanaşmış, Yasin'in suyunu içip kuyusundan.* KETS, VI/173.

İdjaz [ar.] [zat. diniy.]: Qurannıñ ulılıǵı men qaytalanbastıǵın bildiretin, qudiretiligin tanıtuw maqsatında qoldanılatın söz. *Kuran'ın büyüklüğü ile benzersizliğini bildiren, onun gücünü ifade etmek amacıyla kullanılan söz; icâz.* “Muxammed payǵambarğa (ğ.s.) berilgen eñ ülken idjaz –qasiyetti Quran kitap. Quranda eş waqıtta özgermegen jäne qiyametke deyin de özgermeytin buǵan uqsas kitaptı eşkim de jaza almaytındıǵı ayıladı. Öytkeni bul kitaptıñ iyesi –Ulı jaratuwşı (QUE).” *Muhammed peygambere (s.a.v.) verilen en büyük icâz – kutsal Kuran kitap. Kuran'da, hiçbir zaman değişmeyen ve kıyamete kadar da değişmeyecek buna benzer bir kitabı hiç kimsenin yazamayacağı söylenir. Çünkü bu kitabın sahibi – Ulu Yaratıcı.* KETS, VII/195.

Kâlam-şarîf [zat. diniy.]: Qasiyetti söz, qasiyetti kitap degendi bildiretin Qurannıñ bir atı. *Kutsal söz, mukaddes kitap manasında Kuran'ın bir adı.* “Mä, betin aş ta, süy mına Kâlam-şarifti! – dedi ayǵanım Şıngısqa (S. Muqanov, Şıǵ.).” *Al, kapaǵını aç da öp şu Kelam Şerifi! – dedi Ayǵanım Şıngıs'a.* KETS, VII/478.

Kitap ustadı [diniy.]: (1): a) Quran oqıdı. *Kuran okudu.* “Näpsige ergen moldamız Kitaptı jaqsı bilmeydi. Kitap ustap aytqan soñ, jalǵan, sözi şınmen teñ (Aytıs).” *Nefsine uyan mollamız, Kuran'ı iyi bilmiyor. Kuran okuyup söyledikten sonra yalan sözü gerçek gibi oluyor.* KETS, VIII/658.

Qadis-ayat [zat. diniy.]: Xadis-ayat. *Hadis-ayet.* “Endi oñaşada Ayıp iyşandı şaqırtıp, Fäniy jalǵan alañın mülde umıttqanday, qadis-ayat tıñdaytın ädet taptı (O.

Särsenbaev, Sağım).” *Artık yalnızken Ayıp şeyhi davet ettirip fani dünyayı tamamen unutmuş gibi hadis, ayet dinlemeyi âdet edindi.* KETS, VIII/716.

Qaytar [et.]: 3. Quran süresin qaytalap aytuw, qayıruw. *Kuran suresini tekrar okumak. ““Qulquwallanı” uş qaytarıp, duğa jasadı.” Kul hüvellâhü’yi üç defa tekrarlayıp, dua okudu.* KTS, 359.

Qariy 1 [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Qurandı jatqa biletin adamğa beriletin diniy ataq. *Kuran’ı ezbere bilen kişiye verilen dinî unvan; hafız. “Qurandı jatqa biletin kisi jolıqsa “qariy” atın berip jiberdi (J. Moldağaliyev, Samal).” Kuran’ı ezbere bilen kişi karşılaşa “hafız” adını verdi.* KETS, IX/373.

Qatşap [zat. diniy.]: Kitap oqıganda qolğa ustaytın tayaqşa. *Kitap (Kuran) okurken tutulan çubuk; Kuran okuma çubuğu, hilal. “Meyram qalgıp ketip, qolındağı äptiyegin şaşıp alıp edi, Äbilqasen men Süleyman qatşapqa talasıp jatqanda, molda üşewin birden şıqırttı (Ğ. Mustafin, Köz körgen).” Meyram uyuklayıp elindeki alfabesini yere düşürmüştü, Ebilkasen ile Süleyman da hilali almak için dalaşıyorlardı, molla üçünü de kırbaçladı.* KETS, IX/471.

Qatım sawaptı bolsın. [diniy.]: Qatım tüsirgen üyge kelip üy iyesine aytatın jaqsılıq bolsın, sawabı özderiñe tiysin degen mağınadağı tilek sözi. *Hatim indirilen eve gelip ev sahibine “hayırlar olsun, sevabı kendilerine deysin” anlamında söylenen tilek-söz.* KETS, IX/473.

Qatımda [et. diniy.]: Qurandı tügel oqıp şıguw. *Kuran-ı Kerim’i tamamen okuma; hatmetme. “Quran oqıp, qatımdap, tügin qoymay talaydı; tandayları taqıldap, pidiyasın sanaydı (A. Toqmağambetov, Sayra bulbul.).” Kuran okuyup hatmedip hiçbir şey bırakmayıp talan ederler, çeneleri durmayıp parasını sayarlar.* KETS, IX/473.

Qaşıya [zat. diniy.]: Xaşıya (kitap oqıp otırğandağı şetine jazıp qoyatın belgi). *Haşıye (kitap (Kuran) okurken kenarına konulan işaret); sayfa kenarına veya altına yazılan izah.* KETS, IX/528.

Qiyrağa [diniy.]: Qiyrağat. *Kıraat.* KETS, IX/565.

Qiyrağat [ar.] [zat. diniy.]: Qurandı tügeldey nemese onıñ jekelegen bölimlerin belgili bir räsimgе oray jatqa aytuw. *Kuran’ı tamamen ya da müstakil bölümlerini belirli bir gelenekle ezbere okumak. “Ol qaşan da sözün osı bir daw*

jürmes, küdik keltirmes qıyraqattan bastaydı (Ä. Saraev, Tosqawıl).” O her zaman sözüne şu tartışılmaz, kuşku uyandırmaz kıraat ile başlar. KETS, IX/565.

Quw-quwalla [zat. diniy. söyl.]: Qulquwalla. *Kul hüvellâh; İhlas suresi.* “İmanımı aytıp, quw-quwallamdı üş qayırdım da közimdi jumdim. Äbden şarşağan sekildimin (O. Bökeev, Muztaw).” *İman getirip Kul hüvellâh’ımı üç defa tekrarlardım da gözümü kapattım. İyice yorulmuş gibiyim.* KETS, X/197.

Qulquwalda [zat. diniy. söyl.]: Qulquwalla. *Kul hüvellâh; İhlas suresi.* KETS, X/304.

Qulquwalla [ar.] [zat. diniy.]: Qurandağı “İqlas” süresiniñ bastapqı sözi. *Kuran'daki İhlas suresinin ilk kelimesi.* “Ras, äje, olla-billä, “qulquwallanıñ” qazaqşası tap osılay (Q. Satıbalıdın, Qaratorğay).” *Gerçekten, nine, vallaha-billaha, “Kul hüvellâh”ın Kazakşası aynen böyle.* KETS, X/304.

Qulhuw: qulhuw ahat. [diniy.]: Qulquw alla. *Kul hüvellâhü ehad.* “Qulhuw ahattıñ üşinşi qaytalanar tusında äwezdi dawıstıñ bawırı kenet jazılıp, beyne şubat aqqanday kösile taypalıp ketti. (A. Süleymenov, Besik).” *Kul hüvellâhü ehad ’ın üçüncü defa tekrarlanacağı sırada ahenkli sesi yükselip, sanki akıyormuş gibi söylemeye başladı.* KETS, X/311.

Quran [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. İslam dininiñ negizgi qağıydaları körsetilgen, Muxammed payğambardıñ 610-632 jıldar aralığında Mekke men Medinede payğambarlıq ayandar türinde ayılğan uwagızdarınıñ jazba jiynağı retindegi mätini, 114 süreden turatın musılmandardıñ eñ bastı qasiyetti kitabı, adamzat balasına Alla tağaladan kökten tüsken qasiyetti dört kitaptıñ biri. *İslam dininin temel kaidelerinin gösterildiği, Hz. Muhammed'in 610-632 yılları arasında Mekke ile Medine'de peygamberliğinin ilan edilircesine söylenen vaazlarının yazılı olduğu toplu metin, 114 sureden oluşan müslümanların temel kutsal kitabı, insanoğluna Allahu Teâlâdan gökten indirilen kutsal dört kitaptan biri.* “Aram bolsa qaşadı suw kisiden, estimegen söz şıǵar sum kisiden, Kitap –Quran aytqanı ras bolsa, ujqmaq körer bir jan joq bul kisiden (Şal aqın, Ölend.).” *Kötü niyetliyse su kaçır kişiden, duyulmadık söz çıkar zalim kişiden, Kitap – Kuran’ın dedikleri gerçek ise, cennete gidecek bir insan yok bu kişilerden.* KETS, X/385.

Quran [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Quran Kärim ayattarı tolıq jazılğan kitap. *Kuran-ı Kerim ayetlerinin tamamen yazıldığı kitap; Kuran.* “Quday sözi –Qurannıñ ayat endi (Mäşhur-Jüsip, Şığ.).” *Allah’ın sözü – Kuran’ın ayeti.* KETS, X/385.

Qatım Quran şığardı [diniy.]: Quran Kärimdi tolığımın oqıp şıqtı. *Kuran-ı Kerim’i tamamen okudu; hatmetti.* KETS, X/386.

Quran ayatı [diniy.]: Quran süreleriniñ belgili bir şuwmağı. *Kuran surelerinin belirli bir bölümü; Kuran ayeti.* “Älbette, özi de tüsinikter berip, bastı şığarmasın Quran ayattarımın, aqındardıñ jıldarımın örnektep otıradı (“Egemen Qazaqstan”).” *Elbette kendisi de açıklamalar yapıp, önemli eserini Kuran ayetleriyle, şairlerin şiirleriyle destekliyor.* KETS, X/386.

Quran Kärim [diniy.]: Qasiyetti Quran. *Kutsal Kuran.* “Bul kitapta qasiyetti Quran Kärimde körkem sözben kestelenip, asqan şındıqpen jazılğan ulağattı xıqayalar bayandaladı (A. Axmed, Quran Kärim.).” *Bu kitapta kutsal Kuran Kerim’de görkemli sözlerle nakşedilip çok gerçekçi yazılan hikâyeler anlatılır.* KETS, X/386.

Quran qaytardı [diniy.]: Allağa ğıybadat qılıp Quran oqıdı. *Allah’a ibadet edip Kuran okudu.* “Äkem Quran qaytarıp bolğan soñ, ornınan turdı da, tereñ kürsinip, Ibışqa qaradı (D. İsabekov, Mazasız Kün.).” *Babam Kuran okuduktan sonra, yerinden kalkıp derince ah çekip Ibış’a baktı.* KETS, X/386.

Quran xatım [diniy.]: Tolıqtay oqılğan Quran. *Tamamen okunan Kuran; hatim.* “Anasınıñ arwağına arnaytın dağdılı “Quran xatımdı” moldağa oqıtpay, özi oqıytın boldı (M. Äwezov, Abay Jolı).” *Anasının ruhuna bağısladığı âdet hâline gelmiş “Kuran hatmi”ni mollaya okutmayıp kendisi okumaya başladı.* KETS, X/387.

Quran xatım qıldı [diniy. eski kit.]: Quran qatım şığardı (Quran kärimdi tolığımın oqıp şıqtı, Quran tüsirdi). *Kuran-ı Kerim’i hatmetti.* “Qılığın eske tükende, közimniñ jası josıdı-ay! Quran xatım qılayın, jan dosımniñ basına-ay (Mäşhur-Jüsip, Şığ.).” *Davranışın aklıma gelince, gözümün yaşı boşaldı. Kuran hatim edeyim, can dostumun başına.* KETS, X/387.

Quranşı [zat. diniy.]: Quran oquwşı, Quran däriptewşı. *Kuran okuyucu, Kuran’ı övücü.* KETS, X/388.

Qırağat [ar.] [zat. diniy.]: Qiyrağat (Qurandı dawıstap oquwdıñ belgilengen naqış, mäne, qırağa). *Kıraat (Kuran'ı sesli okumanın belirli usulü, ezgisi).* “Sol joldası: “Esinde bolsın, qojanıñ dawısında qırağat boladı. Sıñğırlağan dawıstan saqtan”, - dewşi edi (T. Älimqulov, Şejireli.)” *O yoldaşı: “Aklında olsun, hocanın sesinde kıraat olur. Şıngırdayan sestten korun”, - der idi.* KETS, X/583.

Qırağatta [et.] diniy.] (1): 1. Qurandı ırğağına keltirip, maqamdap naqışına keltirip oquw. *Kuran-ı Kerim'i belirli bir ritm ve makamda okuma.* “Dawısın qırağattap, qubılmalı maqammen Quran oqıdı (T. Älimqulov, Küreñ özen.)” *Sesini kıraate uydurup, değışken makamla Kuran okudu.* KETS, X/583.

Muqtasar [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Qurannan keyingi Şarığat erejeleri tolıq jazılğan diniy kitap. *Kuran'dan sonra şariat kurallarının tamamıyla yazılı olduğı dinî kitap; muhtasar.* “Eski moldalar “Quran”, “Muqtasar” sözderiniñ täpsirine talasıp, qastasıp, keyde pısaqtasıp qala jazdağanın eske aluw kerek (J. Aymawıtow, Şıg.).” *Eski mollaların “Quran”, “Muhtasar” sözlerinin tefsirini tartıstıǵını, birbirlerine düşman olup bazen de bıçak çekmeye ramak kaldıǵını hatırlamak gerek.* KETS, XI/337.

Muxtasar [ar.] [zat. diniy.]: Diniy qağıydalar jazılğan kışkene jiynaq. *Dinî kaidelerin yazılı olduğı küçük külliyyat; muhtasar.* “Moldekeñniñ surawına arab, türkini bitirip, muxtasargā tüskenimdi ayttım (B. Tursınbaev, Awıl).” *Mollanın sorusuna (cevap olarak) Arapça ve Türkçeyi bitirip, muhtasara başladıǵımı söyledim.* KETS, XI/372.

Müstakim [zat. diniy.]: Alla tağalanıñ adam balasına Quranda körsetken tuwra jolı; mustaqim. *Allahu Teâlâ'nın insanoǵluna Kuran'da gösterdiği doğru yol, mustakîm.* “Adamzat üşin jolbaşşı, Alla tağalanıñ mustakim tuwra jolın tüsindirip, jaman qılıqtardan saqtandıruwşı Quran Kârim tüsirilgen qasiyetti Ramazan ayı da ayaqталıp, Oraz aytı kelüwimen şın jürekten quttıqtaymın (“Egemen Qazaqstan”).” *İnsanoǵlu için kılavuz, Allah Teâlânın mustakîm doğru yolunu anlatıp kötü davranışlardan esirgeyen Kuran Kerim'in indirildiğı mübarek Ramazan ayı da bitip, Ramazan bayramının gelmesiyle tüm kalbimle kutlarım.* KETS, XI/394.

Täpsir oqıdı [diniy.]: Qurannıñ arab tilinen awdarılıp, мәtinine berilgen түsinikterdi jazuwğa qarap, iştey nemese dawıstap qaytalap şıqtı. *Kuran'ı Arap dilinden*

aktarıp metne verilen fikirleri yazmaya çalışıp içten ya da sesli bir şekilde tekrarladı; tefsir okudu. “Oqısaq täpsir, xadis tüsinik joq, Dariyğa, biz maqtarda, ne bolmaqız (Aqmolla aqın, Kunder.).” *Okusak tefsir, hadis anlamı yok, biz mahşerde ne olacağız?* KETS, XI/660.

Qiyrağat oqıttı [diniy.]: Eñ qısqası üş nemese osı üş ayattıñ kölemindey bir yaqı eki ayattan turatın namazdağı Fatixa süresinen keyin oqılatın Quran ayattarın aytqızdı. *En kısısı üç ya da o üç ayetin uzunluğunda bir ya da iki ayetten oluşan namazdaki Fatiha suresinden sonra okunan Kuran ayetlerini okudu.* “Qiyrağatın oqıtıp körıp edim, şatıldı, niyet qıla bilmedi, ne qıladı näpildi (Abay, Tol. jin.).” *Kıraat ile okutup, görmüş idim, takıldı, niyet etmeyi bilmiyor, ne yapacak nafileyi.* KETS, XI/664.

Patixa [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Qurannıñ birinşi süresi, kirispe. *Kuran'ın birinci suresi; Fatiha.* KETS, XII/325.

Süre [zat.]: 1. [diniy.] Quran Kärimdiñ 114 tarawınıñ jalpı atawı. *Kuran-ı Kerim'in 114 bölümünün genel adı; sure.* “Ol Fatixa süresiniñ mağınalarında köp sır bar (Abay, Tol. jin.).” *O Fatiha suresinin anlamında çok sır var.* KETS, XIII/434.

Täbärik [zat. diniy.] (1): 1. Qurannıñ bir ayatı. *Kuran'ın bir ayeti.* “Men sağan täbärikti oqıp şığam (M. Äwezov).” *Ben sana Tebareke'yi okurum.* KETS, XIV/48.

Täpsir [ar.] [zat. diniy.]: Qurandağı uğımdar men ondağı eskirgen sözderdiñ mağınasın tüsindiretin anıqtama, tüsinikteme. *Kuran-ı Kerim'deki kavramlar ile eski sözlerin manasını düşündüren açıklama, izah; tefsir.* “Alğaşqı bir jumaday Ğabitxannıñ täpsirine qarap, burıngı bilgen tilderin qayta qurastırıp aldı (M. Äwezov, Abay Jolı).” *İlk bir hafta kadar Gabithan'ın tefsirlerine bakıp, eskiden bildiği dilleri tekrar hatırladı.* KETS, XIV/59.

Väde: *Kuran; Allah'ın kelâmı olan Kuran, vahiy yoluyla indirildiği için, bu vasıfla nitelendirilmiştir.* KKM, Änbiya süresi 325/45.

Fatixa süresi [diniy.]: Quran Kärimniñ betaşar süresi. *Kuran-ı Kerim'in ilk suresi; Fatiha.* “Fatixa süresi namazdıñ är räkäğatında, neke qiyğanda, Quran bağıštağanda, t.b. räsimdi jağdaylarda oqıladı (QUE).” *Fatiha süresi namazın*

her rekâtında, nikâh kıydığında, Kuran'dan sureler okunduğunda vb. törensel durumlarda okunur. KETS, XV/109.

Xatım [ar.] [zat. diniy.]: Belgili bir istin qarsaında dindarlardıñ Qurandı tügel oqıp, ayaqtap şıqqan kezi jäne sonıñ qurmetiñe beriletin as-suw, qatım. *Belirli bir işin arefesinde dindar insanların Kuran-ı Kerim'i tamamen okuma ve bunun hürmetine verilen yemek-su, hatim.* “Xatımğa jürgeli jatır edim, xatım dep molda kitaptarın sala bastadı (M. Toqjigitov).” *Hatime gitmek üzereydim, hatim deyip molla kitaplarını koymaya başladı. KTS, 08.*

Xatim qıldı: Oquwdı ayaqtap şıqtı, tamamdadı. *Okumayı tamamladı;hatmetti. KTS, 708.*

Quran şıqtı [diniy.]: Quran bağıştadı, oqıdı. *Kuran bağışladı, okudu. KETS, XV/535.*

Yasin [zat. diniy.]: Qurannıñ qasiyetteri zor sanalatın, musılmandar arasında “Qurannıñ jüregi” atalatın süresi. *Kuran'ın vasıfları zor sayılan, müslümanlar arasında "Kuran'ın yüreği" olarak adlandırılan sure; Yasin suresi.* “Mästek bul jolı ündemey qaldı, sebebi biltir yasinnen jañılıp, töbege urğanday otırıp qalıp, masqara bolğandı (J. Altaybaev, Sıprıǵış).” *Kısa boylu adam bu sefer sessiz kaldı, çünkü geçen sene Yasin'i yanlıs okuyup, tepesinden vurmuş gibi oturakalıp, rezil olmuştu. KETS, XV/814.*

İlk İslami Eserler:

Aça bälğürt- *Kuran, gerçeği ve en güzel açıklayan. TİEM 73, 264v/3; Açmaq 6. Açıklama, beyan, Kuran. TİEM 73 51r/5; Açuqluğ bitig* *Aydınlatıcı kitap, yol gösterici kitap, Kuran. TİEM 73, 300v/6; Adırılı 3. Kuran. TİEM 73, 261r/8; Ağır söz* *Kuran, Kuran ayetleri. TİEM 73, 426v/3; Ağırlanmış bitiglär* *Kuran; Kuran mükerrerem sahifelerdir. Allah tarafından şan ve şerefli yüceltilmiş, mümtaz kılınmış bir kitaptır. TİEM 73, 435v/9; Ağırılığ bitig* *Kuran, değerli hitap. TİEM 73, 276v/1; Ağırılığ oqıǵu* *Kuran. TİEM 73, 396v/1; Artuqluq hikmet* *Kuran, Kuran'ın bir dini kitap olması sebebiyle Kuran'da geçen her emir ve yasak, her söz ve korkutma, her hüküm ve kanun, her bilim ve sanat birer hikmettir. TİEM 73, 389r/6; Ayتماق 3. Kuran; Kuran vahyin söze dökülmesi anlamında olup tek harfi dahi vahiy mahsulü olup peygamber dilinde sözleşmiş şeklidir. RKT, 33b/3; Ąyāt (<A.ç.) 2. Ayet. RKT, 28/17a; Ąyā/et (<A.) Ayet, Kuran surelerini meydana getiren cümlelerden her biri*

krş. āyat. TİEM 73, 205v/8; RKT, 33/30b2; **Ayrıt kâmişgân** Kuran. TİEM 73, 38r/5; **Bäkütülmüş Qur'an haqqı** Hikmet sahibi olan Kuran; Kuran'ın hâkim olması mecazdır. Mecaz oluşu, esasen hâkimin Allah olması, Kuran'ın da Allah'ın hikmet ve doğrularını gösteren olmasıdır. TİEM 73, 320r/1; **Bäkütülmüş sūrâ** Hükmü açık olan kitap, Kuran. TİEM 73, 374v/1; **Bä/elgü** 1. Ayet belgü krş. bellü, belgü. TİEM 73, 66r/4; **Bä/elgü** 4. Ayet. TİEM 73, 131r/5; **Bä/elgölüg** 4. Ayet, kitap. TİEM 73, 165v/1; **Bä/elgölüg bitig** 1. Apaçık kitap, Kuran. TİEM 73, 357r/9; **Bä/elgölüg bitigniñ bälgüläri** Kuran; yani apaçık, kendini beyan için kendisi kâfi, beyan edici, muradını dilediği gibi anlatıcı demektir. TİEM 73, 173r/8; **Bä/elgölüg bütünlüg** Apaçık delil, Kuran. TİEM 73, 446v/9; **Bä/elgürtü** Kuran; Kuran insanlara din işlerinde ihtiyaç duydukları her şeyi açıklamıştır. TİEM 73, 202v/3; RKT, 78a/1; **Bärkräk buçğaq** Kuran, sağlam bir kulpa benzetilerek el-Urvetü'l Vüskâ ile vasfedilmiştir. Zira O'na tutunan asla zarar görmeyecek, kurtuluşa erecektir. TİEM 73, 300v/8; **Bitig** Kuran. TİEM 73, 2v/2; RKT, 28/44a1; **Haq söz** Kuran; Kuran-ı Kerim insanlara anlattıklarının kalıcı olması bakımından ve insanların geçmişe dair örneklerden kendilerini ilgilendiren konulara ait dersler çıkarması bakımından çeşitli kıssalardan bahsetmektedir. TİEM 73, 44r/5; **Hüccä/et (<A.)** 1. Delil, ayet krş. huccat, huccet. TİEM 73, 52r/7; RKT, 52r/7; **Hüccä/et (<A.)** 6. Kuran; Kuran'da doyurucu açıklamalar ve yeterli deliller bulunduğu için dolayı insanların doğruyu ve ileriye görmelerine yardımcı olmaktadır. TİEM 73, 78v/7; RKT, 98b/1; **Tañrınıñ açuq hüccätläri** Kuran'ın ayetleri. TİEM 73, 38r/5; **'İlm (<A.)** 3. Kuran. TİEM 73, 44r/2; **Qorqutğuçıl** 2. Kuran. RKT, 73b/1; **Köni yol** 4. Kuran. TİEM 73, 298r/5; **Köp köni** 3. Kuran. TİEM 73, 111r/4; **Qur'an (<ö.a)** Kuran-ı Kerim. RKT, 28/62b2; KB, 6483; **Qutluğ** 3. Kuran. TİEM 73, 104v/8; **Märyäm sūrasi** Kuran'da 19. Sure. TİEM 73, 223r/1; **Müjde be'ërigli** 1. Kuran. RKT, 35/73b1; **Müsälmänliq yolu** Kuran. TİEM 73, 425v/3; **Oqımaq** 6. Kuran. TİEM 73, 234r/4; **Oqıgu** Kuran. TİEM 73, 323r/8; RKT, 30/19b1; **Ol kälām** Kuran. TİEM 73, 206v/5; **Ol kitāb** Kuran. TİEM 73, 45v/5; **Ol yaruqluq** Kuran. TİEM 73, 126v/8; **Örtüglüg** 8. Kuran, öteki semâvî kitap mensuplarının kitaplarına tahrif ettiklerine dair haber veren kitap. TİEM 73, 2v/3; **Pä/end** 9. Kuran, öğüt ve nasihat veren kitap. TİEM 73, 421v/7; **Säçgän/adırgan** Hak ile batılı ayıran Kuran. TİEM 73, 440r/1; **Şihhatlıq (<A. + T.)** Sıhhat, sağlık; Kuran, Kuran şifadır. Çünkü müminler için şifa ve rahmet olduğunu anlatır. İnsanları bütün manevi dertlerden kurtarır, şek ve şüphenin bütün hastalıklarından korur, iman

kudretiyle ve huzur aydınlığıyla her manevi hastalığı yener. TİEM 73, 158v/3; **Söz 11.** Kuran, ayırt edici söz anlamındadır. Kuran'ın bununla vasfedilmesi, onun Kıyamet günü insanların arasını ayıracak olmasındandır. Yani bir kısım insanları Cennete, bir kısım insanları Cehenneme sevk edecektir. TİEM 73, 252v/2; **Sürâ'e (<A.)** Kuran-ı Kerim'in ayrıldığı yüz on dört bölümden her biri, sure. TİEM 73, 254r/3; RKT, 29/45b1; **Tüz köni 2.** Kuran; kendisinde eğrilik olmayan dosdoğru sabit manasındadır. Kuran dosdoğrudur. Zira o beyan ve ifade de tek başına kaimdir. Her türlü çapraşıklıktan, dolambaçlıktan, yalan yanlıştan tamamıyla uzak olan dosdoğru bir hâkimdir. TİEM 73, 215v/4; **Üzüklük 2.** Kuran; Kuran, dokuz ayette kendini Süver (sureler) olarak adlandırmış ve nitelenmiştir. O halde Kuran, bilindiği üzere surelerden, sureler ayetlerden, ayetler kelimelerden ve kelimeler harflerden oluşmuştur. Lugatta sure; Kuran'dan bir bölüm, parça veya kısım anlamındadır. TİEM 73, 214r/4; **Va'id (<A.) 2.** Kuran, Allah'ın vahyinin insanlara ulaştıran kitap. RKT, 82a/2; **Yâd qılğu Zikir, Kuran-ı Kerim.** TİEM 73, 193v/4; **Yaraglıg 6.** Kuran. TİEM 73, 318v/4; **Yarlıg 5.** Kuran; Allah'ın kelâmı olan Kuran, vahiy yoluyla indirildiği için, bu vasıfla nitelendirilmiştir. TİEM 73, 237r/6; **Yaruq bitig Kuran.** TİEM 73, 242r/3; **Yaruqluq 2.** Kuran. TİEM 73, 142r/2; **Yaruqluq bitig Kuran-ı Kerim.** TİEM 73, 82r/7; **Zikr (<A.) 4.** Kuran. TİEM 73, 43v/9.

Kazakçada Kuran ile İlgili Kelime ve İbareler incelendiğinde Kuran karşılığında ayat, bölüm, kâlam-şarîf, kitap, Quran, Quran Kârim, vade kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde ayat ve bölüm; parça-bütün ilişkisi kapsamında “Kuran” manasını kazanmıştır. Ayat; “Kuran” karşılığının dışında kendi anlamını hâli hazırda korumaktadır. Ayrıca boysunuw, dâlel, duğa, girayat gibi bağlamla birlikte “ayat” anlamını kazanmış örneklere de rastlanır. Bu başlık altında ele alınan muqtasar, muxtasar, tâpsir gibi Kuran ilimleri ve eje, ejele, eje-süre, qaytar-, qariy, qatşap, qatımda, qaşıya, qiyrağa, qiyrağat, qırağat, qırağatta gibi Kuran okuma ile ilgili kelime ve ibareler de dikkat çekicidir.

Kazakçadan derlenen malzemenin fonetik varyasyonlarının çokluğu belirtilmesi gerekli bir diğer husustur. Sözü edilen durum; örneğin “Fatıha” ya da “Elham” olarak bilinen Kuran'ın ilk suresinin Alxam, Ālqam, Ālxam, Batiqa, Patixa, Fatixa biçimindeki çok şekilliliği ile örneklendirilebilir. KETS'de geçen Ayatulkürsi-Ayatulkürsi; Jasın-Yasin; Quwquwalla-Qulquwalda-Qulquwalla-Qulhuw gibi diğer

sure adlarında da aynı durum mevcuttur. Türkiye Türkçesinde *elham oku-*, *kıraat et-*, *hatmet-* gibi yardımcı fiiller vasıtasıyla oluşturulan anlamların Kazakçada *qatımda-*, *qırağatta-*, *älxamda-* örneklerinde olduğu gibi {+LA-} isimden fiil yapım ekiyle meydana getirilmesi de önemli bir farklılık olarak göze çarpmaktadır.

İlk İslami eserlerde Kuran ile ilgili söz varlığı incelendiğinde Kuran-ı Kerim'i oluşturan ayet, sure gibi parçaların *hüccâ/et*, *bäkütülmüş sūrā* örneklerinde olduğu gibi Kuran karşılığında kullanıldığı görülmektedir. *İlm*, *qorqutğuçıl*, *müjde be/erigli*, *yaruqluq*; bağlam ile birlikte "Kuran" anlamını kazanmış kelime ve ibarelerdir. İlk İslami eserlerde tanıklanan sıfat tamlaması kurulumundaki kimi örneklerde hem nitelenen ismin, hem niteleyen sıfatın müstakil olarak tamlamanın tamamındaki anlamı vermesi dikkat çekicidir. Örneğin; *yaruqluq bitig* "Kuran-ı Kerim" karşılığında kullanılmaktadır. Bununla birlikte hem *yaruqluq* hem *bitig* müstakil kullanımlarda da bu anlamı vermektedir.

2.1.4. Melekler ile İlgili Kelime ve İbareler

İman esasları başlığı altında incelenen 517 madde başının 15'i meleklerle ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. İslami ilimler terminolojisinde "melek"; nurdan yaratılmış, yemeyen, içmeyen, erkeklik ve dişiliği olmayan, uyumayan, gençliği ve ihtiyarlığı bulunmayan ve günah işlemeyen, ağırlığı olmayan, latif, ruhani ve nurani varlıklar olarak tanımlanmış; dört büyük melek *Cebrail*, *Mikail*, *İsrafil*, *Azrail* ile *Münker-Nekir*, *Kirâmen Kâtibin (Hafaza)*, *Hamele-i Arş*, *Hazin*, *Zebani*, *Malik*, *Rıdvan*; bu tanımın özel adlandırmaya sahip örnekleri olmuştur (DKS, 421). Bu başlık altında dört büyük melek, yazıcı melekler ve Münker-Nekir karşılığında kullanılan kelime ve ibareler ele alınmıştır.

Kazakça:

Äzireyil [ar.] [zat. diniy.]: 1. Jan algış perişte. *Can alıcı melek; Azrail*. KTS, 65.

Eki xatşı: *Sağda ve solda oturan iki melek*. KKKM, Qaf süresi 518/17.

Ġazrayil [perişte] janın aldı [diniy.]: Diniy nanım boyınşa Allanın ämirimen janalgış perişte -Äzireyil adamdı osı dünyedegi tirşiliginen ayırdı. *Dinî inanışa göre Allah'ın emriyle can alan melek -Azrail insanı bu dünyadaki hayatından ayırdı; azrail canını aldı. "Ölgende imansız qul jolda qalğan, men Ġazrayil pendeniñ janın alğan. Şükir qıl iman aytıp, Şortanbayım, Qudaydan jetti buyırıq, keldi*

sağan” (XVIII-XIX. gg. Qaz. Akın.). *Öldüğünde imansız kul yolda kalmış, ben Azrail kulunun canını almış. Şükret iman getirip Şortanbayım, Allah'tan geldi buyruk, geldi sana.* KETS, V/710.

Janaluş [zat. diniy.]: Äzireyil, janalgış degen mağınada. *Azrail, can alıcı anlamında. “Jana ğana janaluşınıñ özindey köringen qawipti jaw endi bası şala mijılanıp tabanda jatır (Ä. Äbişev, Nayzağay).” Az can alıcı (cellat) gibi görünen tehlikeli düşman şimdi başı yarım ezilerek taban altında yatıyor.* KETS, V/731.

Jäbireyil [ar.] [zat. diniy.]: Jebireyil (Allağa eñ jaqın tört perişteniñ eñ lawazımdısı). *Cebrail (Allah'a en yakın dört melekten en üst mevkide olanı). “Tünde jäbireyil perişte tüsime kirip, közimniñ aldında bir qara şıbın uşıp jür (Z. Asabaev, Jarastıñ Uldarı).” Gece Cebrail melek rüyama girip, gözümün önünde bir karasinek uçup duruyor.* KETS, VI/233.

Jebireyil [ar.] [zat. diniy.]: Adamzat pen Allanıñ arasın baylanıstırıp turatın ulı perişte, Allağa jaqın tört perişteniñ biri. *İnsaoğlu ile Allah arasında irtibat saqlayan yüce melek, Allah'a yakın dört melekten biri; Cebrail. “Sen onı qoy, janındı alğalı kelgen äzireyil de, jan salğanı kelgen jebireyil de emespin (D. Äbilev, Arman.).” Sen onu bırak, canını almaya gelen Azrail de, can vermeye gelen Cebrail de değilim.* KETS, VI/256.

İsrafil perişte [diniy.]: Adamdar män älem jönindegi Allanıñ buyrığın oqıytn jäne onı orındaw üşin basqa periştelerge tapsıratın, qiyamet küni kelgende kerneyde oynaytn Allağa jaqın tört perişteniñ biri. *İnsanlar ile evrene yönelik Alah'ın buyruğunu okuyan ve onu yerine getirmek için başka meleklerle görev veren, kıyamet günü geldiğinde borusunu üfleyen Allah'a yakın dört melekten biri. “İsrafil perişte İyerüwsalimdeki qasiyetti jartasqa şığıp, kerneyde oynağan sätte adamdardıñ bəri öledi, sodan soñ zirattarınan qaytadan jarıq dünüyege şığıadı (İslam Entsikl.).” İsrafil melek Kudüs'teki kutsal kayaya çıkıp, boruyu çaldığı anda insanların hepsi ölürler, sonra mezarlarından tekrar aydınlık dünyaya çıkarlar.* KETS, VII/355.

İsrahil [zat. diniy.]: İsrafil. İsrafil. KETS, VII/355.

Mälük: *İslamiyete göre Cehennemnin hâkimi ve kapıcısı olan ve Zebanileri idare eden melek.* KKKM, Zühruf süresi 494/77.

Mekayil perişte [ar.] [diniy.]: Adamğa ırızdıq jetkizüwşi, nesibe taratuwşi, Alla tağalağa eñ jaqın tört periştениñ biri. *İnsana rızık yetiştirici, nasip dağıtıcı, Allahu Teâlâya en yakın dört melekten biri; Mikail.* KETS, XI/165.

Mikael [zat. diniy.]: Allağa ayrıqşa jaqın, bastı tört periştениñ biri. *Allah'a bilhassa yakın, dört büyük melekten biri; Mikail. “Quranda Allağa, onıñ perişteləri men elşilerine düşpandıq jasawşı Jäbireyil jäne İsrafil siyaqtı periştelerdin esimderimen Mikael birge ataladı (“Türkistan”).” Kuran’da Allah’a, onun melekleri ile elçilerine düşmanlık eden Cebrail ve İsrafil gibi meleklerin isimleriyle Mikail beraber söylenir.* KETS, XI/226.

Münkir-nänkir [ar.] [zat. diniy.]: Musılman vağızı boyınşa, ölgen adamdı jerlep, qabırşiler ziyrattan qırıq qadam uzap şıqqan soñ, adamnan suraq-jawap alıp künäsin esep tep, tekseretin eki periştениñ atı. *İslam inancına göre ölen insanı defnedip mezarlıklar mezarından kırk adım uzaklaştıktan sonra meftadan soru cevap alıp günahını hesaplayıp denetleyen iki meleğin adı; Münker-Nekir. “Körge tüşken son, münkir-nänkir jawap aladı deytin edi göy, olar neğıp kelmey jatır, - dep oyladı Arın (Z. Aqışev, Aqbel.).” Mezara girdikten sonra, Münker-Nekir cevap alır derlerdi ya, onlar neden gelmiyorlar, - diyerek uyandı Arın.* KETS, XI/390.

Perişte [ir.] [zat.]: 1. [diniy.] Mifologiya men diniy uğımdar boyınşa, Qudaydıñ ämirin jetkizip turatın, tabiyğattan tıs miftik kömekşiler. *Mitoloji ile dinî kavramlara göre Hüda'nın emrini ulaştıran tabiat üstü mistik yardımcıları; melek. “Allanıñ süysinip jaratqanı periştelər bolıptı (“Qaz. ädeb.”).” Allah’ın özenerek yarattığı melekler olmuş.* KETS, 527.

Rağıt [ar.] [zat. diniy.]: Diniy uğım boyınşa bulttı, jañbırdı, jaydı basqaratın periştениñ atı. *Dinî kavram olarak bulutu, yağmuru, yıldırımını idare eden (yöneten) meleğin adı.* KETS, XII/433.

Xatşı: *Tutan, yazıcı (melek).* KKKM, Qaf süresi 518/17.

İlk İslami Eserler:

Ağırlıġ bitçilär *Yazıcı melekler*. TIEM 73, 437v/4; **Arıġ cān** *Cebrail*. TIEM 73, 10v/6; RKT, 30/ 86b12; **Aşnuġlı färiştälär** *Gelip geçenler, melekler, insanların canlarını alırken telaş eden melekler*. TIEM 73, 434v/2; **Cabrā'il (<ö.a.)** *Allah ile peygamberleri arasında elçilik yapan melek krş. cebrā'il, cebre'il, cebrāyil, cebreyil, Cibril*. TIEM 73, 291r/1; **Cān alġan feriştalär** *Can alan melekler, ölüm melekleri*. TIEM 73, 434v/1; **Cānnı tartġan färiştälär** *Canı çekip alan melek, canı çıkarıp alan melek*. TIEM 73, 434v/1; **Cebre'il (ö.a.)** *Dört büyük melekten biri, Cebrail*. RKT, 34/12b1; **Cibril (<ö.a.)** *Cebrail*. RKT, 30/86b2; **Äkki färiştä** *Bir şahsı gözetleyip, ondan aldıkları tespit ettikleri sözleri ve filleri, onun kıyamet günü meşhur açılmış bulacağı amel defterine kaydeden iki melek*. TIEM 73, 382v/4; **Ekki tätiglilär** *Saġda ve solda oturan iki melek*. TIEM 73, 382v/2; **Färiştä (<F.)** *1. Melek krş. firişte, ferişte*. TIEM 73, 382v/2; KB, 2228; **İsrāfil (<ö.a.)** *İsrafil, kıyametin kopacağını haber verecek olan melek*. TIEM 73, 383v/5; RKT 34/20b3; **Qorquñsuz cān** *Cebrail*. TIEM 73, 273v/3; **Küç birlä cān alġan färiştälär** *Can alan melekler, ölüm melekleri*. TIEM 73, 434v/1; **Mālik (2) (<ö.a.)** *İslamiyete göre Cehennem'in hākimi ve kapıcısı olan ve zebanileri idare eden melek*. TIEM 73, 362v/7; **Mäläqūt (<A.ç.)** *Melekler*. TIEM 73, 205v/9; **Mikā'il (<ö.a.)** *Mikail, dört büyük melekten biri olup görevi rızıkların paylaştırılması*. TIEM 73, 12r/2; **Ölüm ärkliġi** *Azrail, ölüm meleġi*. TIEM 73, 302v/6; **Tutuġlı Tutan**, *yazıcı (melek)*. TIEM 73, 37/73b1; **Yoqadturuġçı** *Helak edici melekler*. TIEM 73, 290r/6.

Melekler ile İlgili Kelime ve İbareler incelendiğinde gerek Kazakçada gerekse ilk İslami eserlerde “melek” karşılığında Farsçadan ödünçlenen *perişte/färiştä*'nin kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Kazakçada, dört büyük meleğin adlandırılmasında genel olarak fonetik deġişiklere dayanan varyasyonlara rastlanır. Cebrail için *Jäbireyil, Jebireyil*; Azrail için *äzireyil, gazrayil, janaluwşı*; İsrail için *İsrafil perişte, İsrail*; Mikail için *Mekayil perişte, Mikael, Raġit* gibi kelime ve ibarelerin kullanılması sözü edilen durumu örneklendirmektedir. *Raġit* kelimesinin “gök gürültüsü” anlamındaki Arapça *ra'd* olduġu ve Kuran-ı Kerim'de “Ra'd suresi” şeklinde geçtiġi (Parlatır, 2017: 556); Mikail'in kâinattaki tabiat olayları ve yaratıkların rızıklarını idare etmekle görevli bir melek olması nedeniyle Kazakçada

Ragıt ile de karşılandığı söylenebilir. Ayrıca kelimenin “yıldırım, şimşek” ve “gök gürültüsü” anlamları da bulunmaktadır (Mamırbekova, 2017: 472).

İlk İslami eserlerdeki örnekler incelendiğinde ise dört büyük melekten üçünün bilinen adlarıyla tanıklandığı; ancak *Azrail*’in yerine *cān alğan ferıştālār*, *cānnı tartğan fārištālār*, *ölüm ārkligi*, *yoqadturuğçı* gibi ifadelerle yer verildiği görülmektedir. Kuran-ı Kerim ve sahih hadislerde bu meleğin İbranice asıllı *Azrail* ismiyle değil *melekü’l-mevt* yani *ölüm meleği* şeklinde geçmesi (DKS, 50) sözü edilen durumun izahı niteliğindedir.²⁰ Buradan hareketle Kazakçadaki *janaluwşı* örneği de daha anlamlı bir hâle gelecektir. Kuran-ı Kerim’de *Cibril*, *Rûhü’l-kudüs*, *Rûhü’l-emin*, *Ruh*, *Resûl* olarak geçen (Parlatır, 2017: 138) Cebail, ilk İslami eserlerde, bağlam faktörüyle oluşmuş ibareler bir kenara bırakılarak, *Cabrā’il*, *Cebre’il*, *Cibril* örnekleriyle tanıklanmıştır. Mikail ise Kuran-ı Kerim’de yalnızca “Kim Allah’a, meleklerine, rasullerine, Cebail ve Mikail’e düşman olursa bilmelidir ki Allah kâfirlerin düşmanıdır.” (Bakara suresi, 2/98) ayetinde geçmekte; ilk İslami eserlerde *Mikā’il* biçiminde tanıklanmaktadır.

2.1.5. Öteki Dünya İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler

2.1.5.1. Genel olarak ahiret-ahiret hayatı ile ilgili kelime ve ibareler

İslam inanç esasları arasında olan ve Kuran-ı Kerim’de genellikle “Allah’a iman” ile bir arada ve ondan hemen sonra vurgulanan “Ahirete iman” ifadesi ile “dünyanın son bulması (kıyamet)”, “yeniden dirilme (haşır)”, “hesap”, “cennet” ve “cehennem” yaşantıları kast edilmektedir (YDD, 60). Kuran-ı Kerim fihristleri ve Kazakçadan derlenen malzemenin belirleyiciliği ile çalışmada “Ahiret hayatı” ile ilgili kavram alanı *Genel Olarak Ahiret-Ahiret Hayatı*, *Kıyamet-Yeniden Dirilme-Allah’ın Huzurunda Toplanma (Haşır)*, *Cennet ve Cehennem ile İlgili Kelime ve İbareler* olmak üzere dört başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklarda yer alan 80 madde başının 12’si “Genel Olarak Ahiret-Ahiret Hayatı” ile ilgilidir.

²⁰ Kuran-ı Kerim’de *Azrail* ile birlikte *İsrafil* adı da geçmemekte; ancak yapacağı görevden söz edilmektedir. Hadislerde adı açıkça zikredilen *İsrafil* kıyamet gününde yapacağı görev açısından tanımlanarak *melekü’s-sûr*, *sâhibü’s-sûr* ve *sâhibü’l-karn* diye nitelendirilir (TDVİA, “İsrâfil” maddesi, (Erişim tarihi: 2019.11.26), <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). Kelimenin Kuran-ı Kerim’de geçmemesine rağmen ilk İslami eserlerde tanıklanmış olmasına yönelik açıklayıcı bir bilgi bulunmamaktadır.

Kazakça:

Aqiret: *Öbür dünya, ahiret.* KKKM, Nisa süresi 98/134 - Naxıl süresi 272/60.

Aqiret [ar.] [zat.]: 1. [diniy.]: “Bu dünyeye” qarama-qarsı mağnasındağı o dünyedegi mǎngilik, baqıylıq ömir, İslam dünyeye tanımındağı bastı uğımdardıñ biri. *Bu dünyanın zıttı olarak öbür dünyadaki (ahiretteki) ebedilik, baki ömür, İslam anlayışına göre önemli kavramlardan biri.* “Aqirette kisi Allağa, Payğambargā jāne dinine baylanıstı suraqqā tartıladı (İslam entsiklop.).” Ahirette kişi Allahla, Peygamberle ve dinle ilgili sorguya çekilir (İslam Ansiklopedisi). KETS, I/247.

Aqiret [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. O dünyeye, maxşar. *Öbür dünya, mahşer.* “Men sağan aqirette de riza emespin.” *Ben sana mahşerde de hakkımı helal etmiyorum.* KTS, 29.

Babussalam [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandıq senim boyınşa o dünyedegi amandıq qaqqası. *İslam inancına göre ahiret hayatındaki esenlik kapısı; Babüsselam.* “Babussalam- amandıq qaqqası, aman – sälem esigi (A. Ülimjiulı, Şıǵ.).” *Babüsselam – esenliğin kapısı, esenlik – selamın kapısı.* KETS, II/528.

Baqiy [sın.] [diniy.]: Ömirlik, mǎñgi (düniye). *Devamlı, ebedi, sonsuz (dünya).* “Baqiy sanap jürgenniñ bāri faniy (XX. Ğ. Qaz. Aqın).” *Baki sanıp hareket edenin hepsi fani.* KTS, 78.

Kör ğazabı [eski kit. diniy.]: O dünyedegi, ölgennen keyingi azap, qıyınşılıq, jaza, kör azabı. *Ahiret hayatında öldükten sonraki azap, zorluk, ceza, kabir azabı.* “Közine kör ğazabı elestep jatqanıñ qaraşı (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” *Gözüne kabir azabı göründüğüne baksana.* KETS, IV/380.

Kör azabı [diniy.]: Qaytı bolğan soñ o dünyede köretin awır beynet, qorlıq. *Öldükten sonra ahirette görülecek ağır azap, eziyet; kabir azabı.* “Jol azabı – kör azabı (Maqal).” *Yol azabı – kabir azabı.* KETS, VIII/329.

Tarazı qurdı [diniy.]: “O dünyeye” ketken kisiniñ sawap-künası ölsemge salındı-mıs degen uğımda aytıladı (Qaz. Tili. Frazool. Sözdigi). *Ahirete intikal eden kişinin sevap-günahlarını ölçmek için yapıldığı düşünülen kavram için söylenir.* KETS, X/372.

Qılköpir [zat.]: Diniy nanım boyınşa janı jannatqa barar joldağı azaptı, awır ötkel; qiyamet. *Dinî inanışa göre cennete ulaşma yolundaki azaplı, ağır geçit, kıyamet; kılköprü, sırat.* KTS, 433.

Nama 3 [ir.] [zat. köne.]: 3. [diniy.] Qasiyetti kitap nemese pendeniñ ölgennen keyin beriletin jaman, jaqsı ister tügel tirkelgen amal dāpteri degen mağınada. *Kutsal kitap ya da kulun öldükten sonra iyi ve kötü amellerinin tamamen kaydedildiği amel defteri anlamında.* KETS, XI/469.

O dünyeye [diniy.]: Diniy nanım boyınşa, adam ölgennen keyin de tirşilik etedi-mis deytin aqırettik ömir, maxşar. *Dinî inanışa göre insanın öldükten sonra da yaşayacağı ahiretlik ömür, mahşer, öbür dünya.* “Bu dünyeden o dünyeye jaqsı bolsa, adamğa aytpay qojalar keter edi (Aytıs).” *Bu dünyadan öbür dünya daha iyi olsa, insanlara söylemeden hocalar gider idi.* KETS, XI/599.

Sıyrat [ar.] [zat. diniy.]: Diniy uğım boyınşı künäsin anıqtaw uşın ötkizetin qiyamet-qayımniñ qıl köpiri. *Dinî bir kavram olarak günahını belirlemek için geçilecek ahiretteki kıldan köprü; Sırat köprüsü.* “Qiyamet-qayımniñ sıyrat köpirinen qutılattın kün joq (Ş. Xusayınov).” *Ahiretin sırat köprüsünden kurtulacak gün yok.* KTS, 57.

İlk İslami Eserler:

Āxirā/et (<A.) *Öbür dünya, Ahiret.* TİEM 73, 255r/5; RKT, 26/91a1; **Bu ajun yürätgüni** *Ahiret ekini, ahiretle ilgili istekler.* TİEM 73, 354r/6; **Hisāb (<A.)** 2. *Amel, hesap defteri.* RKT, 34/51b2; **Keđinki ajun** *Ahiret.* TİEM 73, 290v/9; **Keđinki ajun qını** *Ahiret azabı.* TİEM 73, 234v/8; **Kedinki ajun yanutı.** TİEM 73, 198v/9; **Keđinki orun** *Ahiret.* TİEM *Ahiret mükāfatı* 73, 10v/4; **Kedinki saray** *Ahiret.* TİEM 73, 287v/1; **Kidinki kün** *Ahiret.* RKT, 30/58b1; **Kidinki saray** *Ahiret, ahiret mekânı.* RKT, 30/42b3; **Ol ajun** *Ahiret.* TİEM 73, 242r/7; RKT, 26/46a2; **Ol cihan** *Ahiret, öbür dünya.* TİEM 73, 46v/3; RKT, 35/47a1; **Ozaqı dünya** *Ahiret.* TİEM 73, 326r/1; **Saqış yanut küni** *Ahiret.* TİEM 73, 1v/3; **‘Uqbi (<A.)** *Ahiret.* KB, 4742; **Soñ yanış** *Ahiret.* RKT, 26/31a1; **Yarınlıq** *Ahiret.* KB, 1147; AH, 187.

Kazakçada Genel Olarak Ahiret-Ahiret Hayatı ile İlgili Kelime ve İbareler incelendiğinde “ahiret” kavramının *aqıret* ve *o dünyeye* ile karşılandığı görülmektedir. İlk İslami eserlerde de *Āxirā/et* bulunmakla birlikte bu kavram; “son, sonraki”

anlamına sahip Arapça *āhir*'e karşılık kullanılan *keḏin/kiḏin* ile oluşturulmuş *keḏinki* *ajun*, *keḏinki orun*, *keḏinki saray* gibi tamlamalar vasıtasıyla da ifade edilmiştir. Kazakçada *o dūniye* tamlaması ise İlk İslami eserlerde tanıklanan *ol ajun*, *ol cihan* tamlamalarının birebir karşılığıdır. Yalnızca Farsça *cihān* ya da Soğdca *ajun* yerine Arapça *dunyā* kullanılmıştır. Clauson; 'hayat, yaşayan şey' anlamındaki *ajun*²¹'un Türkçe Maniheizm ve Budist metinlerde kullanıldığını, İslamiyet'e geçiş ile birlikte "dünya"nın bu kelimenin yerini aldığını ifade etmiştir (EDPT, 28). Barutçu Özönder de 15. yüzyıldan itibaren kullanımdan düşen kelimenin Budist geleneği yansıttığı için bilinçli olarak dilden atıldığını ifade etmektedir (Barutçu Özönder, 2003: 13). Buradan hareketle Kazakçadaki *ol dūniye* ve Türkiye Türkçesindeki *öbür dünya* kullanımlarının sözü edilen kültürel değişimin bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ölüm sonrasında İslam inancı çerçevesinde işleyen öteki dünya inancı ile ilgili müteakip başlıklarda, ölümün "başka bir âlemde yaşamaya başlamak" olarak algılandığı görülmektedir.²² Sözü edilen âlemler *öbür dünya*, *cennet*, *cehennem* olarak sıralanabilir. "Yazı, mektup," anlamındaki Farsça *nāma*'nın *nāmai a'māl* "amel defteri" (Steingass, 2011: 1380) biçimindeki tamlama ile oluşturduğu anlam; Kazakçada bu kelimenin yalın hâlde *nama* "amel defteri" şeklinde kullanımıyla sağlanmaktadır. Aynı anlam ilk İslami eserlerde *hisāb* ile karşılanmıştır.

2.1.5.2. Kıyamet, yeniden dirilme-allah'ın huzurunda toplanma (haşir) ile ilgili kelime ve ibareler

Öteki Dünya İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığı altında incelenen 80 madde başının 25'i kıyamet, yeniden dirilme-Allah'ın huzurunda toplanma ile ilgili kelime ve ibarelerden müteşekkildir. Kuran-ı Kerim'de "her şeyi altüst eden sarsıcı olay, kulakları sağır eden ses" diye tasvir edilen özellikle *Amme*, *Tekvîr*, *İnfîtâr*, *İnşikâk*, *Kâria* surelerinde meydana getireceği kozmik değişikliklere temas edilen "kıyametin kopuşu"nun; yine bir kozmik olay olduğu anlaşılan sûra üflenişle gerçekleşeceği, ikinci üflenişle de bütün insanların yeniden hayata kavuşturulacağı belirtilmiştir (39. Zümer, 68) (YDD, 60). Yani öteki dünya inancında ilk aşama olarak bilinen kabir hayatına müteakip kıyametin kopması ve yeniden dirilme hadisesi vuku bulacaktır.

²¹ Süer Eker, DLT'de on altı kez geçen *ajun*'un, genellikle şiir parçalarında yer aldığına yani edebî-ruhanî içerik ve anlamla kullanıldığına dikkat çekerek kelimenin bir Budist teknik terimi olarak "var olma durumu, doğum-ölüm ve yeniden dirilme süreçleri"ni ifade etmesi ve bu anlamla Uygurcaya kopyalanmasının söz konusu olabileceğini belirtmektedir (2009: 244).

²² Türklerde ölümün algılanışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: (Sağol, 2007).

Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi) adlı çalışmada Allah'ın bu dünya için belirlediği sürenin sonunda kainat ve dünya düzeninin bozulma anına Kuran'da "es-sâ'at"; daha sonra insanların hesap vermek için kalkacakları ana da "yevmu'l-kıyâme" (kalkış günü) dendiği; fakat Türkçede yaygın bir yanlış olarak "kıyamet" in es-sâ'at yerine kullanıldığı ifade edilmiştir (Özsoy-Güler, 2018: 230). Sözü edilen galat-ı meşhur nedeniyle bu çalışmada kıyamet ve haşir ile ilgili kelime ve ibareler aynı başlık altında toplanarak ele alınmıştır.

Kazakça:

Aqtıq dos [diniy.]: b) Öletin mezgil, aqırzaman. *Ölünecek zaman, ahir zaman.* KETS, I/281.

Aqıret küni: a) [diniy.] Aqırzaman ornağanda ölgen adamdardıñ tirilip, is areketteri tarazılanatın küni. *Mahşer günü geldiğinde ölen insanların dirilip yaptıklarının tartılacağı gün.* "Adamzat ölçsewsiz uzaq zaman kör azabın şegip jatıp, aqıret küni kebinderin jamılıp, köleñkede qalt-qult etip boy körsetedi dewşi edi goy (M. Äwezov, Şıǵ.)." *İnsanoğlu ölçülemeyecek kadar uzun bir zaman kabir azabı çekip, mahşer gününde kefenlerini örtünüp, gölge gibi titreyerek gözüdür derlerdi ya.* KETS, I/304.

Aqırzaman [ar.] [zat. diniy.]: 1. <grek, apokolypsis> Adam balasınıñ jäne бүkil älemniñ eñ songı taǵdırı turalı erte zamandardan beri qalıptasqan tüsinik. *İnsanoğlunun ve bütün âlemin en sonuncu kaderi hakkında ilk zamanlardan beri oluşturulan görüş.* "Jer betinde imansızdıq pen zulımdıq niyettiñ basım küş aluwı aqırzamandı, yaǵni adamzat urpaǵınıñ tügeldey apatqa uşıraw sätin jaqındatadı-mıs (QUE)." *Yeryüzünde imansızlık ve zalimliğin çoǵalması ahir zamanı, yani insanoğlu neslinin tamamen afete/felakete uğrama anını yaklaştırmış.* KETS, I/305.

Arasat [üst. köne.]: 2. [diniy.] Ğarasat. Arasat. *Kuran'a, İslam inanışına göre bütün ölülerin, kıyamet günü Tanrı tarafından diriltilip bir araya toplanacakları yer.* "Köz jumbay bul dünyeden eşkim kalmas, bări de arasatqa attanadı (Bazar jıraw, Şıǵ.)." *Gözünü yummadan bu dünyaya kimse kalmaz, hepsi de Arasat'a atlanır.* KETS, I/591.

Ġarasat [ar.] [zat. diniy.]: 1. [diniy.] Diniy uġım boyınşa, qayta tirilgen adamdardıñ o dünüyede jiynalatın ornı. *Dinî kavram olarak yeniden dirilecek insanların ahirette toplanacağı yer; Arasat.* “Aldanıp qapiyada qalmaq jıraq, qawpıñ zor bola qoysañ ġarasattan. Peyiştän basqa qızıq oylamaysıñ sekildi mıñ jasağan äkim ulıqpan (O. Şorayaqov, Dastan.)” *Aldanıp ansızın kalmayıp ırak, tehliken büyük olursan Arasat'ta. Cennetten başkasını düşünmezsen, bin yaşayan Hâkim Lokman gibi.* KETS, IV/394.

Ġarasat maydanı [küni]: a) Ġarasat. *Arasat.* ““Bul- äzâzildiñ küyi, ġarasat maydanı bolġanda, bul dünüyede ġarmonġa qulaġı üyir bolġandar änge qızıġa, äzâzildiñ soñına ilesip barıp, dozaqqa kümp etip qulaġandarıñ sezbey de qaladı”, dep, älgı Eñsebäy molda bärimizdi quwıp jiberdi ġoy (Q. Şökenov, Bizdiñ İliyas).” “*Bu – Azâzil'in ezgisi, Arasat meydanı olduğunda, bu dünyada akordiyonun sesini sevenler türküye aldandıp, Azâzil'in peşinden gidip, cehenneme düştüklerini fark etmezler bile*”, deyip, şu Esenbay molla hepimizi kovdu ya. KETS, IV/394.

Jaza küni: *Kıyamet.* KKKM, Saffat süresi 445/20.

Zawaldı kün [diniy.]: İstegen künä üşin jawap berer sät. *İşlenen günah için cevap verilecek an.* Jäne jazmıstaġı zawaldı küniñniñ osınşalıq taqaw qalğanın sezbeytinsıñ (Ä. Nurpeyisov, Şıġ.). “Ve kaderdeki cevap verme anının bu kadar yakın olduğunu fark etmezdin.” VIII/495.

Qiyamet küni: a) [diniy.] Aqıret küni. *Ahiret günü.* KETS, VIII/503.

Maqşar küni [diniy.]: Ġarasat maydanı. *Mahşer meydanı; mahşer günü.* “Maqşar küni bolġanda, sawal suray kelgende, jawap tappay turġanda, Tar laxatqa kirgen soñ (XVIII-XIX ġġ. Qaz. Aqın.)” *Mahşer günü olduğunda, soru sormaya geldiğinde, cevap bulamadığında, dar kabre girdikten sonra.* KETS, VIII/503.

Qayta jaratılıw: *Yeni yaratma, haşirde tekrar diriliş.* KKKM, Qaf süresi 517/15.

Qiyamet [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] İslam dinindegi o dünüye turalı uġım. *İslam dininde ahirete yönelik kavram; kıyamet.* KETS, IX/604.

Qiyamet küni: *Kıyamet günü.* KKKM, Ġankäbut süresi 398/25.

Qiyamet-qayım [zat. diniy.] (1): 1. Aqırzaman. *Ahir zaman; yeniden dirilme günü.*

“Qiyamet-qayım bolğanda kün-töbege nayza boyı keledi. Jer qıp-qızıl şoqqa aynaladı (Ğ. Mustafin, Köz Körgen).” *Kıyamet olduğu zaman güneş mızrak boyu kadar yaşlaşır. Yeryüzü kıpkırmızı köze dönüşür.* KETS, IX/605 - KKKM, Saffat süresi 450/144.

Qiyamette tirilüw: *Yeni yaratma, haşirde tekrar diriliş.* KKKM, Qaf süresi 517/15.

Qiyamettegi azap: *Elem dolu bir günün azabı, kıyamet gününün azabı.* KKKM, Zühruf Süresi 493/65.

Mağşar [ar.] [zat. tar. diniy.]: Maxşar. *Mahşer.* “Ölsem de atıp berşi, bir toyayın.

Mağşardağı künäsin men tartayın (Batırlar Jırı).” *Ölürsem de, vurup ver bir doyayım, mahşerde günahını ben çekeyim.* KETS, X/729.

Ğarasat [qarasat] maydan: a) [diniy.] Musılman dini uğımında barlıq ölgen adamdar qayta tirilgennen keyin aqırzamannıñ maxşar külindegi jiynalatın ornı, ğarasat. *İslam dininde bütün ölen insanların yeniden dirildikten sonra ahir zamanın mahşer gününde toplanacakları yer, Arasat meydanı.* “Endi meni körmessiñ, razı bolğan, ğarasat maydanınıñ küni aşılmay (S. Torayğırov, Şıǵ.).” *Artık beni görmezsın, razı olan, Arasat meydanının günü gelmeden.* KETS, X/747.

Maqşar [ar.] [zat. diniy.]: Maxşar. *Mahşer.* “Arıstanım, jönelesiñ, jubayım bar dep eske alsañ, Sultanım, sonda meni izde, tabısayıq maqşarda (Qobılandı Batır).” *Aslanım, gidersin, eşim var deyip hatırlarsan, Sultanım, o zaman beni ara, kavuşalım mahşerde.* KETS, XI/29.

Maqşar küni [diniy.]: Maxşar küni. *Mahşer günü.* “Maqşar küni bolğanda, sawal suray kelgende, jawap tappay turğanda, tar laxatqa kirgen soñ (Duwlat Babatayulı, Zamana.).” *Mahşer günü olduğunda, soru sormaya geldiğinde, cevap bulamadan durduğunda, dar kabre girdikten sonra.* KETS, XI/29.

Maxşar [ar.] [diniy. zat.]: Musılman dini uğımı boyınşa, ölgennen keyingi adam balasınıñ künäsi tekseriletin jer. *İslam dinine göre insanoğlunun günahlarının hesabını vereceği yer; mahşer.* “Örtedi jüregimdi qılğan zarıñ, Maxşarda sağan eşkim teñ kelmeydi (Babalar sözi).)” *Kalbimi yaktı feryadın, mahşerde sana hiçkimse denk gelmez.* KETS, XI/108.

Maxşar küni [diniy.]: Qiyamet küni, aqırzaman kelip, bükil jaratılıs Alla tağala aldında osı dünyedegi amaldarı üşin esep beriletin kün. *Kıyamet günü, ahir zaman gelip bütün yaratılmışların Allahu Teâlâ huzurunda bu dünyadaki amelleri için hesap vereceği gün; mahşer günü.* “Tarazı maxşar künde Alla biler kim artıq. Küni suwıq zımıstan qaharlı qıstan jaz artıq (Nurjan Nawşabaev).” *Terazi mahşer gününde, Allah bilir kim iyidir/üstündür. Günü soğuk, dayanılmaz, sert olan kıştan yaz iyidir.* KETS, XI/108.

Ölgennen keyin qayta tirilüw: *Dirilme.* KKKM, Xaj süresi 331/5.

Sözsiz keletin kün: *Buluşma günü, surun üflendiği gün.* KKKM, Mümin süresi 467/15.

Tañdamaxşar [zat. diniy.]: Ölgen adamdardı jumaq pen tamuqqa irikteytin jer. *Ölmüş insanları cennet ile cehenneme ayıracak yer.* “Tañdamaxşarda kezigermin buyırğan qatın – bala bolsa (A. Jünisov, Ömir izi, 72).” *Tanda mahşerde karşılaşılrım nasip olan kadın ve çocuk ise.* KETS, XVI/548.

İlk İslami Eserler:

Açıtgın kün qını *Elem dolu bir günün azabı, Kıyamet gününün azabı.* RKT, 36/65a1; **Adırğu küni** *Hüküm günü, kıyamet.* TİEM 73, 25v/8; **‘Arasat (<A.)** *Mahşer yeri.* TİEM 73, 195v/9; **‘Azife (<A.)** *Kıyamet.* RKT, 35/32a2; **Bäđük ıř** *Kulakları sağır edecek derecede şiddetli ses, yüksek sesle bağırma, Kıyamet kopması esnasındaki gürültü.* TİEM 73, 435r/6; **Bir ürmäk** *Bir üfleyiş, İsrail’in sura üfleyişi.* TİEM 73, 420v/7; **Borğu** *Sur, kıyamette üflenecek boru.* TİEM 73, 224r/4; RKT, 31/69b3; **Cem‘ küni** *Toplanma günü, Kıyamet günü.* RKT, 38/70a2; **Ceza küni** *Hesap günü, Kıyamet günü.* RKT, 34/21a2; **Çıqmaq küni** *Diriliş günü, mezarlardan kalkış günü.* TİEM 73, 385v/5; **Äwrä qoparıł-** *Yeniden dirilmek.* TİEM 73, 252r/6; **Äwrä yandur-** *Yeniden diriltmek.* TİEM 73, 381v/8; **Gürdın çıq-** *Dirilmek, haşır olmak.* TİEM 73, 422r/7; **Gürdın qopğu kün** *Yeniden dirilme günü.* TİEM 73, 262v/3; RKT, 34/39a1; **Haşır (<A.)** *Kıyamet, toplanma, cem etme, ölüleri diriltip mahşere çıkarma krş. haşır.* TİEM 73, 402r/4; **Hisab (<A.)** 2. *Amel, hesap defteri.* RKT, 34/62a3; **Hisab küni** *Hesap günü.* RKT, 34/51b3; **Keđinki törütüg** *Diriliş, ilk diriliş, dünya hayatı, dünyadaki canlılık.* TİEM 73, 289r/7; **Kälgü sa‘ät** *Kıyamet.* TİEM 73, 394v/5; **Käsgü bıçgu kün** *Haklıyla haksızın ayırt edileceği gün, hüküm günü.* TİEM 73, 433v/4; **Qıyämä/et (<A.)** *Ahiret, Kıyamet.* TİEM 73, 354r/4; RKT, 36/3b3; **Qıyämät küni ya‘ni qopmaq**

küni Kıyamet. TİEM 73, 290v/5; RKT, 38/36a2; **Qopmaq Dirilme.** TİEM 73, 242v/3; RKT, 38/17b1; **Qorqutğu kün Kendisine karşı uyarılan gün, Kıyamet günü.** TİEM 73, 382v/5; **Könilik küni Kıyamet günü.** TİEM 73, 240r/6; KB 1374; **Maḥşār yări Kıyamette ölümlerin dirilip toplanacağı yer.** TİEM 73, 434v/6; **Ol kün Kıyamet günü.** TİEM 73, 241v/5; **Saqış Kıyametin koptuğu gün.** TİEM 73, 191v/4; **Saqış küni Kıyamet.** TİEM 73, 325v/8; RKT, 30/23b3; **Ṭalaq küni Kavuşma, kıyamet günü.** RKT, 35/31a2; **Taḥrıqa tuşmaq Allah’a kavuşma, Kıyamet günü.** TİEM 73, 288r/1; **Ternäk küni Toplantı günü, Ahiret, bir araya getirilme günü.** TİEM 73, 411r/5; **Tuşğu kün Buluşma günü, surun üflendiği gün.** TİEM 73, 342v/9; **Uluğ kün Hesap günü, kıyamet günü.** TİEM 73, 391v/7; KB, 62; **Yañı törütmäk Yeni yaratma, haşirde tekrar diriliş.** TİEM 73, 381r/9; **Yawuq kälmiş kün Kıyamet.** TİEM 73, 342r/3.

Kazakçada *Kıyamet, Yeniden Dirilme-Allah’ın Huzurunda Toplanma (Haşir) ile İlgili Kelime ve İbareler* incelendiğinde *arasat/garasat*²³, *mağşar/maqşar/maxşar*, *qiyamet* gibi varyasyonlarıyla bulunan Arapça kelimelerin ve bu kelimelerden oluşmuş *garasat maydanı, qiyamet küni, maqşar küni/maxşar küni* biçimindeki tamlamaların ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunduğu görülmektedir. Bununla birlikte özellikle Ar. *ḥaşere* “yerinden kaldırmak; toplamak, bir araya getirmek” fiilinin Kazakçada yukarıda sözü edilen *mağşar/maqşar/maxşar* kelimeleri dışında *qayta jaratılıw, ölgennen keyin qayta tirilüw* gibi örneklerde de görüldüğü üzere Türkçe kelimelerden müteşekkil deyimleşmiş ifadelerle karşılandığı; *qiyamette tirilüw* ifadesinde ise *tiril-* fiilinin Arapça bir kelime ile birleşik fiil oluşturarak yine “yeniden dirilme”yi işaret ettiği söylenebilir. Kazakçadaki kullanımlar içerisinde yer alan *sözsiz keletin kün* “buluşma günü”, *zawaldı kün* “işlenen günah için cevap verilecek an” örnekleri, bağlamla birlikte *maḥşer günü* anlamını kazanmış ifadeler olması bakımından dikkat çekicidir. Rylands nüshasında tanıklanan *ceza günü* “hesap günü, kıyamet günü”, KKKM’de *jaza küni* biçiminde birebir karşılanmıştır.

Kazakçada “kıyamet” ve “maḥşer günü” karşılığındaki tamlananı *kün* olan tamlamaların ilk İslami eserlerde yaygın olarak kullanıldığı *çıqmaq küni, cem’ küni, ceza küni, gürdın qopğu kün, hisab küni, käsğü bıçğu kün, qıyāmet küni, qopmaq küni, qorqutğu kün, könilik küni, ol kün, saqış küni, ṭalaq küni, ternäk küni, tuşğu kün, uluğ*

²³ *Arsa* kelimesinin çoğul hâli olan sözcük, dinî bir kavram olarak kıyametin kopmasından sonra diriltilecek insanların dünyadaki inanç, söz, fiil ve davranışlarından sorguya çekilmek üzere sevk edilecekleri yerin adıdır (DKS, 28).

kün, *yawuq kälmiş kün* örnekleriyle görülmektedir. Bu örneklerden kimisi bağlam içerisinde bu anlama bürünmüştür. Arapçadan ödünçlenen anlamın Türkçe kelimelerle ifade edilme çabası da sözü edilen tamlamaların oluşmasında önemli bir nedendir. Zaten Kuran-ı Kerim’de “kıyamet günü”, Arapça *yevm* ile oluşturulan ve “şöyle şöyle olacağı gün” anlamına gelen *yevmü’l-kıyâme*, *yevmü’l-âhir*, *yevmü’l azîm* gibi terkipler şeklindedir ve isim olmaktan çok kıyametin kopuşuna dair tasvirler yapan, kıyamet hâllerinin dehşetini anlatan sıfatlar durumundadır.²⁴ İlk İslami eserlerde “yeniden dirilmek” eylemi genel olarak *qop-* ile karşılanmaktadır.²⁵ Hatice Şirin User, konu ile ilgili çalışmasında DLT, KB ve RKT’deki örneklerden yola çıkarak bu fiilin tüm anlamlarının “çıkmaq” ve “bulunulan yerden ayrılmak” ile ilgili olduğunu ve dolayısıyla *qop-*’ın zamanla “ayağa kalkmak” ve nihayetinde “yeniden dirilmek” anlamıyla kıyameti karşıladığını belirtir (Şirin User, 2013: 426). Şirin User’e göre ilk İslami eserlerde Arapça kelimeleri Türkçeleştirmek için *et-*, *eyle-*, *kıl-*, *ol-* gibi yardımcı fiillere başvurulurken *qop-* fiilinin tercih edilmesi, sözü edilen “çıkmaq” ve bu temel üzerindeki yan anlamlarla ilgili olmalıdır. Ahiret inancındaki safhalardan biri olarak kabul edilen; “saymak, hesap etmek” ayrıca “hesaba çekmek” manasında master olan Arapça *hesap* (hisâb) (TDVİA, “Hesap” maddesi, (Erişim tarihi: 2019.12.07), <https://islamansiklopedisi.org.tr>); ilk İslami eserlerde *sa-* “saymak” fiilinden türemiş *saqış*; *hesap günü* ise *saqış küni* karşılığıyla verilmiştir. *Cem’ küni* ve *ternäk*²⁶ *küni* tamlamaları; yeniden dirilme eyleminin ardından insanların bir arada toplanacağı rivayetine bağlı olarak oluşmuş yapılar olması bakımından dikkat çekicidir.

2.1.5.3. Cennet ile ilgili kelime ve ibareler

Öteki Dünya İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığında incelenen 80 madde başının 23’ü cennet ile ilgili kelime ve ibareleri ihtiva etmektedir. Arapça “örtmek, gizlemek” anlamındaki *cenn* kökünden türemiş *cennet*, bütün dinlere ve özellikle İslami inancıya göre ölüm veya kıyamet sonrasında dünyadaki iyi amellerine göre müminlere Allah’ın mükâfat olarak verdiği sonsuz mutluluk içinde görkemli bir hayat

²⁴ Suat Ünlü, *yevm*’in Kuran’da hem dünyevi hem de ahiri olayları anlatmak amacıyla kullanıldığını belirtir ve bu kelime ile oluşmuş tamlamaların Türkçeye aktarılmasında Doğu Türkçesi Kuran tercümelerinin Batı’ya nazaran daha başarılı olduğunu ifade eder (Ünlü, 2007: 76).

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 580).

²⁶ *Ternäk* “dernek, işlerini konuşmak için ulusun toplandığı yer” anlamıyla *Divânü Lugâti’t Türk*’te geçmektedir (Atalay, 2006: IV-607), (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 208), (Dankoff, 1985: 355). EDPT’de bulunmamakta, DTS’de “birlik, topluluk” anlamlarıyla yer almaktadır.

sürecekleri yer olarak tanımlanmaktadır (Parlatır, 2017: 150). Bu başlık altında ise “cennet”, “cennette olması rivayet edilen şeyler” ve “cennete gidecek insanlar”ın Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınmıştır.

Kazakça:

Amandıq jay: *Esenlik yurdu, cennet.* KKKM, Yunus süresi 210/25.

Apkāwsar [zat. diniy.]: Jumaқтағы зәмзәм suwı, möldir de dāmdi suw. *Cennetteki zemzem suyu, şeffaf ve tatlı su; kevser suyu.* “Apkāwsar bolsa-dağı ujmaқтағы tättilikti körmespin senimen teñ [“Qaz. Ädeb.”].” *Kevser suyu olsa da cennetteki, tatlılığı bulamam sana denk.* KETS, I/561.

Baqsa: *Cennet.* KKKM, Sābā süresi 429/16.

Beyiş [zat.]: Jumaq, ujmaq, jannat, rahat. *Cennet.* “Almatı-nağız jer beyişi.” *Almatı gerçek bir yer (dünya) cenneti.* KTS, 94.

Ğilliyun: *Cennetin ve gökyüzünün en yüksek tabakası.* KKKM, Mutaaffın süresi 587/18.

Ğilman [ar.] [zat. eski kit. diniy.]: “Ul”, jas bala, “qızmetşi” degenniñ köpşe türi, jannattıñ jas qızmetkeri. *Erkek çocuk/oğul, genç çocuk, hizmetkâr demenin bir türü, cennetin genç hizmetkârı; ğilman.* “Äwliyenıñ däl özi bolmasam da, qandidat bop jürüwşi em izgi sanğa. Uşpaq kirmek, xor quşpaq, kăwser işpek, Ğilman bolmaq bop jürem durıs jolda (B. Küleev, Şıǵ.).” *Evliyanın tam kendisi olmasam da, aday olur yürürdüm nice iyilere. Cennete girmek, huri görmek, kevser içmek, ğilman olmak istiyorum doğru yolda.* KETS, IV/409.

Jaqsı orun: *Cennet.* KKKM, Qahf süresi 296/31.

Janat: *Cennet.* KKKM, Raxman süresi 532/62.

Jannat [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Jumaq, beyiş. *Cennet.* “Qasiyetti özenniñ jaǵasınan taǵı da bir pendeniñ janı jannatqa qaray sapar şekti (T. Axtanov, Ündistan.)” *Mukaddes nehrin kıyısından yine bir insanın canı cennete doğru yol aldı.* KETS, VI/7.

Jumaq [zat.]: 1. [diniy.] Alla taǵalanıñ raqımı tüsken süyikti quldarınıñ o dünüyedegi raqam ornı; peyiş. *Allahu Teâlâ’nın merhamet etiği sevgili kullarının ahirette rahat edeceği yer, cennet.* “İmannıñ besinşi şartı - Aqiret künine iman keltirüw

(Xalifa Altay, İslam Dini.)” *İmanın beşinci şartı – ahiret gününe iman etmek.*
KETS, VI/557.

Kawsar [sm. eski kit.]: Kawsar suwı. Kevser suyu. KETS, VII/468.

Käwsar [ar.] [sm. diniy.] (1): 1. Qasiyetti, şıpalı (suw); suwı süttən aq, qardan taza, qanttan tätti, tabanı tolğan injuw – mıs dep sanalatın aңызdağı jumaq suwı. *Kutsal şıfalı su, suyu süttən ak, kardan temiz, şekerden tatlı, dibi inci dolu olarak tasavvur edilen menkıbedeki cennet suyu.* “Aqedil boylarının awası salqın, jeli samal, suwı käwsar (S. Mäwlenov, Şında.)” *Akidil boyunun havası serin, rüzgârı ılık, suyu kevser (cennet suyu).* KETS, VII/500.

Käwsar işti [diniy.]: O dünyede künäsiz pendesine arnağan tırşılıktıñ läzzatın berer şıpa suwın işti. *Ahirette günahsız kullar için ayrılmış ölümsüzlüğün zevkini veren şifa suyunu içti.* “Ol dünyede xordı quşıp, käwsar işip, jeti jännat jaqsısı bol (M. Äwezov, Şığ.)” *Öbür dünyada huriyi kucaklayıp kevser içip yedi cennetin iyisi ol.* KETS, VII/ 500.

Qorılğayın [zat. diniy. poet.]: Jumaқтаğı (peyiştegi) suluw qız, xor qızı. *Cennetteki güzel kız, huri.* KETS, X/110.

Oñ jaq iyeleri: *Ashabu’l-Yemin, defteri sağ taraftan verilenler, cennetlikler.* KKKM, Xadid süresi 536/91.

Peyiş [ir.] [zat.]: 1. [diniy.] “O dünyedegi” ujmaq, jannat. *Öbür dünyadaki (ahiretteki) cennet.* Moldalar namaz oqısañ peyişke barasañ deydi (O. Sersenbaev). *Mollalar namaz kıalarsan cennete gidersin derler.* KTS, 526.

Segiz jannat [jumaq] [diniy.]: Diniy aңыз boyınşa, osı dünyedegi sınaqtan ötken Allanın quldarına Alladan näsip etilgen sawaptı isterine, imandılıq deñgeyine qaray bölinetin mäñgilik raqat ömir süretin o dünyedegi jannatın türleri. *Dini menkıbelere göre, öbür dünyada sınavdan geçen kullara Allah'tan nasip edilen, sevaplarına, iman derecesine bakarak ayrılacak, ebedî rahat ömür sürülecek ahiretteki cennetin türleri; sekiz cennet.* “Aldında jeti tamuq, segiz ujmaq, qaysısına kirüwge ekitalay (Bes ğasır.)” *Önünde yedi tamu, sekiz uçmağ, hangisine gireceği belli değil.* KETS, XIII/117.

Segiz beyiş [diniy.]: “Künäsiz jandardıñ” o dünyedegi meken-jayı. *Günahsız canların öbür dünyada(ahirette) gideceği yer; sekiz cennet.* KTS, 565.

Toba ağaşı [diniy.]: Jumaq ağaşı. *Cennet ağacı; tuba ağacı*. “Munan soñ qonatını – toba ağaşı neşe mıñ saray tolğan aynası (Mäşhur-Jüsip, Şığ.)” *Bundan sonra konacağı Tuba ağacı, binlerce saray dolu etrafı*. KETS, XIV/191.

Ujmaq [zat. söyl.] Jumaq: 1. [diniy.] Alla tağalanıñ raqımı tüsken süyikti quldarınıñ o dünyedegi raqat ornı; peyiş. *Allahu Teâlâ'nın şefaati ettiği değerli kullarının öbür dünyadaki (ahiretteki) rahat yeri, cennet; uçmak*. KETS, XIV/679.

Uşpaq [zat.]: 1. [diniy.] Peyiş, jumaq. *Cennet*. ““Mıñ küngi uşpaqtan bir küngi tırşılık” degendey, janın süyretip jüre bermey me? (S. Muqanov, Aqqan Juldız).” *“Bin günlük cennettense bir günlük hayat” dediği gibi, öylece yaşasa ya?* KETS, XIV/780.

Üşbaq [zat. diniy. söyl.]: Uşpaq, beyiş, jumaq. *Cennet*. KETS, XV/94.

Xordıñ qızı: Diniy nanım boynşa jumaqta bolatın mäñgi jas, öte suluw qız. *Dinî inanışa göre cennette olunacak ebedî yaş, çok güzel kız*. KETS, 708.

İlk İslami Eserler:

Ağın būstan *Yüksek cennet bahçesi*. TİEM 73, 420r/4; **Ağın ekki uşmağ** *Cennetteki katlardan ikisi*. TİEM 73, 393r/3; **‘Adn būstānları** *Adn cennetleri*. TİEM 73, 408v/9; **‘Adn uşmağları** *Adn cenneti*. TİEM 73, 318r/9; **Āxirāt sarayı** *Ahret yurdu, ahiret sarayı, cennet*. TİEM 73, 332r/6; **Amrulup turğu yār** *Nimet yurdu, cennet*. TİEM 73, 5v/4; **Amrulğu saray** *Cennet, ebedi dinlenme yeri*. TİEM 73, 344r/3; **Arığ içğü** *Cennet içkisi*. TİEM 73, 430r/8; **Āsanlıq sarayı** *Esenlik yurdu, cennet*. TİEM 73, 155v/8; **Eğğü körklüg va‘de** *En güzel vaat, Cennet*. RKT, 26/64a; **Āđğülük būstān** *Cennet*. TİEM 73, 226v/3; **Ekki bulaq** *Cennette güzel içecekler fışkıran iki kaynak*. TİEM 73, 393r/4; **‘İllyyin (<ö.a.)** *Cennetin ve gökyüzünün en yüksek tabakası*. TİEM 73, 438v/1; **Käsüksüz yanut** *İnananlar için kesintisiz Cennet nimeti*. TİEM 73, 418v/3; **Kevser (<ö.a.)** *Cennette bir havuzun adı*. TİEM 73, 449r/2; **Körklüg saqnuqlar sarayı** *Cennet*. TİEM 73, 197v/9; **Körklüg tayanğu orun** *Cennet*. TİEM 73, 217r/7; **Meñülüg saray** *Cennet*. TİEM 73, 350v/9; **Ni‘mä/et būstānları** *Cennet*. TİEM 73, 312r/8; **Oñ äligindin bitig berigilär** *Defteri sağ taraftan verilenler, Cennetlikler*. TİEM 73, 438r/7; **Oñ qol boğunları** *Ashabu'l-Yemin, defteri sağ taraftan verilenler, Cennetlikler*. TİEM 73, 396v/8; **Oñ qol idiläri** *Ashabu'l-Yemin, defteri sağ taraftan verilenler, Cennetlikler*. TİEM 73, 443v/9; **Saqnuqluq sarayı**

Takva sahiplerinin meskeni, Cennet. RKT, 30/43a1; Sāvāq maqamı İki Cennet makamından biri. TİEM 73, 393v/4; Turğu saray Ev, mesken, yurt, Cennet. TİEM 73, 319v/3; Uçmaḥ (<Soğ.) Cennet. TİEM 73, 150v/4; Uçmaḥ kızları Huri, huriler. RKT, 34/13b1; Uçtmaḥ (<Soğ.) Cennet. RKT, 37/28b3; Uçmaq Cennet. KB, 3503; Uştmax (<Soğ.) Cennet. TİEM 73, 434r/9; RKT 26/28b1; KB 63; Uştmaḥ (<Soğ.) Cennet. TİEM 73, 165r/3; RKT, 26/28b1.

Kazakçada “cennet” karşılığında *amandıq jay, baqşa, beyiş/peyiş, gilliyun, jaqsı orun, janat/jannat, jumaq, ujmaq/uşpaq/üşbaq* kelime ve ibarelerinin kullanıldığı görülmektedir. Sözlükte “bitki ve ağaçlarla örtülü yer ve bahçe” (DKS, 96) olarak tanımlanan cennetin sözlük anlamından yola çıkarak dünya düzeyinden maneviyat düzeyine geçmiş; dinî anlamını ikincil olarak kazanmış olabileceği düşünülmektedir. Bu durumda Kazakçadaki karşılıklar arasında *baqşa* yani *bahçe* kelimesinin bulunması olağan bir sonuçtur. Kuran-ı Kerim’de cennet için kullanılan *adn cenneti, firdevs cenneti, naim cenneti, ebedilik cenneti, esenlik yurdu, ebedi durulacak yer, güvenilir makam* (a.g.e., 96) gibi tamlamalar Kazakçadaki *amandıq jay, jaqsı orun* gibi kullanımları da açıklamaktadır. Mutaaffî’nin suresinde iyilerin amel defterlerinin “illiyî”de olduğu belirtildiğinden bazı müfessirler, cennetin yükseklerde bulunduğu düşüncesine dayanarak “illiyî”i onun isimlerinden biri olarak kabul etmişlerdir (TDVİA, “Cennet” maddesi, Erişim tarihi: 2019.12.09, <https://islamansiklopedisi.org.tr>). KKKM’de de birebir bu karşılığa yer verilmiş ve sözcük -geçirdiği fonetik değişikliklerle- *gilliyun* biçiminde aktarılmıştır. Arapça *cennet janat/jannat*, Farsça *behişt*²⁷ *beyiş/peyiş* ve Soğdca *uçmak*²⁸ *ujmaq/uşpaq/üşbaq* varyasyonlarıyla Kazakçada “cennet” kavram alanını karşılayan diğer kelimeler olarak yer almaktadır. *Apkāwsar, gilman, kawsar, kāwsar, qorılğayın, segiz jannat, segiz beyiş, toba*²⁹ *āğaşı, xordıñ qızı* kelime ve ibareleri cennette olması rivayet edilen şeylerin Kazakçadaki karşılıkları olarak sıralanabilir. *Qorılğayın* ve *xordıñ qızı*; “gözlerinin siyahı çok siyah, beyazı çok beyaz kız” anlamına

²⁷ Bu sözcük Kazakçada yukarıdaki formlarının dışında *bähäšt, behešt, beyis, bahşat* biçimleriyle yer almaktadır (Mamırbekova, 2017: 113).

²⁸ Türklerde ölümün “uçmak” olarak kabul edildiği, ‘ruh’un bedenden bir ‘kuş’ gibi uçarak ayrıldığı düşüncesi “Bilge Kağan uçu” örneğinde olduğu gibi ilk yazılı metinlerden itibaren tanıklanmaktadır. Bu inanış nedeniyle Soğdca *uçmak*; kimi etimolojik izahlarda *uç-* fiili ile ilişkilendirilmiştir (Roux, 2002: 268).

²⁹ *toba<tübā* Cennette bulunduğu ve bütün cennete gölge saldığına inanılan, kökü yukarıda, dalları aşağıda büyük ağaç (Kubbealtı Lugatı, “Tübā”, Erişim tarihi: 2019.12.11, <http://www.lugatim.com>).

gelen *ahver* ve *havrâ*'nın çoğulu olan “cennet kızı, çok güzel kız veya kadın” (Kubbealtı Lugatı, “Hur”, Erişim tarihi: 2019.12.10, <http://www.lugatim.com>) anlamındaki Arapça *hūr* sözcüğü ile oluşturulmuş tamlamalar olup “hûri” karşılığında kullanılmaktadırlar. İlk İslami eserlerde *oñ äligindin bitig berigilär, oñ qol boğunları, oñ qol idiläri* gibi tamlamalarla ifade edilen “cennetlikler”; Kazakçada *oñ jaq iyeleri* şeklinde ifade edilmektedir.

İlk İslami eserlerde bu kavram alanı incelendiğinde; “cennet”in sözlük anlamının “bahçe” olmasından mütevellit *būstān* sözcüğü ve bu sözcükle yapılan *adın būstan; ‘adn būstānları, ädgülük būstān, ni‘mä/et būstānları* gibi tamlamaların sıklıkla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Kuran-ı Kerim’de yukarıda da sözü edilen ve cennet için kullanılan *adn cenneti, firdevs cenneti, naim cenneti, ebedilik cenneti, esenlik yurdu, ebedi durulacak yer, güvenilir makam* gibi tamlamaların ilk İslami eserlerde *‘adn būstānları, āsanlıq sarayı, mengülüg saray* şeklinde karşılık bulduğu söylenebilir. Bunların dışında ilk İslami eserlerde cennet için müstakil olarak yalnızca Soğdca’dan ödünçlenen *uçmak*’ın kullanıldığı görülmektedir.

2.1.5.4. Cehennem ile ilgili kelime ve ibareler

Öteki Dünya İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler üst başlığında incelenen 80 madde başının 20’si cehennem ile ilgili kelime ve ibarelerden oluşmaktadır. Sözlükte “derin kuyu” anlamına gelen *cehennem*, dinî literatürde dünya hayatında iman etmeyenlerin sürekli olarak; iman ettiği hâlde salih amel işlemeyen kimselerin de günahları ölçüsünde cezalandırılmak üzere kalacakları ceza ve azap yeri biçiminde tanımlanmıştır (DKS, 87). Bu başlık altında “cehennem”e ad olan kelime ve ibareler ile bunlarla kurulan deyimler, “cehennem ateşi/azabı” ve “cehennemde olması rivayet edilen şeyler”in Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınmıştır.

Kazakça:

Azap [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Şariğat zañdarı boyınşa istegen künäsi üşin beriletin jaza.

Şariat kurallarına göre işlenen günahlar için verilen ceza. “İslam dini jäne onıñ qağıydaları boyınşa sot tarapınan belgiletin jaza da, qiyamet küni beriletin jaza da azap dep ataladı (QUE).” “İslam dini ve onun kaidelerine göre mahkeme tarafından verilecek ceza da, kıyamet günü verilecek ceza da azap diye adlandırılır. KETS, I/114.

Māñgi-baqiy azap dämi: Ebedî azap, cehennem azabı. KKKM, Säjde süresi 415/14.

Alapattı ot: *Cehennem*. KKKM, Äğla süresi 591/12.

Awja [zat. diniy.]: Jeti tamuqtıñ biri, oraza ustamağan, namaz oqımağandardıñ ornı.

Yedi cehennemden biri, oruç tutmayan, namaz kılmayanların yeri. “Namaz oqımağandardıñ ornı awjada bolar (Awızeki).” Namaz kılmayanların yeri yedi cehennemden biri olur. KETS, II/155.

Dozaq [zat.]: 1. [diniy. söyl.] Tozaq. *Cehennem*. “Tüsimde özim bilippin. Ärine, ömir boyı namaz oqıp, qulşılıq qılmağan meni Quday ayasın ba, dozaqqa aparıp tıǵıp jiberipti (S. Taljanov, Qayıp Qart.). *Rüyamda kendim bilmişim. Tabi ki, hayatı boyunca namaz kılıp, ibadet etmeyen bana Hüda acısın mı, cehenneme gönderip tıǵıp sokmuş.* KETS, IV/697.

Dozaq otı: a) Diniy senim boyınşa küñäli adamdı jazalaytın jer. *Dinî inanışa göre günahkâr insanların cezalandırılacağı yer. “Dozaq otına qarlıǵaştıñ qanatımen suw sepkeni siyaqtı, bolmaşı ıqlastıñ da bükil ömirine jıluw darıtatını boladı eken (A. Seydimbekov, Serper).” Cehennem ateşine kırlangıcın kanadıyla su serpmesi gibi, küçücük iyi niyet de bütün yaşamına sıcaklık verirmiş.* KETS, IV/697.

Jaxannam 2 [ar.] [zat. diniy.]: Diniy mistiqalıq tüsinik boyınşa ölgen adamnıñ “janı uşıp baratın” jeti tamuqtıñ (tozaqtıñ) eñ jamanı. *Dinî mistik anlayışa göre ölen insanın canının uçup varacağı yedi cehennemden en kötüsü. “Tili onıñ jaxannamnıñ ǵaqırayınday, sekildi ayır aǵaş sıraqtarı (Ǵaşıqtıq Dastan).” “Dili onun cehennemden ..., çatallı ağacın ayakları gibi.”* KETS, VI/225.

Janın jahannamǵa jiberdi: O dünüyege jöneltti, öltirdi. *Öbür dünyaya (ahirete) gönderdi, öldürdü; canını cehenneme gönderdi. “Ol joldıñ oñ jaǵındaǵı jırada jatqan eki jendettiñ de jandarın jahannamǵa jiberdi (Q. Qaysenov, Jaw Tılı.).” O yolun saǵ tarafındaki küçük derecede yatan iki katilin de canlarını cehenneme gönderdi.* KETS, VI/226.

Jahannamǵa jan [janın] tapsırdı: O dünüyege ketti, öldi. *Öbür dünyaya (ahirete) gitti, öldü. “Köz aldımnda Torskide, sonaw soldat xuwtorında, politseyler bizdiñ qoldan, jahannamǵa jan tapsırǵan (J. Sain, Tand. Şıǵ.).”*

Gözümün önünde Torski'de askerlerin yerleşim yerinde, polisler bizim elimizden cehenneme can vermiştir. KETS, VI/226.

Jahanammğa jöneltti: O dünyeye attandırdı, öldürdü. *Öbür dünyaya (ahirete) uğurladı, öldürdü. “Özim jetpis toğız faşisti jahannamğa jönelttim (R. Äwtälipov, Toy Tarqar).” Kendim yetmiş dokuz faşisti cehenneme gönderdim. KETS, VI/226.*

Jahannamnan jay tapdı [aldı]: O dünyeye ketti, öldü. *Öbür dünyaya (ahirete) gitti, öldü. “Qolğa түsse, bolısıñ jahannamnan jay tabatın edi (Q. Jumaliyev, Jaysañ Jan).” Yakalanırsa, Bolıs'ın cehennemden yer bulurdu. KETS, VI/226.*

Jeti tozaq [tamuq]: a) [diniy.] O dünyedeki künäli adamdardıñ azap köretin ornı. *Öbür dünyada (ahirette) günahkâr insanların azap görecekləri yer; yedi cehennem. “Bar, - deydi, -jazalığa jeti tozaq”, aqıret özi – baqıy, gumırı uzaq. Ne qılsañ aqıret üşin qılğıl ğamal, “Qılma!” – dep, qurar ibilis jolğa tuzaq (Mäşhur-Jüsip Köpeyulı, Şıǵ.).” Git -diyor, günahkâra yedi cehennem”, ahiret – baki ve ömrü uzundur. Ne yaparsan ahiret için yap, “yapma” – deyip, İblis yoluna kurar tuzak. KETS, VI/396.*

Zaqqum [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Tozaq ağaşı. *Cehennem ağacı. “Tamuqta künäkarlar lapılğan ottıñ işinde jatadı. Olardıñ tamağı zaqqum degen ağaşıñ jemisi, işimdigi – ıstıq eritindi. Tamuqtağılar munıñ bärin asqan azappen qıynalıp jutadı jäne bulardıñ eş vaqıtta şöli qanıp, qarnı toymaytın boladı (X. Aqnazarov).” Cehenemmde günahkârlar alevlenen ateşin içinde yatarlar. Onların yemeği zakkum ağacının meyvesi, içeceği – sıcak eriyiktir. Cehennemdekiler bunların hepsini çok büyük bir azapla acı çekerek yutar ve bunların hiçbir zaman susuzluğu gidip, karnı doymaz. KETS, VII/59.*

Qattı jaza: *Elim verici ceza, can yakıcı ceza; cehennem azabı. KKKM, Baqara süresi 2/10.*

Ot azabı: *Yakıcı cehennem azabı. KKKM, Buruj süresi 589/10.*

Talmuq [zat. diniy. söyl.]: *Tamuq. Cehennem. KETS, XIII/667.*

Tamuq [zat.]: 1. [diniy.] Diniy uğım boyınşa, künäkar adamğa o dünyede azap körsetetin jer, tozaq. *Dinî bir kavram olarak günahkâr insanlara ahirette azap*

gösterilecek yer, cehennem. “Tamuqtıñ otına küyip janadı dep qorqıtqan (M. Gabdullin).” *Cehennemın ateşine yanar diye korkutmuş.* KTS, 614.

Tozaq [zat.] (1): 1. [diniy.] Diniy nanım boyınşa ölgen kisilerdi künası üşin o dünyede azaptap qıynaytın jer, tamuq; musılmandıq aqırzaman turalı ilimde künaharlar men dinsizderdiñ o dünyede jazalanatın ornı. *Dinî inanışa göre ölen insanları öbür dünyada günahları için eziyet ve işkenceye maruz bırakan yer, cehennem; İslam ahiret inancında günahkârlar ile dinsizlerin öbür dünyada cezalandırılacağı yer.* “Ot emes qoy tozaqta, Düniye isi joq o jaqta (Ş. Qudayberdiyev, Şıǵ.).” *Ateş değil cehennemde, dünyevi işler yok o tarafta.* KETS, XIV/202.

Tozaq otı [diniy.]: Diniy nanım boyınşa, o dünyedeki künaharlar men dinsizderdiñ osı dünyedeki azaptan da awır, janın qıynaytın tamuq otı. *Dinî inanışa göre ahirette günahkârlar ile dinsizlere azaptan da ağır eziyet eden cehennem ateşi.* “Näpsige toqtaw qılğan bändesine, tozaqtıñ otı kewlep jangın emes (Qaban jıraw, Altın Qazıq).” *Nefsine dizgin vuran kuluna, cehennem ateşi alevlenip yanmış değil.* KETS, XIV/202.

Tozaqı [sın.]: 2. [diniy.] Tozaqtıq. *Cehennemlik.* “Tozaqta tozaqı bop küyip jatsam, kim eken qolımenen julıp almaq (Q. Japsarbaev, Jayqoñır).” *Cehennemde cehennemlik olup yanyor olsam, kim imiş elimden tutup çıkaracak.* XIV/202.

İlk İslami Eserler:

Aǵrıǵalı qın *Elim verici ceza, can yakıcı ceza, Cehennem azabı.* TİEM 73, 3r/4; **Āxirāt āmgāki** *Cehennem azabı.* TİEM 73, 429v/8; **Cāviḍānā/e qını** *Ebedi azap, Cehennem azabı.* TİEM 73, 302r/2; **Cāhānnām (<A.)** *Cehennem.* TİEM 73, 294r/2; **Erig qatıǵ qın** *Kaba azap, kaba, cehennem azabı.* TİEM 73, 352v/9; **Ġayy (<ö.a.)** *Cehennemde bir vadi.* TİEM 73, 226v/2; RKT, 31/23b1; **Huṭamā/e tamuǵı** *Cehennemın beşinci katı, inatçı münkirlerin yeri.* TİEM 73, 448r/4; **İsig suw** *Sıcak, kaynar su, Cehennem azabı.* TİEM 73, 243r/3; RKT, 36/86a1; **Köyürgen ot** *Cehennem ateşi, azgın ateş.* RKT, 33/23b2; **Kün tamunı** *Cehennem.* TİEM 73, 442r/4; **Küyär ot** *Yakıcı ateş, cehennem ateşi.* TİEM 73, 234r/4; **Ot (2)** *Ateş, Cehennem ateşi.* TİEM 73, 238r/9; RKT, 33/77a3; **Örtäǵān qın** *Yakıcı cehennem azabı.* TİEM 73, 439r/6; **Saqr** *Sakr cehennemi.* TİEM 73, 427r/4; **Sarāy yawuzı** *Cehennem.* TİEM 73, 185v/7; **Tamu (<Soǵd.)** *Cehennem.* TİEM 73, 401v/2; KB 917;

Tamu qını *Cehennem azabı*. TİEM 73, 416v/8; **Tamu otı** *Cehennem ateşi*. TİEM 73, 294r/2; **Tamuğ** (<Soğd.) 1. *Cehennem*. TİEM 73, 253r/6; RKT 27/25a2; KB, 4855; **Tamuğ qını** *Cehennem azabı*. TİEM 73, 439r/5; **Tamuğ otı** *Cehennem ateşi*. TİEM 73, 446r/6; RKT, 31/58a2; **Turğu ye/ër** 4. *Cehennem*. TİEM 73, 52r/8; **Uluğ ot** *Cehennem*. TİEM 73, 441v/1; **Yawuz tayanğu orun** *Cehennem*. TİEM 73, 217r/3; **Yawuz yangı yär** *Cehennem*. TİEM 73, 376v/2; **Yawuz yatqu yär** *Cehennem*. TİEM 73, 333v/4.

Arapça *cehennem*, Soğdca *tamu(g)*, Farsça *dūzah*; geçirdikleri fonetik değişikliklerle Kazakçada *jaxannam*, *tamuq*, *tozaq* formlarında “cehennem”e ad olarak kullanılmaktadır. *Tamuq* ve *tozaq*’ın ağızlarda *talmuq* ve *dozaq* biçimlerine rastlanır. Farsça *dūzah*’ın nispet –i’si alarak “cehenneme mensup (kimse), zebânî” (Kubbealtı Lugatı, “Dūzah”, Erişim tarihi: 2019.12.16, <http://www.lugatim.com>) anlamını kazandığı *dūzahî*; Kazakçada “cehennemlik” anlamıyla *tozaqı* olarak tanıklanmaktadır. Kuran-ı Kerim’de “cehennem” için kullanılan yedi isim *cehennem* (derin kuyu), *nâr* (ateş), *cahîm* (alevleri kat kat yükselen ateş), *hâviye* (düşenlerin çoğunun bir daha geri dönemediği uçurum, yer), *saîr* (cılgin ateş), *lezâ* (dumansız ve katıksız alev), *sakar* (ateş) ve *hutame* (obur ve kızgın ateş)’dir (DKS, 88). Sözü edilen “yedi cehennem” Kazakçada *jeti tozaq* karşılığıyla verilmiştir. Yedi cehennemin genel olarak ‘ateş’ ve ‘alev’ ile tasvir edilmesi Kazakçada *alapattı ot*, *dozaq otı*, *ot azabı*, *tozaq otı* tamlamalarını izah etmektedir. Bunlar içerisinde yer alan *alapattı ot* tamlamasındaki *alapat*’ın, Arapça ‘*alâmet* olduğu öngörülmekte; KETS’deki *alapat* madde başının üçüncü anlamında “çok büyük, güçlü, âlamet” açıklaması bu düşüncüyü desteklemektedir (KETS, 368). Burada âlamet’in “belirti, iz, nişan” anlamı değil; cehennemdeki ateşin gücü ve büyüklüğünü ifade etmek için “büyüklük, irilik bakımından şaşılacak durumda olan nesne” anlamını yansıttığı düşünülmektedir. Kuran-ı Kerim’de *cahîm* ve *harîk* kelimeleriyle ifade edilen “cehennem azabı” için ise Kazakçada Arapça ‘*azâb* tercih edilmiştir.

İlk İslami eserlerde bu kavram alanı incelendiğinde genellikle Soğdca *tamu(g)*’un kullanıldığı görülmektedir.³⁰ Bununla birlikte Kuran-ı Kerim’de geçen *cāhānnām*, *ḥuṭamā/e* ve *saqr* karşılıklarına da rastlanır. *Yawuz yangı yär*, *yawuz tayanğu orun*, *yawuz yatqu yär*, *turğu ye/ër*, *sarāy yawuzı* gibi tamlamalar bağlam içerisinde

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 503), (DTS, 531).

“cehennem” anlamını veren ifadeler olmaları açısından dikkat çekicidir. “Cehennem azabı” için ilk İslami eserlerde *ämğäk* ve *qın* kullanılmıştır. Clauson, “ceza, işkence” anlamındaki *qın*’ın; Kazakçada “zor, çetin, müşkül” anlamıyla *kıyın* kelimesinde yaşadığını ifade etmektedir (EDPT, 631). Ahmet Caferoğlu *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları* adlı çalışmasında *qıyın* kelimesindeki /-y-/ sesinin düşerek *qıyın> qun> qın* biçimine geldiğini ve ‘ceza’ manasındaki kelimenin Uygur döneminde hukuk vesikalarında ‘cezayi nakti’ ıstılahı yerinde kullanıldığını belirtmektedir (Caferoğlu, 1934: 23). *Emge*- fiilinden türeyen *emgek* ise Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazakçada da “emek” anlamına bürünmüş ve *eñbek* biçiminde korunmuştur. Zamanla her iki kelimenin anlamlarında yukarıda değinilen nüanslar oluşmuştur. Bu iki kelime Kazakçada artık nihai anlamlarıyla yaşamakta; “azap” karşılığında kullanılmamaktadır.

2.1.6. Kaza-Kader İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler

“Her şeyin Allah’ın ilim, kudret ve irade sıfatları dâhilinde cereyan ettiğine inanmak” olarak tanımlanan kader, “Allah’a iman” kapsamında ele alınabilecek bir konu olmakla birlikte; İslam âlimleri “kadere iman”ı müstakil bir biçimde iman esasları arasında değerlendirmişlerdir (YDD, 63). Çalışmada da genel temayül gereği kaza ve kader mevzusu ayrı bir başlık altında incelenmiş; iman esasları üst başlığında yer alan 516 madde başının 56’sı bu başlığı oluşturmuştur. “Kader/alınyazısı/takdir”e ad olan kelime ve ibareler, Allah’ın takdiri olarak “ecel”³¹, “levh-i mahfuz” ve “nasip”in Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınmıştır.

Kazakça:

Adamnıñ bası Allannıñ doı [diniy.]: Adam tağdırdıñ jeteginde; özinde biylik joq d.m.. *İnsanın kaderin yedeğinde olması, kendisinde hüküm gücünün olmaması.* KTS, 16.

Ajal [ar.] [zat.]: Ölim, qaza. *Ölüm, kaza; ecel.* “Ajalı jetti.” *Eceli yetti.* KTS, 17

³¹ “Allah tarafından her canlı için önceden takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti” (DKS, 131) olarak tanımlanan *ecel*, “Allah’ın takdiri” ve “önceden belirlenmişlik” anlamı taşıdığından bu başlık altında incelenmiş; *öl-* ile ilgili diğer tüm kelime ve ibareler 2.2.2. *Ölüm Kavramı, Ölüm İnancı-Ritüelleri ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında ele alınmıştır.

Ajal aydadı [türtti]: Ölimge bastadı, basına kün tuwdı. *Ölüme gitti, günü geldi.* KTS, 17.

Ajal awzında: Ölim xalinde, äl üstinde. *Ölüm hâlinde, öldü ölecek.* KTS, 17.

Ajalğa qarsı şaptı: Aşındı, qarsılastı. *Ölüme karşı geldi, direndi.* KTS, 17.

Ajaldı [sın.]: Ajalı jetken. *Eceli gelen, ölümlü, fani.* “Aydalığa atqan oq ajaldığa tiyedi (Maqal).” *Çöle atılan ok eceli gelene isabet eder.* KTS, 17.

Ajalsız [sın.]: “Ajalı jetpegen, oq qağarı bar.” *Eceli gelmeyen, ölümsüz, ecelsiz; zırlı.* “Ajalsız adam.” *Ecelsiz insan.* KTS, 17.

Allanıñ jazuwı: Qudaydıñ salğanı. *Allah’ın emri;* takdir-i ilahi. KTS, 34.

Bawırı suwıq qara jer: Raqımsız, qatıgez ajal. *Merhametsiz, acımasız ecel.* KTS, 89.

Buyrıq [zat. resmiy. äsk.]: 4. [diniy.] Alla-Tağalanıñ qudireti, Qudaydın salğanı; jazmış. *Allahu Teâlâ’nın kudreti, takdiri; kader.* “Allanıñ buyırığı şığar, batasın berdi (J. Moldağaliev).” *Allah’ın dediği olur duasını etti.* KETS, III/657.

Aq buyrıq [diniy.]: Alla tağala, Xaq tağalanıñ uyğaruwı, näsip etkeni, basqa bergeni. *Allahu Teâlâ, Hak Teâlâ’nın takdiri, nasip ettiği, başa verdiği.* Toy – adamnıñ qazınası, juptanıp neke qıyılğan. Aq buyırığı degen bar, qulaq qoysandar kelikse. Adamata juptanıp, Xawananı alğanda, İsrahil, Maqayl Nekesin qıyğan eki perişte (Qaşagan aqın [Kürjimjaulı] // Aqberen). *Düğün – insanın hazinesidir, çiftleştirip nikâh kıyılır. Hak buyruğu denen var, kulak verseniz söylenene. Âdem Ata eş edip Havva Anayı aldığında İsrâfil, Mikail, nikâhını kıymış iki melek.* KETS, III/657.

Allanıñ [Alla tağalanıñ, Qudanıñ, Qudaydıñ] buyırığı (diniy.): Alla tağalanıñ basqa salğanı, näsip etkeni, tağdır buyırığı, jazmıştıñ qalawı, Qudaydıñ uyğaruwı degen mağınada. *Allahu Teâlâ’nın başa verdiği, nasip ettiği, takdiri, buyruğu, kaderin isteği anlamında.* Qalıptı buringıdan bizge sanat, sözimdi tentek bolsam jurtqa sinat. Allanıñaq buyırığı mağan jetti (Qozı Körpeş.). *Eskilerden bize ögüt kalmış, sözümü yaramaz isem halka eleştirt. Allah’ın hak buyruğu bana ulaştı.* KETS, III/657.

Buyrıq jetti [diniy.]: Ajal qateri tön-di, dünyeden ozar sät keldi. *Ecel tehlikesi çullandı, dünyadan geçme vakti geldi.* “Ölgende imansız qul jolda qalğan, Men

–ğazrail pendeniñ janın alğan, şükir qıl iman aytıp, Şortanbayım, Qudaydan jetti buyırq, keldim sağan (Ş. Qudayberdiyev, Şığ.).” *Ölünce imansız kul yolda kalır. Ben – Azrail insanın canını alan, tövbe edip şehadet getir Şortanbay’ım, Allah’tan ulaştı buyruk geldim sana.* KETS, III/658.

Buyırıqsız [sın.]: 2. [diniy.] Jazmıssız, Allanıñ ämirinsiz. *Yazgısız, Allah’ın emiri olmadan.* “Adamğa buyırıqsız jetpes ajal, qanday qıyın tar jerde jürse de ölmes (Qissa Dastan.).” *İnsana buyruk olmadan gelmez ecel, ne kadar zor ve dar yerde olsa da o ölmez.* KETS, III/659.

Buyırıqsızdıq [zat.]: 2. [diniy.] Buyırmağandıq, mañdayğa jazılmağandıq. *Buyurmamışlık, alna yazılmamışlık.* KETS, III/659.

Aq buyırıqtı ölüm [diniy.]: Vaqıtımen kelgen qaza, aq ölüm. *Vaktiyle gelen kaza, hak ölüm.* Keseldi, jalqaw, qıljaqbas, äzir tamaq, äzir as, sırtıñ –pısıq, işiñ- nas, artın oylap uyalmas, -bolıp jürip, tirimin deme, onan da Alla jiberen aq buyırıqtı ölümniñ özi artıq (Abay, Tol. Jin.). *Hastalıklı, tembel, şakacı; hazır yemek, hazır aş; dışın temiz, için pis; sonrasını düşünüp utanmaz, - olduğunda diriyim deme, ondan Allah’ın gönderdiği ölüm daha iyidir.* KETS, III/659.

Ğumır [ar.] [zat.]: Diniy senim boyınşa, o basta ärbir adamnıñ tağdırına kesilip, uygarılıp qoyılğan ömir jası. *Dinî inanışa göre her bir insana takdir edilen, uygun görülüp verilen ömür yaşı.* “Awırıp turğan awnap turğan emes pe. Ölşewli ğumırdıñ özin qadirlemeymiz. Temeki, işimdikpen bılapıttaymız (B. Irzabaev, Ertis-Jayıq.).” *Hastalanıp iyileşmek, aĝnayıp (devrilip) kalkmak değil mi? Ölçülü ömürün bile kıymetini bilmiyoruz. Sigara, içkiyle kirletiyoruz.* KETS, IV/413.

Dämi tawsıldı [bitti]: Ajalı jetip öldi. *Eceli gelip öldü.* KETS, 146.

Däm-tuz [zat.]: Ajal jetti, dünüye saldı, öldi. *Ecel geldi, hayata gözlerini kapadı, öldü.* KETS, 147.

Allanıñ [Qudaydıñ, tağdırdıñ, tağdırı] jazğanı [diniy.]: Qudaydıñ pendesine buyırğanı, körüwge nasip etkeni. *Allah’ın kullarına buyruĝu, görmeye nasip ettiĝi.* “Körmey pende qoymaydı, jaratqan iye Allanıñ tağdırda jazğan buyırğın (Qız Jibek).” *Görmeden insan ölmez, yaradan iye Allah’ın kadere yazdıĝı buyruĝu.* KETS, V/531.

Quday [peşenesine] jazbağan [diniy.]: Alla tağala buyırmağan, tağdırında bolmaytın. *Allahu Teâlâ'nın nasip etmediği, takdirinde olmayan.* “Asılı, adal käsip mağan käsip emes eken. Peşeneme jazbağan boldı. Torı attan endi küder üz (Ä. Nurpeyisov, Şıǵ.).” *Helal uğraş bana uğraş deǵılmiş. Kaderime yazılmamış. Doru attan artık umudunu kes.* KETS, V/351.

Jazmış [zat.]: 1. [diniy. filos.]: Diniy nanım boyınşa, äwelden belgilenip qoyılattın talay-tağdırdıñ buyırığı, tağdır iyесiniñ jazuwı. *Dinî inanışa göre önceden belirlenmiş kader -takdirin buyruǵu, takdir sahibinin (Allah'ın) yazgısı.* “Mäñgilik külki dirildep, jaylap qana gül attı. Al odan soñ ǵaziz jan oqıdı öz jazmışın (Q. Amanjолоv, Ölend.). *Ebedî gülümseme titreyip yavaşça çiçek attı. İşte ondan sonra aziz insan, okudu kendi yazgısını.* KETS, V/548.

Jazuw 2: 3. [awıs. diniy.] Allanıñ basqa saluwı, pendeniñ tağdırınıñ aldın ala belgilenüwi ~ Jazuwı osı boldı. *Allah'ın nasip ettiǵı/başa verdiǵı, insanın kaderinin önceden belirlenmiş olması ~ Kaderi öyle oldu.* KETS, V/549.

Allanıñ [Qudaydıñ, täniriniñ, jaratqanıñ, jasaǵannıñ] jazuwı [diniy.]: Tağdırdıñ, talaydıñ buyırǵanı, Allanıñ pendesine belgilegen tağdırı. *Takdirin, kaderin buyruǵu, Allah'ın kulları için belirlediǵı kaderi/takdiri.* “Adamnıñ awızı ala, oyı törtew, qur köñil bolǵanmenen bolmaydı ekew. Qudayım iman bergey, bir ölüm bar. Qay küni däm tawsılsa qaza jeter, Allanıñ jazıp qoyǵan jazuwı ekew (Şal Aqın, Öleñd.).” *İnsanın birliǵı yok, düşüncesi çoktur. Boş gönül ile olmaz iki. Allah'ım iman versin, bir ölüm vardır. Ne zaman günün biterse ecel gelir, Allah'ın yazdıǵı kaderi imiş.* KETS, V/550.

Jazıl [et]: 5. [Awıs.] [diniy.] Allanıñ buyırǵınıñ mañdayına jazıluwı. *Allah'ın buyruǵunun alına yazılışı.* KTS, 191.

Jazım [zat.]: 2. [Awıs.] Ayak astınan bolǵan ajal, ölüm. *Ecel, ölüm.* “Mırzaǵazı öldi, jazıǵı kisiden boldı (S. Muqanov).” *Mırzaǵazı öldü, eceli insandan oldu.* KTS, 191.

Buyırıq jetti [diniy.]: Bul jerde ajal qateri tönди degen maǵınada. *Burada ecel tehlikesi çullandı anlamında; ecel (buyruk) geldi.* “Ölgende imansız qul jolda qalǵan, men – ǵazrail pendeniñ janın alǵan, şükir qıl iman aytıp, Şortanbayım, Qudaydan jetti buyırıq, keldim saǵan (Şortanbay aqın, Ölend.).” *Ölünce imansız kul yolda*

kalır, ben – Azrail insanın canını alan, tövbe edip şehadet getir, Şortanbay'ım, Allah'tan yetti buyruk geldim sana. KETS, VI/379.

Quday körsetti [diniy.]: Alla basqa saldı. *Allah başa saldı; Hüda gösterdi.* “Oylap-oylap patşanın moynı tüsti, Qudayım körsetti dep bul bir isti (Abay, Tol. Jin.)” *Düşüne düşüne padişahın morali bozuldu, Allah'ım gösterdi diye bu bir işi.* KETS, VIII/349.

Qaza I [zat.]: (1): 1. Ölim-jitim, ajal. *Ölüm-yitim, ecel.* “Kenetten kelgen qaza. Tirlik bar jerde qaza bar. *Aniden gelen kaza (ölüm-ecel). Yaşamın olduğu her yerde ölüm (ecel) de vardır.* KTS, 355.

Qaza boldı (taptı): Öldi, qaytıs boldı. *Öldü, vefat etti.* KTS, 355.

Qazağa uşıradı: Qaytıs boldı, öldi. *Vefat etti, öldü.* KTS, 355.

Qan aydadı [tarttı, türtti]: Ajal quwdı, ölüm aydadı. *Ecel kovaladı, ölüm geldi.* KTS, 370.

Quday aydap: Teñirdiñ jazuwımen, däm buyırıp. *Allah'ın yazgısı ile.* KTS, 416.

Lawqulmaqpoz [ar.] [zat.] [diniy.]: Tağdırdıñ jazuwı jazılattın taqta. *Kaderin yazıldığı tahta; Levh-i mahfuz.* “Lawqulmaqpozda jazbağan bolsa, adamnıñ bir tügi jerge tüspekşi emes (J. Aymawıtov, Qartqoja).” *Levh-i mahfuzda yazılmamış olsa, insanın bir tüyü bile düşmez.* KETS, X/680.

Lawx [ar.] [zat. diniy.]: Tuwğanga deyin adamnıñ tağdırı jazılğan taqta. *Doğana kadar insanın kaderinin yazıldığı tahta; levh.* “Asıl tastan istelgen bir lawh tur, lawhta xat jazuwlı patşa körmes (Qasım-Jomart, Qissa).” *Değerli taştan yapılmış bir levh duruyor, levhte mektup yazılı padişah görmez.* KETS, X/682.

Läwhil maqboz [zat.] [diniy.]: Tuwğanga deyin-aq adamnıñ tağdırı jazılıp qoyılğan jurnal (taqta). *Doğana kadar -günahsız- temiz insanın kaderinin yazılıp konduğu tahta; levh-i mahfuz.* “Ärbir jan iyesi belgili bir sağatta ölmek kerek. Bul läwhil maqbozda jazılıp qoyılğan (J. Altaybaev, Tañd. şığ., 135).” *Her canlı belli bir saatte (zamanda) ölür. Bu levh-i mahfuzda yazılmıştır.* KETS, XVI/398.

Maxpuz [ar.] [zat. diniy. eski kit.]: Tağdır, peşene. *Takdir, alınyazısı; mahfuz.* KETS, XI/108.

Maxfuz [zat. diniy. eski kit.]: Maxpuz. *Mahfuz*. “Seskendi estigen jan jalğız qızdan, ne is bolsa maxfuzda Quday jazğan (Babalar Sözi).” *Ürperdi işiten can yalnız kızzan, ne iş olsa da mahfuzda Allah yazmıştır*. KETS, XI/108.

Mezgil: *Ecel* (tayin edilen vaktin sonu). KKKM, Ängam süresi 127/2.

Nesibe [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Allanıñ pendesine buyırtqan ırızdığı, Qudaydan berilgen tirşiligindegi barlıq tağdır-talayı. *Allah'ın kullarına buyurduğı rızık, Hüda'dan verilen insanın yaşamındaki tüm alınyazısı; nasip*. “Ağayın almay birlik qılsa kerek, sonda ärkim nesibesin Qudaydan tileydi, äytpese Qudaydan tilemeydi, şaruwa izdemeydi (Abay, Tol. jin.).” *Kardeşler, almadan birlik gerek, o zaman herkes nasibini Allah'tan diler, aksi takdirde Allah'tan dilemez, iş aramaz*. KETS, XI/ 547.

Nesip [zat. söyl.]: 2. [diniy. awıs.] Allanıñ buyırğanı, mañdayğa jazğanı, jazmış, tağdırdıñ buyırğan şağı kezi. *Allah'ın buyruğı, alna yazdığı, kader; nasip*. “Aldına kelgen astı jawday şabar, Basqanıñ bolsadağı nesibesi (Şal aqın, Ölend.).” *Önüne gelen yemeğı sıyırıp süpürür, baskasının nasibi olsa bile*. KETS, XI/ 548.

Jazmıştan ozmış joq [diniy.]: Tağdırdıñ degeni boladı degen mağınada. *Kaderin dediğı olur manasında*. “Sabır etiñiz, beybişe, jazmıştan ozmış joq (Q. Satıbalidin, Qaratorğay).” *Sabredin, hanım, kaderde yazılardan başkasını yaşamak yoktur*. KETS, XI/616.

Öleşmdi ömir: *Ecel* (tayin edilen vaktin sonu). KKKM, Ängam süresi 127/2.

Öleşwli küni bitti [jetti]: Diniy senim boyınşa o basta uyğarılğan ömir suruw merzim küni bitti. *Dinî inanışa göre takdir edilen ömür sürme vakti, günü bitti*. KTS, 509.

Ölim [zat.]: Tirşiliktiñ bitüwi, ajal, qaza. *Hayatın bitmesi, ecel, kaza*. KTS, 510.

Ölim-jitim [zat.]: Iğın-şığın, qaza. *Ölüm-yitim, kaza*. “Maldıñ ölüm-jitimi azaydı.” *Hayvan ölümü azaldı*. KTS, 510.

Peşene [zat.]: Jazmış, tağdır. *Kader, takdir*. “Qudaydın peşeneñe jazğanı azap [Şipin].” *Hüda'nın kaderine yazdığı azap*. KTS, 528.

Peşenege bitti [tiydi]: Nesip boldı, buyırdı. *Nasip oldu, buyurdu*. KTS, 528.

Peşene jazğan: Mañdayğa jazğan, buyırğan. *Alna yazan, buyuran.* KTS, 528.

Pışana [tar.] [zat.]: Peşene, mañday, tağdır, jazmış. *Alınyazısı, kader, yazgı.*
“Jazğanın bir körmiz pışanağa (M. Äwezov).” *Kadere yazılanı görürüz.* KTS, 533.

Sızıq [zat.]: 3. [Awıs.] Tağdır buyırığı, jazuwı. *Takdir buyruğu, yazgısı; kader.*
“Allanıñ sızığı eki bola ma eken (Qozı Körpeş).” *Allah'ın yazgısı iki olur mu?*
KTS, 594.

Tağdır: 2. [diniy.] Qudirettiñ jazuwı, jazmış. *Allah'ın yazgısı, kader.* “Ävelde tağdır
neden, Qojam sensin, ne kerek (Abay).” *Ezelden kaderin yazdığı, sahibim
sensin, ne gerek.* KTS, 607.

Tağdırdıñ salğanı [jazğanı][diniy.]: Qudirettiñ mañdayına (peşenesine)
jazğanı. *Allah'ın alna yazdığı; kader.* KTS; 607.

Tağdır jetti: Ajalı jetti, küni bitti. *Eceli geldi, günü bitti.* KTS, 607.

Jan täsilim: Ajal, ölüm. *Ecel, ölüm.* “Jaw jan täsilimi aldında örşelene qarsılıq körsetti
 (“Sots. Qaz.”).” *Düşman canını teslim etmeden önce inatla karşılık verdi.* KTS,
626.

Xaqtıñ jazuwı [köne.]: Buyırqtı is, Allanıñ jazmısı degen mağınada. *Emrolunan,
Allah'ın takdiri manasında.* KTS, 707.

İlk İslami Eserler:

Atalmış sanlıq vaqt *Ecel (tayin edilen vaktin sonu) manasında.* TİEM 73, 171v/8;
Atalmış üç *Takdir edilmiş zaman, ömür.* TİEM 73, 292r/4; **Atalmış üđläg** *Ecel (tayin
edilen vaktin sonu).* TİEM 73, 95v/4; **Atalmış vaqt** *Takdir edilmiş zaman, ömür.*
TİEM 73, 213v/4; **Atanmış öđ** *Ecel.* RKT, 28/55b1; **Atanmış vaqt** *Ecel (tayin edilen
vaktin sonu) manasında.* TİEM 73, 36v/1; **Atınmış öđ** *Ecel, tayin edilmiş zaman.*
RKT, 28/55b1; **Baxt (F.)** *Baht, talih, kısmet.* KB, 92; AH, 224; **Bitig** 6. *Levh-i maxfûz.*
RKT, 33/71b3; **Bitig tüpi** *Ya'ni aslı Ana kitap, ümmül'l kitap, Kuran da bütün
kitapların anası, kaynağı, kökü durumunda olduğu için bu isimle şereflendirilmiştir.*
TİEM 73, 187r/6; **Ä/ecä/el (<A.)** *Belli bir zaman, hayatın sonu.* TİEM 73, 410r/9;
RKT, 38/64b3; KB, 1232; AH 294; **Ä/endäzä/e (<F.)** 5. *Kader, takdir.* TİEM 73,
230r/2; RKT, 33/8a3; **Devlet (A.)** *Baht, talih, saadet, devlet, ikbal.* KB, 498; **Fal (A.)**

İyi talih, baht. KB, 4027; **İdi tilämäki** Allah'ın takdiri. TİEM 73, 349v/3; **İqbal (A.)** Baht, talih, saadet. KB, B65; **Qaza (A.)** Kaza, hüküm. KB, 3195; AH, 455; **Qismet (A.)** Kismet. KB, 1742; **Küdezilmiş bitig** Levhü'l mahfuz. TİEM 73, 381v/9; **Küdezilmiş taxta** Levhü'l mahfuz. TİEM 73, 440v/2; **Lâ/evh- mahfuz (<A.)** Allah tarafından takdir edilen şeylerin yazılı bulunduğu manevi levha. TİEM 73, 320r/9; **Levhü'l mahfuz (<A.)** Olmuş ve olacak, geçmiş ve gelecek her şeyin yazılı bulunduğu levha. RKT, 36/37b1; **Oñ** Hayır, kismet, nasip. AH, 116; **Ölüçi zaman** Ecel. TİEM 73, 250r/8; **Ölüm** Ölüm. KB, 295; **Ölüm kâl-** Ölme vaktinin gelmesi (ecel). TİEM 73, 253r/1; **Ölüm tæg-** Ölüm ulaşmak. TİEM 73, 67v/3; **Ölüm tüş-** Ölüm vakti gelmek. TİEM 73, 70v/2; **Örtüglüg** 10. Levhü'l mahfuz. TİEM 73, 387v/3; **Taqdîr (<A.)** Alın yazısı, nasip. RKT, 36/37a2; KB, 3194; **Tañrı bitiği** Allah'ın yazgısı. TİEM 73, 298v/7; **Täñäştürmæk** Allah tarafından tayin, takdir ve beyan edilip farz kılınmış olan. TİEM 73, 145r/4; **Üç urmış** Ecel. TİEM 73, 187r/6; **Ülüg** Hisse, nasip, pay, kismet bk. **Ülük.** KB, 179; **Ülük** Hisse, nasip, pay, kismet. KB, 3122; **Ülüş** Hisse, nasip, pay, kismet. KB, 432; AH, 244; **Vaqt urmışı** Ecel (tayin edilen vaktin sonu). TİEM 73, 423v/5; **Vaqtı bälgülüg bolmış** Ecel (tayin edilen vaktin sonu). TİEM 73, 51v/6; **Yaqın vaqt** Ecel (tayin edilen vaktin sonu). TİEM 73, 410r/8.

Kazakçada “kader” karşılığında *buyırq, jazmış, peşene/pışana, sızıq, tağdır* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. *Buyır-* ve *çiz-* fiilinin Kazakçadaki süreklileşmiş biçimi *sız-*; *munlak* ‘sıkıntı’, *tilek* ‘dilek’ örneklerinde olduğu gibi {-k} fiilden isim yapım ekini almış; ekin “soyut ismi yapma” fonksiyonu ile “kader” anlamını kazanmıştır. *Qılmış* ‘suç’, *turmıs* ‘hayat’, *bolmış* ‘varlık’ örneklerinde olduğu gibi *jaz-* fiilinden {-mış}³² sıfat-fiili ile türemiş bir soyut isim olan *jazmış*; *buyırq* ve *sızıq* gibi “kader” karşılığında kullanılan başka bir Türkçe kelime olarak dikkat çekmekte; Türkiye Türkçesindeki “yazgı”yı çağrıştırmaktadır. Sözlükte ilk anlamı “alın”, ikinci anlamı “alın yazısı” olarak verilen (Mamırbekova, 2017: 464) Farsça *pişāni*; Kazakçada *peşene/pışana/besene* varyasyonlarıyla ve Arapça *taqdîr* tonluluşmuş *tağdır* biçimiyle bu kavram alanı için kullanılan ödünçlenmiş kelimelerdir. *Adamnıñ bası Allannıñ doğı, jazmıştan ozmış joq* gibi deyimleşmiş ifadelerde de köklü bir kader inancının varlığından söz edilebilir. “Allah’ın takdir

³² Morfemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Tenişev, 1988) (Tamir, 2007), (Öner, M. ve Hacıyev, T., 2011), (Doğan, O.ve Koç, K., 2013), (Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun G., 2015), (A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, 2002)

ettiği, olmuş ve olacak bütün şeylerin üzerinde yazılı bulunduğu kabul edilen levha” (Kubbealtı Lugatı, “levhimahfuz”, Erişim tarihi: 2019.12.22, <http://www.lugatim.com>) olarak tanımlanan “levh-i mahfuz”, Kazakçada *lawqulmaqpoz/lawx/läwahi maqboz/maxpuz* şeklinde korunmaktadır. Her bir canlıya takdir edilmiş olan ölüm zamanını ifade etmek için; Arapça ve Farsçadan ödünçlenen kelimeler, ad aktarması biçimindeki Türkçe kelimelerden oluşmuş deyim/tamlamalar ile Türkçe-Arapça-Farsça kelimelerin bir araya gelerek meydana getirdiği karma yapıların olduğu görülmektedir. *Ajal, aq buyırıqtı ölim, jazıl, qaza, mezgıl, ölşemdi ömir, ölim, ölim-jitim, jan täsilim, bawırı suwıq qara jer, dämi tawsıldı, däm-tuz, qan aydadı* kelime ve ibareleri bu duruma örnek teşkil etmektedir. “Allah’ın bir kimse için önceden belirlediği mutluluk payı” anlamında bir kelime olan *nasip*; tanımında da görüldüğü üzere “önceden belirlenmişlik” temeline dayandığı için bu başlık altında incelenmiş; Kazakçada *aq buyırq, nesibe, nesip* olarak tanıklanmıştır.³³

İlk İslami eserlerde bu kavram alanı incelendiğinde “kader” karşılığında Farsça *ä/endāzā/e* ile Arapça *taqdīr* kelimelerinin ödünçlendiği, anlamın Türkçe karşılıklarla verilmesi için *ıdı tilämäki, tañrı bitiği* gibi ad aktarmalarının oluşturulduğu görülmektedir. “Ecel”in Arapçadan ödünçlenen birebir şekliyle *ä/ecä/el* olarak karşılandığı görülmekle birlikte, kelimenin taşıdığı “önceden belirlenmişlik” anlamı; ilk İslami eserlerde genellikle *ata-* fiilinin edilgen biçiminin {-mIş} sıfat-fiilini almış hâli ile verilmektedir. *Atalmış sanlıg vaqt, atalmış üd, atalmış üdläg, atalmış vaqt, atanmış vaqt, atınmış öd* örneklerinde görüldüğü gibi bu fiil ile oluşturulan tamlamalarda vurgulanmak istenen “önceden belirlenmiş ölüm zamanı” ifadesindeki “zaman”ın karşılığı ise Köktürk metinlerinde “*Bu ödke oturdum*” cümlesiyle Türk Milletinin milli repertuvarına yerleşmiş *öd* ve Arapça *vaqt* kelimeleriyle verilmektedir. *Käl-, tæg-, tüş-* yardımcı fiilleri ile kullanılan *ölüm* ve *vaqtı bālgülüg bolmış, vaqt urmış, yaqın vaqt* ibareleri de bu kavram alanında göze çarpan örneklerdir. “Yazı yazmaya uygun yassı ve düzgün yüzey” anlamındaki *levh* ile “korunmuş” manasındaki *mahfuz* kelimelerinden oluşan “levh-i mahfuz”un *Lä/evh- mahfuz/Levhü’l mahfuz* olarak Arapçadan birebir ödünçlenen biçimi ile birlikte *bitig, küdeşilmiş bitig,*

³³ “Nasip” in Türkiye Türkçesinde bulunan “birinin payına düşen şey” anlamı; onun kimi örneklerde “rızk” yerine de kullanılmasına sebep olmaktadır. Çalışmada ise rızık; ilahiyat kaynaklı incelemelerdeki genel temayüle uyularak 2.5. *Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Toplumsal Düzen-Gündelik Hayat ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında ele alınmıştır.

küdezilmiş taxta örneklerindeki gibi anlamın aktarılmaya çalışıldığı ifadeler de mevcuttur. *Küdezilmiş* ifadesi ile “korunmuş” manasındaki *mahfuz* karşılanmıştır; Türkçenin Arapça ve Farsça kelimeleri karşılamadaki zenginliği bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Burada *küd-* fiilinin “dikkatini vererek bakma” anlamının genişleyerek “korumak” ve edilgen biçimi *küdezil-* ile “korunmak” yargısına ulaştığı söylenebilir.³⁴ Kazakçada *nesibe*, *nesip* olarak görülen Arapça *naşib* ilk İslami eserlerde tanıklanmamış; *oñ*, *taqdır*, *ülüg/ülük/ülüş*³⁵ kelimeleri ile bu kavram alanı karşılanmıştır.

2.1.7. İman Etme-İman Esasları ile İlgili Diğer Kelime ve İbareler

Allah’a, O’nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kaza ve kadere inanma olarak tanımlanan “iman esasları” ile ilgili bu aşamaya kadar sıralanan kelime ve ibareler; tanımda belirtilen altı yükümlülük ile doğrudan ilgili olmak suretiyle tasnif edilmiştir. *İnanmak*, *iman getirmek*, *imana gelmek*, *itikad*, *iman*, *imanlı*, *imansız*, *kelime-i şهادet* gibi “iman etme” ile ilgili genel söz varlığı için yedinci bir başlığa ihtiyaç duyulmuştur. Kazakçanın dinî söz varlığını tespit etmek için fişlenmiş 1876 madde başından 516’sı iman esasları ile ilgili olup bunlardan 74’ü de sözü edilen genel kelime ve ibareleri içermektedir.

Kazakça:

İman ayttı [diniy.]: Öler aldında Allağa duğa oqıp, kälimağa keldi. *Ölmeden önce Allah'a dua okuyup, kelime-i şهادet getirdi.* “Men öttim endi armanda, köre almadım, artımda ağayın men tuğandı, jan täsilimge tayandı ayta kör jeke imandı (Şortanbay aqın, Ölend).” *Ben geçtim artık hayal edip, göremedim dünyada (ardımda) akraba ile kardeşi, can teslime yaklaştı, söyle, Jäke, imanı (şهادeti).* KETS, I/175.

Köniline ayat toqığan [diniy.]: İman uyıtqan, ayat süreden tağılım alğan. *İman sahibi, ayet-süreden ibret alan; gönlüne ayetleri işleyen.* “Baqıt qayda barasıñ? – Tarawıq namaz oqığan, köniline ayat toqığan niyetti elge baramın (Qaban

³⁴ *küd-* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 701), (DTS, 324).

³⁵ Hatice Şirin’in *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* adlı çalışmasında “kısmet, nasip, kader, yazgı” anlamlarıyla *ülüg* kelimesi “Kozmogoni, Din, İnanç” başlığı altında bulunmaktadır (2010, 304). “Hisse, pay” anlamından hareketle kelimeye 2.4.6. *Rızık ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında da yer verilmiştir.

jıraw, Altın Qazıq).” *Baht nereye gidiyorsun? – Teravih namazı kılan, gönline ayetleri işlemiş olan niyetli halka gidiyorum.* KETS, II/339.

Bilimdi [sın.]: 6. [diniy.] İmanı kâmil, din jöninde tanımdı tereñ, arnayı diniy bilim alğan. *İmanı kâmil, dinî açıdan idrakı /kavraması olan değerli, özel olarak dinî bilim alan (kişi).* “Bilimdige bilimsiz bağınbay ma? Izdese, pendeg jol tabılmay ma? Aqtı qoyıp, aramdı ädet etsek, Denemiz dozaqqa özi jağılmay ma? (Ş. Qudayberdiyev, Şıǵ.).” *Okumuşa okumayan baş eǵmez mi? Ararsa, insana yol bulunmaz mı? Helâli bırakıp, haramı alışkanlık edersek, vücudumuz cehennemde yakılmaz mı?* KETS, IV/134.

Bilimsiz [sın.]: 4. [diniy.] Diniy sawatsız imanın bilimmen kâmildemegen. *Dinî öğrenim görmemiş, imanını bilim ile olgunlaştırmamış.* KETS, IV/137.

Jahit 2 [zat. diniy.]: Jahil adam. *Cahil insan.* “Alla taǵala tazalıqtı umıtpaydı. Köşe qoralarınıñızdı da taza qılıñız. Jahitterge uqsap kir-kir bolmañız (Ş. Qudayberdiyev, Musılmandıq Şartı).” *Allahu Teâlâ temizliǵı unutmaz. Sokak ve ahırlarınıñız da temiz tutunuz. Cahiller gibi kirli olmayınız.* KETS, VI/227.

Jahıl [ar.] [sın. diniy.]: Allanıñ ükiminen, xaqtıǵınan beyxabar; nadan, bilimsiz; aqımaq, tolas, esalañ. *Allah'ın hükmünden (buyruǵundan), gerçeǵinden bîhaber, cahil, bilgisiz, ahmak, budala.* “Adaldı –adal, aramdı – aram demey, Qara jahil nadansıñ qasqır tüsti (XX. Ğ. Qaz. Aqın.).” *Helale helal harama haram demeyen kara cahil nadansın kurt gibi.* KETS, VI/227.

Jürek [zat. anat. <lat. sog.>]: 2. [diniy.]: İmannıñ turaǵı. Alla taǵalaǵa senim mekeni. *İmanın duraǵı. Allahu Teâlâya inanç yeri.* “İslam dininde jürek adamnıñ özegi, dâni sanaladı. Adam jürekpen jetiledi, boyındaǵı bar iygi qaseit jürekten şıǵadı (QUE).” *İslam dininde kalp insanın özü, tohumu sayılır. İnsan yüreǵiyle yetişir, insandaki bütün iyi vasıflar kalpten çıkar.* KETS, VI/635.

İman [ar.] [zat.] (1): 1. [diniy. filos.] İslam dinindegi bes parızdıñ biri, Alla taǵalanıñ jalǵız, birew ekenine, Alladan başka Qudaydıñ joqtıǵına, Muxammed payǵambar onıñ elşisi ekenine senüw, musılmandıqtıñ negizgi şartı. *İslam dinindeki beş farzdan biri; Allah'ın yalnız, bir olduǵuna, Allah'tan başka Tanrı olmadıǵına, Muhammed peygamberin onun elçisi olduǵuna inanma; müslümanlıǵın temel şartı.* “Quday taǵala ärbir aqlı bar kisige iman parız degen,

ärbir imanı bar kisige ğiybadat parız degen eken (Abay, Tol. Jin.).” *Hüda Teâlâ her bir aklı olan kişiye iman farz demiş, her bir imanı olan kişiye ibadet farz demiş*. KETS, VII/235.

İman [ar.] [zat.] (2): 2. [diniy.] Alla tağaladan, Qudaydan qorquwşılıq, musulmandıq joldı, axlaqtı ustanuwşılıq, diniy senim. *Allahu Teâlâ'dan, Hüda'dan korkma, müslümanlık yolu, ahlakı devam ettirme, dinî inanç*. “Oraza ustaw – sabırdıñ jartısı, sabır imannıñ jartısı (Maqal).” *Oruç tutmak – sabrın yarısı, sabır imanın yarısı*. KETS, VII/235.

Allağa iman keltirüw [diniy.]: Alla tağalanıñ bar ekenine, jalğızdıǵına, onıñ qudiretine senüw, soǵan ğana qulşılıq etip, belgili sıypattarı men esimderin moyındaw negizindegi musulmandıqtıñ, iman keltürüw eñ bastı şartı. *Allahu Teâlâ'nın varlıǵına, yalnızlıǵına, onun kudretine inanma, sadece ona ibadet edip belirli sıfatları ile isimlerini kabul etme esasına dayanan müslümanlıǵın, iman getirmenin en temel şartı; Allah'a iman getirme*. KETS, VII/236.

Alladan iman suradı [diniy.]: Senimin kâmil etüwdi ötinip, Qudayğa qulşılıq etti. *İnancını olgunlaştırmayı (kâmil etmeyi) dileyip Allah'a ibadet etti; Allah'tan iman diledi*. KETS, VII/236.

Aqiret künine iman keltirüw [diniy.]: İslam dini boyınşa, barlıq adamdar Allanıñ ämirimen qabirlerinen turıp, osı dünyede istegenderi üşin jawap beretin künniñ bolatınına senüwdi bildiretin imannıñ negizgi şarttarınıñ biri. *İslam dinine göre, tüm insanların Allah'ın emiri ile kabirlerinden kalkıp bu dünyada yaptıkları için cevap verecekleri günün olduğuna inançlarını bildiren imanın temel şartlarından biri; ahiret gününe iman getirme*. “İmannıñ besinşi şartı - Aqiret künine iman keltirüw (Xalifa Altay, İslam Dini.)” *İmanın beşinci şartı – Ahiret gününe iman etmek*. KETS, VII/236.

Antpen iman bekidi [diniy.]: Allağa, onıñ jalğız Quday ekendigine degen senim awızben ayılğan kalima sözben jäne jürekte tüyilgen uwademen bekitiledi. *Allah'a, onun tek Hüda olduğuna deǵın inancı aǵızla söylenen kelime-i şehadet ve yürekte tutulan yemin ile saǵlamaştırıldı; yemin ile iman güçlendi*. “Antpen iman bekidi, birlikpen ğumır bekidi. Men alamın kepildikke? Jer beybaq (Ş. Xusaynov, Ükili Ibray).” *Yeminle iman; birlikle ömür güçlendi. Ben olurum kefil, toprak bedbaht*. KETS, VII/236.

Bir Allağa iman ayttı [diniy.]: Alla tağalanıñ birew jäne odan basqa Quday joq ekenine senetinin sözben äri jürekpen bekitti. *Allahu Teâlâ'nın birliğine ve ondan başka Tanrının olmadığına dair inancını söz ve bununla beraber yürekle güçlendirdi.* “Äweli, bir Allağa imandı aytqan, sorlısıñ dep, bolmasa bir sengeniñ. Osınday baqıt jolıdın islam, surasañ nanım jaqtan süyengenim (S. Torayğıraov, Alaş Uranı).” *Önce, bir Allah'a iman etmiş, zavallısın deyip, olmazsa bir inandığın. Böyle bir baht yoludur din İslam, sorarsan inancımı güvendiğim.* KETS, VII/236.

Bir Alla imanın näsip qıldı [diniy.]: Alla tağalanıñ özi imanın kâmil qıldı, pendesiniñ imandı boluwın buyırdı, jazdı. *Allahu Teâlâ imanını kâmil kıldı, kulunun iman sahibi olmasını buyurdu, yazdı.* “Erkekke äyel, ämbemizge iman parız, jaratqan bir Allanı esiñe alıp. Bir Alla imanındı näsip qılsa, işersıñ ğawzı ğawser suwıñ qanıp (Qaban jıraw, Altın Qazıq).” *Erkeğe kadın, cümlemize iman farz; yaradan bir Allah'ı hatırlayıp. Bir Allah iman nasip ederse Kevser suyunu kanarak içersin.* KETS, VII/236.

İman ayttı [diniy.] (1): a) Jantäsiliim etetin şağında Alladan barlıq künäları üşin keşirim surap, bir Alla tağaladan basqa Quday joq ekenin moyındağanın aytıp ğıybadat etti. *Can teslim ederken Allah'tan bütün günahları için af dileyip, bir Allahu Teâlâ'dan başka Tanrının olmadığını kabul ettiğini söyleyip ibadet etti.* “Ökinişten payda joq, endi imanınızdı aytıñız degende talıp qalıpsın (“Abay”).” *Pişmanlık fayda etmez, artık şehadetinizi söyleyiniz dediğinde bayılmışım.* KETS, VII/236.

İman ayttı [diniy.] (2): ä) Alla tağalanıñ birew jäne odan basqa Quday joq ekenine senetinin sözben äri jürekpen bekitip, musılman bolıp, islamdı qabıldağanın bildirdi. *Allahu Teâlâ'nın birliğine ve ondan başka Tanrı'nın olmadığına dair inancını söz ve ayrıca yürekle sağlamlaştırıp müslüman olup İslam'ı kabul ettiğini bildirdi; iman getirdi.* “Körgeñ soñ attan tüsti Xaq Payğambar, jüzin körgeñ xalayıq şıladı zar. Kälime şahadattı jarı qılıp, İman ayttı sol jerde turğan jandar (Babalar Sözi // Diniy Dastan).” *Görünce attan indi Hak Peygamber, yüzünü gören halk hıçkırarak ağladı. Kelime-i şehadeti okuyup, iman etti orada duran canlar/insanlar.* KETS, VII/236.

İman ündedi [diniy.]: Bir Allağa moyınsınuwğa, islam jolina tüşüwge şaqırdı. *Bir Allah'a boyun eǵmeye, İslam yoluna girmeye çağırdı.* KETS, VII/237.

İmandı qadir tuttı [diniy.]: Allağa senüwdi, qulşılıq etüwdi, Alladan qorquwdı bärinen joǵarı qoydı. *Allah'a inanmayı, ibadet etmeyi, Allah'tan korkmayı her şeyden üstün tuttu.* “Es bilgeli qadir tutıp imandı, Bir Alladan äwliyelik sıydı aldı. Qus jolınday añañ jüzi juqarıp, kökiregine Quran sözi jıynaldı (K. Salıqov, Jezkiyik).” *Kendini bileli imana deǵer verip, Allah'tan evliyalık vasıf aldı. “Kuş Yolu” gibi yüzü incelip, göğüsüne Kuran sözü toplandı.* KETS, VII/237.

İman jolı [diniy.]: Musılmandıq axlaq pen islam qaǵıydaların saқтаǵan ömirlik baǵıt. *İslam ahlâkı ile kaidelerini koruyan ömürlük saadet; iman yolu.* “Tuwdı dese onı mäwlet toyında, eşbir kümän meken tappas oyımda. Jeti jasta bata berip Arıstan bab, iman jolı jügin arttı moyınğa (K. Salıqov, Jezkiyik).” *Doǵdu derse onu mevlütte, hiçbir şüphe olmaz aklımda. Yedi yaşında dua edip Arslan Baba, iman yolunun yükünü yükledi boynuna.* KETS, VII/237.

İman keltirdi: a) [diniy.] Allanıñ birew ekenine, odan basqa Quday joq ekenine sendi, sol senimin sözben aytıp, jürekpen bekitti. *Allahu Teâlâ'nın birliǵine ve ondan başka Tanrı'nın olmadıǵına dair inandı, bu inancını söz ile dile getirip yürekle güçlendirdi.* İman getirdi. “Biz Quday taǵalanı ğayıbı joq, mini joq, özi ädil dep iman keltirip edik (Abay, Tol. jin.).” “Biz Hüda Teâlâ'yı kusuru yok, hatası yok, kendisi adil deyip iman etmiştik.” KETS, VII/237.

İmannan [basqa] jaqın joq [diniy.]: Bul dünyede pendege Allağa moyınsınuw men ğıybadat etüwden basqa sawaptı is joq. *Bu dünyada kullara Allah'a baş eǵmek ile ibadet etmekten başka sevap amel yok.* “Oylap tursañ, jamaǵat, jaqınıñ joq imannan. Danışpan bolar key jigit, köñiline Quday quyǵannan (Qaban jıraw, Altın Qazıq).” *Düşünürsen cemaat, yakının yok imandan. Bilge olur bazı yiǵitler, gönlüne Tanrı koyduǵundan.* KETS, VII/238.

İman suradı [diniy.]: O dünyelik bolǵanda, künäsin keşirip, Allağa senimin bildirip, ğıybadatın qabıl alsın dep jalbarındı. *Öbür dünyalık (ahiretlik) olduǵunda günahlarını baǵışlaması için Allah'a inancını bildirip ibadetini kabul etsin diye yalvardı.* “Ekewmizdi pir tutıp, jädigöy jawǵış bolmañız. Aqıret qamın oylañız, jasın jetti jetpiske, iman ber dep suranız (Bes Ğasır).” *İkimizi evliya*

görüp sahtekâr olmayınız. Ahireti düşünün, yaşın yetmiş yedi, iman ver diye dileyiniz. KETS, VII/238.

İman taptı [diniy.]: Bir Alla tağalağa degen senim men boysunuwşılıqqa qol jetkizdi. *Bir Allahu Teâlâ'ya denen inanç ile boyun eğdi.* KETS, VII/238.

İman tiledi [diniy.]: O dünyelik bolğanda Alladan raqım, salawat, künälarınñ keşirilüwin tiledi. *Öbür dünyalık (ahiretlik) olduğunda Allah'tan merhamet, salavat, günahlarının bağışlanmasını diledi.* “Endigi qalğan ömirime raxat tilep otırğam joq, o dünyeden iman tilep otırmın (Ä. Nurpeyisov, Sergeldeñ).” *Artık kalan ömrüm için huzur dilemiyorum, öbür dünya için iman diliyorum.* KETS, VII/238.

İmanın ayttı: a) [diniy.] Jantäsiliim etetin şağında Alladan barlıq künäları üşin keşirim surap, bir Alla tağaladan basqa Quday joq ekenin moyındağanın aytıp ğiybadat etti, Qudayğa siyındı. *Ruhunu teslim ederken Allah'tan bütün günahları için af dileyip, bir Allahu Teâlâ'dan başka Tanrı'nın olmadığını kabul ettiğini söyleyip ibadet etti; Allah'a sığındı.* “Bet alğan jaqtan qayta almay, tarttıq ta kettik ekewmiz. İmanımızdı aytaalmay, Uşıp öler me ekenbiz? (M. Maqataev, Şığ.).” *Yüzümüzü çevirdiğimiz taraftan dönemeyip, yürüdük gittik ikimiz. Şehadetimizi söyleyemeden, düşerek ölür müyüz?* KETS, VII/239.

İmanın üyirdi [köne.] (2): ä) [diniy.] Allağa jalbarınıp, jantäsiliim eter aldındağı duğasın oqıdı, imanın ayttı. *Allah'a yalvarıp ruhunu teslim etmeden önce duasını okudu, iman getirdi.* KETS, VII/239.

Kitaptarğa iman keltirüw [diniy.]: Payğambarlarğa tüsirilgen qasiyetti kitaptarğa senüwdi bildiretin musılmandıqtıñ imannıñ negizgi şarttarınıñ biri. *Peygamberlere indirilen kutsal kitaplara inancını bildiren müslümanlığın, imanın temel şartlarından biri; kitaplara iman getirme.* KETS, VII/240.

Payğambarlarğa iman keltirüw [diniy.]: İslam dini boyınşa, adam balasın adasuwdan azat etip, izgilikke şaqıruw üşin Alla tağala jer betine jibergen payğambarlarğa senüwdi bildiretin imannıñ negizgi şarttarınıñ biri. *İslam dinine göre insanoğlunu günahlardan kurtarıp iyiliğe çağırmaq için Allahu Teâlâ'nın yeryüzüne gönderdiği peygamberlere inancı bildiren imanın temel şartlarından biri; peygamberlere iman getirme.* KETS, VII/240.

Periştelerge iman keltirüw [diniy.]: İslam dini boyınşa, Alla tağalanıñ belgili bir maqsatpen jaratqan periştelerine senüwdi bildiretin imannıñ negizgi şarttarınıñ biri. *İslam dinine göre, Allahu Teâlâ'nın belirli bir amaç ile yarattığı meleklerine inancı bildiren imanın temel şartlarından biri; meleklere iman.* KETS, VII/240.

Tağdırğa iman keltirüw [diniy.]: İslam dini boyınşa, tirşiliktegi barlıq jaqsılıq pen jamandıqtıñ belgilenüwi bir Alladan bolatınına senüwdi bildiretin imannıñ negizgi şarttarınıñ biri. *İslam dinine göre, hayattaki bütün iyilik ve kötülüklerin tayin edilmesinin bir/yalnız Allah tarafından olduğuna dair inancı bildiren imanın temel şartlarından biri; kadere iman.* KETS, VII/240.

Taqlidiy iman [diniy.]: Qorşağan ortanıñ äserimen nemese birewlerden estip, solargä elitip maquldawdan bolğan iman. *Çevrenin etkisi ya da birilerinden öğrenerek onlara özenerek oluşan iman; taklidî iman.* “Taqlidi iman imannıñ elsiz türi bolıp sanaladı. Abay munday imandı saqtawğa qorıqpas jürek, aynımas könıl, bosamas buwın kerek degen (QUE).” *Taklidî iman imanın zayıf türü olarak sayılır. Abay böyle imanı korumaya korkmayan yürek, vazgeçmeyen gönül, titremeyen ayaklar lazım demiştir.* KETS, VII/241.

Taxkikiy iman [diniy.]: Sanamen saralap, sezimmen quwattap, zerttep, izdenüw nätijesinde tolıq köz jetkizüwden bolğan iman. *Bilinç bir şekilde seçilen, sezgi ile desteklenen araştırılıp izlenerek neticede tamamen emin olunarak oluşan iman; tahkikî iman.* “Mızgımas bekem senim bolıp tabılattın taxkiki iman “yaqini iman” dep te ataladı (QUE).” *Sarsılmaz güçlü bir inanç olan tahkiki iman “yakinî iman” olarak da adlandırılır.* KETS, VII/241.

İmandı qul [diniy.]: Nağız musulman adam, Allağa senim keltirgen, oğan qulşılıq qılatın Qudaydıñ süyikti pendesi. *Gerçek müslüman insan, Allah'a iman getiren ibadet eden Hüda'nın sevdiği kulu; imanlı kul.* “Uşqan köldiñ quwına, imandı qul kez keler qawzı, qawsar suwına. (Qobılandı batır).” *Gölün uçan kuğusuna, imanlı kul denk gelir, Kevser suyunun pınarına.* KETS, VII/242.

İmanğa uyıdı [diniy.]: Allağa sendi, musulmandıq parızın ötedi. *Allah'a inandı, müslümanlık farzını yerine getirdi.* “Sol arada imanğa uyıp, ayt namazın oqıydı (Q. Tolıbaev, Babadan., 16).” *O arada müslümanlığın farzlarından birini yerine getirerek bayram namazını kılarlar.* KETS, XVI/241.

İman etüw [diniy.]: İslam dininiñ bes parızınıñ birewi. *İslam dininin beş farzından biri; iman etmek.* “İslam dininiñ bes parızı bar. Olar: iman etüw, namaz oquw, qajılıqqa baruw, orasa ustaw, zeket berüw (Q. Äbilqayır, Tekes., 207).” *İslam dininin beş farzı var. Onlar: iman etmek, namaz kılmak, hacca gitmek, oruç tutmak, zekât vermek.* KETS/ XVI/241.

İmanğiybadat [zat. diniy.]: Allağa senim jäne qulşılıq, musulmandıqtıñ şarttarın, parızdarın orındaw şarttarı. *Allah'a iman ve ibadet; müslümanlığın kurallarını, farzlarını yerine getirme şartları.* “Sol sebepten imanğiybadat turasın şamam kelgenşe Qazaq tilimenen jazayın dep oyladım (Ş. Qudayberdiulı, Musulmandıq şartı).” *Bu sebeple iman ve ibadeti gücüümün yettiğince Kazak dilinde yazayım diye düşündüm.* KETS, VII/241.

İmandı [sın.] (1): 1. [diniy.] Dine senimi mıqtı, imanı bar, dinşil. *Dine inancı güçlü, imanı var, dindar.* “Mümin bolsañ, äweli imandı boli Bendege iman özi aşadı jol (Abay, Tand. Jin.).” *Müslüman isen, önce imanlı ol; kula imanın kendisi açar yol.* KETS, VII/241.

İmandı [sın.] (2): 2. [diniy.] Alla künäsin keşirgen, raqımın bergen (Marqum turalı). *Allah'ın günahlarını bağışladığı, merhamet ettiği (merhum olan).* “Meniñ äke-şeşem ölgen edi, men onıñ jalğız balası edim. Meniñ sol äke-şeşem imandı ma, joq imansız ba, sonı sen bilip kelesiñ, -dedi patşa jigitke. (Qaz. Ert.).” *Benim anne-babam ölmüş idi, ben onun tek çocuğu idim. Benim o anne babam imanlı mı, yoksa imansız mı, onu sen bilip geleceksin, dedi padişah yiğide.* KETS, VII/241.

İmandılıq [zat.]: 1. [diniy.] Alla tağalağa iman etken adamğa bitken körkem minez. *Allahu Teâlâya iman eden insana yazılan güzel huy, mizaç; imanlılık.* “Musulmandıq dünüyetanım boyınşa imandılıq imannan payda boladı (QUE).” *Müslümanlık anlayışına göre güzel huy imandan gelir.* KETS, VII/242.

İman-zikir [ar.] [zat. diniy.]: Allağa senüwşilik pen ünemi Allanı este ustawşılıq. *Allah'a iman ile daima onu akılda tutma.* “Äbden qurttı mına ala at, ayandasañ, tüyeşe teñseledi, bülkildeseñ, iman-zikiriñdi awzıñnan şırağa zirkildetedi, bul qara talaq tiygir, - dedi Aytan (X. Esenjanov, Şıg.).” *İyice mahvetti şu ala at; yavaşlatırsan, deve gibi sallanır, koşturursan içini dışına çıkarırcasına koşar,*

şu kara talaq (atlarda görülen bir çeşit hastalık) olasıca, - dedi Aytan. KETS, VII/243.

İmaniy [sın. diniy.]: İmandı, taza, adal; dinge tən, dinge qatıstı. *İmanlı, helal, dürüst; dine denk, dinle ilgili. KETS, VII/243.*

İmansız ketti [diniy.] (1): a) Jan tapsırar şaqta Allanı eske alıp, kaliyma aytpay, imanın üyirmey o dünyelik bolıp ketti. *Can çekişirken Allah'ı hatırlayıp, kelime-i şehadet getirmeden imana gelmeden öbür dünyalık (ahiretlik) oldu.* “Bärinen de, jigitter, imansız ketken sol jaman, ajal kelip bir küni Altın kewdeñnen jan taysa (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Herşeyden de yiğitler, imansız ölmek kötüdür; ecel gelip bir günü, gövdenden can çıkarsa. KETS, VII/243.*

İmansız ketti [diniy.] (2): ä) Düniye salğansa Allağa iman keltirmey ötti. *Ölürken Allah'a iman getirmeden öldü.* “İbilistiñ uwäswasına räswa bolıp, imansız ketip, bolma tozaq barar (Babalar sözi // Diniy dastan).” *İblisin vesvesesine aldanıp, imansız ölüp, cehenneme gider olma. KETS, VII/243.*

İmansız qul [diniy.]: Allağa degen senimi bolmağan nemese senimin joğaltqan Qudaydıñ jaratqan pendesi. *Allah'a inancı olmayan ya da inancını kaybeden Hüda'nın yarattığı kulu; imansız kul.* “İmandı qul jumaqta, İmansız qul tamuqta (Ğaşıqtıq dastan).” *İmanlı kul cennette, imansız kul cehennemde. KETS, VII/243.*

Kaliymanı aytpasa, imansız bolıp öledi [diniy.]: Alla tağala o dünyelik bolar şaqta kaliymasın aytqan musılman adamnıñ barlıq künäların keşiredi, al kaliymanı aytpağan musılman adam imanına ayırılardı. *Allahu Teâlâ, öbür dünyalık (ahiretlik) olurken kelime-i şehadet getirmeyen müslüman bir kimsenin tüm günahlarını bağışladı, o kelime-i şهادeti getirmeyen müslüman imanından ayrıldı.* “Jaratqandı bir bilsen, nasapqa jaqsı kellersiñ. Kaliymanı aytpasañ, imansız bolıp ölersiñ (Babalar sözi // Diniy Dastan).” *Yaradanı bir bilirsən, rızka bol kavuşursun. Kelime-i şهادeti söylemezsen, imansız olarak ölürsün. KETS, VII/243.*

İmanşart [zat.]: 1. [diniy.]: Allanıñ jaqtığı men onıñ kitaptarına, periştelerge, payğambarlarğa, aqıret künine, tağdırğa senüw jäne moyınsınuw şarttır. *Allah'ın varlığı ile onun kitaplarına, meleklerle, peygamberlere, ahiret gününe,*

kadere iman ve itaat etme şartları; imanın şartları. “Munday on tört şäkirt imanşart, äptiyek, eje-süreden äri. Jasañ şäkirtlerden bölek tüsten keyin oqıydı eken (S. Omarov, Qiyır Jol).” Bunun gibi on dört şakirt (öğrenci) imanın şartları, alfabe, hecelemeden öteye gitmemiş. Jasañ şakirtlerden ayrı öğleden sonra okurmuş. KETS, VII/244.

İmanşılıq [zat. diniy.]: İmandılıq. *İmanlılık*. KETS, VII/244.

İslam parızı [diniy.]: Musılmandarğa Quran boyınşa orındaluwı mindetti etilgen gıybadat-şarttar, imanşarttar. *Müslümanlara Kuran'a göre yerine getirilmesi zorunlu kılınan ibadet-şartlar, imanın şartları*. KETS, VII/351.

İtikad [zat. diniy.]: Quday söziniñ aqıyqattığına teren senüw, dinniñ (iman) üş qağıydasınıñ biri. *Allah'ın sözünün doğruluğuna duyulan derin inanç, dinin (imanın) üç kaidesinden biri; itikad*. Türli dogmatikalıq mektepter itikadnıñ balaması retinde tastik, akida, akq terimlerin qoldandı (İslam Ensikl.). *Çeşitli dogmatik ekoller itikadın alternatifi olarak tasdik, akide, akd terimlerini kullandı*. KETS, VII/378.

İxsanı kesilmegen: İmanı bar, niyeti adal, izgilikti umıtpağan. *İmanı var, niyeti düürüst, iyiliği unutmayan; ihsanı kesilmeyen*. “Közi aşıq azamattar! Xayır ixsanı kesilmegen baylar! (M. Duwlatov, Şığ.).” *Aydın vatandaşlar! Hayır, ihsanı kesilmeyen zenginler!* KETS, VII/389.

Kälima [zat. diniy.]: Allağa degen senim nışanı retindegi qısqa siyınuw söz. *Allah'a imanın bir belirtisi olarak kısa bir dua sözü; kelime-i şehadet*. KETS, VII/478.

Kälimanı awızğa aldı [diniy.]: Kälima şahadattı ayttı, Alladan başka Quday joq, Muxammed onıñ elşisi ekenine küwelik etip, Qudayğa siyındı. *Kelime-i şehadet getirdi, Allah'tan başka bir Hüda'nın olmadığı ve Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna tanıklık edip Allah'a dua etti*. “Esitip kälimanı awzıma aldım, Aşıldı, älgı esikke qayran qaldım (Mäşhur-Jüsip Köpeyulı, Şığ.).” *İşitip kelime-i şehadeti söyledim, açıldı o kapıya hayran kaldım*. KETS, VII/478.

Kälima şahadat [diniy.]: Alladan başka Quday joq, Muxammed onıñ elşisi degendi aytuwdı jäne soğan jürekpen ilanuwı bildiretin islamdıq diniy nanımnnıñ birinşi jäne eñ mañızdı ereje-şartı, parızı. *Allah'tan başka Hüda'nın olmadığı, Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğunu söylemek ve buna kalben*

inanmayı ifade eden İslami inancın ilk ve en önemli temel şartı, farzı; kelime-i şهادet. “Kälima şahadattı jarı qılğan, şapağat ümit qılar jannıñ bəri (Babalar sözi // Diniy dastan.)” Kelime-i şهادeti yar edinen, şefaati ümit eder bütün canlar. KETS, VII/478.

Kälimasız [sm. diniy.]: Allağa qulşılıq jasamay, minajatsız. *Allah'a iman etmeyen, duasız. “Minadan qulasam, şort ketkenim –aw kälimasız! – dep oylanıp qaldı Erekeñ (Ş. Talpaqbaev, Äñgim.)” Şundan düşersem şهادet getiremeden oracıkta ölürüm! – diye düşündü Ereke. KETS, VII/478.*

İman keltirdi [diniy.]: Alla tağalanıñ barlığına, xaqığına ilandı, sendi; şäk keltirmedi. *Allahu Teâlâ'nın varlığına inandı, iman etti; şüphe duymadı; iman getirdi. “Quday tağalanı ğayıbı joq, mini joq, özi ädil dep, iman keltirip edik, endi Quday tağala bir ant urğanğa, eñbeksizge mal beredi eken (Abay, Tol. jin.)” Allah Teâlâ'ya kusursuz, hatasız, kendisi adil deyip iman etmiştik, şimdi Allah Teâlâ bir ahmağa, çalışmayana mal veriyor. KETS, VII/575.*

Tilin kälimağa keltirüw [diniy.]: Allanı, Qudaydı esine aluwı, täwbasına kelüwi. *Allah'ı Hüda'yı anmak, tövbe etmek; şهادet getirmek. “Axmet tilin kälimağa keltirüwge jaramadı, atınıñ da basın bura almadı (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter.)” Ahmet şهادet getiremedi, atının başını da çeviremedi. KETS, VII/576.*

Qudayşıldıq [zat.]: Qudayğa senüwşilik, dinşildik. *Allah' inanma, dindarlık. KETS, 417.*

Qıluwet [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Müridtiñ bükil bolmısı Allağa arnap, Alladan basqa barlıq nârseden qol üzüwi. *Müritin bütün varlığını Allah'a adayıp ondan başka her şeyden elini çekmesi. KETS, X/546.*

Misaq [ar.] [zat. diniy.]: Adam men Alla arasındaki alğaşqı ant. *Kul ile Allah arasındaki ilke yemin; misak. “Bul dünyeniñ baylığına, ataq-dañqına qol jetkizse de, adam balasınıñ jüregi tınşımaytınıñ bastı sebebi osı misaqtağı antqa baylanıstı (QUE).” Bu dünyanın zenginliğine, şan şöhretine sahip olsa da, insanoğlunun kalbinin huzur bulmayışının en önemli sebebi bu misaktaki antla ilgilidir. KETS, XI/246.*

Muwsallam boldı [diniy.]: Könüw, nanuw. *Kabul etme, inanma; müselleme oldu.*
“Men, şırağım, sizdiñ söziñizge müldem muwsallam boldım (Qaz. Tili Diyalekt. Söz.).” *Ben, ışığım, sizin sözünüze kesinlikle inanıyorum.* KETS, XI/320.

Münafiq [sın. diniy.]: Ekijüzdi (adam), imansız. *İkiyüzlü, imansız; münafık.*
“Münafiq dep kinäladı.” *Münafık diye suçladı.* KETS, XI/390.

Mühtädi [sın. diniy.]: Tuvra joldı ustanıp, imandılıqqa berilgen. *Doğru yolu tutup imana gelen; mühtedi.* KETS, XI/398.

Nan II [et.]: Bir närsege senüw, iylanuw. *Bir şeye inanmak, güvenmek.* “Asıl gülüm, aşır künim, nan mağan (Mäwlenov).” *Asıl çiçeğim, parlak güneşim, inan bana.* KETS, 476.

Näbiy [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. [awıs.] Şarığattı kisi. *Şariat sahibi kişi; nebi.* “Babası Xaliyolla İshaq näbiy, boladı rasul Alla tap solardan (“Jas Alaş”).” *Büyük dedesi Haliyolla İshak Nebi, oldu Resul Allah da onlardan.* KETS, XI/508.

Payğambardıñ [Allanıñ] jolındamız [diniy.]: Payğambar ustağan din jolında, musulmanşılıq şartların buzıbay, din uyarğan jönmen jürüw. *Peygamberin tuttuğu din yolunda, müslümanlık şartlarını bozmadan dinin çizdiği yön ile yürüme.* “Peygamberin yolundayız. Allanıñ, payğambardıñ jolındamız, İntamızı buzbastıq imanımız. (Abay, Tol. jin.).” *Allah’ın, Peygamber’in yolundayız, niyetimizi bozmamak imanımız.* KETS, XII/271.

Sen II [et.]: Bir nersege iylanuw, senüw. *Bir şeye inanmak; iman etmek.* “Jaqipbek ağayınğa senedi (Mustafin). “Jaqipbek akrabalarına inanır/güvenir.” KETS, 568 - KKKM, Naxıl süresi 272/60.

Sengen: *İman eden.* KKKM, Naxıl süresi 272/60.

Senetin: *İnanan, iman eden.* KKKM, Nisa süresi 102/162.

Senim [zat.]: 3. [diniy.] Qudaydıñ barlığına jäne jalğız ekendigine senüw ~ Senimi küşti. *Hüda’nın varlığına ve tek olduğuna inanma ~ inancı güçlü; inanç.* KETS, XIII/157- KKKM, Änfäl süresi 176/2.

Sıyınuwşı [zat.]: (1): 1. Qudayğa tabınuwşı, senüwşı. *Allah’a tapınan, inanan.* KETS, 595.

Tabınuwşı: Qudayğa, tabiyğat qubılısına bas iyuşı, siyınuwşı. *Allah'a, doğa olaylarına başeğici, sığınıcı; tapınıcı.* “Otqa tabınuwşı, mal dünyeye tabınuwşı.” *Ateşe tapan, mülke dünyaya tapandır.* KTS, 606.

Tasdix [zat. diniy. eski kit.]: Maquldaw, senüw. *Onaylama, inanma; tasdik.* “Din de osı şın oylasan, tağat da osı, Eki dünyeye bul tasdix – Xaqtıñ dosı (Abay, Tol. jin.).” *Din de bu samimiyetle düşünsen, ibadet de bu, iki dünya bunu tasdik etmekte - Allah'ın dostu.* KETS, XIV/23.

Teristegen: *Kâfir, iman etmeyen, inkâr eden.* KKKM, Änbiya süresi 325/50.

İlk İslami Eserler:

Birlä/e- *Birlemek, (Tanrı'yı) tevhit etmek, birliğine inanmak.* TİEM 73, 1v/3; **Bit-** (1) *İnanmak, iman etmek krş. büt-.* TİEM 73, 48v/60; RKT, 30/46b3; **Bitgä/en** *İnanan, iman eden.* TİEM 73, 37v/3; RKT, 27/6al; **Bitigli** *İnanan, iman eden.* RKT, 34/23a2; **Bitmä/ek** *İman, inanma, inanç.* TİEM 73, 54r/9; RKT, 28/65a3; Boyun suğlı **Büt-** *İnanmak krş. bit-.* TİEM 73, 270r/2; RKT, 33/32a3; KB 1944; AH 147; **Bütmäklük** *İman.* TİEM 73, 152r/8; **Bütügli** *İnanan, iman eden.* RKT, 28/14b3; KB, 51; **Ägril-** *Nankörlük etmek, imandan çıkmak, mürtet olmak, inkâr etmek, gizlemek.* TİEM 73, 426r/2; **Inan-** *İnanmak, güvenmek krş. inan-.* TİEM 73, 37r/6; KB 2374; AH, 173; **İşan-** *İtimat etmek, inanmak, güvenmek.* KB, 5847; **İdikä tap-** *Allah'a gönülden inanmak.* TİEM 73, 414r/9; **İdiläri üze kertgün-** *Allah'a inanmak.* TİEM 73, 356v/6; **İmān (<A.)** *Allah'a inanma, iman etme.* TİEM 73, 380r/5; RKT, 26/4b1; KB 393; **İmān ketür-** *İnanmak, iman etmek.* TİEM 73, 380v/3; **İmānqa yolçıla-** *Teslim olmak, inkıyat etmek, ihlaslı davranmak, halisiyet üzere çevirmek, Müslüman olmak, İslam'a girmek.* TİEM 73, 381v/2; **İşän-** *Güvenmek, inanmak.* TİEM 73, 426v/6; **İşen-** *Güvenmek, inanmak.* KB, 5533; **İ'tikad** *İtikat.* AH, 35; **Kâfir (<A.)** 1. *Kâfir, inkâr eden, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan.* TİEM 73, 417v/6; RKT, 33/23b1; **Qatı xiläf qıl-** *İnanmamak, Allah'a ve peygamberine inanmamak.* TİEM 73, 402v/8; **Kertgü-** *(Şüphe etmeksizin) inanmak.* TİEM 73, 86v/8; **Kertgün-** *İnanmak, iman etmek.* TİEM 73, 286v/3; **Kertgüngüçi** *İnanan, iman eden.* TİEM 73, 414v/5; **Kertgünmiş bol-** *İnanmak, inanmış olmak.* TİEM 73, 69v/1; **Kertün-** *İnanmak, iman etmek.* TİEM 73, 272r/1; **Kertgüngän** *İnanan.* TİEM 73, 137r/4; **Kertgüngän bol-** *İnanan olmak, inanmak.* TİEM 73, 28v/7; **Kertünüglilär** *İman edenler, Allah'a kulluk edenler.* TİEM 73, 257v/2; **Kirtgün-** *İnanmak, iman etmek.* RKT, 30/58b1;

Kirtgüngen *İman eden*. RKT, 37/59a3; **Kirtgünügli** *Mümin, iman etmiş*. RKT, 30/84b1; **Mü'min** (<A.) *İman eden, inanan*. TİEM 73, 257r/2; RKT, 25/69a3; **Münafiq** (A.) *Münafik*. KB, 59; **Şä/ehädä/et** (<A.) *Kelime-i şehadet, Allah'ın birliğini ve Allah'tan başka İlah olmadığını söyleme*. KB, 1519; TİEM 73, 359r/2; **Şehadet kälimäsi** *Kelime-i şehadet ifadesi*. TİEM 73, 359r/2; KB 394; **Tanığlı** *Kâfir, iman etmeyen, inkâr eden*. TİEM 73, 238v/4; RKT, 35/60b1; **Yañzamak** *İkrar etmek, beyan etmek, kabul ve ifade etmek*. KB, 3815; **Yarlığdın çıqıqlı** *Kâfir, inkârcı*. TİEM 73, 12r/4; **Yazuqluğ ya'nı kâfir** *Günahkâr, kâfir*. RKT, 28/68a2.

Kazakçada, Arapça “*īmān*”ın “*iman*” ile karşılandığı; bu kelimeyle oluşturulmuş deyimlerde kullanılan yardımcı fiillerin ise çeşitlilik gösterdiği söylenebilir. Türkiye Türkçesinde “*iman*” ile kurulmuş deyimler *iman et-*, *iman getir-*, *imana gel-*, *imana getir-*, *imanı gevre-*, *imansız git-*, *dinden imandan ol-* şeklinde sıralanabilir (Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, “İman”, Erişim tarihi: 2019.01.01 <https://sozluk.gov.tr>). Bu deyimlerden hareketle “Müslümanlığı kabul etmek ve inanma”yı ifade etmek için; Türkiye Türkçesinde “*iman*”ın akabinde *et-*, *gel-* ve *getir-* yardımcı fiillerinin yaygın olarak kullanıldığı; Kazakçada ise *keltir-* ve *et-* ile birlikte *ayt-* ve *üyir-* yardımcı fiillerine de başvurulduğu göze çarpmaktadır. *İman sura-*, *iman bekit-*, *iman ünde-*, *iman tap-*, *iman tile-* örnekleri de “*iman*” ile oluşturulmuş deyimlerin zenginliğini gözler önüne sermektedir. İmanlı kişi *bilimdi*, *imandı*, *mühtädi*, *sengen/senetin*; imansız kişi ise *bilimsiz*, *jahit*, *jahıl*, *imansız*, *kälimasız*, *münafiq*, *teristegen* kelimeleriyle karşılanmıştır. “Kelime-i şehadet” Allah'a imanın bir göstergesi olarak kabul edildiği için bu başlık altında ele alınmış; Kazakçada *kälima*, *kälima şahadat* biçiminde tanıklanmıştır. *İman ayt-* “Ölmeden önce Allah'a dua okuyup, kelime-i şehadet getirmek” ve *iman üyir-* “Allah'a yalvarıp ruhunu teslim etmeden önce duasını okumak, iman getirmek” deyimlerinde de “kelime-i şehadet” ile “iman” arasındaki yakın bağ görülmektedir. Özellikle belirtilen iki deyimde kastedilenin “kelime-i şehadet getirmek” olduğu düşünülmektedir. “İman” ve “inanmak” arasındaki ilişki “inanmak” ile ilgili söz varlığının da bu başlık altında incelemesini zaruri kılmıştır. *Muwsallam bol-*, *nan-*, *sen-*, *tasdix* kelimeleri sözü edilen kavram alanında yer alan

örnekler olarak sıralanabilir. İlk İslami eserlerde *inan*-³⁶ ve *ışan-/ışän-/ışen* ³⁷ biçiminde tanıklanan fiiller; Kazakçada *nan*-³⁸ ve *sen*- olarak yaşamaktadır.

İlk İslami eserlerde bu kavram alanına ilişkin genel görünümüne bakıldığında “inanmak” ve “iman etmek” için *bit-/büt-*, *inan-*, *ışan-/ışän-/ışen-*, *kertgü-/kertgün-/kertgünmişbol-/kirtgün*-³⁹ fiillerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu fiillerin *bitgä/en/bitigli/bütügli*, *kertgüngüçi/kertgüngän/kertünüglilär/kirtgüngen/kirtgünügli* örneklerinde olduğu gibi farklı sıfat-fiiller olarak isimleşmiş biçimleri ve Arapça *mü'min* kelimesi; “imanlı/inançlı kişi”yi ifade etmektedir. “İmansız/inançsız kişi” için ise *kāfir*, *münafiq* gibi Arap kökenli ve ödünçlenen anlamın Türkçe karşılıklarıyla verilme çabasıyla türemiş *tanıgı*, *yarlıgı*, *çıqıgı*, *yazuqluğ* gibi kelime ve ibarelere başvurulmuştur. Sözü edilen çabanın bir başka çarpıcı örneği de *ägril*- “Nankörlük etmek, imandan çıkmak, mürtet olmak, inkâr etmek, gizlemek” kelimesinde görülmektedir.

2.2. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İbadet ile İlgili Kelime ve İbareler

Sözlük anlamı “itaat, kulluk, alçakgönüllülük, tapma” olan ibadet; insanın Allah’a saygı, sevgi ve bağlılığını ifade etmek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak üzere benimsediği ve uyguladığı davranışları ifade etmektedir (Parlatır, 2017: 341). Dinî literatürde ibadetler; 1. İman, ihlas, niyet, tefekkür, sabır, takva... gibi kalbî-bâtini ibadetler, 2. Namaz, oruç, zikir, dua gibi vücut azalarıyla yapılan ibadetler, 3. Zekât, sadaka gibi mal ve servetle yapılan ibadetler, 4. Hacca gitmek, malı ve canı ile cihat etmek gibi hem mal hem bedenle yapılan ibadetler olmak üzere dört grupta ele alınır (DKS, 284).

Çalışmada 1876 madde başından 462’si yukarı sözü edilen konularla doğrudan ilgili olmak suretiyle ve Kazakça malzemenin de elverdiği ölçüde sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Buna göre *Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İbadet ile İlgili Kelime ve İbareler* üst başlığı altında incelenen 8 başlıktan 6’sı yukarıdaki temalar doğrultusunda *namaz*, *oruç*, *hac*, *zekât-sadaka*, *dua*, *kurban-adak* alt başlıklarından oluşturulmuştur.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 188).

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 264), (DTS, 214).

³⁸ /l/ Türkçenin en zayıf ünlüsüdür; düşebilir ya da /y/ komşuluğunda /i/ye gelişebilir (Eker, 2005: 269).

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 188), (DTS, 301).

Derlenen malzemede gerek ibadethanelerle gerekse genel anlamda ibadet etme-ibadet kaideleri ile ilgili pek çok kelime ve ibarenin bulunuşu 7. ve 8. başlıkların açılmasını zorunlu hâle getirmiştir.⁴⁰

2.2.1. Namaz ile İlgili Kelime ve İbareler

Farsça bir kelime olan ve Arapçadaki *salât*'ın karşılığında kullanılan “namaz”; İslam’ın beş temel esasından biri olup belirli eylemler ve rükünleri bulunan özel bir ibadettir (DKS, 513). İbadet genel başlığında yer alan 462 madde başının 131’i namazla ilgili kavram alanı içerisine giren kelime ve ibarelerden müteşekkildir. Sözü edilen kelime ve ibareler içerisinde namazı, namaz vakitlerini ve namaz çeşitlerini doğrudan işaret eden kelime ve ibareler olmakla birlikte namaza çağırmak için okunan *ezan*, namaza hazırlanmanın bir şartı olarak alınan *abdest*, namaz kılarken yönelilmesi gerekli istikameti ifade eden *kible* ile ilgili kelime ve ibareler de bu başlık altında incelenmiştir.

Kazakça:

Azan [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Namazğa şaqıruw aldındağı erekşe maqammen dawıstaw räsimi; namazdıñ kirispe bölümi. *Namaza çağıırma arifesinde özel makam ile seslenme geleneğı; namazın giriş bölümü; ezan.* “Meşitten azan üni estildi.” *Camiden ezan sesi duyuldu.* KETS, I/113.

Azan [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Tañerteñgi azan şaqıratın mezgil. *Sabahleyin ezan okunan zaman dilimi.* “Azannan turdı.” *Sabah ezanı ile kalktı.* KETS, I/113.

Azan aytı [şaqırdı] [diniy.]: Namaz aldında dawıstap duğa oqıdı. *Namaz öncesinde ezan okudu.* KETS, I/113.

Azanşılıq: Azan aytuwşılıq; azan şaqıratın qızmet. *Ezan okuyuculuk; ezan okuma ile ilgili hizmet.* KTS, 18.

Ayt namaz [zat. diniy.]: Ayt küni oqılattın namaz. *Bayram günü kılınan namaz; bayram namazı.* “Ayt namazında meşitke kirip, Qudaydan quldıqtan qutqar dep suraytındı (Ş. Ötepov, Ösp. Jalın).” *Bayram namazında camiye girip, Hüda’dan kölelikten kurtarmasını dilerdi.* KETS, I/172.

⁴⁰ Çalışmada dinî bir sınırlamanın olmaması; özellikle ibadethaneler ile ilgili başlıkta İslam dışı pek çok kelime ve ibareyle karşılaşılması sonucunu doğurmuştur.

Aqşam [zat.]: 2. [diniy.] Kün batıp, ımırt tūsken kezde oqılatın namaz. *Güneş batıp, gurup vakti düştüğünde kılınan namaz; akşam namazı.* KETS, I/287.

Däret aldı [diniy.]: Namaz aldında juwınıp, tazardı. *Namaz öncesinde yıkanıp, temizlendi; abdest aldı.* “Qarağım-ay, namaz oqıytın musılmandar künine däret alganda saw tesiktiñ özin bes ret juwıp-şayadı. (“Jas Alaş”).” *Yavrum, namaz kılan Müslümanlar her gün abdest aldığında sağ deliği bile beş defa yıkar.* KETS, I/317.

Bamdat[ir.] [zat. diniy.]: Pamdat (Tañ namazı). *Tan namazı.* “Ol keşte qonıp sonda jatadı endi, tañ atıp, bamdatqa azan aytadı endi. Tañ namazın qawım bolıp oqıp alıp, uş kün, üş tün tınbay jol tartadı eken (Babalar sözi).” *O akşam geceleyip orada yatacak artık, tan ağarınca sabah namazı için ezan okur. Sabah namazını cemaatle kıldıktan sonra, üç gün üç gece durmadan yol alacakmış.* KETS, II/702.

Bas 1 [zat]: 23. [diniy.] Räkät, bir otırıs (namaz). *Rekât, bir oturuş (namaz).* “Eki bas namaz.” *İki rekât namaz.* KETS, III/11.

Basın oñğa qarattı [diniy.]: Düniyeden ozğalı jatqan adamnıñ imanın üyirüw üşin betin qubılağa burdı. *Dünya hayatından geçen insan inancını güçlendirmek için yüzünü kibleye çevirdi.* “Qalıptı burıngıdan bizge sanat, sözimdi tentek bolsam, jurtqa sınat. Allanıñ aq buyırığı mağan jetti, basımdı keşiktirmey oñğa qaram! (Qozı Körpeş).” *Eskilerden bize ögüt kalmış, sözümü yaramaz isem halka eleştirt. Allah'ın hak buyruğu bana ulaştı, başımı geciktirmeden sağa (kibleye) döndür.* KETS, III/29.

Säjdege bas qoydı [diniy.]: Şariğat jolın ustandı, namaz oqıdı. *Şeriat yolunu tuttu, namaz kıldı; secdeye baş koydu.* “Nuriş, sen de jas emessiñ, payğambar jasınan asıp barasın. Qudayğa minäjat qılıp, säjdege bas qoyatın keziñ jetti goy, - dedi Sıdık Nuriştı jep qoyarday qarap (“Len. Jas”).” *Nuriş, sen de genç değilsin, peygamber yaşını geçiyorsun. Hüda'ya münacat edip, secdeye başını koyacak zamanın geldi ya, - dedi Sıdık Nuriş'u yiyecek gibi bakarak.* KETS, III/32.

Bes vaqıt namaz [diniy.]: Musılmandıqtıñ bes parızınıñ biri, bes vaqıt oqılatın namaz –tañ namazı (pamdat), besin namazı, ekinşi namazı, aqşam namazı, qutpan namazı. *İslamın beş farzından biri, beş vakit kılınan namaz -sabah namazı, ögle*

namazı, ikindi namazı, akşam namazı, yatsı namazı. Onıñ besvaqıt namazı awıl balalarınıñ qol sağıtı siyaqtı (Q. Särsekeev, Kilt.). Onun beş vakit namazı köy çocuklarının el saati gibi. KETS, III/290.

Besin namaz [diniy.]: Küni boyı oqılatın parız namazdıñ ekinşisi, kün töbeden awğannan keyingisi. *Gün boyu kılınan farz namazlarının ikincisi, güneş tepeden ayrılmadan öncesi; öğle namazı. “Aqsaqaldar äñgimesi bitken kezde, besin namazıda bolıp qalğan eken (I. Esenberlin, Jantalas).” Aksakalların sohbeti bittiği zaman, öğle namazının da vakti gelmiş imiş. KETS III/298.*

Boydäret: *Boy abdesti almak, yıkanmak (dinen temizlenmek, cünüplükten kurtulmak). KKKM, Nisa süresi 84/43.*

Boydäretsiz: *Cünüp, dinen temiz olmayan. KKKM, Nisa süresi 84/43.*

Ğusıl [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Ärbir musulman üşin mindetti sanalatın tazaruw räsimi, boy däret, tolıq juwınuw. *Her bir müslüman için zorunlu sayılan temizlenme âdeti, boy abdesti, tamamen yıkanma. “Ğusıldı Quran bağıştawdı da, janaza şıǵaruwdı da “täyamimdi” qalay soǵuwdı da üyrendi (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” Gusülü, Kuran bağışlamayı da, cenaze kaldırmayı da, “teyemmümü” de nasıl almayı da öğrendi. KETS, IV/416.*

Ğusıl [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Juwınuwǵa, tazaruwǵa, däret aluw. *Yıkanma, temizlenme, abdest alma. “Batır tuǵan Er Qosay, üstinde aram ğusıl bar, men bilemin qorıqtım, astında sarı at alańdar (Batırlar Jırı).” Kahraman doǵan yiǵıt Kosay, üzerinde haram gusıl var, ben biliyorum korktum, altındaki sarı at endişelenir. KETS, IV/416.*

Ğusıl aluw [diniy.]: Juma namazdıñ aldında, er adam men äyel adamnıñ jınıstıq qatınasınan keyin musulman adamnıñ bükil denesine suw tiygizip, tolıq juwınuw räsimi. *Cuma namazı öncesinde, erkek ve kadınların cinsel münasebetinden sonra müslüman insanın bütün vücuduna su deǵdirip, yıkaması. “Qasiyetti payǵambarımızdıñ sünneti boyınşa ğusıl aluwdıñ şartları: 1. Aldımen ğusıl aluwǵa niyettenüw; 2. äweli eki qoldı juwıp, äwret jerlerdi, sosın deneye tiygen näjisti juwıp ketirüw; 3. awızdı-murındı üş ret şayıp, ğusıl quyınuw, yaǵni şomıluw [...] (Namaz-Jannatqa Aparatın Jol).” Sevgili peygamberimizin sünnetine göre gusıl almanın şartları: 1. İlk önce gusıl almaya niyet etmek; 2.*

Önce iki eli yıkayıp, avret yerleri, sonra vücuda değen necaseti yıkayıp temizlemek; 3. Ağzı-burnu üç defa su ile çalkalayıp, gusül almak yani yıkanmak (...). KETS, IV/417.

Ğusıl quıyındı [diniy.]: Ğusıl aldı, tolıq boy дәret aldı. *Gusül aldı, tamamen vücudunu yıkadı-boy abdesti aldı.* “Meke tawındagı İbrayım payğambardıñ balasıñ bawızdap, qoy soyıp, Ajar bāybişesimen birge uyıqtağan, ğusıl quyınıp, дәretke otırğan jerlerine şeyin täwap qıldırıp, baylarğa äbden qıldığı jaqqan (I. Jansügirov, Şığ.).” *Mekke dağındaki İbrahim peygamberin oğlunu boğazlamaya götürdüğü, koyun kesip, birinci hanımı Hacer ile beraber uyuduğu, gusül alıp, tuvaletini yaptığı yerlerine kadar tavaf ettirmek zenginlerin iyice hoşuna gitmiştir.* KETS, IV/417.

Däret [ar. zat.]: 2. [diniy.] Namaz oqıytın adamnıñ şariğat zañına säykes juwınıp-şayınuwı, tazalıǵı. *Namaz kılan kışının İslam hukukuna göre yıkanıp-su dökünmesi, temizliǵi.* “Nağıyma oydan serpilip, дәretiniñ barında taza niyetpen tañ namazın oqıp almaqşısı boldı (B. Maylin, Şığ.).” *Nağıma düşüncelerinden uzaklaşarak, abdesti varken sabah namazını kılmak istedi.* KETS, IV/571.

Däret algızdı [diniy.]: Däret alıp, juwınıp-şayınuwğa kömektesti. *Abdest alıp, yıkanıp-su dökünmeye yardımcı olmak; abdest aldırmaq.* “Erteñinde tündeǵı böten qatın, aldaqaşanǵı osı üydiñ bayırǵı qatınınan jaman, erte turıp, tösek jıyıp, bayǵa дәret algızıp, oramal äperip, şılapşındı şıǵartıp, sıpsındap, qujandap, ajarlanıp türegeldi (J. Aymawıtov, Şığ.).” *Ertesi gün geceki yabancı kadın, bu evin kadınından da erken kalkıp, yataǵı toplayıp, kocasına abdest aldırıp, havlusunu uzatıp, leǵeni çıkarıp, çevik ve kurnazca hareket ederek gösterişle yerinden kalktı.* KETS, IV/571.

Däret aldı [diniy.]: İslam talaptarına säykes juwındı, tazalandı. *İslam kaidelerine göre yıkandı, temizlendi.* “Jana дәret alganda säjdege basın salǵanda awzıña salǵan mäswäk aǵaş emey arqan ba? (Bes Ğasır.).” *Demin abdest aldıǵında, secdeye başını koyduǵında, aǵzına soktuǵu misvak, aǵaç deǵıl de halat mı?* KETS, IV/571.

Däret aluw [diniy.]: İslam dinindeǵı ülken mañız beriletin ğurıptıq tazalıq, suwmen juwınuw nemese basqalay tazaruw räsimi. *İslam dininde büyük önem verilen geleneksel temizlik, su ile yıkanıp temizlenme âdeti; abdest aldı.* “Däret

aluwdıñ mänisi – musulmannıñ denesiniñ, kiyiminiñ jäne ğiybadat atqaratın ornınıñ taza boluwı, xaramnan päkiti (QUE).” *Abdest almanın anlamı – müslümanın vücudunun, kıyafetinin ve ibadet edecek yerinin temiz olması, haramdan pak olmasıdır.* KETS, IV/571.

Däreti bar [diniy.]: Namaz oquw üşin qajetti tazalıǵı bar. *Namaz kılmaq için gerekli temizliǵı var; abdesti var.* KTS, 148.

Däreti buzıldı: Namaz oquwǵa äzirliǵı, tazalıǵı bolmay qaldı. *Namaz kılmaq için hazırlıǵı, temizliǵı yok oldu; abdesti bozuldu.* KTS, 148.

İş дәret [diniy.]: Namaz oqır aldındaǵı juwınuw räsimi. *Namaz kılmadan önce yıkanma merasimi; abdest.* “Aşqaraq supı dastarqan basına tezirek otırǵısı kep, iş дәrettiñ ırımın ğana isteydi (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter).” *Açgözlü sofı sofraya çabuk oturmak isteyip abdesti üstünkörü alır.* KETS, IV/572.

Däretten [et.]: Däret aluw. *Abdest alma.* KTS, 148.

Dembe [zat. diniy.]: Suwsız jerde namaz okuw üşin qoldı jerge, topıraqqa ne şañı bar zatqa tiygizip alatın дәret. *Susuz yerde namaz kılmaq için eli yere, topraǵa veya tozlu bir şeye deǵdırıp alınan abdest; teyemmüm.* “Suwsız jerde şañmen tazalanuwǵa boladı. Onın adı Arabşa –täyammim, Qazaqşa –dembe (S. Muqanov, Xalıq Murası).” *Suyun olmadıǵı yerde tozla temizlenilebilir. Onun adı Arapça – teyemmüm, Kazakça dembedir.* KETS, IV/618.

Dembe qaqtı [diniy.]: Dembi qaqtı. *Teyemmüm etmek.* “Namaz oqılıp bolǵasın bekbosın molda janazaǵa ülgirüw üşin asıǵısta dembi qaǵıp jiberip, qawımǵa kirüw kerektiǵın şarıǵattap edi (I. Jansügirov, Şıǵ.).” *Namaz kılındıktan sonra Bekbolsın Molla cenazeye yetişmek için acele ile teyemmüm edip cemaate katılmak gerektiǵini söylemişti.* KETS, IV/618.

Dembi [zat. diniy. söyl.]: Dembe. *Teyemmüm.* KETS, IV/619.

Dembi qaqtı [soqtı] [diniy.]: Suw bolmaǵandıqtan, onıñ ornına topıraqtı, şañdı paydalanıp дәret aldı. *Su olmadıǵından onun yerine topraǵı, tozu kullanıp abdest aldı.* Dalada suwsız jerde дәreti joq kezde namazdıñ waqtı bolıp qalsa, suwǵa jetkenşe namaz ötip ketetuǵın bolıp, tört miñ kezden jaqın jerde suw joq bolsa, dembi qaǵıp namaz oqıydı (Ş. Qudayberdiyev, Musılmanşılıq şartı). *Dışarıda susuz bir yerde abdesti yokken namaz vakti gelirse ve suya ulaşıncaya kadar*

namazın vakti geçecekse; dört bin arşından yakın yerde su yoksa teyemmüm edip namaz kılar. KETS, IV/619.

Eki bas namaz [diniy.]: Eki ret sâjdege barıp oqılâtın namaz. *İki rekât secdeye varıp kılınan namaz.* “Mına söz qattı tiydi meseline qaldım ba, dedi jurttıñ öseğine, eki bas namaz oqıp jalbarınıp, şal jattı kempiriniñ töseğine (N. Axmetbekov, Amangeldi).” *Şu söz ağır geldi gönlüne, oldum mu dedi halka dedikodu, iki rekât namaz kılıp yalvarıp, ihtiyar yattı karısının döşeğine. KETS, V/189.*

Ekindi [zat.]: 3. [diniy.] Besin men aqşam arasındaqı mezigilde oqılâtın namaz; namazdıger. *Öğlen ile akşam arasındaki zamanda kılınan namaz; ikindi namazı.* “Ekindiniñ vaqtı kün batıwdan eki sağıt burın bastalıp, kün batpay turıp, namazşamniñ vaqtı kün batqannan bastap şapaq batqanşa (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq Şartı).” *İkindinin vakti güneş batmadan iki saat önce başlayıp güneş batmadan, akşamın vakti güneş battıktan itibaren şafağın kaybolmasına kadar. KETS, V/201.*

Ekindi namazı [diniy.]: Kündelikti oqılâtın bes namazdan üşinşisi. *Günlük kılınan beş namazdan üçüncüsü; ikindi namazı.* “Meşit münarasınan azanşı dawısı ekindi namazınıñ azanın şaqırdı (D. Äbilev, Aqın.).” *Cami minaresinden müezzinin sesi ikindi namazının ezanını okudu. KETS, V/201.*

Jaynamaz [ir.] [zat. diniy.]: Namaz oqığan kezde süyip uşın Mekke (qubılağa) jaqqa qaratıp töseytin, bas jağı kümbezdele beynelengen namaz kilemşesi. *Namaz kılarken Mekke tarafına (kıbleye) bakarak serilen, baş tarafı kubbe ile şekillendirilmiş namaz kilimi; seccade.* “Ädette jaynamaz kölemi eki tizerlep, murnı men mandayın jaynamazğa tiygizip “säjdağa otıratın” jerdiñ kölemine qaray şaqtaladı (İslam Äntsikl.).” *Genelde seccadenin ebatı iki dizinin üzerine oturup, burnu ile alnını seccadeye değıdirip “secdeye yatacak” yerin genişliğine göre yapılır. KETS, V/586.*

Janaza [ar.] [zat.] (1): 1. [diniy.] Musılmandardıñ qaytı bolğan adamğa oqıytın namazı. *Müslümanların vefat eden insan için kıldığı namaz.* “Adamnıñ “künäğa” uşıraytın kezi erkekter üşin 12 jastan äyelder üşin 9 jastan bastaladı. “Künä” jasına jetip ölgen adamğa oqılâtın janaza ol jasqa jetpey ölgen adamğa şığarılgan janazadan başqaşa boladı (İslam Änts.).” *İnsanın günahlarının yazılmaya başlanacak vakti erkekler için 12, kadınlar için 9 yaştan başlar. Günah*

yazılmaya başlandığı yaşa erişip ölen insan için kılınan cenaze namazı; o yaşa gelmeden vefat eden insanın cenaze namazından farklı olur." KETS, V/729.

Janaza namazı [diniy.]: Musılman dini boyınşa qaytıs bolğan adamğa arnap oqıytın namazdıñ atawı. *İslam inancına göre ölen insan için kılınan namazın adı; cenaze namazı.* “Janaza namazın molda oqıydı. Däreti bar er adamdar janaza namazına turadı, olarğa oquwğa niyet etiledi (QUE).” *Cenaze namazını molla kılar. Abdesti olan erkekler cenaze namazına katılır, onlar da kılmaya niyet ederler.* KETS, V/730.

Janaza oqıdı [diniy.]: Qaytıs bolğan musılman adamğa arnap marqumdı jerlew aldında namaz oqıdı. *Vefat eden müslüman bir kimse için onu defnetmeden önce namaz kıldı; cenaze namazı kıldı.* “Köp uzamassıñ, pirädar. Janazañdı özim oqıp, Quday buyırsa, anaw kögendewli semiz marqanı jetektep ketermiz”, - deydi Ayıp molda (O. Särsenbaev, Sağım).” “*Çok uzağa varmazsın, sofı. Cenazeni kendim kılıp, Hüda nasip ederse, şu bağlı duran semiz kuzuyu yedekleyip gideriz*”, - der Ayıp molla. KETS, V/730.

Janaza şıǵaruw [diniy.]: Musılman dini boyınşa marqumğa arnap jerlew aldında namaz oquw. *İslam dinine göre merhum için defin öncesinde namaz kılma.* “Janaza şıǵaruwğa musılman balalarınıñ qatısuwı öte sawaptı is (QUE).” *Cenaze kaldırmaya Müslüman evlatlarının katılması çok sevaptır.* KETS, V/730.

Jasıǵ [zat. diniy.]: Quptan. *Yatsı.* “Baqtıbay kiyiz üydiñ törine taǵı uzaq otırıp, jasıǵı oqıdı (S. Jünisov, Aqan Seri).” *Baqtıbay keçe evin baş köşesinde uzun oturup, yatsıyı kıldı.* VI/161.

Jasıyq [ar.] [zat.] diniy.]: Quptan. *Yatsı.* “Tuzdiekeñ äyeli men balasınıñ bul sözine jasıq namazında turıp qulaq qoydı (I. Jansügirov, Şıǵ.).” *Tuzdieke karısı ile çocuǵunun bu sözüne yatsı namazını kılarken kulak verdi.* VI/161.

Jasix [zat. diniy.]: Quptan. *Yatsı.* “Jasix namazıñ oqıp otırıp, säjdege basın qoyğan küyi jürüp ketipti (Q. Jumadilov, Taǵdır).” *Yatsı namazını kılarken secdeye başını koyduǵu gibi vefat etmiş.* KETS, VI/161.

Juwın-: *Yıkamak, abdest almak.* KKKM, Mäida süresi 107/6.

Juma [ar.] [zat.]: 3. [diniy.] Musılmandardıñ mereke küni, kämeletke tolgandar, deni saw, qolı bos musılmandardıñ mindetti türde meşitke jiynalıp, juma namaz oqıp, vağız tıñdaytın küni. *Müslümanların kutlama günü, ergenliğini dolduran, sağlıklı müslümanların farz olarak camiye toplanıp Cuma namazını kılıp vaaz dinleme günü.* “Musılmandar jiynalatın ayrıqşa künniñ payda boluwın Muxammed payğambar ömiriniñ Medinege ötken kezeñine jatqızuwğa boladı. İşinara Yahudilerdiñ merkelik küni dep esepteletin senbiniñ qarsanı (İslam Entsikl.).” *Müslümanların toplandıǵı özel bir günün ortaya çıkmasını Muhammed Peygamberin hayatının Medine’de geçen dönemine dâhil etmek mümkündür. Yahudilerin özel (bayram) günü sayılan cumartesi öncesi.* KETS, VI/556.

Juma namaz [diniy.]: Musılman er adamdar üşin parız bolıp sanalatın juma küni meşitte oqılatın namaz. *Müslüman erkekler için farz olan cuma günü camide kılınan namaz; cuma namazı.* “Äsirese, juma namazğa jiynalgandargä şay-suw berüw kezinde Gülsim sarsıla şarşaytın edi (“Len. Jas.).” *Özellikle, Cuma namazına toplananlara çay-su verme esnasında Gülsüm çok yorulurdu.* KETS, VI/556.

Jüzin qubılağa berdi [diniy.] (1): a) Qudayğa sıyındı, namaz oqıdı. *Allah’a sığındı, namaz kıldı.* KTS, 253.

İqamat [zat. ar. diniy.]: Namazğa turuw. *Namaza durma; kamet.* “Namazğa turuw (iqamat) men namaz oquw aldında qubılanı (qibla – namaz oqıǵanda bet buratın jaq) ayqındaw jayı da umıt qalmağan (Egem. Qazaqst., 14.12.1991, 6).” *Namaza durma (kamet) ve namaz kılmadan önce kibleyi (kible – namaz kılarken yüz çevrilecek taraf) belirleme durumu da unutulmamıştır.* KETS, XVI/240.

İstixara [zat. diniy.]: Parız jäne sünnetke jatpaytın bir närseniñ qayırın, jaqsısın, igiligin tilew namazı. *Farz ve sünnete durmadan bir şeyin hayrını, iyiliğini dileme namazı; istihare.* “İstixara namazı adam qanday da bir istiñ özine jaqsılıq äkelerine işarat etip oqıladı (Namaz – jannatqa aparar jol).” *İstihare namazı, herhangi bir işin insanın kendisine iyilik getireceğine inanılarak kılınır.* KETS, VII/356.

Qaza [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Kündelikti oqılatın bes namazdıñ vaqtısımın ötelmey qaluwı. *Bir günde kılınan beş vakit namazın vaktiyle yerine getirilmeden*

(kılınmadan) kalması; kaza. “Tan namazın kün köterile oqıdı, -namazı qaza (Ğ. Mustafin, Dawıl.).” *Sabah namazını güneş yükselirken kıldı, namaz-ı kaza.* KETS, VIII/730.

Namazı qaza boldı [diniy.]: Namazı vaqtısında oqılmay, moynına parız bolıp qaldı; parızı ötelmedi. *Namazı vaktinde kılmadan, üstüne farz kaldı; farzı kılmadı; namazı kazaya kaldı.* “Tanaköz дәret alıp, küni boyı qaza bolğan namazdarın jiyıstırıp bir-aq oqıdı (Ğ. Mustafin, Dawıl.).” *Tanaköz abdest alıp, gün boyunca kazaya bırakılan namazlarını toplayıp birden kıldı.* KETS, VIII/731.

Namazı qaza jibermedi [diniy.]: Namazın qaza etpedi, ilği vaqtında oqıp otırdı. *Namazını kazaya bırakmadı, daima vaktinde kıldı.* “Aldabergen soñğı kezde oraza, namazın qaza jibermey, Quday jolına şın köñil qoyıp, mülqip otıratın (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter).” *Aldabergen son zamanlarda orucunu namazını kazaya bırakmayıp Allah yoluna gönül verip sakın kaldı.* KETS, VIII/731.

Namazın qaza qıldı [diniy.]: Namazın vaqıtlı oqımadı, parızın ötemedi. *Namazını vaktinde kılmadı, farzını yerine getirmedi.* “Seniñ kesiriñnen uyıqtap qalıp, tañ namazımdı qazağıp aldım (Ä. Älimjanov, Jawşı).” *Senin yüzünden uyuyakalmışım, sabah namazımı kazaya bıraktım.* KETS, VIII /731.

Qaza I [zat.]: 2. [Awıs.] [diniy.] Namazdñ vaqtısımın ötelmey qaluwı. *Namazın vaktiyle kılınmadan kalması.* “Namazı qaza boldı.” *Namazı kaza oldu.* KTS, 355.

Qiyraät [zat. diniy. eski kit.]: Qiyrağat. *Kıraat.* KETS, IX/565.

Säjdege bas qoydı [diniy.]: Qudayğa qulşılıq etti, minäjat qıldı. *Allah'a ibadet etti, yalvardı; secdeye baş koydu.* KETS, IX/669.

Qubıla [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Namaz oqığan kezde bet qaratatın jaq, Mekke jaq. *Namaz kılınırken yönün çevrilmesi gereken taraf, Mekke yönü; kible.* “Ol kisi qubılağa qaray tizerlep otıra ketip Quran oqıdı (D. İsabekov, Mazasız.).” *O kişi kibleye dönerek dizüstü oturup Kuran okudu.* KETS, X/226.

Qubılağoy [sın. diniy.]: Qubılağat. *İbadetini kazaya bırakmayan.* “Artıma nazar salmadan, Qubılağoy ata-anamdı kim bağadı özimdey? (Qambar batır).”

Arkama dönüp bakmadan ibadetini kazaya bırakmayan anne-babama kim bakar kendim gibi? KETS, X/227.

Quptan [üst.]: 2. [diniy.] Qutpan. Bes vaqıt namazdın juldız jamırağanda oqılattın soñğısı. *Beş vakit namazın yıldızlar çıktığında kılınan sonuncusu; yatsı namazı.* KETS, X/366.

Qusıl [zat. diniy.]: Juwınıp-şayınıp taza jürüw. *Yıkayıp temiz olma; gusül.* “–İy, qatın! Qusıldıñ da şartı bar. Juma küni qusıldı bolıp, qusıl quyingannıñ mıñ ese sawabı bar (J. Tilepbergenov, Izbasar, 101).” *Hey, kadın! Guslün de şartı var. Cuma günü gusüllü olup, gusül almanın bin kat fazla sevabı var.* KETS, XVI/380.

Qutba [ar.] [zat. diniy.]: Namaz; el bilewşi adamdı däriptep oqıyttın namaz. *Namaz, ülkeyi yöneten kişiyi övmek amacıyla kılınan namaz.* “Bir beyşara moldanı alıp keldi, kelgen molda qutbasın oqıp berdi (Mäşhur-Jüsip, Şıg.).” *Bir biçare mollayı alıp getirdi, gelen molla hutbesini okudu.* KETS, X/455.

Qutpa [ar.] [zat. diniy.]: Meşitte el bilewşi adamdı däriptep oqıyttın namaz. *Camide ülkeyi yöneten kişiyi övmek amacıyla kılınan namaz.* KETS, X/457.

Qutpan 1 [ir.] [zat. diniy.] (1): 1. Bes vaqıt oqılattın namazdın eñ soñğısı; besinşi namaz. 1.Beş vakit kılınan namazın en sonuncusu, beşinci namaz. “Qutpan namazınıñ vaqıtı – qızıl şapaqtıñ joğalğan sätinen ekinşi tañnıñ atuwına deyingi mezigil (M. İsaılı... İslam.).” *Yatsı namazı vakti – kızıl şafağın kaybolduğu andan ikinci tan ağarana kadarki zaman.* KETS, X/457.

Qutpan 1 [ir.] [zat. diniy.] (2): 2. Qutpan namazı oqılattın mezigil (tüngi sağıat 10-11 aralığı). *Yatsı namazının kılındığı zaman (gece saat 10-11 aralığı).* “Namazşamnan ötkende, Qutpañga vaqıt jetkende Aqberendi bayladı, Qarına nayza bayladı (Jambıl, Şıg.).” *Akşam namazı geçince, yatsıya vakit gelince, Akberen’i bağladı, mızrağını duvara bağladı.* KETS, X/457.

Qıbıla [zat. diniy. söyl.]: Qubıla. *Kible.* “Qol qatpay şahzada da turdı qarap, xalqınıñ bayqağan soñ qıbilasın (Kete Jüsip, Ölend.).” *Elini uzatmadan şehzade de durdu bakıp, halkının niyetini anladıktan sonra.* KETS, X/468.

Qıbilager [zat. köne. diniy.]: Namazın qaza qılmayttın, xaq jolın ustanğan adam. Namazını kazaya bırakmayan, hak yolunu tutan insan. “Süyenişim-tayanışım äm qanatım, Xanımşam ağıkelep körse meni, algısköy, qıbilagerim aman ba eken?

(Qazangap Baybolulu, Eñsegey boyılı.).” *Dayanağım, destekçim hem kanadım, Hanımşa ağabey der görürse beni, minnettar ve dindarım sağ mıymış?* KETS, X/468.

Mağrib [zat. diniy.]: Keşki namaz. *Yatsı namazı*. ““Namaz tağılımında” täwligine bes ret oqılatın namazdıñ attarı: tañ namazı (hamdap), tüski namaz, besin (tüsten keyingi) namazı, keşki namaz (mağrib), tüngi namaz da keltirilgen (Egem. Qazaqst., 14.02.1991, 6).” “*Namaz taliminde*” günde beş defa kılınan namaz adları: *sabah namazı, öğlen namazı, ikindi namazı, akşam namazı, yatsı namazı* olarak verilmiştir. KETS, XVI/401.

Masıq 1 [zat. diniy.]: Mäsix (musılmandardıñ дәретindegi bastı nemese ayaqtı (kebis üstinen juwuw, suwlaw räsimi, дәrettiñ parızdarınıñ biri). *Mesh / meshetmek (Müslümanların abdestinde başı ya da ayağı lastik üstünden yıkama, sulama âdeti, abdestin farzlarından biri.)* KETS, XI/96.

Masıq tarttı [diniy.]: Mäsix tarttı (dәret alganda basın nemese kebis sırtınan ayağın suwladı, juwdı). *Meshetti (abdest alırken başını ya da lastik ayakkabı üstünden ayağını suladı, yıkadı.)*. “Masıq tartqanda barmağınan başka dört sawsağın suwlap alıp, ayağıның sawsağıның üstinen bastap ayaqtıñ üstine şeyin tartadı (Ş. Qudayberdiuli, Musılmandıq Şartı).” *Meshettiğinde başparmağından başka dört parmağını ıslatıp ayak parmaklarının üzerinden başlayarak ayağının üstüne kadar eder.* KETS, XI/96.

Mäsix [ar.] [zat. diniy.]: Dәret aluwda şaştıñ arasına suw salıp nemese ayaqkiyiminiñ üstinen suwlı qolmen sipap jasalatın qıymıl işaret. *Abdest alırken saçın arasına su salma veya ayakkabısının üstünden sulu el ile sıvazlama hareketi; mesh.* “Ayaqqa, moyında bolğan mäsixlar – ol jumaq emes, özderi de juwuwlı dep körsetken işaret (Abay, Tol. jin.).” *Ayağa, boyuna yapılan meshler – o yıkamak değil, onlar yıkanmış diye işaret edilmiştir.* KETS, XI/140.

Mäsixşi [zat. diniy.]: Mäsix saltın saqtawşı, mäsix дәstürin ustanuwşı. *Meshetme geleneğini koruyucu, mesh âdetini devam ettirici; meshçi.* “Mäsixşiler awılına ekinşi küngi saparımız osılay ayaqtaldı (Q. Äbilqayır, Tekes, 192).” *Meshçiler köyüne ikinci gүnkü yolculuğumuz böyle sona erdi.* KETS, XVI/417.

Müsällä [zat. diniy.]: Qurban aytqa qurban şalatın künderi jalpı jurtşılıqtıñ jiynalıp namazğa uıyıtın ornı. *Kurban bayramında kurban kesme günleri umumi halkın toplanıp namaza durdukları yer; musallâ. “Ädette, müsällä meyram künderinde äkelip qoyılğan qala sırtındağı aşıq alañqay (İslam Entsikl.).” Genelde, musallâ bayram günlerinde getirilip konulan şehir dışındaki açık alan...* KETS, XI/392.

Namaz [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. İslam dinin ustağan dindar adamdardıñ musulmandıq bes parızınıñ negizgisi. *İslam dinindeki kişiler için müslümanlığın beş farzından en temeli. “Nağıyma bayınıñ qara bökebayın jaynamaz ğıp jayıp, bilgen duğa, sürelerin oqıp, namazğa kiristi (B. Maylin, Şıǵ.).” Nagima kocasının siyah atkısını seccade olarak serip bildiği dua ve sureleri okuyup namaza başladı.* KETS, XI/470.

Namaz [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Janaza namaz (qaytı bolğan adam ruxına bağıştalıp oqılattın namaz). *Cenaze namazı (vefat eden kişinin ruhuna bağışlanmak üzere kılınan namaz). “Jiynaldı Alaş ulı namazına. Oqıdı bes mıñ kisi janazağa. (Kerderi Äwbäkir, Qazaǵım).” Toplandı Alaş oǵlunun namazına. Kıldı beş bin kişi cenazeyi.* KETS, XI/470.

Namaz [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. [awıs. beyn.] Süygen is. *Sevilen/favori iş; namaz. “Abayğa tән – maǵan da tән sıbaǵa, Kelsin meyli, kelmesin tärjimaǵa. Osı meniñ otırıp oñaşada Oqıytuǵın namazım är jumada (M. Maqataev, Şıǵ.).” Abay’a özgü - bana da özgü kismet, ister tercüme edilsin, ister edilmesin. Bu benim yalnız oturup, kıldığım namazım her Cuma’da.* KETS, XI/470.

Ayt namazı [diniy.]: Ayt meyramı küni qalıñ musulmandıq jolına tüskender qatısıp, jamaǵatpen oqılattın merkelek namaz. *Bayram günü Müslümanların katılıp cemaat ile kıldıkları bayram namazı. “Bir jılı ayt namazın oquw üşin el adamdarı taylı-tayaǵı qalмай, Bayman mollarıñ qızıl meşitine qaray aǵıla bastadı (R. Amankeldiev, Batır.).” Bir yıl bayram namazını kılmaq için halkın hepsi Bayman molların kızıl camisine doğru akın etmeye başladı.* KETS, XI/470.

Aqşam namazı [diniy.]: Kün batqannan ımırt tüskenge deyingi aralıqta oqılattın musulmannıñ parız namazınıñ biri. *Güneş battıktan aqşam karanlıǵına kadarki aralıkta kılınan Müslümanların farz namazlarından biri; aqşam namazı. “Onıñ üyge kirip, aqşam namazın oquwğa kiriskeğine de birsıpıra waqıt boldı (Ä.*

Äbişev, Tereñ tamır.).” *O, eve girip akşam namazını kılmaya başlayalı da epey vakit oldu.* KETS, XI/470.

Bes namaz duğa qıldı [diniy.]: Tañ atqannan keş batqanşa tilewin Alladan namazlarda üzbey tiledi. *Tan ağardıktan akşam oluncaya değin dileğini Allah'tan namazlarda durmadan diledi; beş vakit dua etti.* “Senderge Äbuwbäkir qonaq boldı, sırtıñnan duğa qılğan bes namaz (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım). *Size Ebubekir misafir oldu, sırtınızdan (uzaktan) beş vakit dua eden.* KETS, XI/470.

Bes vaqıt namaz [diniy.]: Künine bes ret säjdege bas qoyu, musulman adamnıñ bes parızınıñ bastığı. *Her gün beş kere secdeye baş koyma, Müslümanların beş farzının mühimi, beş vakit namaz.* “Awzınan Allası tüşpeytin ol künige bes vaqıt namazın da qaza etpeytin körinedi (“Egemen Qazaqstan”).” *Ağzından Allah’ı düşürmeyen o, her gün beş vakit namazını da kazaya bırakmazmış.* KETS, XI/470.

Besin namazı [diniy.]: Tal tüş awğannan bastap, köleñke zattıñ özinen eki ese uzarğanğa deyingi aralıqta oqılatın musulmannıñ bes vaqıt parız namazdın biri. *Ögle vaktinden başlayıp gölge nesnenin kendisinden iki kat uzayana kadarki aralıkta kılınan beş vakit farz namazından biri; ögle namazı.* “Balam, toyıp al, şeşeñ joq eken, -dep özi besin namazın oquwğa qamdandı (A. Toqmağambetov, Aqmonşaq).” *Oğlum, karnını doyur, annen yokmuş, - deyip kendisi ögle namazını kılmaya hazırlandı.* KETS, XI/470.

Ekindi namazı [diniy.]: Kün batuwğa taqalıp, zattıñ köleñkesi özinen eki ese uzarğan kezde oqılatın musulmannıñ bes vaqıt parız namazdın biri. *Güneş batmaya yaklaşıp nesnelerin gölgesi kendisinden iki kat uzadığı zaman kılınan müslümanın beş vakit farz namazlarından biri; ikindi namazı.* “Ekindi namazı kün batuwğa bir-eki sağıt qalğanda bastaladı da, kün batuwğa deyin sozıladı (A. Qurmanğaliyev, İslam dini.).” *İkindi namazı güneş batmaya bir iki saat kala başlar ve güneş batana kadar sürer.* KETS, XI/ 470.

Janaza namaz [diniy.]: Musulman dininde bolğan marqumdı aruwap bolğannan keyin, üyden şıgarıp, jerlewge äketerde jamağatpen oqılatın namaz. *Müslüman merhumu yıkayıp kefenledikten sonra evden çıkarıp defnetmek üzere cemaat ile kılınan namaz; cenaze namazı.* “Janaza namazın eşkimge bermeymin,

özim oqıymın dep, janı aşığansıp Pirqoja da jetipti (A. Xangeldin, Ğaniy.).” *Cenaze namazını hiçkimseye vermiyorum, kendim kılacağım diye canı acıyarak pirhoca da yetiştı. KETS, XI/470.*

Juma namaz [diniy.]: İslam dinindegi er adamdar üşin jamağatpen oquw parız etilgen juma küniniñ qurmetine besin namazı waqıtında oqılátın namaz. *İslam dininde erkekler için cemaat ile kılınması farz edilen, cuma gününün hürmetine öğle namazı vaktinde kılınan namaz; cuma namazı.* “Meşitke juma namazına jıyılğan musılmandardı barıp kördim (S. Seyfullin, Tar. jol.).” *Camiiye Cuma namazına toplanan Müslümanları gidip gördüm. KETS, XI/470.*

Qaza namaz [diniy.]: Sebeppen keşiktirilip sol küni oqılğan namaz. *Bir sebep ile geciktirilip o gün kılınan namaz; kaza namazı.* “Ruwzasın (orazasın) qaza namaz jıyıp alıp, sonan soñ taquwa bolıp ketti deydi (Mäşhur-Jüsip, Şıǵ.).” *Orucunu kaza namazını kılıp, sonra da takva oldu der. KETS, XI/471.*

Quptan namaz [diniy.]: Imırt üyirilgennen tañ bozara bastağanga deyingi aralıqta oqılátın munılmannıñ bes waqıt parız namazdıñ biri. *Karanlıǵın çöküşünden gün ağarmaya başlayıncaya kadarki aralıqta kılınan müslümanların beş vakit farz namazlarından biri; yatsı namazı.* “Quptan namazınıñ waqıtı – qızıl şapaqtıñ joǵalğan sätinen ekinşi tañnıñ atuwına deyingi mezgil (İslam Ğılımxalı).” *Yatsı namazının vakti – kırmızı şafağın kaybolduǵu vakitten ikinci tañın ağarmasına kadarki zamandır. KETS, XI/471.*

Namazı buzıldı [diniy.]: Namaz oquwdıñ islamdıq şarttarına säykes namazdı buzatın künä nemese mäkrük äreket jasadı. *Namaz kılmanın İslami şartlarına uygun, namazı bozan günah ya da mekruh hareket yaptı; namazı bozuldu.* “Raxmet babay namazınıñ buzılátınına nalısa kerek (Ä. Särsenbaev, Kapitan.).” *Rahmet Babay namazının bozulacaǵına üzülse gerek. KETS, XI/471.*

Namazğa ijdät qıldı [diniy.]: Namaz oquwğa mindettendi, bes waqıt Allağa qulşılıq etip, namaz oquwğa moyınsundı. *Beş vakit Allah'a ibadet edip namaz kılmaya razı oldu, kabul etti.* “Musılman bolsañ, namazğa ijdät qıl, iman, ruwza, tolǵawlar, aytıs, jırlar (“Qaz. Ädeb.”).” *Müslüman isen namaza gayret göster, iman, oruç, tolğav, aytıs (atışma), yırlar... KETS, XI/471.*

Namazğa turuw: *Namaz kılmak. KKKM, Nisa süresi 100/142.*

Namaz oquw [diniy.]: Bes vaqıt säjdege bas qoyu. *Beş vakit secdeye baş koyma; namaz kılma.* “Bulay deytinimiz, jalğız meşittiñ işindegi jamağattıñ top-topqa bölünip, ärtürli vağız aytıp, ärtürli namaz oquwı büginde dinnen xabarı az adamdı äri-säri qılıp jiberdi (“Jas Alaş”).” *Böyle dememiz, tek bir camideki cemaatin grup grup ayrılıp, farklı farklı vaaz verip, çeşitli şekillerde namaz kılmaları günümüzde din bilgisi az olan insanı bunalttı.* KETS, XI/471.

Näpil [näpil] namaz [diniy.]: Musılmannıñ bes parız namazdan bölek Allağa öz erkimen qulşılıq etip, näpil ötelüwge ruqsat etilgen waqıttarda, ädetde tünde oqıytnı namaz. *Müslümanların beş vakit farz namazından ayrı olarak Allah'a kendi iradesi ile ibadet edip nafile namazını kılmaya izin verilen zamanlarda genel olarak gece kılınan namaz; nafile namaz.* “Oqıdı nepil namaz Payğambarı, Duğağa qol köterdi şahariyarı (Babalar sözi).” *Kıldı nafile namaz Peygamber, duaya el kaldırdı sahabeler.* KETS, XI/471.

Pamdat namazı [diniy.]: Tañ namazı. *Sabah namazı.* KETS, XI/472.

Tañ namaz [diniy.] (1): 1. Tañ qılañ berip atıp kele jatqanda oqılattın musılmannıñ bes vaqıt parız namazınıñ alğaşqısı. *Tan vakti geldiğinde kılınan müslümanların beş vakit farz namazlarından ilki.* “Käribay molda saqarın işip, tañ namazın oqıgannan beri, däyek tutıp üyde otıra almadı (B. Maylin, Şıǵ.).” *Karibay molla sahurunu içip sabah namazını kıldığından beri bir türlü evde oturamadı.* KETS, XI/472.

Tañ namaz [diniy.] (2): 2. Tañ namazı oqılattın şaq. *Sabah namazı kılınan namaz.* “Aqırın tañ namazda qoş aytısıp, tağı da qariyağa qol beresiñ (X. Ergäliyev, Köbikşaşqan).” *Sabah namazında vedalaşıp yine ihtiyara elini uzatırsın.* KETS, XI/472.

Namazdıger [zat.] (1): 1. Keşke taman. *Akşama doğru.* KTSİ 476.

Namazdıger [zat.] (2): 2. Kün batar aldında oqılattın üşinşi namaz mezgili. *Gün batmadan evvel kılınan üçüncü namaz zamanı; ikindi namazı.* “Namazdıgermen aqşamnıñ arasında.” *İkindiyle akşam arasında.* KTS, 476.

Namazşam [zat.]: Keşki namaz waqıtı, aqşam. *Akşam namazı zamanı, akşam.* KTS, 476.

Näpil [zat. diniy.]: Parız etilgen giybadattan, mindetten tıs, qosımşa. *Farz edilen ibadetten, yükümlülükten ayrı, ek olarak; nafil.* “Nepil tügil namazı bări jelge ketedi (Abay, Tol. jin.).” *Nafil bir yana namazı hepsi gider boşuna.* KETS, XI/514.

Namaz oquwşı [diniy.]: Namazxan adam, Allağa qulşılıq etip, musulmannıñ bes parızınıñ biri retindegi namazdı orındawşı kisi. *Namazhan kişi, Allah'a ibadet edip müslümanlığın beş farzından biri sayılan namazı yerine getiren insan.* “Köziñ künde köredi namaz oquwşı, oraza tutuwşılardıñ ne xalette ekendikterin, oğan дәlel kerek emes (Abay, Tol. jin.).” *Gözün her gün görür namaz kılan, oruç tutanların ne halde olduklarını, ona delil lazım değil.* KETS, XI/657.

Namaz oqıdı [diniy.]: Allağa qulşılıq etip, musulmanğa parız etilgen giybadatın tәrtibi, rәsimi boyınşa orındadı. *Allah'a kulluk edip müslümana farz edilen ibadeti nizamına uygun olarak yerine getirdi; namaz kıldı.* “Ğılımsız oqığan namaz, tutqan oraza, qılğan xaj eşbir giybadat ornına barmaydı (Abay, Şıǵ.).” *İlimsiz kılınan namaz, tutulan oruç, gidilen hac hiçbir ibadet yerine geçmez.* KETS, XI/660.

Oraza ayt namazı [diniy.]: Ramazan ayı bitken künniñ ertesinde oqılatın namaz. *Ramazan ayının bittiği günün ertesinde kılınan namaz (ramazan bayramı namazı).* “Ramazan ayı bitken künniñ erteñine oraza ayt namazı oqıladı (Ana Tili, 26.04.1990, 6).” *Ramazan ayının bittiği günün ertesinde bayram namazı kılınır.* KETS, XVI/455.

Pamdat [zat. ar. diniy.]: Tañ namazı, pandat. *Sabah namazı.* ““Namaz tağılımında” täwligine bes ret oqılatın namazdıñ attarı: tañ namazı (hampap), tüski namaz, besin (tüsten keyingi) namazı, keşki namaz (mağrib), tüngi namaz da keltirilgen (Egem. Qazaqst., 14.02.1991, 6).” *“Namaz taliminde” günde beş defa kılınan namaz adları: sabah namazı, öğlen namazı, ikindi namazı, akşam namazı, yatsı namazı olarak verilmiştir.* KETS, XVI/469.

Pandat [zat. diniy.]: Tañ namazı. *Sabah namazı.* KETS, XII/293.

Rakağat [ar.] [zat. diniy.]: Rākāğat. *Rekāt.* KETS, XII/444.

Raqagat [zat. diniy.]: Rākāğat. *Rekāt.* KETS, XII/445.

Raqat [zat. diniy.]: Rākāğat. *Rekāt.* KETS, XII/446.

Räkäğat [ar.] [zat. diniy.]: Namaz oqıganda öteletin dinniñ şartı, qulşılıq etüwşiniñ mañdayın jerge (säjdağa) tiygizüwi arqılı otırıp-turuwdı qaytalaw mindeti. *Namaz kılarken yerine getirilen dinin şartı, ibadet edenin alnının secdeye değmesi sonrası oturup-kalkıp tekrarlama zorunluluğu; rekât.* “Marxuma däretin alıp, eki räkäğat namaz oqıp bolğan soñ, Alla tağalağa jalbarındı (Qaz. Erteg.).” *Merhuma abdestini alıp, iki rekât namaz kıldıktan sonra Allah Teâlâ’ya yalvardı.* KETS, XII/455.

Rukuğ etüw: *Rükû kılmak, (namazda) ayaktayken sırt yere paralel olacak şekilde eğilmek.* KKKM, Baqara süresi 6/43.

Rüküğ kıluw: *(Namaz kılmak için) rükûya eğilmek.* KKKM, Mäyda süresi 116/55.

Ruquğ [ar.] [zat. diniy.]: Namaz oqıganda eñkeyip tize buzuw. *Namaz kılarken eğilip diz çökmek; rükû.* “Ruquğ bas urmaq –aldında quda xazirge uqsas, ol da işaret (Abay, Tol. jin.).” *Rükû baş eğmektir – Allah’ın önündeymiş gibi, o da işarettir.* KETS, XII/502.

Rüquğa baruw: *Namazda belli esaslara göre öne doğru eğilme.* KKKM, Mürsalat süresi 580/48.

Säjde [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Namaz oqıp turğan adamnıñ tizeleri, alağanı, murnı men mañdayı jerge tiygizilip, “Subxanä Răbbilyäl ağla” dep iştey aytuw arqılı namazdıñ är räkätında, rukuh (bel bügüw) pen otırıstıñ arasında orındalatın Allağa täjim etüw qiymıl işaretı. *Namaz kılan insanın dizleri, avuç içi, burnu ile alnını yere değdirip "Sübhâne Rabbiye'l a'lâ" deyip namazın her rekâtında, rükû (bel бүкme) ile oturuşun arasında yerleşmiş Allah'a hürmet etme hareketi.* “Säjdeler – äweli jerden jaralğanına ıqrarı, ekinşisine qaytpağınına ıqrarı, bas kötermek jäne tirilip, suraw bermegine ıqrarınıñ işaretı (Abay, Tol. jin.).” *Secdeler – evveli topraktan yaratıldığına, ikincisi toprağa döneceğine, secdeden başını kaldırmak dirilip, suale cevap vereceğine işarettir.* KETS, XIII/73.

Säjde [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Qudayğa qulşılıq etip, namaz oqıganda jerge jayılatın jayma mata; jaynamaz. *Allah’a ibadet edip namaz kılarken yere yayılan şey, seccade.* “Aqşam namazın tamam qılğan kempir säjdesin jiyar-jiymastan burqılday jöneldi (M. Xasenov, Tulpar.).” *Akşam namazını tamamlayan yaşlı kadın seccadesini toplar toplamaz konuşmaya başladı.* KETS, XIII/73.

Säjdege basın saldı [diniy.]: Namaz oqıp, säjde jasadı. *Namaz kılıp secde etti.* “Qubılağa qaray bas qoyıp, minajat aytıp Allağa, sdege basın saladı (Qız Jibek).” *Kibleye doğru secde edip, münacaat edip Allah’a, secdeye koyar başını.* KETS, XIII/74.

Säjde etti [diniy.] (1): a) Namazda säjdege bardı, säjdege bas urdı. *Namazda secdeye vardı, secdeye baş eğdi.* “Basında säjde etken jürüp, jüre-jüre tanıgandığı...” *Başında secde ediyordu, zamanla tanıdığı...* KETS, XIII/74.

Säjdege bardı [diniy.]: Namazdın Allağa täjim etüw işaretin orındadı. *Namazın Allah'a baş eğerek hürmet etme hareketini yerine getirdi; secdeye vardı.* “Säjdege barganda äweli tizelerdi, keyin qoldardı, sosın murındı, odan keyin mañdaylı jerge qoyu kerek (İslam Ensikl.).” *Secdeye varınca önce dizleri, sonra elleri, sonra burnu, ondan sonra alnı yere koymak lazım.* KETS, XIII/74.

Säjdege basın urdı [qoydı, tiygizdi] [diniy.]: Qudayğa qulşılıq etip, namaz oqıdı. *Allah'a ibadet edip namaz kıldı; secdeye baş koydu.* “Meşitke tolğan jandar uzaq otırısı, qayta-qayta säjdege bas urıp, supılar tasbik tartısı (X. Esenjanov, Tar kezeñ).” *Camiye toplanan insanlar uzun bir süre oturdular, tekrar tekrar secdeye baş koyup, sofular tesbih çekti.* KETS, XIII/74.

Säjdege jattı [diniy.]: Basın jerge urıp, Allağa tagzım jasap jatıp odan tilek tiledi. *Başını yere eğip Allah'a hürmet edip ondan dilek diledi.* “Atalıqtay aqsaqal Allasına siyınıp, tilegi mülde qiyılıp, Säjdede jatıp zarlandı (Duwlat Babatayulı, Zamana.).” *Atalık gibi aksakal Allah'ına sığınıp, dilediği hiç olmayıp, secdeye yatıp ağıladı.* KETS, XIII/74.

Säjde qıldı [diniy.]: Qudayğa qulşılıq etip, namaz oqıdı, säjdege bardı. *Allah'a ibadet edip namaz kıldı, secdeye vardı.* “Säjde qılğanda eki alağanın mañday, murın, eki ayağınıñ basın eki tizesin jerge qoyıp säjde qılmaq (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Secdeye vardığında iki avucunu, burnunu, iki ayağının ucunu, iki dizini yere koyup secde eder.* KETS, XIII /74 - KKKM, Nisa süresi 94/102.

Säjde qılğan: 1. *Namaz kılan.* KKKM, Zümär süresi 458/9.

Sälät [ar.] [zat. diniy. eski kit.]: Namaz giybadatı, besin namazı. *Namaz ibadeti.* “Bügingidey merkele, saltanatı küni sälätqa engen, qımbat şapan, jasıl säldeli

dindar musulman atawlı qulaqtan şımırday kirip, süyek balqıtqan äwezdi ünnen soñ, tåkpirde turğan betteri ekpettey jıgıluwğa şağın qalğan (M. Mağawın, Alasapıran).” *Bugünkü gibi şanlı, görkemli günde namaza duran, pahalı kaftan, yeşil sarıklı dindar Müslümanlar kulaktan ürperterek girip, kemiğine işleyen ahenkli sestten sonra, tekbirde duranlar yüzüstü düşmek üzereydiler.* KETS, XIII/79.

Sälät-äz-zuxr [ar.] [zat. diniy. eski kit.]: Säske, besin namazı. *Kuşluk vakti, ögle namazı.* KETS, XIII/79.

Sälem 1 [ar.] [zat.]: 3. [diniy.] Aldımen oñ iyıǵına basın burıp, sonan soñ sol iyıǵına burılıp, “Assalamawmağaleyküm wa raxmatullax” dep aytıp, namaz soñında orındalatın tın qıymıl işarat. *Önce sağ, sonra sol omzuna başını çevirip "esselâmu aleyküm ve rahmetullâh" deyip namaz sonunda yapılan son hareket; selam.* “Namazda: türgep turğanda –sâjde ornına, rükûhta –ayaqtarğa, otırğanda –aldına, sälemde –iyıqtardıñ bastarına qaraw sawaptı (İslam Entsikl.).” *Namazda: ayakta dururken –secde yerine, rükûdayken –ayaklara, oturduğunda –önüne, selam verdiğinde omuzların ucuna bakmak sevaptır.* KETS, XIII/80.

Sälem berdi: v) [diniy.] Periştelerge sälem berip, namazdıñ soñǵı qıymıl işaratın orındadı. *Meleklerge selam verip namazın son hareketini yaptı; selam verdi.* KETS, XIII/81.

Sähw säjdesi [diniy.]: Namaz parızınıñ ne väjıpteriniñ birewi keşiktirilgende nemese bir väjip tärk etilgende namazı buzılmaw üşin jasalatın säjde. *Namaz farzının veya vaciplerinin biri geciktirildiğinde veya bir vacip terk edildiğinde namazın bozulmaması için yapılan secde; sehiv secdesi.* “Biraq ta janaza namazında sähw säjde jasalmaydı (“Egemen Qazaqstan”).” *Fakat cenaze namazında sehiv secdesi yapılmaz.* KETS, XIII/108.

Sündet 2 [zat.] (2): 2. [diniy.] Sünnet namaz. *Sünnet namazı.* “Ornının köterildi, sündettiñ soñǵı qayırmasın kübirlep qaytaladı (D. Dosjanov, Jibek.).” *Yerinden kalktı, son sünneti fısıldayarak tekrarladı.* KETS, XIII/425.

Tañ namazı: *Sabah namazı.* KKKM, Nur süresi 356/58.

Tan namazın oquw: *Sabah namazı kılmak.* KKKM, İsra süresi 289/78.

Tarawıq [ar.] [zat. diniy.]: Oaza vaqtında keşki namazdan keyin oqılacaq ayat, namaz. *Oruç zamanında yatsı namazından sonra kılınan namaz; teravih.* “Xatım keşke, tarawıq atalacaq namazda oqılacaq (S. Muqanov, Meniñ mekt.).” *Hatim, akşam, teravih denən namazda okunur.* KETS, XIII/734.

Täyem [zat. diniy.]: Şariğat zañı boyınşa suwsız jerde alaqandı jerge tiygizip, topıraqpen bet sipay dagdısı. *Şariat hukukuna göre susuz yerde avuç içini yere değıdirip toprak ile yüz sıvazlama âdeti; teyemmüm.* “Topıraqpen täyem soğıp, namazğa otırdı (Aqışev).” *Toprakla teyemmüm alıp, namaza oturdu.* KTS, 624.

Täyammüm soğıw: *Teyemmüm etmek.* KKKM, Mäyda süresi 107/6.

Säjdege bası tiydi [diniy.]: Qulşılıq etti; namazğa jıgıldı. *İbadet etti, namaza düştü; secdeye bası değıdi.* “Jası alıpça jaqındağanda bası säjdege tiydi (Awızeki).” *Yaşı altmışa yaklaştığında bası secdeye değıdi.* KETS, XIV/175.

Tüski namaz: *İkindi namazı.* KKKM, Rum süresi 405/18.

İlk İslami Eserler:

Adaqın kıl- 1. *Namazı tam erkânı ile yerine getirmek.* TİEM 73, 2v/3; RKT, 28/45b1; **Adaqın qılığlı** *Namaz kılan, eda eden.* RKT, 27/5b3; **Adaqın tur-**1. *Ayakta durmak, kıyam etmek.* TİEM 73, 71r/4; RKT, 34/84b1; **Adaqın turğan** 1. *Namaz kılan.* RKT, 34/84a3; **Aqın namaz** *Cuma namazı.* KB, 3239; **Arığ** 18. *Abdestli.* TİEM 73, 396v/2, AH, 111; **Arığ tupraqqa uğra-** *Temiz toprakla teyemmüm etmek.* TİEM 73, 80v/9; **Arın-**1. *Temizlenmek, arınmak.* TİEM 73, 232r/2, KB 3522; **Başlığın yun-** *Boy abdesti almak, yıkanmak (dinen temizlenmek, cünüplükten kurtulmak).* TİEM 73, 63v/8; **Bëş namaz** *Beş vakit namaz.* RKT, 31/30a3; **Bi-namaz** *Bî-namaz, namazsız, beynamaz.* AH, 400; **Cünüb (<A.)** *Dine göre temiz sayılmayan krş. cünüp.* TİEM 73, 80v/7; **Cünüb (<F.)** *Cünüp, dinen temiz olmayan.* RKT, 26/18b1; **Ekki qat bol-** *(Namaz kılmak için) rükûa eğilmek.* TİEM 73, 87v/2; **Fariza namaz qıl-** *Farz namazı kılmak.* KB, 3239; **İkindü vaqti** *İkindi namazı.* TİEM 73, 448v/8; **Ka‘bâni qıblâ qıl-** *Kâbe’yi kible tayin etmek.* TİEM 73, 187v/5; **Qıblâ/e (<A.)** *Kible krş. qıbla.* TİEM 73, 17v/5; **Qısqa tut-** *Kısaltmak, namazı tüm rükûlarıyla kılmamak.* TİEM 73, 70v/4; **Qop-** 2. *Namaz kılmak.* TİEM 73, 75r/8; RKT, 26/97a2; **Kün orta namâzı** *İkindi namazı.* TİEM 73, 295v/1; **Namâz (<F.)** 1. *Namaz.* TİEM 73, 422v/2; KB, 3277; AH, 400; **Namâz qıl-** 1. *Namaz kılmak.* TİEM 73, 328r/7; RKT, 26/69b1; KB, 4969;

Namāz ötä- *Namaz kılmak, namaz borcunu ödemek.* TİEM 73, 409r/4; **Namāzdın kısqa tut-** *Namazı kısaltmak.* **Qıyam qıl-** *Ayağa kalkmak, namazın bir rükünü yerine getirmek.* KB, 5443; TİEM 73, 70v/4; **Namāzlar üzä küdez-** *Namaz kılmak.* TİEM 73, 30r/3; **Namāznı adaqın tut-** *Namaz kılmak.* TİEM 73, 10r/4; **Ođaq tur-** *Uyanık olmak, teheccüd namazına kalkmak.* TİEM 73, 212r/3; **Ösäy Secde etmek.** TİEM 73, 419v/8; **Ruqu‘ qıl-** *Namazda belli esaslara göre öne doğru eğilme.* TİEM 73, 432r/4; **Ruqu‘ tur-** *Namazda belli esaslara göre öne doğru eğilme.* TİEM 73, 244v/2; **Rükū‘ qıl-** *Secde etmek.* RKT, 34/56a1; **Sä/ecdä/e (<A.) Secde.** RKT, 37/80b3; **Sä/ecdä/e qıl-** *Secde etmek, secdeye kapılmak.* TİEM 73, 244v/2; RKT, 26/69a2; **Sücüd qıl-** *Secde etmek.* TİEM 73, 248v/4; **Tañ namāzı Sabah namazı.** TİEM 73, 260v/8; **Tañ atarda oqı-** *Sabah namazı kılmak.* TİEM 73, 212r/2; **Tañda oqı-** *Sabah namazı kılmak.* TİEM 73, 212r/2; **Tañ namazı qıl-** *Sabah namazı kılmak.* KB, 3287; **Tañrıqa yükün-** *Allah’a secde etmek.* TİEM 73, 265r/5; **Tä/esbîh qıl-** 2. *Namaz kılmak.* RKT, 31/7b1; **Teyemmüm qıl-** *Teyemmüm etmek.* RKT, 26/19a3; **Uçañur qıl-** *Rükû kılmak, (namazda) ayaktaiken sırt yere paralel olacak şekilde eğilmek.* TİEM 73, 6r/5; **Yatğu namazı Yatsı namazı.** TİEM 73, 260v/9; KB 3287; **Yu-** *Yıkamak, abdest almak.* TİEM 73, 80v/5; RKT, 27/21a1; KB, 1115; AH, 230; **Yun-** *Abdest almak.* KB, 5661; **Yunğu hal Cünup.** TİEM 73, 80v/7; **Yükün-** *Secde etmek.* TİEM 73, 265r/5; RKT, 30/22a3; KB, 582; AH, 148.

Kazakçada namaz ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde Farsça *nemāz*’ın Kazakçada korunduğu görülmektedir. Bu ibadeti yerine getirmeyi ifade etmek için Türkiye Türkçesinde “namaz”ın ardından *kıl-*; Kazakçada ise *oqı-* kullanılmaktadır. İlk İslami eserlerde örneğin “sabah namazı kılmak” deyiminin *tañ namazı qıl-* ve *tañ atarda oqı-* şeklinde tanıklanması; her iki yardımcı fiilin de sözü edilen anlamı vermede kullanıldığını göstermektedir. *Namazğa turuw* “namaza durmak”, namaz ibadetini ifa etmek için Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazakçada yaygınlık kazanmış bir diğer deyim olarak yer almaktadır.

Kazakçada namaz vakitlerine işaret eden kelime ve ibarelerin çeşitlilik göstermesi ve ilk İslami eserlerde dahi tanıklanmamış kimi Farsça örneklerle rastlanması belirtilmesi gereken bir diğer husustur. Sabah namazı *bamdat/pamdat/pandat/pamdat namazı*, *tañ namaz*, *tañ namazı*; öğle namazı *besin namaz/besin namazı*, *sälät-üz-zuxr*; ikindi namazı *ekindi/ekindi namazı*, *namazdıger*, *tüski namaz*; akşam namazı *aqşam/aqşam*

namazı, *namazşam* ve yatsı namazı *jasiğ/jasiyıq/jasix*, *quptan/qutpan/quptan namaz*, *magrib* kelime ve ibareleriyle ifade edilmektedir. Steingass'ta “şafak vakti” olarak açıklanan *bām-dād*, “uzanmak, yatmak” anlamlarının verildiği *khuftān* ve “öğle namazı” karşılığındaki *peshīn* kelimeleri (Steingass, 2011: 336, 856, 268); Kazakçada geçirdikleri fonetik değişikliklerle *bamdat/pamdat/pandat*; *quptan/qutpan* ve *besin namaz/besin namazı* biçimlerinde tanıklanan çarpıcı örnekler olarak dikkat çekmektedir. *Namazdıger* ve *namazşam* tamlamaları da Farsçadan ödünçlenmiş ve ilk İslami eserlerde izine rastlanmayan farklı yapılardır. Benzer bir kullanıma *jaynamaz* “seccade” örneğinde de rastlanır. Farsça *nemāz* yaygın olmakla birlikte Arapça *salāt*'ın da bazı örneklerde “namaz” karşılığında yer aldığı görülmektedir. Yatsı namazı için kullanılan ve *jasiğ/jasiyıq/jasix* varyasyonlarında görülen kelime; KETS'de Arapça جشق kökeni ile verilmiştir (KETS: VI, 161). Farz namazları dışında *ayt namaz*, *janaza/janaza namaz/janaza namazı*, *juma/juma namaz*, *ayt namazı*, *oraza ayt namazı*, *tarawıq*, *qutba/qutpa*, *istixara*, *nāpil*, *sündet* gibi diğer namaz çeşitlerindeki adlandırmalarda, bazı fonetik değişiklikler dışında, büyük farklılıkların gözlemlenmediği söylenebilir.

Farsça *āb* “su” ve *dest* “el” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen ve Arapçada “güzellik ve temizlik” manasını taşıyan *vudû* ile ifade edilen abdest (DKS, 3); namazın şartlarından birisi olarak kabul edildiğinden bu başlık altında ele alınmıştır. Kazakçada bu kavram alanını yine başka bir Arapça kelime olan *ṭahāret* yani *dāret*⁴¹ karşılamaktadır. *Dāret*, kimi zaman kendisinden sonra aldığı *al-* yardımcı fiiliyle *dāret al-*; kimi zaman ise {+LA-} isimden fiil ve {-n-} fiilden fiil yapım ekinin birbirine müteakip gelişiyile *dāretten-* biçimlerinde Kazakçada tanıklanmaktadır. İlk İslami eserlerde *yu-/yun-* formlarının Kazakçada *juwin-* olarak korunması, dinî söz varlığındaki Türkçe kelimelere örnek teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir. Boyabdesti *boydāret* şeklindeki paralel bir oluşumla karşılandığı gibi; bazı örneklerde *gusıl/qusıl* yani Arapça *gusl* kelimesine de rastlanır. Suyu temin etme veya kullanma imkânının bulunmadığı durumlarda büyük ve küçük hükmî kirliliği (hades) gidermek amacıyla iki eli temiz toprak veya yer cinsinden sayılan bir maddeye sürerek yüzü ve iki kolu mesh etmekten ibaret hükmî temizlik olarak tanımlanan “teyemmüm”; (TDVİA, “Teyemmüm” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.09,

⁴¹ Kelimenin Kazakçadaki anlamları için bkz.: (Mamırbekova, 2017: 165).

<https://islamansiklopedisi.org.tr.>) Kazakçada *dembe/dembi/täyem/täyammüm* biçimlerinde geçmektedir. İlk İslami eserlerde *teyemmüm qıl-* olarak tanıklanan Türkiye Türkçesindeki karşılığıyla “teyemmüm et-” deymi; Kazakçada *soq-* ve *qaq-* fiilleri aracılığıyla sağlanmaktadır.

“Namaz” ile ilgili kavram alanı için ilk İslami eserlerdeki örnekler incelendiğinde Kazakçada korunmaya devam eden Arap ve Fars kökenli kelimeler dışında; özellikle namaz rükünleriyle ilgili kelimelerde ödünçlenen anlamın Türkçe kelimelerle tasvirî bir şekilde vermeye çalışıldığı *yükün-* “secde etmek”, *ekki qat bol-* “rükûa eğilmek”, *uçañur qıl-* “rükû kılmak”, *adaqın tur-* “kıyam etmek” gibi örnekler dikkat çekicidir. Kazakçada ise sözü edilen rükünler *rukuğ, säjde, iqamat, qiyraät* gibi ödünçlenmiş kelimelerle ifade edilmektedir. İlk İslami eserlerde aynı tasvirî anlatım *adaqın kıl-* “namaz kılmak” ve *arığ tupraqqa uğra-* “temiz toprakla teyemmüm etmek” gibi ibarelerde de bulunmaktadır. Bu örnekler, Türkçenin ifade zenginliğini bir kez daha gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir.

2.2.2. Oruç ile İlgili Kelime ve İbareler

İslam’ın beş şartından biri olan “oruç”; Arapça *savm/sıyâm*, Farsça *rûze* kelimelerinin karşılığında kullanılmaktadır (Parlatır, 2017: 548). Dinî literatürde bu kelime; tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar şeran belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmayı ifade eden bir ibadet olarak tanımlanır (TDVİA, “Oruç” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.09, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). *Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İbadet ile İlgili Kelime ve İbareler* genel başlığında yer alan 462 madde başının 34’ü oruçla ilgilidir. Oruca ad olan kelimeler, oruç tutmak, oruç rükünleri, ramazan vb.; bu başlık altında ele alınan madde başlarıdır.

Kazakça:

Awzı aşıq: a) [diniy.] Oraz ustamağan. *Oruç tutmayan.* “Kempiriñizdiñ ğana awzı aşıq oraza ustamağan eken (Qaz. Ädeb.).” *Sadece yaşlı kadın niyetli değil, oruç tutmamış.* KETS, I/186.

Awzı berik: a) [diniy.] Awzı oraza, oraza ustağan. *Niyetli, oruç tutan.* “Eñkeygen şal, eñbektegen balağa deyin awzı berik (Q. Tayşıqov, Okt. Uşqını).” *Emekleyen çocuktan eğilen ihtiyara kadar herkes oruçlu.* KETS, II/186.

Awız oraza: Awız bekitken, oraza ustağan. *Ağız kapatan, oruç tutan.* KTS, 57.

Awız aştı [diniy.]: Oaza kezinde keşki waqıtta tamaq işti. *Oruçken iftar vakti yemek yedi; oruç açtı.* KTS, 57.

Awız bekitti [diniy.]: Otız kün orazada kündiz tamaq işpedi, oraza ustadı. *Otuz gün oruçta gündüz yemek yemedi, oruç tuttu.* “İslam dinine den qoyğan bul elde eñkeygen kări, eñbektegen balağa deyin awız bekitedi (“Jas Türkistan”).” *İslam dinine önem veren bu ülkede eğilen ihtiyardan, emekleyen çocuğa kadar herkes oruç tutar.* KETS, II/198.

Awızaşar [zat. diniy.] (1): 1. Oaza ustağan adamnıñ keşki tamaq işer mezgili. *Oruç tutan insanın iftar vakti.* “Awızaşar kezinde bir awılğa kelip jettik.” *İftar vaktinde bir köye ulaştık.* KETS, II/207.

Awızaşar [zat. diniy.] (2): 2. Oaza ustaw kezindeki awız aşuwğa arnalğan tamaq, as. *Oruç tutma zamanında iftar için hazırlanan yemek, aş.* “Wa, bärekelidi, qatın bayğus awızaşarın äzirlep qoyğan eken göy (Q. Tayşıqov, Okt. Uşqımı).” *Vay, aferin, zavallı kadın iftarını hazırlamış ya.* KETS, II/207.

Awız aştı [diniy.]: Oaza künderi awızaşarın işti. *Oruç günleri iftarını açtı; oruç açtı.* “Qayın atasınıñ awızaşqanın tospay, vädeli künnen burın kelgenine quwanıp, jas balaşa köñili alıp-uşıp baradı (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter).” *Kayınpederinin oruç açmasını beklemeyip, söz verilmiş günden önce geldiğine mutlu olup küçük çocuk gibi seviniyor.* KETS, II/251.

Orazasın aştı: a) [diniy.] Awzın aştı. *Oruç açtı.* “Mezgil bolğanın asığa kütip, qara torsiqtı şayqap-şayqap qımız quyıp, orazasın aştı (S. Omarov, Qiyır jol).” *Vaktin gelmesini aceleyle bekleyip, siyah matarayı salaya salaya kımız koyup (doldurup), orucunu açtı.* KTS, 255.

Aşuwra [ar.] [zat. diniy.]: İslam dini boyınşa Muxarram ayınıñ alğaşqı on künindeki awız bekitüw, oraza ustaw räsimi. *İslam dininde Muharrem ayının ilk on günü niyetli olma, oruç tutma; aşure orucu.* “Ramazan ayındağı oraza ustaw parızı bekigennen keyin aşuwra eriktilikke aynaldı (İslam entsıkl.).” *Ramazan ayındaki oruç tutma farzı yerine getirildikten sonra aşure orucu serbest/isteğe bağı oldu.* KETS, II/276.

Awzı berik [diniy.]: Otız kün boyı kündiz tamaq işpey oraza ustağan. *Otuz gün boyunca gündüz yemek yemeden oruç tutan.* “Kün batıp, azan ayılıp, awzı berikter tuz jalap, dastarqanğa jağalay otırıp, japırlap jatqan mezgil – Satannıñ kütkeni (I. Jansügirov, Şıg.).” *Güneş batıp, ezan okunup, oruçlu olanlar tuz yalayıp, sofra başına oturup toplandıği vakit – Satan’ın beklediği.* KETS, III/284.

Jarapazan [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Oaza ayında awıl aralap, sıy-sıyapat, sadaqalar jiynap jürüp aytatın salt öleni; turmıs-salt jırlarınıñ dinge baylanıstı türü. *Ramazan ayında sokak sokak- köy köy gezip hediye, sadaka toplayıp söylenen geleneksel mâni; yaşamış anane şiirlerinin dine ilgili türü.* “Jarapazan “ramazan” degen sözden şıqqan. Oaza waqıtında balalar, bozbalalar tünde üydin tusında turıp, jarapazan ölenin aytadı (A. Baytursınov, Şıg.).” *Jarapazan (ramazan manisi) “ramazan” denilen sözden türemiştir. Oruç/ramazan zamanında çocuklar, gençler gece evin ilerisinde durup ramazan mânileri söylerler.* KETS, VI/78.

Jarapazan aytqızdı [diniy.]: Oaza ayında awıl aralatıp, jarapazan öleñderin ayttırdı. *Ramazan ayında sokak sokak gezip ramazan mânilerini okudu.* “Turmıs naşarlap, lajsızdıqqa uşırağan şağında Suwdır Axmet eñbek etüwdiñ ornına balasına jarapazan aytqızıp, är üyden tilenip alğan bir uwıs tarımen küneltedi (Ä. Nurpeyisov, Şıg.).” *Yaşamı kötüleşip çaresizliğe düştüğü zaman Suvdır Ahmet çalışmak yerine çocuğuna jarapazan (ramazan manisi) söylettirip her evden dilenerek aldıği bir avuç darı ile yaşadı.* KETS, VI/78.

Jarapazanşı [zat.]: 1. [diniy.] Jarapazan aytıp, awıl aralawşı. *Ramazan mânisi okuyup, köy gezici.* “Jarapazanşılar jiynaldı (Awızeki).” *Jarapazancılar (ramazan mânicileri) toplandı.* KETS, VI/78.

İftar [zat. diniy.]: Awızaşar, musılman dininde ramazan ayının orazasın ustağan adamdardıñ awızaşarına arnayı dayın-dalatın as. *İftar, İslam dininde ramazan ayının orucunu tutan insanların iftarı için hazırlanan yemek.* “Biyılığı iftardı 5 qaraşada AQŞ memlekettik xatşısı Kolin Pawell ötkizdi (“Türkistan”).” *Bu seneki iftarı 5 Kasımda ABD devlet sekreteri Colin Powell verdi/düzenledi.* KETS, VII/388.

İftar berdi [diniy.]: Ramazan ayında oraza ustağan adamğa awızaşar jasadı. *Ramazan ayında oruç tutan kişiye iftar verdi.* “Bir ökiniştisi, pälän ministr öz mekemesinde iftar beripti degen jağımdı jañalıqtı estı alamadıq (“Türkistan”).” *Üzücü olan, filanca bakan kendi kurumunda iftar vermiş diye bir hoş haberi işitemedik.* KETS, VII/388.

Oraza [ir.] [zat.] diniy.] (1): 1. Musılmandar küntizbesi boyınşa, toğızınşı ay esebine tura keletin, qasiyetti sanalatın ramazan ayı. *İslami takvime göre dokuzuncu ay hesabına doğru gelen, kutsal kabul edilen ramazan ayı.* “Biyılğı oraza ayında osı termos tipti raxat boldı (T. Nurmağambetov, Qoş bol.).” *Bu seneki ramazan ayında bu termos çok iyi oldu.* KETS, XI/715.

Oraza [ir.] [zat.] diniy.] (2): 2. Ramazan kirisimen osı ay boyı täwliktiñ kündizgi waqtında awız bekitilip, kün şıqqannan kün batqanğa deyin as-suw işüwge bolmaytın, islam dininiñ bes parızdın biri retindey ğıybadat. *Ramazanın girişi ile o ay boyu bir günün gündüz vaktinde ağız kapatıp (oruç tutup) gün doğumundan batana kadar yemek yenmeyen su içilmeyen İslam dininin beş farzından biri olan ibadet.* “Oraza дәl bir ayğa sozıladı (Ä.Şäripov, Qapasta).” *Oruç tam bir ay sürecektir.* KETS, XI/715.

Oraza [ir.] [zat.] diniy.] (3): 3. Bes parızğa kirmeytin musılman adamnıñ tañ atısınan keş batısına deyin as-suw işpey awız bekitüwi retindegi sünnet, väjip ğıybadat türi. *Beş farza girmeyen, müslüman insanın gün doğumundan batısına kadar yemek yemeyip su içmeden ağız kapattığı (oruç tuttuğu) sünnet, vacip ibadet türü; oruç.* “Är düysenbi, beysenbide oraza tutqan boydaq adamnıñ sawabı mol boladı (“Raxmet samalı”).” *Her pazartesi, perşembe oruç tutan bekâr insanın sevabı bol/çok olur.* KETS, XI/715.

Oraza aşar [diniy.]: Awızaşar. *İftar.* KETS, XI/ 715.

Oraza tutuwşı [diniy.]: Oraza ustawşı, awız bekitüwşı adam. *Oruç tutan, ağız kapatan insan.* “Közin künde köredi namaz oquwşı, oraza tutuwşılardıñ ne xaläta ekendikterin, oğan дәlel kerek emes (Abay, Tol. jin.).” *Gözün her gün görür namaz kılan, oruç tutanların ne hâlde olduklarını, ona delil lazım değıl.* KETS, XI/715.

Oraza tuttu [ustadı] [diniy.]: Aız bekitti, diniy parızın ötedi. *Oruç tuttu, dini farzını ödedi (yerine getirdi).* KTS, 496.

Oraza ustaw: *Oruç tutmak.* KKKM, Axzap süresi 421/35.

Orazalı [sın. diniy.]: Oraz ustağan, musulmadıq parızın orındağan. *Oruç tutan, müslümanlık farzını yerine getiren.* “Eñbektimiz öler, orazamız qalar, qutılar dedi (Äbilğazı bahadür, Türik şejiresi).” *Eserimiz ölür, oruçlumuz kalır, kurtulur dedi.* KETS, XI/715.

Otız kün oraza [diniy.]: Otız kün boyu, kün şıqqannan batqanğa deyin as-suw işüwge bolmaytın diniy, bes parızdın biri. *Otuz gün boyunca gün doğumundan batımına kadar yemek yenmeyip su içilmeyen dini beş farzdan biri; otuz gün oruç.* “Otız kün oraza men bes parız namaz, Sırıqtay sırlı köñil sığın şıgar (O. Şorayaqov, Şayır).” *Otuz gün oruç ile beş vakit farz namaz, sırık gibi sırlı gönül kırılmıştır.* KETS, XII/51.

Ramadan [zat. diniy. söyl.]: Ramazan. *Ramazan.* KETS, XII/448.

Ramazan [ar.] [zat. diniy.]: Musılman qalendarının 9-şı ayının atı, diniy oraza ayı. İslami takvimin dokuzuncu ayının adı, dinî oruç ayı. KTS, 536.

Ramazan ayı [diniy.]: Diniy senim boyınşa Muxammed payğambarğa (ğ.s.) alğaş Quran ayattarı tüsirilip, payğambarlığı ayan bolğan, musulmandar erekşe qadirlep, oraza ustaytın ay. *Dinî inanışa göre Muhammed Peygamber'e ilk Kuran ayetlerinin indirilip peygamberliğinin ayan olduğu, müslümanların özel olarak hürmet edip oruç tuttuğu ay; ramazan ayı.* “Ramazan ayının qurmetine tarawıq namazıoqılıp, Quran xatım etiledi (QUE).” *Ramazan ayı hürmetine teravih namazı kılınıp, Kuran hatim edilir.* KETS, XII/ 448.

Ruza [zat. diniy.]: Oraz. *Oruç.* “Ruza, namaz, zeket, xaj talassız is, jaqsı bolsañ, jaqsı tut bärin tegis (Abay, Tol. jin.).” *Oruç, namaz, zekât, hac, münakaşasız iş, iyi isen, hoş tut hepsini eksiksiz.* KETS, XII/492.

Saqar 2 [ar.] [zat. diniy.]: Oraz kezinde tañ atpay işetin tamaq, saxar. *Oruç zamanı tan ağarmadan yenen yemek, sahur.* “Ol uzaq otırıp, saqar aldında tawıq şaqırğannan keyin, üyine qayttı (X. Esenjanov, Köp jıl.).” *O uzun zaman oturup, sahur öncesi horoz öttükten sonra, evine döndü.* KETS, XII/556.

Sawm [zat. diniy.]: İslam dinindeki oraza. *İslam dininde oruç; sawm.* “Mısalı, “giyd” ornına parışsa-türükşe “bayram”, “meyram”, “sawm” – parsışa “oraza” (“Qaz. Ädeb.”).” *Örneğin “giyd” yerine Farsça-Türkçe “bayram”, “meyram”; “sawm” – Farsça “oraza/oruç”* KETS, XIII/25.

Saxarşam [zat. diniy.]: Tañ säri, oraza kezindeki awızaşar aldındaki vaqıt. *Seher vakti, oruç zamanında iftardan önceki vakit; sahur vakti.* “Saxarşamnan attandı (Awızeki).” *Sahur vakti yol aldı.* KETS, XIII/46.

Säresi [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Oaza kezinde awzı berik adamnıñ tañ aldında işip-jeytin tamağı. *Oruç zamanı oruç tutan kişinin gün doğmadan önce yediği yemek; sahur.* “Ol säresi işip, tañ qılañ bere ıdısın jiynadı (Segizbaev).” *O sahur yapıp, tan yeri ağarırken bulaşıkları topladı.* KTS, 562.

Oaza tutqızuw [diniy.]: Oaza ustaw, awız bekittirüw. *Oruç tutturmak, ağız kapattırmak.* “Qunanbay oraza tutqızuw, dāwletti adamdarğa zeket töletüw siyaqtı din şartların özine bağınaştılarga küşpen taratpaq bolğan (S. Muqanov, Xalıq Murası).” *Qunanbay oruç tutturma, zengin insanlara zekāt verdirme gibi dinin şartlarını kendisine bağılı insanlara zorla yaymak istemiş.* KETS, XIV/447.

İlk İslami Eserler:

Ruze (F.) *Oruç.* KB, 3243; **Rüzä/e (<F.) tut-** *Oruç tutmak.* TİEM 73, 307v/6; RKT, 33/4b2; **Rüzä/e tutmaq ayı** *Ramazan ayı, Şaban ile Şevval ayları arasındaki ay.* TİEM 73, 21v/5.

Kazakçada oruç ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde Farsça *rūze*’nin *ruze*, *ruza*, *oraza* ve Arapça *sawm*’ın *sawm* biçiminde bu kavram alanını karşılamak için kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki “oruç tutmak” deyiimi Kazakçada, *oraza*’nın ardından gelen *tut-* ve *usta-* fiilleri ile ifade edilmektedir. *Awız bekit*⁴² ise sözü edilen anlamı veren Türkçe bir ibare olması açısından dikkat çekicidir. “Oruç tutan kişi”yi işaret eden *awzı berik*, *awzı oraza*, *oraza tutuwşı*, *orazalı* gibi örnekler de yukarıdaki “oruç tutmak” ile ilgili tanıklanan kelime ve ibarelerin türlü biçimlerde isimleşmiş hâlleridir. “Oruç tutmayan kişi” için kullanılan *awzı aşıq*; *awız bekit*-örneğindeki gibi Arapça ya da Farsça bir kelimeye ihtiyaç duyulmaksızın Türkçenin

⁴² Clauson, *bek*’in orijinal form olduğunu *berk*’in ise *bek*’ten genişlediğini ve her iki kelimenin de erken Uygur metinlerinden itibaren tanıklandığını ifade etmektedir (EDPT, 323).

imkânlarıyla oluşturulmuş bir yapı olması bakımından önem arz etmektedir. Arapçadan ödünçlenmiş *iftar* ile birlikte Farsça+Türkçe kurulumundaki *oraza aşar* ve Türkçe *awızaşar* da “oruç açma zamanı”nı karşılamaktadır. “Sabah olmadan önceki vakit, gecenin son üçte biri” anlamındaki Arapça *seher* ile aynı kökten gelen *sahur* (*sehûr*, *sühûr*) (TDVİA, “Sahur” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.10, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.); Kazakçada geçirdiği fonetik değişikliklerle *saqar*, *saxarşam*, *säresi* biçimlerinde korunmaktadır.⁴³

2.2.3. Hac ile İlgili Kelime ve İbareler

Arapçada “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” anlamlarına gelen hac; fıkıh terimi olarak Mekke’de bulunan Kâbe ve civarındaki kutsal olan özel yerleri, belirli vakti içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menasiki yerine getirmektir (DKS, 209). Çalışmada “ibadet” genel başlığında yer alan 462 madde başının 37’si hac ile ilgili kelime ve ibarelerden müteşekkildir. Beytullah/Kâbe, Mekke-i Mükerrreme, hac, hacı, bedel hacılık, umre, tavaf, ihram, zemzem suyu gibi kavramların Kazakçadaki karşılıkları sözü edilen kelime ve ibareleri oluşturmaktadır.

Kazakça:

Baytolla [ar.] [zat. diniy.]: Allanın, Qudaydın üyi. *Allah'ın, Hûda'nın evi; Beytullah.*

“Medine, senin jeriñ Meke me edi, Mübäräk payğambardıñ mekeni me edi? Baytolla bir Qudaydın üyi depti, Qatar tur Meke menen ekewleri (Däme Qız).”
Medine, senin yerin Mekke mi idi, mübarek peygamberin mekânı mı idi?
Beytullah bir tek Allah'ın evi demiş, beraber duruyor Mekke ile ikisi. KETS, II/606.

Baytulla [zat. diniy. söyl.]: Baytolla. *Beytullah.* KETS, II/606.

Bädel qajı [diniy.]: Basqa adam esebinen Mekkege barıp kelgen adam. *Başka bir kişinin hesabıyla Mekke'ye gidip gelen insan; bedel hacı.* KETS, III/154.

Bädel qajılıq [diniy.]: Basqa birewdiñ qajılıq şıǵının tügel öz moynına alǵan adamnıñ atınan baruwı. *Başka birinin hacılık görevini tamamıyla kendi üstüne alan kişinin onun adına gitmesi; bedel hacılık.* “Qazir de öz äkesiniñ nemese jaqın tuwıstarınıñ ornına bädel qajılıqqa barıp kelgen qazaq azamattarın

⁴³ *Sahur*’un Kazakçalaşmış formları için bkz.: (Mamırbekova, 2017: 509).

kezdestirüwge boladı (Qazaqstandağı İslam Dini).” *Şimdi de kendi babasının veya yakın akrabalarının yerine bedel hacılığa gidip gelen Kazak vatandaşlarına rastlamak mümkündür.* KETS, III/154.

Bädeldik [zat. diniy.]: Bädel qajılıq. *Bedel hacılık.* KETS, III/154.

Bäytolla [ar.] [zat. diniy.]: Mekkedegi Qağba meşitiniñ diniy atı. *Mekke'deki Kâbe camisinin dinî adı.* “Jıgılğandı turğızsañ, jılağandı uwatsañ, qisayğandı tüzetseñ, Täñiriniñ üyi bäytolla, Sultan iyem, qarsı aldında jasaptı (Şalkiyiz aqın//Aldaspan).” *Düşeni kaldırsan, ağlayanı avutsan, eğriyi düzeltsen, Tanrının evi Beytullah, Sultan sahibim, tam karşına getirmiş.* KETS, III/161.

Besinşi [san.]: Qajılıq ğıybadat, Mekkege qajılıqqa baruw. *Hacı olma ibadeti, Mekke'ye hac vazifesini yerine getirmek için gitme.* “Musılmandıqtıñ besinşi parızın ötegen qajılar sanı qazır Allah tağalağa mıñ da bir şükir, äldeneşe mıñğa jetti. Olardıñ bir qatarı Allanıñ rızalığı üşin, qoğamızdıñ sawıgıp, örkendewine şamaşarqınşa atsalısuwda (“Türkistan”).” *Müslümanlığın beşinci farzını yerine getiren hacıların sayısı Allah Teâlâ'ya binlerce şükürler olsun, birkaç bine ulaştı. Onları bir kısmı Allah rızası için toplumumuzun iyileşip, gelişmesine güçlerinin yettiğince destek vermekteler.* KETS, III/298.

Ğıybadat erejeleri: *Hac ibadeti, Hac ibadeti sırasında yapılması gerekenler.* KKKM, Baqara süresi 19/128.

Zämzäm 1 [zat.]: 1. [diniy.] Zämzäm suwı. *Zemzem suyu.* “Muxammed Qağba men zämzämdi qasiyetti dep esepewge, musılmandardıñ Mekkege barıp sadaqa berüwi paydalı dep jariyalawğa vâde beredi, al Äbu Süfıyan qurayıştardı uyımdastırıp, İslam dinine kirgizbekşi boladı (M. Toqjigitov, Quran tur.).” *Muhammed, Kâbe ile zemzemi kutsal saymaya, Müslümanların Mekke'ye gidip sadaka vermeleri gerektiğini duyuracağına söz verir; Ebu Süfyan ise Kureyşlilere İslamı kabul ettirmek ister.* KETS, VII/110.

Zämzäm qudıǵı [diniy.]: Mekkedegi zämzäm suwı bar qasiyetti qudıq. *Mekke'de zemzem suyu olan kutsal kuyu.* “Muxammed payğambardıñ (ğ.s.) atası Abdal-Muttalıb tús körıp zämzäm qudıǵınıñ ornın tawıp aladı (QUE).” *Muhammed peygamberin (s.a.v.) dedesi Abdülmuttalıb rüya görüp zemzem kuyusunun yerini bulur.* KETS, VII/110.

Zämzäm suwı [diniy.]: Diniy wağız boyınşa, Mekkedegi Qağba tasınıñ janındağı qudıqtan alınğan qasıyetti, kiyeli suw. *Dinî vaaze göre, Mekke'de Kâbe taşının yanında ki kuyudan alınan kutsal, mukaddes su.* “Äp-zämzämniñ suwınday, Awzınan şıqqan sözderi Sarı altınıñ buwınday (Qız Jibek).” *Zemzem suyu gibidir, ağızından çıkan sözleri sarı altın gibi güzeldir.* KETS, VII/110.

İxram [ar.] [zat. diniy] (1): 1. Uzaq saparğa –qajılıqqa nemese kişigirim saparğa-umrağa qol tapsıruwğa şıqqan adamniñ erekşe köñil küyi. *Uzak sefere -hacca-ya da küçük sefere -umreye- giden insanın özel gönül hâli.* “İxram küyine enüw üşin Allağa arnayı jalbarınuw sözi ayıladı. İxram küyinen şıguw sätinde bir uwıs şaş kesiledi (İslam Entsikl.).” *İhrama girmek için Allah'a yalvarma sözleri söylenir. İhran biçiminden çıkma anında bir avuç saç kesilir.* KETS, VII/389.

İxram [ar.] [zat. diniy] (2): 2. Qajılıqqa nemese umrağa bargan adamniñ kiyetin arnayı kiyimi. *Hac ya da umreye giden insanın giymesi gereken kıyafet; ihram.* “Bir waqıtta tipti iyıgındağı lıpa ixramğa aynalıp ketken eken deydi (Ä. Kekilbaev, Şıg. Jin.).” *Bir vakitte hatta omzundaki yıpranmış giysi ihrama dönüşmüş derler.* KETS, VII/389.

İxram bayladı: Qajılıqta kiyetin arnayı kiyimge orandı, ixram kiydi. *Hacılıkta giyilmesi gerekli giysiye kuşandı, ihram giydi.* “Mekkege kirer aldında qay orında ixram baylağanın bayan etti (M. Äwezov, Şıg.).” *Mekkeye girmeden önce hangi mekânda ihram giydiğini beyan etti.* KETS, VII/389.

İxramnan şıquw: *İhramdan çıkmak.* KKKM, Mäyda süresi 105/2.

Kağbe [zat. diniy. söyl.]: Qağba. *Kâbe.* KETS, VII/417.

Qağba [ar.] [zat. diniy.]: Alla tağalanıñ qudiretiliginiñ belgisi retindegi adamdargä jiberilgen musılmandardıñ Mekkedegi qasıyetti ornı. *Allahu Teâlâ'nın kudretinin göstergesi olarak insanlara gönderilen müslümanların Mekkedeki kutsal mekânı; Kâbe.* “Al keybir zerttewşiler onıñ Mıxrabı Mekkedegi qağbağa (qubılağa) qaratıp salınbağanın aňğarmağandıqtan, eskertkişti meşit dep, qatelesip jür (D. Dosjanov, Qum jutqan.).” *Bazı araştırmacılar ise onun mihrabının Mekke'deki Kâbeye (kibleye) dönük yapılmadığını fark etmedikleri için anıta/türbeye cami deyip yanıltıyorlar.* KETS, VIII/701.

Qaj [zat. diniy.]: Qajılıq (Mekkege barıp, Qudayğa qulşılıq etüw). *Hacılık (Mekke'ye gidip Allah'a ibadet etmek)*. “Ğılımsız oqıǵan namaz, tutqan oraza, qılǵan qaj eşbir ğıybadat ornına barmaydı (Abay, Tol. jin).” *İlimsiz kılınan namaz, tutulan oruç, gidilen hac, hiçbir ibadet yerine ulaşmaz*. KETS, VIII/721.

Qajı [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Mekkege barıp, Qudayğa qulşılıq etip, qajı ataǵın alıp qaytqan kisi (musılman); äji. *Mekke'ye gidip Allah'a ibadet edip "hacı" adını alıp dönen kişi (müslüman)*. “Atası Tastan Toqsanbay qajınıñ qoyın baqtı (İ. Salaxov, Kökşetaw).” *Dedesi Tastan Toqsanbay hacının koyununu güttü*. KETS, VIII/726.

Qajı [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Qajılıq (Qudayğa qulşılıq etüw üşin, qajı atanuw üşin Mekkege baruw isi). *Hacılık (Allah'a ibadet etmek için, hacı olmak için Mekke'ye gitme işi); hacı*. “Qartayǵan şaǵında Qarjanga dāwlet bitip, qajıǵa barǵan desedi (B. Toǵısbaev, Aldıñǵı).” *Yaşlandığında Karjan'a zenginleşip hacca gitmiş derler*. KETS, VIII/726.

Qajılıq [zat. diniy.] (1): 1. Qajı boluwşılıq, qajı atanuwşılıq. *Hacı olmak, hacı olarak adlandırılmak*. “Biraq äli de jurt qajı degenmen Baqañnıñ qajılıǵınan ğori baylıǵı basım bolıp jüredi (S. Seyfullin, Şıǵ.).” *Ama yine de halk hacı demesine raǵman Bakan'ın hacılıǵına nazaran zenginliǵı ön plana çıkıyor*. KETS, VIII/726.

Qajılıq [zat. diniy.] (2): 2. İslam ay küntizbesi boyınşa, Zülxidja ayında Allağa qulşılıq etüw işin Mekke-Mädinege barıp orındalatın musılmandardıñ bes parızınıñ biri. *İslami ay takvimine göre Zilhicce ayında Allah'a ibadet etmek için Mekke-Medineye gidip yerine getirilen müslümanlıǵın beş farzından biri; hacılık*. “Qajılıq – xaj jasaw – musılmannıñ bes parızınıñ biri (QUE).” *Hac – hacca gitmek – müslümanın beş farzından biri*. KETS, VIII/726.

Bädel qajılıq [diniy.]: Basqa birewdiñ qajılıq şıǵının tügel öz moynına alǵan adamnıñ atınan baruwı. *Başka birisinin hacılık masrafını tamamen kendi üstüne alan kişinin onun adına gitmesi; bedel hacılık*. KETS, VIII/726.

Qajılıq qurdı: Qajılıq etti, qajı boldı. *Hacılık etti, hacı oldu*. KTS, 354.

Qajılıqqa baruw [diniy.]: İslam dininiñ bes parızınıñ birewi. *İslam dininin beş farzından biri; hacca gitmek*. “İslam dininiñ bes parızı bar. Olar: iman etüw,

namaz oquw, qajılıqqa baruw, oraza ustaw, zeket berüw (Q. Äbilqayır, Tekes, 207).” *İslam dininin beş farzı var. Onlar: iman etmek, namaz kılmak, hacca gitmek, oruç tutmak, zekât vermek.* KETS, XVI/313.

Qajıǵa bargandar: *Hacı, hacca giden.* KKKM, Tawbe süresi 188/19.

Qiswa [ar.] [zat. diniy.]: Mekkedegi qasiyetti Qaǵbanıñ japqısı. *Mekkedeki kutsal Kâbe'nin örtüsü; kisve.* “Qiswanıñ joǵargı jaǵındaǵı 16 bölikten quralatın belbawlarǵa altın aralas kumis jippen Quran ayattarı jazılǵan. Qiswadaǵı jazuwlar “sülsam” dep ataladı (QUE).” *Kâbe örtüsünün (kisve) yukarı kısmındaki 16 parçadan oluǵan kemere altın yaldızlı sırmalarla Kuran ayetleri yazılmıştır. Kisvedeki yazılar “sülsam” diye adlandırılır.* KETS, IX/572.

Mekke 1 [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Muxammed payǵambar tuwılǵan, musılmandar qurban aytı bolar kezde qajılıq saparǵa barıp qaytatın Mekke qalasınıñ atınan qalıptasqan ataw. *Muhammed Peygamberin doğduǵu, müslümanların kurban bayramından önce hacca gidip döndüǵü Mekke şehriniñ adından yerleşmiş adlandırma.* “Anandı Mekkege üş ret arqalap barsañ da aq sütin aqtay almaysıñ (Maqal).” *Ananı Mekke'ye üç defa sırtında götürsen de ak sütünüñ hakkını ödeyemezsin.* KETS, XI/170.

Mükärram [sın. köne.]: 2. [diniy.] Mekke qalasınıñ teñewi. *Mekke şehriniñ eşsizliǵı; Mekke-i mükerreme; mükerrrem.* KETS, XI/383.

Mükärrama [sın. diniy.]: Mükärramnıñ äyel tektik türi. *Mükerrremiñ dişi türi; mükerreme.* KETS, XI/383.

Tawap [zat. diniy.]: Qulşılıq. *İbadet; tawaf.* KETS, XIV/39.

Tawap qıldı etti] (1): a) Qulşılıq etti, tabındı. *İbadet etti, tapındı.* “Mekkege barayın, payǵambardıñ qabırına tawap eteyin, - dedi qarındası (Mın bir tün).” *Mekke'ye gideyim, peygamberin kabrini tawaf edeyim, - dedi kız kardeşi.* KETS, XIV/39.

Tawäp [ar.] [zat. diniy.]: Qajılıq räsımderin atqaruwda Qaǵbanı aynaluw, kiyeli, qasiyetti sanap qurmet körsetüw äreketi. *Hacılık vazifesini yerine getirirken Kâbe'nin etrafında dönme, kutsal ve mübarek sayıp hürmet etme hareketi; tawaf.* “Tawäptı qajılıq rasimin tolıq atqarǵan kezende nemese dinge berilgendiktiñ belgisi retinde Mekke qalasınıñ turǵındarı men qonaqtarı kez kelgen waqıtta

orınday aladı (QUE).” *Tavafi hac vazifesini tamamıyla yerine getirdiğinde veya dindarlığın işareti olarak Mekke şehrinin sakinleri ile misafirleri herhangi bir vakitte yapabilir.* KETS, XIV/70.

Umra qajılıq [diniy.]: Kişi qajılıq (jıldın kez kelgen vaqtında orındalatın qajılıq). *Küçük hac (yılın herhangi bir zamanında yerine getirilen hacılık); umre.* KETS, XIV/663.

Xaj [zat. diniy. söyl.]: Qaj. *Hac.* “Ruza, namaz, zekat, xaj – talassız is. Jaqsı bolsañ, jaqsı tut bärin tegis (Abay, Şığ.).” *Oruç, namaz, zekât, hac – tartışmasız iş. İyi isen, iyi yap hepsini birden.* KETS, XV/144.

Xaj etüw: *Kâbe’yi dolaşmak, Kâbe’yi tavaf etmek.* KKKM, Baqara süresi 23/158.

İqıram [zat. diniy.]: Qajılardıñ Mekkedegi “äwliye” sanalatın qasıyetti jerine baruw jäne onda kiyetin kiyimi (jamılgışı). *Hacıların Mekke’de kutsal olarak kabul edilen yere gitmesi ve orada giydiği kıyafeti; ihram.* “Bir şıqpay ğarapatqa ıqıram baylap, Aqköñil baladağı taba almaspın (Şäñgırey aqın, Şığ.).” *Arafat’a çıkmadan ihram bağlayıp, iyi niyetli çocuğı da bulamam.* KETS, XV/647.

İlk İslami Eserler:

Ağırlıq ew Kâbe. TİEM 73, 79v/2; **Ämin känd Mekke.** TİEM 73, 445v/6; **Ärkli äw Kâbe.** TİEM 73, 244v/7; **Äw 2. Kâbe.** TİEM 73, 244v/2; **Äwkä uğra- Kâbe’ye gitmek.** TİEM 73, 18v/5; **Äwnüñ hac qıl- Kâbe’yi haccetmek.** TİEM 73, 47v/1; **Hac Hac.** KB, 3982; **Hac işläri** *Hac ibadeti, Hac ibadeti sırasında yapılması gerekenler.* TİEM 73, 15r/8; **Hacqa bargu** *Hacca gitmek.* TİEM 73, 22v/4; **Häci (<A.)** *Hacı, hacca giden.* RKT, 29/14a1; **Häcilär qıl- Kâbe’yi ziyaret etmek.** TİEM 73, 140v/2; **Harem yeri** *Mekke-i Mükerrreme.* RKT, 32/36b3; **Hä/elälqa çıq- İhramdan çıkmak.** TİEM 73, 79v/3; **İhram tut- Hac için ihrama girmek.** TİEM 73, 79r/9; **Kä’bä’e (<ö.a.) Kâbe.** TİEM 73, 244v/7; **Qorquñsız kânt** *Mekke.* TİEM 73, 15r/3; **Qurulğan äwnüñ ilki Kâbe.** TİEM 73, 47r/8; **Mä/ekkä’e (<ö.a.)** *Mekke, Hicaz’da bir şehir.* TİEM 73, 373v/5; **Tañrı ewi Kâbe.** TİEM 73, 92r/3; **Ṭavāf qıl- Hac zamanında Kâbe’nin çevresini dolaşmak.** TİEM 73, 244v/2.

Kazakçada hac ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde Arapça *hacc* kelimesinin *qaj/xaj* formlarında korunduğı görülmektedir. Hacca gitmenin İslam’ın beşinci şartı olması; bu ibadet için Kazakçadaki karşılıklar arasında bulunan *besinşi* kelimesini

açıklamaktadır. Hac ibadetini başkası adına ifa etmek olarak tanımlanan “bedel hacı” (DKS, 60); Kazakçada *bädel qajılıq, bädeldik* olarak adlandırılmaktadır. Sözlükte “dört köşeli veya küp şeklinde olmak” anlamındaki *ka‘b* (كعب) kökünden gelen *ka‘be* “küp şeklinde nesne” demektir. Kuran-ı Kerim’de adı iki defa geçen Kâbe’ye bir kısmı yine Kuran’da yer alan *Beyt, Beytullah, el-Beytü’l-atık, el-Beytü’l-harâm, el-Beytü’l-muharrem, el-Mescidü’l-harâm, el-Beytü’l-ma‘mûr, el-Meş‘arü’l-harâm, Beniyye, Devvâre, Kâdis, Kible, Hamsâ, Müzheb* gibi çeşitli isimler de verilmiştir (TDVİA, “Kâbe” maddesi, (Erişim tarihi: 2020.01.12), <https://islamansiklopedisi.org.tr>). *Baytolla, Baytulla, Bâytolla, Kağbe, Qağba*; sözü edilen isimlerden *Beytullah* ve *Kâbe*’nin Kazakçalaşmış formları olarak korunmaktadır.

Hac ibadeti ile ilgili ilk İslami eserler incelendiğinde ise bu ibadeti tanımlamak için genel olarak yine Arapça *hacc* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Kâbe’nin “Allah’ın evi” olarak kabul edilmesi nedeniyle ilk İslami eserlerde yukarıdaki isimlendirmelerden farklı olarak *âw* karşılığı yaygın bir kullanım alanına sahiptir. İlk İslami eserlerdeki bu karşılık bazı sıfatlarla zenginleştirilerek *ağırlıq ew, ârkli âw* gibi biçimlerde tanıklanmaktadır.

2.2.4. Zekât-Sadaka ile İlgili Kelime ve İbareler

Sözlük anlamı “artma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hâl ve övgü” olan zekât; dinî bir terim olarak belirli bir malın bir kısmının Allah rızası için muayyen kişilere verilmesi demektir ve İslam’ın beş şartından biridir (DKS, 709). Sadaka ise “Allahu Teâlâ’nın rızasını kazanmak niyetiyle karşılıksız olarak fakir ve muhtaçlara yardım etme, iyilik ve ihsanda bulunma” olarak tanımlanır (DKS, 567). Kuran-ı Kerim’de sadaka on iki ayette zekât anlamında kullanılmış, bu iki terim eş anlamlı gibi gözükse de farz ve vacip olma noktasında birbirinden ayrılmıştır. Sadaka, hadislerde ve daha çok örfte mecburi olmayan gönüllü ödemeleri de içine alan daha genel bir anlama sahip olmuştur (TDVİA, “Zekât” maddesi, Erişim tarihi: 2019.01.13, <https://islamansiklopedisi.org.tr>). “İbadet” genel başlığı altındaki 462 madde başının 24’ü bu kavram alanının Kazakçadaki karşılıklarından oluşmaktadır.

Kazakça:

Zeket berdi [diniy.]: Maldıñ basına qaray sadaqa berdi. *Sahip oluǵu mal varlıǵına göre sadaka verdi; zekât verdi.* “Maldan zeket bermegen Qayırı joq sarañ-dı

(Şortanbay Qanayulı).” *Malından zekât vermeyen, hayrı olmayan cimridir.* KETS, V/265.

Qudayı berdi [diniy.]: Qayır-sadaqa tarattı. *Hayır, sadaka dağıttı.* “Qudaydan bolğay dep emi, qudayını mol bedrim. Körgeñ jerde – aq men seni, osı eken göy – sol dedim (Abay, Tol. jin.).” *Hüda’dan olsun deyip şıfası, sadakayı çok verdim. Gördüğüm yerde ben seni, buymuş ya o dedim.* KETS, III/266.

Tasattıq berdi [diniy. mif.]: Kökten jañbır tilep, qurbandıq şalıp, sadaqa berdi. *Gökten yağmur dileyip, kurban kesip, sadaka verdi; tasadduk.* “Tasattıq berip sol xalıq, Jalındı şulap “jañbırlap” Qudayğa arız joldanıp, Qazan-oşaq qañğırlap (J. Moldağaliev, Jesir).” *Yağmur duasına çıkıp o halk, yalvardı bağırışıp “yağmur” diye Hüda’ya şikâyetini söyleyip, kazan-ocağı tangırdatıp.* KETS, III/269.

Bitir [zat. söyl. diniy.]: Pitir (İslam dininde musulmandıqtıñ bes parızınıñ biri sanalatın mindetti sadaqa). *Fitre (İslam dininde müslümanlığın beş farzından biri olarak sayılan mecburi sadaka).* “Berdiñ be zeket malıñnan? Aldıñ ba bitir başıñnan? Qalay aytsañ olay ayt – aybatıñnan şoşınban (Aytıs).” *Verdin mi zekât hayvanlarından? Aldın mı fitreyi başından? Nasıl söylersen öyle söyle, heybetinden korkmam.* KETS, IV/197

Bitir-zeket [zat. diniy. söyl.]: Pitir-zeket. *Fitre-zekât.* “Qudaydıñ süygen qulı “momın” molda duğa dep qan şengelin saldı ol da, tiriler keşe bitir-zeket bergen ölgen soñ umıt qaldı quba jonda (Q. Uyabaev, Darqan.).” *Hüda’nın sevgili kulu “uysal” molla, dua diye kanlı avucunu açtı o da; diriler dün fitre-zekât vermişti, ölünce unutuldu kır başında.* KETS, IV/197.

Bitir-sadaqa [zat. diniy. söyl.]: Pitir (parız sanalatın diniy alım). *Fitre (farzından olarak sayılan dinî sadaka).* “Moldanıñ jıldıq eñbegine qunajın buzawlağan bir siyır, altı awıldıñ bitir-sadaqası berilmekşi (Ğ. Müsirepov, Belderde.).” *Mollanın bir yıllık emeğinin karşılığı olarak yavrulamış bir inek, altı köyün fitre sadakası verilecek.* KETS, IV/197.

Zeket [zat. diniy.]: Kâmeletke tolğan ärbir adam basına salınatın diniy salıq; musulmandardıñ bes parızınıñ biri, yaki musulmandıqtıñ tötinşi şartı, qoğamdağı kedeylege beriletin mindetti sadaqa. *Yetişkin her insan için farz olan dinî salık,*

müslümanların beş farzından biri, müslümanlığın dördüncü şartı, toplumdaki fakirlere verilen zorunlu sadaka; zekât. “Şariğat boyınşa, kâmeletke tolğan awqattı musılmandar ğana jılına bir ret malınıñ, dünüye-mülkiniñ, dāwletiniñ qırıqtan bir böligin zeket retinde berüwge mindetti (QUE).” Şeriata göre, yetişkin zengin Müslümanlar yılda bir kere hayvanlarının, mülkünün, zenginliğinin kırkta birini zekât olarak vermelidir. KETS, VII/125.

Zeket berdi: Bir mal qurbandıq şaldı nemese sadaqa berdi. *Bir hayvanı kurbanlık kesti ya da sadaka verdi; zekât verdi. “Jamaldıñ sebebimen awıldıñ balaları da oqır, özimiz maldıñ zeketin berermiz, aqısın awılmen birdey körermiz, -dedi (M. Dulatıv, Şıǵ.).” Cemal’in sayesinde köydeki çocuklar da okur, kendimiz malımız zekâtını verimiz, ücretini köy halkı beraber verimiz, dedi. KETS, VII/ 25.*

Zeket bermedi: Ärtürli sıltaw aytıp, malın ayap, sadaqa bermedi; Quday jolınan bas tarttı. *Her türlü mazereti ileri sürüp mal-mülkünü saklayıp sadaka vermedi; Allah yolundan baş çekti; zekât vermedi. “Aramnan mal jıyıp, qayır, zeket bermeydi. Ğarıp tüskin kezdesse, Közin jumıp körmeydi (M. Duwlatov, Şıǵ.).” Haramdan mal yığıp, hayır, zekât vermez. Ğarıp, miskin görürse; gözünü kapatıp görmez. KETS, VII/125.*

Zeketiñ keteyin (bolayın): Sadağañ keteyin, qurbandıǵıñ bolayın. *Sadakan, kurbanlığın olayım. KETS, VII/125.*

Zeketi keteyin [söyl.]: Zeketiñ keteyin (bolayın). *Zekâtın olayım. KETS, VII/125.*

Qayır III [zat.] (2): 2. [Awıs.] Tiýin-teben, aqşa; sadaqa. *Bozukpara, para, sadaka; hayır. “Qayır berdi (tileti, suradı).” Sadaka verdi (diledi, istedi). KTS, 360.*

Qayır-zeket [zat. köne.]: 1. [diniy.] Musılman adamdar üşin sünnet bolıp tabılattın, mal sanına qaray är üy, är awıldan alınattın mindetti sadaqa türindegi alım. *Müslümanlar için sünnet kabul edilen, mal varlığına göre her ev, her köyden alınan zorunlu sadaka türündeki vergi; hayır-zekât. “Mınaw salğan eken qırğa beket, Malına bermese de qayır-zeket (Tübek aqın, Qazına.).” Şu yapmışmış kıra bir istasyon, malına vermese de hayır-zekât. KETS, IX/74.*

Qayır-sadaqa [zat. diniy.]: Allanıñ rızaşılığı üşin joq-jitik, jetim-jesirlerge beriletin zat, tiyın-teben. *Allah rızası için yoksul-fakir, dul ve yetimlere verilen eşya, para; hayır-sadaka.* “Teri-tersegi köp, qayır-sadaqası köp oraza ayı kele jatır, Eseneydiñ ası kele jatır (Ğ. Müsirepov, Ulpan).” *Derisi paçası çok, hayır-sadakası çok ramazan ayı geliyor, Eseney’in aşı geliyor.* KETS, IX/76.

Qolqayır [zat.]: Tapqan tabıstan beriletin sadaqa. *Elde edilen gelirden verilen sadaka.* “Qolqayır berdi.” *Sadaka verdi.* KTS, 403.

Qoşaq zeket [diniy.] [zat.]: Astıqtan alınatın zeket türü. *Mahsülden alınan zekât türü.* “Keli tübim dep aladı, kewsenim dep aladı, uşıra zeket dep aladı, qoşaq zeket dep aladı (Jankisi Ötemisulı, Şığ.).” *Havan dibim diye alır, kewsenim diye alır, öşür zekât diye alır, koşak zekât diye alır.* KETS, X/156.

Niyaz [köne.] [zat.]: Quday jolına beriletin qayır-sadaqa. *Hüda yoluna verilen hayır-sadaka.* “Äwliye-ämbiyeler jolına jetti tiyın niyaz (Saraev).” *Evliya-enbiyalar yoluna yedi madeni para sadaka.* KTS, 480.

Piyda: Kurban, sadaqa. *Kurban, sadaka.* “Janın piyda etti.” *Canını feda etti.* KTS, 528.

Pidiya [ar.] [zat. diniy] (2): 2. Joq-jitikke beriletin sadaqa. *Fakirlere verilen sadaka; fidy.* “İslam Şariğatı boyınşa, pidiya joq-jitik, jetim-jesir, kemtar, müsäpir adamdarğa taratıladı (“Jas Alaş”).” *İslam şeriatına göre fidy; fakir, yetim, sakat, yoksul insanlara dağıtılır.* KETS, XII/420.

Pitir [ar.] [zat. diniy.]: Orazi ayında jan basınan alınatın diniy salıq. *Oruç ayında her bir kişiden alınan dinî vergi; fitre.* “Pitir, sadaqasın berip bizdi oqıttı (Aymawıtov).” *Fitre, sadakasını verip bizi okuttu.* KTS, 534.

Sadaqa [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] İslam dini boyınşa, Alla tağalanıñ sawabın aluw üşin qayırımıdılıq maqsatında muqtaj adamdarğa beriletin aqşalay nemese zattay kömek, qayır, qudayı. *İslam dinine göre Allahu Teâlâ’nın sevabını kazanmak için hayırseverlik amacıyla muhtaç insanlara verilen para veya başka bir türde yardım, hayır, kudayı (sadaka).* “Qısqası, qalay oylasak ta, sadaqalardı Alla tağala adam balasın dilgerlikten şıgaruw üşin berüwge buyırğan (“Qazaq”).” *Kısacası, nasıl düşünsek de, Allahu Teâlâ sadakaları insanoğlunu muhtaçlıktan kurtarmak için vermeyi buyurmuştur.* KETS, XII/533.

Sadaqa berdi [diniy.]: Qayırga zat-dünyesin (aqısız) berdi, tarattı. *Hayır için madde dünyasını karşılıksız verdi, dağıttı; sadaka verdi.* “Soñınan barmaqtarın şaynasa da, sawında bermegen sadaqadan payda boluwşı ma edi? (M. Duwlatov, Şıǵ.).” *Sonunda pişman olsalar da, sağken vermediği sadakadan fayda olur mu?* KETS, XII/533.

Sadaqa berüw [diniy.]: Qayır, qudayı berüw. *Hayır, sadaka vermek.* KETS, XII/533.

Sarp etüw: 2. Temizlemek, zekât vermek. KKKM, Lâyl süresi, 595/18.

Pitirlik tiyın [diniy.]: Oraz ayında jan amandığına şükirlik retinde beriletin sadaqa, tiyın-teben. *Ramazan ayında can sağlığına şükretme niyetiyle verilen sadaka, para.* “Orazada beretin tiyınıñ joq pitirlik (Q. Mırzaliyev, Mäñgi maydan).” *Ramazanda verecek kuruşun yok fitreye.* KETS, XIV/186.

İlk İslami Eserler:

Arı- 2. Temizlemek, zekât vermek. TİEM 73, 444r/1; **Arıt-** 5. Temizlemek, zekât vermek. TİEM 73, 232r/2; **Muyanlıq (1)** (Skr.+T.) *Hayrat, sadaka.* TİEM 73, 181r/1; **Muyanlıq bağışla-** *Sadaka vermek.* TİEM 73, 69r/9; **Muyanlıq ber-** *Bağıшта bulunmak.* TİEM 73, 181r/1; **Muyanlıq qıl-** *Sadaka vermek.* TİEM 73, 180v/9; **Şadaqa (<A.)** *Bağış, sadaka.* TİEM 73, 401r/4; RKT, 26/78a2; AH, BC 433; **Şadaqa be/ër-** *Sadaka vermek.* TİEM 73, 307v/6, RKT 29/54b3; **Şadaqa qıl-** *Sadaka vermek, bağıшта bulunmak.* TİEM 73, 36r/7; RKT, 26/59a2; **Yuluğ** *Fidyе, feda, kurban.* KB, 2411; **Zä/ekât (<A.)** *Zekât.* TİEM 73, 422v/3; RKT, 31/21a3; **Zäkât ber-** *Zekât vermek.* TİEM 73, 239v/4; **Zekât ötä-** *Zekât vermek.* TİEM 73, 348r/4.

Kazakçada zekât-sadaka ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde sözü edilen kavram alanının önemli bir bölümünü *zekât, şadaqa, teşadduk, fiṭra, ḥayr, fidye* gibi Arapçadan ödünçlenen kelimelerin oluşturduğu söylenebilir. Kazakçada *zeket, sadaqa, tasattıq, bitir/pitir, qayır, piyda/pidiya* formlarında korunan bu kelimeler, anlamı pekiştirmek için kimi zaman art arda gelerek *bitir-zeket, bitir-sadaqa, qayır-zeket, qayır-sadaqa* örneklerinde de görüldüğü üzere ikileme biçiminde tanıklanmaktadır. Gerek müstakil gerekse ikileme formunda kullanılan kelimelerin ortak noktası kendilerinden sonra aldıkları *ber-* yardımcı fiilidir. Bu durum Türkiye Türkçesi ile de müştereklik oluşturmaktadır. Arapçadan ödünçlenen kelimeler ile

yapılan *qolqayır*, *qoşaq zeket* gibi Kazakçaya özgü ifadeler değinilmesi gerekli bir diğer husustur.

İlk İslami eserlerde zekât-sadaka ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde ise Kazakçada da korunmaya devam eden Arapça kelimeler dışında, Sanskritçe *punya*'nın metateze uğramış formu *buyan* (EDPT, 383) ve “fidye”yi karşılayan *yuluğ* (DTS, 278) kelimeleri dikkat çekmektedir. Clauson, *muyan* yani *buyan*'ın bir Budist terimi olduğunu ifade eder. *yulu-* “yardım etmek” fiilinden {-g} fiilden isim yapım ekiyle “fidye” anlamında kullanılan *yuluğ*; Eski Türkçede *yuluğ bol-*, *yuluğ qıl-*, *yuluğla-* formlarında tanıklanmaktadır.⁴⁴

2.2.5. Dua-Dua Etmek ile İlgili Kelime ve İbareler

Sözlükte “çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” anlamına gelen dua, din literatüründe insanın bütün benliğiyle Allah’a yönelerek maddi ve manevi isteklerini O’na arz etmesi demektir (DKS, 128). Kuran-ı Kerim’de yirmi yerde geçen “dua” ile birlikte bazı ayetlerde “dava” ve “davet” de aynı anlamda kullanılmış; dualar müellifler tarafından 1. Allah’ın birliğini dile getirme ve O’nu övgüyle anma. 2. Allah’tan af, merhamet gibi manevi isteklerde bulunma. 3. Allah’tan dünyevi nimetler isteme gibi başlıklar altında tasnif edilmiştir (TDVİA, “Dua” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.21, <https://islamansiklopedisi.org.tr>). Buradan hareketle, ibadet başlığı altında ele alınan 462 madde başından 128’i anlamsal olarak tüm türevleriyle dua/dua etmek karşılığındaki kelime ve ibareler, dilek cümleleri, şükür-hamd ifadeleri, besmele gibi madde başlarından oluşmaktadır.

Kazakça:

Ağuwzı [ar.] [zat. diniy.]: “Sıyınamın” degen mağınadağı Quran sözi. (*Kovulmuş olan şeytanın şerrinden Allah'a) sığınırım manasında kullanılan Kuran sözü; Euzu besmele. “Özderindey supığa asa bolğan bul ağaş. Ağastı sonday boqtaysıñ, Süpeke-aw, qalay aytasıñ, Ağuwzı menen alqamdı (Bes Ğasır).”*

⁴⁴ Saadet Çağatay makalesinde kelimenin Codex Cumanicus’ta *yuluv* “fidye” olarak geçtiğini; Tuba ağzında *çoluk* “kurban verme” ile eğer aynı kök ise Sarı Uygurlardaki *yul* “baht, kader” ve *yola* “ikon önündeki küçük lamba, mum” anlamındaki kelimelerin *yuluğ*’u işaret edebileceğini ifade ederek mum yakmanın birçok kültürde bir nevi nezir, bir dileğin yerine getirilmesi için konan fidye olduğuna değinmiştir (Çağatay, 1972: 276).

Kendileri gibi sofuya asa olan bu ağaç. Ağaca o kadar küfür ediyorsun, Süpeke, nasıl söylersin, Euзу ile Elhamı. KETS, I/72.

Duğa ayttı [diniy.]: Allağa jalınıp tilek tiledi. *Allah'a yalvarıp dilek diledi; dua okudu.* “Xalıq körer sırtımdı da pāk etemin hām közge körinbeytin ağzalarımı da pāk etemin, bul pāktiktiñ üstinde Allağa duğa aytamın dep äzirlenesiz (Abay, Şıǵ.).” *Halk görecek dışımı da pak edeceğim, hem de göze görünmeyen azalarımı pak edeceğim, bu paklık ile Allah’a dua etmek için hazırlanırsınız. KETS, I/175.*

Aq bata: a) Oñ bata, şın tilek. *İçten dua, gerçek dilek. KTS, 25.*

Algıs [zat.]: İzgi ıqlas, jaqsı niyet. *Hayırlı istek, iyi niyet; dua.* “Algıs ayttı.” *İyi dileklerde bulundu; dua okudu. KTS, 33.*

Algısta [et.]: Algıs aytuw, jawdırıuw. *Dua etmek, iyi dileklerde bulunmak.* “Jıyın jigitter duwıldasıp, Kāmeşti algıstap jatır (Jansügirov).” *Toplaşan yiğitler coşup Kemeş’e iyi dileklerde bulundu (dua okudular). KTS, 33.*

Alqa IV [et.]: Algıs aytuw, bata berüw, razı boluw. *İyi dileklerde bulunmak, dua etmek, razı olmak.* “Äjesi balaların alqap bata berdi.” *Büyük anne çocuklarına iyi dileklerde bulunarak dua etti. KTS, 34.*

Alla jar bolsın [jarılqasın]: Joritqanda jolıñ bolsın. *Allah yardımcın olsun; yolun açık olsun. KTS, 34.*

Alla riza bolsın: Täñir jarılqasın. *Allah razı olsun. KTS, 34.*

Atanuw: *Dua etmek, niyaz etmek, yalvarmak, tapınmak. KKKM, Ağraf süresi 173/180.*

Quran awdardı [diniy.]: Qaytı bolğan kisige sawabı tiysin dep, Qurannıñ ayat, duǵaların oqıdı. *Ölenlerin ruhuna sevabı deysin diye Kuran'dan ayet ve dua okudu.* “Mağan bir qoy berseñ, Quran awdar ar edim, - dedi Qolbay köse (S. Adambekov, Köse.).” *Bana bir koyun verirsen, ölenlerin ruhuna Kurandan ayetler ve dualar okurdum, - dedi Kolbay Köse. KETS, II/149.*

Quran awdardı [diniy.]: Qaytı bolğan kisige sawabı tiysin dep, Qurannıñ ayat, duǵaların oqıttı. *Ölenlerin ruhuna sevabı deysin diye Kuran'dan ayet ve dua okuttu.* “Jüztaylaq bolıstıñ ölgen jerine bata oqıy ketti, özi osı aradan jaqın eken göy! Sol jerde Quran awdardı, xatım qıldırmaq (M. Äwezov, Şıǵ.).” *Jüztaylaq*

bolısın öldüğü yere dua okutmaya gitti, orası buraya yakınmış ya! Orada Kuran'dan sureler ve dualar okutup, hatim indirtecekmiş. KETS, II/151.

Awmin [ar.] [diniy.]: Äwmin. *Âmin.* KETS, II/170.

Ämiyn [zat. diniy.]: Äwmiyn. Qabıl bolsın degen işaret söz. *Kabul olsun anlamındaki söz; âmin.* “Ämiyn, aytqanıñ kelsin!” *Âmin, söylediğin gerçekleşsin.* KETS, II/450.

Äwmiyn [od. diniy.]: Duğa oqıp, bata qıluw üstinde “qabıl bolsın” değendi bildiretin söz. *Dua okuyup iyi dileklerde bulunurken "kabul olsun" anlamında kullanılan söz; âmin.* “Dep osılay er Qosay, bilmegendi bilgizdi; äwmiyn deşip qol jayıp, Manastı jolğa жүrgizdi (Manas).” *Deyip böyle yiğit Kosay, bilmediğini bildirdi; âmin deyip el açıp, Manas'ı yola gönderdi.* KETS, II/518.

Bata [ar. zat.] (1): 2. [diniy.] Qurannıñ birinşi süresi – Fatıxanıñ özgeriske uşırağan atımen atalatın, özindik räsimi bar Allağa qulşılıq etüwdiñ bir türü [Quran süreleri, duğa oqılğan soñ eki qoldıñ alağanın jayıp, tilek sözderden keyin alağanımen bet sipaw qıymıldarın orındaw türinde räsimdeledi]. *Kuran'ın birinci suresi -Fatiha'nın değışikliğe uğramış adı ile adlandırılan, kendine has ritüeli ile Allah'a ibadet etmenin bir türü (Kuran sureleri, dua okuduktan sonra iki elini açıp dileklerini söyleyip sonra avuç içini yüzüne sürüp hareket ettirme türünde bir gelenek).* “Tawarıq namazdıñ batası.” *Teravih namazının duası.* KETS, III/95.

Ramazan batası [etn. diniy.]: Üş kündik oraza aytta qulşılıq bolsın degen mağınada ayılatın erekşe räsimdi tilek, bayırğı batanıñ bir türü. *Üç günlük ramazan bayramında ibadet etmek manasında söylenen özel merasimli dilek, kadim bir dua türü.* KETS, III/97.

Batagöy [diniy.] [zat.]: 1. Bata jasawşı adam. *Dua eden insan.* KETS, 87.

Batalı [sın.]: Bata alğan. *Dua alan.* “Batalı qul arımas (Maqal).” *Dua alan kul zayıflamaz.* KETS, 87.

Batasız [sın.]: Bata almağan. *Dua almayan.* “Batasız er bayımas (Maqal)” *Dua almayan yiğit zengin olamaz.* KETS, 88.

Bädduğa [ir. ar.] [zat. diniy.]: Teris bata. *Ters dua; beddua.* “Bäriñe bädduğamdı berdim, mäñgi tamuqta qalındar (Q. Kemeñgerov).” *Hepsine bedduamı verdim (beddua ettim), ebedî cehennemde kalın.* KETS, III/154.

Bäräk Alla [diniy.]: Bärekelde (Allanıñ jaqsılığı, nurı tüssin, Alla qoldasın degen mağınanı bildiretin bata tilek). *Bârekallah. (Allah'ın iyiliği/ihsanı, nuru insin; Allah korusun manasını ifade eden dua, dilek.)* “Totı qustay taranıp Jan-jağına qaranıp, Qız Nazım sonda söyleydi: Bäräk Alla, arıstan, Er öledi namıstan (Qambar batır).” *Papağan gibi süslenip, etrafına bakınıp, kız Nazım o zaman söyledi: Berâk Allah, ızdırıp verirsen, yiğit ölür utancından.* KETS, III/169.

Tiye bersin [diniy.]: Qabıl qılsın. *Kabul etsin.* “Suwdır Axmet sekildiler Elamandı aldaqaşan jerlep qoydı, as artınan Quran oqıp, qol jayıp tiye bersin ayıp jür (Ä. Nurpeyisov, Qan Men Ter).” *Boşboğaz Ahmet gibiler Elaman'ı çoktan defnetti, ölü aşı ardından Kuran okuyup, ellerini açıp ruhuna değsin/Allah kabul etsin diyorlar.* KETS, III/270.

Bet sipadı: ä) [diniy.] Duğa oquw, Quran sürelerin bağıştaw siyaqtı räsimniñ soñında onı bekitüw maqsatımen orındalatın jayılgan qos alaqañımen betinen jürgizüw qimılışaratın jasadı. *Dua okuma, Kuran surelerini bağıslama benzeri bir ritüelin sonunda onu pekiştirmek maksatıyla yerine getirilen ellerini açıp avuç içini yüzüne sürüp kımıldattı.* “Ölgenderdiñ atına äjemnen üyrengeñ bir-eki awız duğamdı ayıp, bet sipap köppen ilese ornımnan turdım (Ä. Saraev, Qaraşa).” *Ölenlerin adına ninemden öğrendiğim bir iki cümle duamı okuyup, âmin deyip kalabalıkla beraber yerimden kalktım.* KETS, III/306.

Bismelda [od. din. söyl.]: Bismillä. *Bismillah.* “Közderi uyqığa keter-ketpeste Ayşanıñ bismeldası amandıqpen köriseyik, qoş qarağım bolatın (J. Jumaxanov, Soldat).” *Gözleri uykuya dalar dalmaz Ayşe'nin ilk söylediği (bismillahı) 'esenlikle görüşelim, hoşça kal yavrum' olmuştı.* KETS, III/373.

Bismilla [ar.] [od. diniy.]: Bismillä. Bir Allanıñ atımen, Allağa sıyınıp degen mändegi sözqoldanı. *Bismillah. Bir Allah'ın adıyla, Allah'a sığınıp anlamında kullanılan söz.* “Bismilla! Bismilla, -dep bar dawsımnen nıgırlap üş ret ayttım (B. Sokpaqbaev, Özim tur).” *Bismillah, bismillah diye bütün gücümle üç kez söyledim.* KETS, III/373.

Duğada boldı [diniy.]: Alladan jârdem suradı. *Allah'tan yardım diledi; dua etti.*

“Muratına jetkir dep, duğada bolıp tursın-ay, bes vaqıt namazda, köniliñ mağan bursın-ay (Bozjigit).” *Muradına ersin diye dua ediyorsundur ey, beş vakit namazda gönlün bana düşsün ey.* KETS, III/444.

İmanı joldas bolsın! [diniy. tilek.]: Qaytıs bolğan adamğa bul dünyedegi imanı o dünyede sawap bolsın degen mağınada ayılatın söz. *Vefat eden insana bu dünyadaki imanı, öbür dünyada (ahirette) sevap olsun anlamında söylenen söz.* “Bärekelidi-ay, şeşemiz asarın asap, jasarın jasağan adam edi. Ölse, bäribir imanı joldas bolsın! (Qaz. Ert.).” *Aferin, annemiz göreceğini gören, yaşayacağını yaşayan insandı. Ölüirse, imanı yoldaşı olsun!* KETS, III/449.

Qabil bolsın [diniy. tilek.]: Şalıñan qurbandıq ne berilgen sadaqa nemese t.b. giybadat Alla tağalağa jetip, rızalığın alsın degen mağınada ayılatın söz. *Kesilen kurbanlığın ya da verilen sadaka vb. ibadetlerin Allahu Teâlâ'nın huzuruna ulaşıp, rızasını alsın anlamında söylenen söz; Allah kabul etsin.* “Mal soyğandar bir-birine “qabil bolsın” aytısadı (Ğ. Mustafin, Köz Körgen).” Kurban kesenler birbirlerine “kabul olsun/Allah kabul etsin” derler. KETS, III/452.

Topırağı torqa bolsın [etn. diniy.]: Qaytıs bolğan adamğa jatqan jeri jaylı, jumsaq bolsın dep köñil aytıwdıñ bir türü. *Vefat eden kişinin yattığı yer yaylı, yumuşak olsun diye baş sağlığı dilemenin bir türü; toprağı bol olsun.* “Qoş, Küläşim, bulbulım! Torqa bolsın topırağın! Umıtlımas bulbul ün, Umıtpas urpağıñ! (M. Xakimjanova, Jır asuwı).” *Hoşça kal, Küläş'im, bülbülüm! Toprağın bol olsun! Unutulmaz bülbül sesi, unutmaz seni neslin!* KETS, III/460.

Alla [Quday] buyırsa [diniy.]: Sāti tüsse, orayı kelse; Tänir jazsa. *Zamanı gelse, imkânı olsa; Tanrı yazsa; Allah kismet ederse.* “Alla buyırsa, Quday tağala sabagatın salar, -dep qujırañdap qaldım (Z. İmanbaev, Najağay.).” *Allah buyurursa (kismet ederse), Hüda Teâlâ yol gösterir, - deyip biraz canlandım.* KETS, III/665.

Quday buyırtsa [diniy.]: Sätin salsı, Alla retin keltirse. *Zamanı gelse, Allah zamanını getirse; Allah kismet ederse.* “Quday buyırtsa, kelesi jılı birigip egin egemiz (I. Esenberlin, Qaterli).” *Allah kismet ederse, gelecek yıl birleşerek ekin ekeriz.* KETS, III/666.

Bismillä [ar.] [od. diniy.]: Bir Allanın atımen bastaymın degendi bildiretin kez kelgen isti bastağandağı Allağa siyınuwdıñ sözben bekitilüwi. *"Bir Allah'ın adıyla başlarım"* anlamında kullanılan işe başlarken Allah'a sığınmayı söz ile sağlamlaştırma; Bismillah. "Bismillä, Jaratqandı jad ettim, Qaratawğa baq ettim, tuğan jerdi taq ettim, Qaratawğa baq ettim, tuğan jerdi taq ettim (J. Qıdırov, Säwir.)." Bismillah, Yaradanı yâd ettim, Karadağ'a baht ettim, doğduğum yeri taht ettim, Karadağ'a baht ettim, doğduğum yeri taht ettim. KETS, IV/184.

Bismilläsiz [sın. diniy.]: Allağa siyınbay. Allah'a sığınmadan; Bismillahsız. "Jurt aldındağı sözderdiñ birde-birin bismilläsiz bastamaydı, Allawäkpärsiz ayaqtamaydı (Beybişilik Dawısı)." *Halkın önündeki sözlerinin hiç birine Bismillahsız başlamaz, Allahu ekbersiz bitirmez.* KETS, IV/184.

Duwa [ar.] [zat.]: 2. [diniy. söyl.] Duğa. *Dua.* "Osılar duwasın özderinen ayap jür me? (J. Aymawıtov, Şıǵ.)." *Bunlar duasını kendilerinden esirgiyor mu?* KETS, IV/749.

Duwa qondı [tiydi, darıdı] [diniy.] (1): a) Alladan surağan ğıybadatı qabıl bolıp, bağı jandı, bereke kirdi. Allah'tan dilediği dileği kabul olup şans, bolluk-bereket girdi. "Keşegi qut ornağan, duwa qongan ordamızdıñ jalǵız qızı azǵırındı tilmen ketip otır (Q. Kemeñgerov, Altın.)." *Dünkü uğurlu olan ve bereketli sarayımızın tek kızı kışkırtarak gitti.* KETS, IV/749.

Duwa qıldı [oqıdı] [diniy.] (1): a) Duğa oqıdı, Alladan tilek tilep, ğıybadat etti. *Dua okudu, Allah'dan dilek dileyip ibadet etti.* "Bayeke bolsın tolıq dep, qabıl bolsın muñıñ dep qol jayıp duwa qıladı (Aldamıs)." *Bayeke olsun tam deyip, kabul olsun kederin diye elini açıp dua etti.* KETS, IV/749.

Duwager [sın. diniy.]: Alladan tilek tilep ğıybadat etkiş, duwa qılǵış, duwa istegiş. Allah'tan dilek dileyip ibadet etme, dua kılma, dua isteme; duacı. "Tilewiñ bergir, quya gör! Talaydıñ buzıp tumsıǵın, bir özim bolıp duwager. Tarqatayın qırsıǵın (J. Ömirbekov, Ana Meyiri)." *Dilediğini versin, doldur! Birçoǵunun kırıp çenesini, kendim olup duacı. Gidereyim inadını.* KETS, IV/749.

Duwaqan [zat. jağımsız.]: 2. [diniy.] Duğagöy, duğa oqıǵış, duğa oqiy biletin, duğası qabıl bolǵış adam ~ Duwaqandı şaqırdı. *Duacı, dua okuyucu, dua etmesini bilen, duası kabul olan insan - Duacıyı çaǵırdı.* KETS, V/7.

Duwalı [sın.]: 1. [diniy.] Şıpalı, Alladan suraǵanı qabıl bolǵış. *Şıfalı, Allah'tan dileǵi kabul olan.* “Bala kötermey sırdaq tartıp ketken soñ, bala beretin duwalı baqsı bar degendi estip, Rawşan soǵan üşkirtemin degen (B. Maylin, Şıǵ.).” *Çocuk sahibi olamayıp insanlardan uzaklaşınca, çocuk sahibi olmaya yardım edecek kudretli baksı var dediǵini duyup, Ravşan ona okutup üflettireceǵim demiş.* KETS, V/9.

Duwalı awız [diniy.] (1): a) Alladan suraǵanı qabıl bolǵış, ilimi küşti, imanı berik, el-jurtınıñ tilekşisi bolatın (adam). *Allah'tan dilediǵi dilekleri kabul olan, ilmi güçlü, imanı sağlam, halkın dilekşisi olan adam.* “Qalada Seyilbegi, dalada duwalı awız Meyram qajısı bar (M. Tlekov, Ädilbek Maykotov).” *Şehirde Seyilbek'i, kırsalda dediǵi gerçekteşen Meyram hacısı var.* KETS, V/9.

Duwalı awız [diniy.] (2): ä) Aytqanı kelgiş, köripkeldiǵi bar, batagöy. *Söylediǵi gerçekteşen, görülemeyen şeyleri görebilen, dua eden.* “Awzı duwalı aqsaqaldan alǵan batası tegin ketpedi, Roza alamız ömiriniñ soñǵı jıldarında jaqsı turmıstaǵı altı balasının arasında armansız ğumır keşti (“Egemen Qazaqstan”).” *Söylediǵi gerçekteşen aksakaldan aldıǵı hayır duası boşa gitmedi, Roza nenemiz hayatının son yıllarında durumu iyi olan altı çocuǵının arasında mutlu bir hayat sürdü.* KETS, V/9

Duwalı awız [diniy.] (3): v) Elge qadirli, sözi ötetin (adam). *Halka sözü geçen, itibarlı insan.* “Söytip bir-eki jılda-aq Ospan Jangabılov ülken bedelge iye, awzı duwalı, salawattı qızmetker bop şıǵa keldi. (M. Mäjitov, Qulındı.).” *Böylece bir iki yılda Ospan Jangabılov büyük şöhrete sahip, söylediǵi gerçekteşen, itibarlı bir memur oluverdi.* KETS, V/9

Duğa [ar.] [zat.] (2): 2. [diniy.] Alladan bir istiñ nätijesi boluwın, adamnıñ amandıǵın, t.b. raqım, keşirim suraw jäne ünemi onı eske aluw maqsatımen oqılatın nemese iştey ayıtılın ğıybadat türü. *Allah'tan bir işin neticesinin olmasını, insanın esenliǵını vb. merhamet, af dileme ve daima onu hatırlama maksatıyla okunan ya da içten söylenen ibadet türü.* KETS, V/23

Arsığa duğa asırdı [diniy.]: Tilegi, duğası ğiybadatı Allağa jetti. *Dileği, duası, ibadeti Allah'a ulaştı.* “Taysalma, täwekel qıl, batır balam, arsızğa duğa asırdır men qart babañ. Eñiregen erge serik joldas bolar, balawsa jas jolbarıs –iniñ Nawan (M. Jumabaev, Şıǵ.).” *Çekinme, tevekkül kıl, cesur oğlum, arşa dua ulaştırırım ben ihtiyar deden. Ağlayan yiğide yoldaş olur, yeni yetişen genç kaplan – kardeşin Navan.* KETS, IV/23.

Duğa ayttı [diniy.]: Allağa jalındı, tilek tiledi. *Allah'a yalvardı, dilek diledi.* “Onımen sezimdi tazalıqqa kirgendigiñdi, kâmil ıqlasındı körsetip, işimnin saftıǵınıñ soñında xalıq körer sırtımdı da pâk etemin, hâm közge körinbeytin ağzalarımdı da pâk etemin, bul pâktiktiñ üstinde Allağa duğa aytamın dep, âzirlenesiz (Abay Tol. Jin.).” *Onunla gerçek temizliğe girdiğini, kâmil ihlâsını gösterip, içimin saflığını sonunda halk görür dışımı da pak ederim, hem göze görünmeyen azalarımı pak ederim, bu paklık ile Allah'a dua etmek için hazırlanırsınız.* KETS, IV/23.

Duğa bağıstadı [diniy.] (1): a) Ata-babalarının nemese ruxı biyik bolğan adamdardıñ arwagına aqirette salawat tilep, sawap aluw üşin Quran süre, ayattarın oqıdı. *Atalarının veya önemli insanların ruhuna ahirette salavat dileyip (rahmet, dua ve merhamet dileyip) sevap kazanmak için Kuran'ın sure ve ayetlerini okuma.* KETS, V/23.

Duğa bağıstadı [diniy.] (2): ä) Bir istiñ sâtti, niyettiñ oñ, amaldıñ nâtijeli boluwın Alladan tilep suradı. *Bir işin başarılı, niyetin doğru, amelin iyi sonuçlanmasını Allah'tan dilemek.* KETS, V/23.

Duğa berdi [diniy.]: Birewge, bir iske Alladan medet, qoldaw suradı. *Birine, bir işe Allah'tan medet, yardım diledi.* “Köñilin kâripterdıñ şattandırıp, tağı da duğa berip uwandırıp, - oñǵar- dep –sapar jolın arıstannıñ ğalına öz qolımen attandırıp (Mäşhur-Jüsip, Şıǵ.).” *Gönlünü gariplerin şad edip, yine dua ile oyalayıp, yolunu açık et deyip arslanın, yoluna kendisi gönderip.* KETS, V/24.

Duğağa [duğa etpekke] qol köterdi [diniy.]: Alladan Quran süre, ayattarın oqıp nemese tilekterin awızşa aytıp suraw ğiybadatın orındağanda alağan jayıp bet siypaw qıymıl räsimin jasadı. *Allah'tan Kuran sure ve ayetlerini okuyarak ya da isteklerini sözlü dileyerek ibadet etme esnasında avuç içini açıp yüz okşayıp hareket ettirme geleneğini gerçekleştirdi; duaya el kaldırdı.* “Oqıdı nâfil

namaz Paygambardı, duğağa qol köterdi şahariyarı (Babalar sözi).” *Kıldı nafile namaz Peygamber, duaya el kaldırdı sahabeler.* KETS, V/24.

Duğada boldı [duğada] [diniy.]: Tilektestik etti, tilektes boldı, Alladan birewdiñ tilew, qalawın suradı. *Dileği bir oldu, Allah'tan birisinin dileğini diledi.* “Muratına jetkir dep, duğada bolıp tursın-ay bes waqıt namazda, köñilin mağan bursın-ay (Batırlar Jırı).” *Muradına ersin diye, dua ediyorsundur; beş vakit namazda, gönlün bana düşsün.* KETS, V/24.

Duğa dämetti [diniy.]: Ata-baba arwağı, ruxı tirilerden Quran süre, ayattarın oquwdı, ölgenderdi ziyarət etüwdi qaladı. *Ecdadların ruhu, ruhu dirilerden Kuran sure-ayetlerini okumasını, ölenleri ziyaret etmesini diledi; dua bekledi.* “Sudır Axmet Aqbalğa da: “Şırağım, tiye bersin de! Öli arwaq artında qalğan adamnan duğa demetedi”, - dep zorlap otırıp, bir-eki ret tiye bersin aytqızıp edi (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter).” *Sudır Ahmet Aqbala'ya da: “Yavrum, ruhuna değsin de! Ölü ruhlar geride kalan insanlardan dua bekler”, - deyip söylenip, bir iki defa ruhuna değsin dedirtmişti.* KETS, V/24.

Duğa ettirdi [diniy.]: Birewge Alladan tilewin tilettirdi. *Bir kimseye Allah'tan dileğini diletirdi; dua ettirdi.* “Ettirilep bitkenge duğa, qayır, Qaytardı qazı-qarta şaynattırıp (T. İztilewov, Rüstem.).” *Yaptırılıp bittiğinde dua, hayır; gönderdi yedirip etle sucuk.* KETS, V/24.

Duğamenen sälem etti [diniy.]: Allanıñ şapağatın tilep, amandıq surastı, musılmanşa amandastı. *Allah'ın şefaatinı dileyip, esenlik istedi; müslümanca selamlaştı; dua ile selam etti.* “Sağan, janım, duğa ettim, duğamenen sälem ettim. Sälemimdi xatqa orap, Öleñmenen tama ettim (Aqmolla aqın, Şıǵ.).” *Sana, canım, dua ettim; dua ile selam gönderdim. Selamımı kâğıda sarıp, şiir ile tamamladım.* KETS, V/24.

Duğa oquw [diniy.]: Quran sürelerin dawıstap işinen aytıp, Allağa giybadat etüw. *Kuran surelerini içinden okuyup, Allah'a ibadet etme; dua okuma.* “Aşıq aspan astında tün qustarınıñ jan türşiger ünderinen qorqıp jatıp, ol juldızdarğa qarag köne duğanı oquwmen boldı (Ä. Älimjanov, Maxambet.).” *Açık hava altında gece kuşların dehşet verici seslerinden korkup yatarken, o yıldızlara bakarak sürekli eski duayı okudu.* KETS, V/24.

Duğa oqıdı [qıldı, etti] [diniy.] (1): a) Qudayğa jalındı, jalbarındı, minajät qıldı, ötinip suradı. *Allah'a yakardı, yalvardı, münacaat etti, dua etti.* “Sawma älemniñ asa iri mädeniy ortalığı sanalatın patşa-qalanı qızıqtap, Sofiya ğiybadatxanasında duğa oqıydı, öz Qudayına minajät etip, Qonstantinopolden teñiz arqılı Neopolge jetedi (“Parasat”).” *Savma dñnyanın çok büyük bir kültür merkezi sayılan padişah şehrini temaşa edip, Sofya ibadethanesinde dua okuyup, kendi Hüda'sına münacaat edip, Konstantinopolis'ten deniz yoluyla Nepal'e ulaşır.* KETS, V/24.

Duğa oqıdı [qıldı, etti] [diniy.] (2): ä) Birewge arnap Quran süre, ayattarın oqıdı birewdiñ tilewin tiledi. *Bir kimseye bağıslamak üzere Kuran sure-ayetlerini okudu, birine dua etti.* “Birewge arnap Quran süre, ayattarın oqıdı birewdiñ tilewin tiledi. Birjan sal osını aytıp attan tüsti, Jambıldı bawırına alıp qattı qıstı. Ornına ulı arwaqtıñ oqıp duğa, El-jurtpen amandasıp otırstı (Ä. Täjibaev, Köne.).” *Biri için Kuran'dan sure ve ayetler okudu, birine dua etti. Bircan Sal bunu söyleyip atından indi, Jambıl'ı bağırına basıp sıkıca kucakladı. Yerine rahmetlinin oğlu dua okuyup, halkla selamlaşıp oturdu.* KETS, V/24

Duğa oqıdı [qıldı, etti] [diniy.] (3): b) Quran süre, ayattarın oqıp, Alladan medet, tilek tiledi, ğiybadat etti. *Kuran sure-ayetlerini okuyup Allah'tan medet, dilek diledi, ibadet etti.* “Duğa etseñiz jasağan qılar qabıl, Fazılımen täñirim berer bir ul. Özim ketsem mirasqor bolar edi, Onda meniñ qalmas ed tağım da tul (Jüsipzılıxa).” *Dua ederseniz Yaradan kabul eder, kudretiyle Tanrım verir bir oğul. Kendim ölürsem varisim olur idi; o zaman benim tahtım boş kalmazdı.* KETS, V/24.

Duğa oqıdı [qıldı, etti] [diniy.] (4): v) Ruxı biyik adamnıñ, ata-babasınıñ t.b. arwağına Allanıñ salawat, medetin surap, tilek qıldı. *Ruhu büyük önemli kimselerin, ecdatlarının vb. ruhuna Allah'ın salavat, yardımını isteyip dua okudu.* “Marqum bolğan ata-babalarınıñ tuğan-tuwıstarınıñ basına barıp duğa oqıp, eske tüsirüw zor adamgerşilik parız (“Parasat”).” *Merhum olan ecdadlarının, akrabalarının mezarına gidip dua okuyup, onları hatırlamak büyük bir insanî vazifedir.* KETS, V/24

Duğa oqıttı [diniy.]: Birewge duğa jasattı, Alladan tilewin surattı. *Bir kimseye dua okuttu, Allah'tan dileğini istetti; dua okuttu.* “Olar Qudayğa qurban şalıp,

“tasattıq” berip, duğa oqıtıp, “bulpäleden” qutılmaq ta boldı (Q. Seydexanov, Türkitsan.).” *Onlar Hüda'ya kurban kesip, yağmur duasına çıkıp, dua okutup, “bu beladan” kurtulmak istedi.* KETS, V/25.

Duğası durıs bolmadı [diniy.]: Jasağan ğıybadatı durıs qabıldanbadı. *Yaptığı ibadeti/duası kabul edilmedi.* “Şariğat boyınşa namazdı asırıp oqıgandardıñ duğası durıs bolmay, ondaylar zor künäğa batadı (A. Qurmanğaliyev, İslam dini.).” *Şeriata göre namazın vaktini geçirip kılanların duası kabul olmaz, onlar büyük günaha girerler.* KETS, V/25.

Duğası jibermedi: a) [diniy.] Tilegen tilegi qabıl boldı. *Dilenen dileği kabul oldu.* “Şıǵıp eñ amandasıp kelmes belge, oralıp öneriñmen qayttıñ elge, tilegen el duğası jibermeydi, aynalıp aqquw qustay qondıñ kölge (Ä. Täñirbergenov, Ölend.).” *Selamlaşıp çıkmıştın gelmem diye, sanatınla yurduna geri döndün; dileyen halkın duası bırakmaz, geri gelip kuğu gibi gölüne kondun.* KETS, V/25.

Duğası qabıl boldı [diniy.]: Alladan surağan tilegi orındaldı, ğıybadatı qabıldandı. *Allah'tan dilediği dileği gerçekleşti, ibadeti kabul oldu.* “Duğası mazulımlardıñ qabıl degen, bos qoymas sizderdi de Täñirim biraq (Babalar sözi).” *Duası mazlumların kabul olur derler, sizleri de boş bırakmaz Tanrım ama.* KETS, V/25.

Duğası kirgizdi [diniy.]: Ölgem kisige tiye bersin dep Quran süre, ayattarın oqıdı, Alladan raqım suradı. *Vefat eden bir kimsenin ruhuna değsin diye Kuran sure-ayetlerini okudu, Allah'tan merhamet diledi.* “Jurt seni öldi dep duğasına kirgizip jür edi. Öziñ o dünyeden kelgennen sawmısıñ, - dedi Qälen (Ä. Nurpeyisov, Qan men ter).” *Halk seni öldü diye duasına adını ekliyorlardı. Kendin o dünyaya gidip gelmedin değil mi, - dedi Kelen.* KETS, V/25.

Duğasınıñ işinde boluw [diniy.]: Alladan tilek tilep, raqım surağanda ğıybadat etkende umit qaldırmaw, sırt qalmaw, este ustaw. *Allah'tan dilek dileyip merhamet isterken ibadet ederken unutmamak, dısta kalmamak, hatırlamak; duasının içinde olma.* “Musılmannıñ musılmanda xaqı bar: 1. Sälem berüw. Payğambardıñ sälemi. Sälem alğan on sawap sälem alğan on sawap. 2. Awruwdıñ könilin suraw, demep suw berüw, tösegin jöndew. 3. Qaytı bolğan adamdı bilmewşi edim demey, duğasınıñ işinde boluw. 4. Janı jannatta bolsın dep tilek aytuw. 5. Tüşkirip qalsa “Järäkimalla” dew (“Parasat”).” *Müslümanın*

Müslüməndə həkki var: 1. Selam vermek. Peygamberin selamı. Selam vermek on sevap, selamı almak on sevap. 2. Hastanın hâlini sormak (ziyaret etmək), yardım edip su vermek, yatağını düzəltmək. 3. Vəfat eden kişiyi tanımazdım demeyip duasına (cenəze vb.) katılmək. 4. Canı cənnətte olsun (Mekânı cənnət olsun) deyip dua etmək. 5. Biri hapşırırsa “Järäkimalla” (Yerhamükellâh) demək. KETS, V/25.

Mäzkör duğa [eski. kit. diniy.]: Alladan surağan ayrıqşa mändi tilek. Allah'tan bilhassa dilənen önəmli dilek. KETS, V/25.

Duğalıq [zat. diniy.] (1): 1. Qağazğa, qabırğağa t.b. zatqa jazılğan duğa. *Kâğıda, duvar vb. bir şeyə yazılan dua. “Qabırğa atawlıda qala sänimen jıynalğan işikter, kesteli jaynamaz, oyulap jazılğan duğalıqtar (M. Äwezov, Abay Jolı).” Duvarlarda şəhrin modasına uyğun olaraq toplanan kaftanlar, nakışlı seccadeler, işləməylə yazılan dualar var. KETS, V/27.*

Duğalıq [zat. diniy.] (2): 2. Ärtürli jağdayda Allağa qalay giybadat etüwdi üyretetin sürə, ayat, tilekter, duğalar. *Her türlü durumda Allah'a nasıl ibadet edileceğini öğreten sure, ayet, dilekler, dualar. “Duğalıq jazatın kişkenə qara şolaq kitapşama Tilenşi şalgə baranda esigin aşpağan bir kempirdi, köşkəndə baytalğa minbeymin dep, äkesin renjitken qızdı (ol Jamiken degen apam göy) öleñ qıp jazıp qoyğanımdı körip, äkemniñ mañdayıman iyiskegeni äli esimde (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” Dua yazan küçük siyah kitapçıǵıma Tilenşi ihtiyara gittiğimde kapısını açmayan yaşlı kadını, göç sırasında baytala (henüz yavru lamamış ata) binmeyeceğim diye babasını üzen kızı (o kız Jamiken denen ablam ya) şiire dökerek yazdığımı görüp, babamın alnımdan koklaması hâlâ aklımda. KETS, V/27.*

Duğa-tilek [zat. diniy.]: Allanıñ raqımı üşin jasağan giybadattar men suraw, tilekter. *Allah'ın merhametini yapılan ibadetler ile isteme, dilekler. “Bir ret araq işken adamnıñ jasağan jaqsılıqtarı men oqığan namazı, duğa-tilegi qırıq küñge deyin qabıl bolmaydı (“Türkistan”).” Bir kere içki içen insanın yaptığı iyilikler, kıldığı namaz, dua ve dilekleri kırk güne kadar kabul olmaz. KETS, V/27.*

Enşalla [od. diniy. söyl.]: İnşalla. *İnşallah. “Ğalamnan xan Sarıbay ötken bolsa, Enşalla, täwba, täñrim, artın bersin (Batırlar Jırı).” Dünyardan Han Sarıbay geçti ise, inşallah, tövbe, Tanrım sonunu hayır etsin. KETS, V/298.*

Alla [Quday] jazsa [söyl. diniy.]: Qudaydın qalawı solay bolsa, buyırsa, inşalla, inğayı kelse degen mağınada. *Allah'ın dediği/istediği olsa, nasip etse, inşallah, kısmet etse denen manada.* “Ülkeni bar üyler qur otırğan joq. Erteñ, Alla jazsa, sol jaqta bolatın şıǵarmız (M. Düysenov, Meyman.).” *Büyüğü var evler boş oturmuyor. Yarın, Allah nasip ederse, o tarafta oluruz belki.* KETS, V/531.

Turağın jumaqtañ jazsın! [diniy.]: Qayırlı bolsın, o dünyede janı jaylı bolsın! *Hayırlı olsun, ahirette yattığı yer yaylı (rahat) olsun; yeri cennet olsun.* “Tölegendey ağaıñ Jumaqtan jazsın turağın (Qız Jibek).” *Tölegen gibi ağabeyin cennet kılsın mekânını.* KETS, V/351.

Alla [jasağan iye, Quday] jar bolsın [diniy.]: Alla qoldasın, Alla kömektessin. *Allah korusun, Allah yardımcın olsun.* “Alla jar bolsın sizge (S. Begalin, Şoqan asuw.).” *Allah yar ve yardımcınız olsun.* KETS, VI/65.

Järekimalla [ar.] [od.]: 1. [diniy.] Musılmandıq ädep boyınşa, tüşkirgen adamnıñ “Älxamdulilla” dep Allağa aytqan madağına “Allanıñ raqımı tiysin” degen tilek mağınasındağı jawap söz. *Müslümanlık ahlakına göre hapşıran insanın "Elhamdülillah" diye Allah'a ettiği şükrüne "Allah'ın merhameti değsin" dileği anlamında verilen cevap.* KETS, VI/247.

Jeñildik: 4. Janı qıynalıp, öleyin dep jatqan adamğa oqılar duğa. *Istırap çekip, “öleyim” diyen insana okunan dua.* “Molda jeñildik ayttı (oqıdı).” *Molla, dua okudu.* KTS, 232.

İmanı joldas [kämil] bolsın [diniy.]: O dünyede baqıttı bolsın, bul dünyede jasağan jaqsılığı jumaqqa aparsın degen tilek. *Öbür dünyada (ahirette) huzurlu olsun, bu dünyada yaptığı iyilikler cennete götürsün anlamındaki dilek; imanı yoldaş olsun.* O dünyeye ketip bara jatsa, Ibraydın da, Janşanıñ da imanı joldas bolsın! (I. Jansügirov, Äñgim.). *Öbür dünyaya gidiyorsa, Ibray'ın da, Janşa'nın da imanı kendilerine yoldaş olsun!* KETS, VI/473.

Juma merek bolsın! [diniy. tilek.]: Juma merkesi quttı bolsın. *Cuma mübarek olsun.* “Juma merek bolsın! Bügingi küngi ğıybadattarıñız qabıl bolsın, ağayın! (“Ana Tili”).” *Cuma mübarek olsun! Bugünkü günlük ibadetleriniz kabul olsun, kardeşler!* KETS, VI/556.

İllahi [ar.] [od. diniy.]: Ya, Alla, Quday tağala degen mağınadağı aldımen jaratqandı eske aluw işaratın bildiretin söz. *Ya Allah, Hüda Teâlâ anlamındaki başlangıcı ile Yaradanı anma işaretini bildiren söz.* “Kelinderim jaman emes siyaqtı. İllahi, jaqsı bolsın, sol göy ömir-baqiy tilegim (Ä. Älişev, At Tuyağı).” *Gelinlerim kötü değil gibiler. Billahi, iyi olsun, bu ya tek dileğim.* KETS, VII/230.

İmanı joldas bolsın! [tilek. diniy.]: Jatqan jeri jaylı bolsın. *Yattığı yer rahat olsun; imanı yoldaş olsun.* KETS, VII/238.

İmanın bersin [tilek. diniy.]: Marqumdı Alla tağala raqımımen, salawatımen jarılqasın, küñaların keşirsın, imandı bolsın degen mağınadağı kisi qaytı bolğanda ayıtılın tilek söz. *Merhumu Allahu Teâlâ merhameti ile salavatı ile korusun; günahlarını bağışlasın, imanı olsun anlamında insan vefat ettiğinde söylenen dilek söz.* “Ağañnıñ imanın bersin, Quday özderine densawlıq, quwat bersin, - dedi älgi Quran oqığan aqsaqal şal Tolasbayğa qarap (T. Nurmağambetov, Qoş bol.).” *Ağabeyine Allah rahmet eylesin, Allah kendinize sağlık, kuvvet versin, - dedi deminki Kuran okuyan aksakal ihtiyar Tolaşbay’a bakıp.* KETS, VII/239.

İmanı salamat bolsın [tilek. diniy.]: Alla tağala marqumñıñ imanın kâmil etsin, janın jannattan qılsın degen mağınadağı kisi qaytı bolğanda ayıtılın tilek söz. *Allahu Teâlâ merhumun imanını güçlendirsın, canını cennette kılsın anlamında kişi ölürken söylenen dilek söz/temenni.* KETS, VII/240.

İnşalla [ar.] [od. diniy.]: “Quday qalasa, Alla buyırsa” degen mağınadağı dindar adamñıñ qanday da bir iske boljal aytqanda Allağa ğıybadat etüwin bildiretin sözqoldanı. *Hüda isterse (nasip ederse), Allah izin verirse” anlamında, dindar insanların herhangi bir işe dair tahminini dile getirirken Allah'a ibadet ettiğini (sığındığını) bildirmede kullanılan sözcük; inşallah.* “Jolıñdı Quday bastağan şıǵar, inşalla, aman bolarsın! – dep köziniñ jasın sürtip-sürtip aldı (S. Şaripov, Şıǵ.).” *Allah yolunu açmıştır belki, inşallah sağ olursun! – deyip gözünün yaşını sildi.* KETS, VII/332.

İnşalla qıldı [söyl.]: Alla qaladı, aytqanı orındaldı. *Allah istedi (nasip etti), söylediği gerçekleşti.* “Bolsa da qanday ämir joq şarası, Patşağa duğa qıladı buqarası. Märxamat, inşalla qılsa kerek Patşanıñ bu buqara öz balası (Kerderi Äbubäkir, Qazağım.).” *Ne tür emir olsa da yok çaresi, padişaha dua eder*

ahalisi. Merhamet, nasip etse gerek, padişahın kendi çocuğu bu ahali. KETS, VII/332.

İmanı kâmil bolğay [diniy. tilek.]: Allağa degen senimi mültiksiz, zor bolğay, Allanıñ rizalığın alğay. *Allah'a olan inancı eksiksiz, güçlü olsun; Allah'ın rızasını alsın.* “Bolğaydı jayı – jännat, iman – kâmil, Bixisab etkey Alla raxmätin. Az bilgen ğılımımınñ sayasında Millätke qızmet etüw ijtiHADım (M. Duwlatov, Şığ.).” *Olsun mekânı cennet, imanı kâmil, bol eylesin Allah rahmetini. Az bildiğim ilmimin sayesinde, millete hizmet etme hevesim.* KETS, VII/482.

Keşir 2 [et.]: 3. [diniy.] Pendeniñ Alla tağaladan künälarımnan arılt dep jalbarınganda aytatın sözi. *Kulun Allahu Teâlâ günahlarımdan arındır diye yalvarırken söylenen söz.* “Awızaşar duğası: “Jaratqan iyem, sen üşin oraza ustadım, Sağan iman keltirdim, Sağan täwekel ettim, Sen bergen rızıq nesibeñmen awız aştım. Ya, keşirimdi Alla, meniñ aldıñğı jäne soñğı künä-kemşilikterdi keşire gör” (“Ana tili”).” *İftar duası: “Yaradan iyem, senin (rızan) için oruç tuttum, sana iman ettim. Sana tevekkül ettim, senin verdiğın rızkınla orucumu açtım. Ya Affedici Allah, benim önceki ve sonraki günahlarımı affet.”* KETS, VII/12.

Kör nurlı bolsın [diniy. tilek.]: Jerlep jatqan kezde “marqumñıñ jatqan jeri jariq bolsın” degen mağınada ayıtlatın tilek. *Defnedilirken “merhumun yattığı yer nurla dolsun” anlamındaki ifade.* “Beyit beyiştı bolsın, kör nurlı bolsın degen tilekter ayıtlatın (Eksp. Mater.)” *Mezarı (mekânı) cennet olsun, yattığı yer nurla dolsun gibi sözler söylenirdi.* KETS, VIII/330.

Artı [aqır] qayırılı bolsın [tilek.]: ä) [diniy.] Marqumñıñ artınan qalğandarına Alla quwanış, jaqsılıq näsip etsin degen mağınada ayıtlatın tilek söz. *Merhumun ardından kalanlarına Allah mutluluk, iyilik nasip etsin anlamında söylenen dilek-söz.* “Şölmek mıñ künde emes, bir künde sınar” degen, Allanıñ ämirine eşkim de qarsı tura almaydı, artı qayırılı bolsın (K. Tuğanbaeva, Altın sırğa).” *“Şişe bin günde değıl, bir günde kırılır” demiş, Allah'ın emrine hiç kimse karşı duramaz, ardı hayırlı olsun.* KETS, IX/75.

Quday basqa bermesin [salmasın]: Eşkimniñ başına keziktirmesin. *Hiç kimsenin başına gelmesin.* KTS, 416.

Quday betin körsetpesin: Betin awlaq qılsın. *Allah yüzünü göstermesin.* KTS, 416.

Quday buyırtsa [buyırsa]: Sāti tüsse, orayı kelse, tänir jazsa. *Hüda yazsa, Tanrı nasip etse.* KTS, 416.

Qudayğa amanat: Bir Qudayğa tapsırdım. *Allah'a emanet; bir Allah'a teslim oldum.* KTS, 417.

Qudayğa [bir qudayğa] tapsırdı: Birewdiñ aman-esen boluwın Qudaydan tiledi. *Bir kimsenin esenliğini Allah'tan diledi.* KTS, 417.

Qudayğa täwbe [şükir]: Qanağat tutqan jağdayda ayıladı. *Kanaat etme durumunda söylenir; Allah'a şükür.* KTS, 417.

Qudaydan qaytsın (tilek): Esesin Quday qayırsın. *Allah hakkını korusun.* KTS, 417.

Quday [aldıñnan] jarılqasın: Quday oñdasın, sätin bersin. *Hüda nasip etsin, nimete gark etsin.* KTS, 417.

Quday qalasa: Sāti tüsse, orayı kelse. *Allah nasip etse.* KTS, 417.

Quday saqtay kör [Quday saqtasın]: Betin awlaq qılsın, körsetpesin. *Yüzünü ırak kılsın, göstermesin.* KTS, 417.

Quday tapsın [tapqır]: Jamanşılıqqa uşıra, oñba. *Kötülük bul, onma.* KTS, 417.

Quday tilewindi bersin (tilek): Tilegiñ orındalsın, armanıña jet. *Dileğin gerçeleşsin, hayaline ulaş.* KTS, 417.

Quday [töbeñnen, tas töbeñnen] urğır [ursın]: Quday jazañdı bergir, tänir atqır. *Allah (Hüda) cezanı versin.* 417.

Quday üşin: Ötinüw, jalınuw kezinde ayılatın söz. *Dileme, yalvarıp-yakarma esnasında söylenen söz.* KTS, 417.

A qudaylap: Teñirge sıynıp, tilew tilep. *Tanrıya sığınıp dilek dileme.* KTS, 417.

Lağnat: Lanet, beddua. KKKM, Sad süresi 456/78.

Madduğa [zat. diniy.]: Qabıl bolğan, Quday qabıl etken tilek-duğa. *Kabul olan, Hüda'nın kabul ettiği dilek-dua.* “Neşe jıl qurğamağan közdñ jası, uşbuw kün boldı tügel madduğası (Babalar sözi).” *Nice yıl kurumayan gözyaşları, gün geldi tamamen duası.* KETS, X/733.

Maqta: *Hamt. KKKM, Furqan süresi 364/58.*

Maqtaw: *Allah'ı takdis ve tenzih etmek. KKKM, Furqan süresi 364/58.*

Mustajap [zat. diniy.]: Alladan duğası qabıl bolğış. *Allah tarafından duası kabul olma; müstecâb. “Qağbadağı duğa mustajap boladı (“İslam örkeniyeti”).” Kâbe'deki dua müstecâb olur. KETS, XI/367.*

Mıñ şükir [diniy.]: Qudayğa qolında barına, amandığına nemese nesibesiniñ, rizığınıñ molayuna t.b. ayılatın rizaşılıq söz. *Allah'a elindeki varlığı, sağlığı ya da nasibinin-rızığının bolluğu vb. için söylenen dilek sözü. “Mıñ şükir, älsiz qolda älsiz şıraq jıltırap jangan bop tur, qalmay sönip (M. Jumabaev, Şığ.).” Bin şükür, güçsüz elde, zayıf çırağ, yanyor az da olsa sönüp kalmadan. KETS, XI/412.*

Niyet [niyetiñ] qabıl bolsın [diniy. tilek.]: Oyğa alğan is, ıqlas orındalsın. *Niyetin, düşüncen kabul olsun. KETS, XI/554.*

O, toba [täwbe]: ä) Özine-özi şükirşilik etüw kezinde ayıladı. *Kendi kendine şükrederken söylenir. KETS, 482.*

Duğa oqıdı [diniy.]: Alla tağalağa jalbarınıp tilek tilew, keşirim suraw siyaqtı giybadattı orındadı. *Allahu Teâlâya yalvarıp dilek dileme, af dileme benzeri ibadeti yerine getirdi; dua okudu. “Duğa oqıp azaptanuw qur ädetiñ, Aqıret paydasına jaramastay (Aqmolla aqın, Künder.).” Dua okuyup azap çekmek sadece alışkanlığın, ahirette faydası olmayacak. KETS, XI/660.*

Patixa [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Diniy senimge negizdelgen bata, duğa, tilek. *Dinî inanca dayalı dua, dilek; Fatiha. KETS, XII/325.*

Patixa aldı [diniy.]: Bata aldı. *Dua aldı. “Mollanıñ qolınan däm tatıp, patixasın alıp ketkenimiz jön bolar (R. Amankeldiev, Batır.).” Mollanın elinden yemek yeyip, fatihasını (duasını) alıp gitmemiz doğru olur. KETS, XII/325.*

Pismilla [ar.] [od. diniy. söyl.]: Bismillä. *Bismillah. KETS, XII/425.*

Rabbıñ jaqqa şaqıruw: *Dua etmek. KKKM, Xaj süresi 339/67.*

Salawat 1 [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Quran Kärimdegi buyırıq boyınşa payğambarğa jarılqaw, qurmet, quttıqtaw, duğa tilew mağnasında arnayı jasalatın qulşılıq türi. *Kuran-ı Kerimdeki buyrukla ilgili peygambere dua, hürmet dileme manasında*

özel olarak yapılan kulluk; salavat. “Endi namazdın atı – salawat, salawat duğa mağınasında degen (Abay, Tol. jin.)” Namazın adı – salavattır, salavat dua anlamındadır. KETS, XII/588.

Salawat ayttı [diniy.] (1): a) Musılmandıq şartı boyınşa är kez atı atalgan sayın nemese arnayı eske saluw arqılı Muxammed payğambarğa Alladan raqım tilep, duğa jasadı. *Müslümanlığın şartı olarak her bir kez adı geçtikçe ya da özel bir şekilde anmak amacıyla Muhammed Peygambere Allah'tan merhamet dileyip dua etti. “Otırğan adamdardın bəri küşti dawıspen küñiretip payğambarğa salawat ayttı (M. Jumabaev, Şığ.)” Oturan insanların hepsi yüksek sesle inleyerek peygambere salavat getirdi. KETS, XII/588 - KKKM, Axzap süresi 425/56.*

Salawat ayttı [diniy.] (2): ä) Namazdın ärbir ekinşi jäne soñğı räkätındağı otırsta oqıluwı şart bolıp tabılattın Muxammed payğambarğa jarılqaw, qurmet, raqım tileytin (“as-Salawat”) duğasın oqıdı. *Namazın her ikinci ve sonuncu rekâtındaki oturuşta okunması şart olan Muhammed Peygamber'e dua, hürmet, merhamet dileyen (es-Salawat) duasını okudu. KETS, XII/588.*

Sallallahuğalayhiwäsälläm [zat. diniy.]: Payğambar esiminen keyin atalatın salawat duğası. *Peygamber isminden sonra söylenen salavat duası. “Kimniñ uyatı joq bolsa, onıñ imanı joq degen, payğambarımız sallallahuğalayhiwäsällämniñ xadis şarifi “män lä xayaün lahuw uwäla imanun lahuw” degen дәlelder (Abay, Tol. jin.)” Kimin utancı yoksa onun imanı da yoktur denir, Peygamberimizin (s.a.v.) hadis-i şerifinde geçen “man la hayahun vela imanün lehü” delildir. KETS, XII/602.*

Sawda İmam Ağzam bolsın [diniy. köne. tilek.]: Sawda adal, taza, ädil жүrsin, bereketin bersin degen tilek söz. *Ticaretin/alışverişin doğru, temiz, adil olsun; bereketini versin manasındaki dilek. “İmam Ağzam bolsın, alğaşqı sawda göy, 2000 somnan kemge joq (I. Jansügirov, Şığ.)” İmam Azam olsun, ilk alışveriş ya, 2000 somdan aşağıya yok. KETS, XIII/15.*

Sälem sözi: *Alkış, dua, selam, takdis. KKKM, Yasin süresi 443/58.*

Söylesüw: *Allah'a dua etme, yalvarma. KKKM, Mariyam süresi 308/52.*

Tasbix aytuw: *Esenlik dilemek, dua etmek; Allah'ı noksan sıfatlarından tenzih etmek. Kusursuzluk Allah'a mahsustur demek. KKKM, Rum süresi 405/17.*

Taxiyat [zat. diniy. eski kit.]: Namazadın işinde oqılâtın duğa. *Namazın içinde okunan dua; Tahiyat. KETS, XIV/44.*

Täw ayırdı [diniy.]: Kitap köterip, bata berdi. *Kitap (Kuran) kaldırıp dua etti; ibadet etti. "Sol üşin alayın degendikten de me, şeşesi moldağa täw ayırganda: "Tentek bolsa, urıp-urıp qoy, eti seniki, süyegi meniki", - dedi (B. Maylin, Tand.)." Onun öcünü almak istediği için midir, annesi mollaya ilk götürdüğünde "Yaramaz olursa, zaman zaman döv, eti senin, kemiği benim", - dedi. KETS, XIV/70.*

Topırağı torqa bolsın [bolğır] [diniy.]: Jatqan jeri jaylı, jaqsı bolsın degen mağınadağı tilek. *Yattığı yer yaylı, rahat olsun manasındaki dilek; toprağı bol olsun. "Topırağın torqa bolsın, ayawlı dostarım (T. Berdiyarov, Soldat.)." Toprağın bol olsun, değerli dostum. KETS, XIV/296.*

Körsetkeniñe şükir [diniy.]: Tağdırıma rizamın, Allanıñ bergen osı rızığına qanağattanatın degen mağınada. *Alınyazıma razıyım, Allah'ın bahşettiği rızıkına kanaat etmek manasında. "O. Toba! Körsetkeniñe şükir, körsetkeniñe! (D. Saparov, Ötken kün.)." Oh, Tövbe! Gösterdiğine şükür, gösterdiğine! KETS, XV/483.*

Qudayğa [Allağa] şükir [diniy.]: Tağdırıma rizamın, täwbe degen mağınada. *Alınyazıma (kaderime) razıyım, şükür manasında. "Qudayğa şükir, tamağım toq, köylegim kök, uwayımım joq (S. Kenjaxmetov, Tışqan tirlik.)." Hüda'ya (Allah'a) şükür, karnım tok, gömleğim gök, endişem yok. KETS, XV/484.*

Şükirşilik [zat.]: 3. [etn. diniy.] Amandıq surasqanda musılman adamnıñ bargä rizamın, Allanıñ bergenine qanağat, joqqa salawat etemin degen niyetpen bildiretin jawap söz nemese rizaşılıqtı bildirüw sözi. *Sağlık, esenlik dilendiğinde müslüman insanın "her şeye razıyım, Allah'ın verdiğine kanaat, olmayana salawat ederim" manasında söylenen söz ya da rıza göstermeyi bildirme sözü; şükürcülük. "Şükirşilik, tegis aman (Ğ. Oralbaev, Rawan.)." Şükürler olsun, hepsi iyi. KETS, XV/484.*

İlk İslami Eserler:

Alkış *Alkış, dua, selam, takdis.* TİEM 73, 295r/6; RKT, 18b/2; **Alkış be'ër-** 1. *Esenlik dilemek, dua etmek; Allah'ı noksan sıfatlarından tenzih etmek. Kusursuzluk Allah'a mahsustur demek.* TİEM 73, 294r/8; RKT, 33/9b1; **Bismi'llahi'r-rahmani'r-rahim (A.)** *Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla manasında söz.* S.1; **Du'ā (<A.)** *Dua.* TİEM 73, 41v/1; RKT, 36/57b2; KB 459; AH, 72; **Du'açı** *Duacı, dua eden.* KB, 3731; **Du'ā icābāt qıl-** *Duası kabul olmak.* TİEM 73, 168r/9; **Du'ā qıl-** *Dua etmek.* TİEM 73, 247v/8; RKT, 36/57b2; **Durūd ıd-** *Salavat getirmek.* RKT, 33/19b1; **Dürud (F.)** *Dua, medh, selam.* KB, A5; **Hamd (A.)** *Hamt.* KB, A1; AH, 1; **İläñ-** *Kötü dua etmek, dil uzatmak, ayıplamak.* TİEM 73, 64r/6; **İnşā'llâh te-** *Allah isterse demek, Allah nasip etti ise demek.* TİEM 73, 418r/1; **Qarğa-** *Lanet etmek, beddua etmek.* TİEM 73, 18v/8; RKT, 37/30a2; **Qarğış Lanet, ilenme, beddua. Oqı-** 3. *Dua etmek.* TİEM 73, 345v/8; RKT, 28/15b3; **Ögdi** *Hamt.* TİEM 73, 265r/2; RKT 30/69a3; KB 239; AH, 27; **Ögdi aymaqlıq Tanrıqa** *Tanrıya hamt olsun!* TİEM 73, 154r/1; **Ögdi idikâ** *Hamt âlemlerin Rabbi olan Allah'a.* TİEM 73, 329r/8; **Ögdi sipās Tañrıqa** *Hamt ve şükür Allah'a mahsustur.* TİEM 73, 300r/4; **Sena (A.)** *Sena, övgü (Allah'a).* KB, 1256; **Sipas Şükür.** KB, A1; **Sipās ötä-** *Şükretmek.* TİEM 73, 286r/4; **Şükür (<A.)** *Hamt, şükür.* TİEM 73, 300r/4; RKT, 33/63b1; KB, 311; **Şükür ay-** *Şükretmek, hamt etmek.* TİEM 73, 275v/1; RKT, 37/80a3; **Şükür qıl-** *Şükretmek.* TİEM 73, 239r/5; RKT, 26/100a2; **Şükür ü sipās** *Allah'a hamt olsun.* TİEM 73, 116v/4; **Şükür ü sipās ög-** *Şükretmek.* TİEM 73, 6v/8; **Şükür ü sipās ötä-** *Şükretmek.* TİEM 73, 245v/1; RKT, 30/37a2; **Ündä-** *Dua etmek, niyaz etmek, yalvarmak, tapınmak.* RKT, 28/53a2; **Vird (<A.)** *Belli zamanlarda okunması adet olan dua.* KB, 6222.

Kazakçada dua karşılığında *algıs, duğa/duwa, bata* kelimeleri kullanılmaktadır.⁴⁵ “Bir kimseyi övmek” anlamından “bir kimse için dua etmek” şeklinde anlamca genişleyen *alka-*⁴⁶ fiilinden türemiş *alkış*; İslamiyet'e geçiş ile birlikte Arapçadan ödünçlenen *dua* kelimesinden evvel sözü edilen kavram alanını karşılamıştır. DLT'te *alkış*, "dua etme; övme; birinin iyiliklerini, faziletlerini bir bir sıralama" olarak açıklanmaktadır. Kâşgarlı'nın *ol begke alkış berdi* "O beyi övdü" biçiminde aktardığı örnekte kelime;

⁴⁵ Bilimsel araştırmalarda; özellikle *alkış/kargış* başlıklarıyla ele alınan “dua” konusu ile ilgili Kazakçadan derlenen ve oldukça yoğun olan malzeme; bu çalışmada genel hatlarıyla değerlendirilmiştir.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 138).

ber- "vermek" yardımcı fiiliyle birlikte tanıklanmıştır (DLT 2014: 48). Kazakçada tonlulaşarak *algıs* formunda korunan kelime; {+LA-} isimden fiil yapım ekini alarak *algısta-* biçiminde “dua etmek” anlamını vermektedir. İslamiyet’in kabulünden evvel özellikle Uygur metinlerinde sıklıkla karşılaşılan *alka-* fiiline müstakil olarak Kazakçada da rastlanır. Karahanlı döneminde İslamiyet’in kabulünden sonra Arapça *du ‘ā’* ve *fātiḥa* kelimeleri ödünçlenmiştir. *Du ‘ā’* ayın(Ø)>ğ değişimi ile *duğa* kimi zaman da *duwa* biçiminde Kazakçada bulunmakta; “dua etmek” anlamı ise kelimenin *qıl-, ayt-, ber-, oqı-* gibi yardımcı fillerle kullanımı neticesinde oluşmaktadır. Kuran-ı Kerim’in ilk suresi olan *fātiḥa* ise bu anlamını muhafaza etmekle birlikte; anlam genişlemesine uğrayarak Kazakçada alıntı kelimelerde görülen f>p>b değişimi ile *bata* biçiminde genel olarak dua manasını kazanmıştır. Giriş kısmında dile getirilen dua türleri; *alla jar bolsın, alla riza bolsın, tiye bersin, imanı joldas bolsın, qabıl bolsın, alla [quday] buyırsa, alla [quday] jazsa, turağın jumaqtañ jazsın, juma merek bolsın, kör nurlı bolsın, artı [aqırı] qayırılı bolsın, quday basqa bermesin, quday [aldıñnan] jarılqasın...* gibi dilek cümleleri ile *maqta-, mñ şükir, körsetkeniñe şükir, qudayğa [allağa] şükir, şükirşilik* gibi şükür ibarelerinin de bu başlık altında ele alınmasını zorunlu kılmıştır. İlk İslami eserlerde “hamt, şükür” anlamını taşıyan *ög-* fiilinden {-di} fiilden isim yapım eki ile kalıplaşan *ögdi* Kazakçada tanıklanmamaktadır. Bu eserlerde “şükür” karşılığında *ögdi* ile Arapça *ḥamd*, *şükr* ve Farsça *sipās* gibi kelimeler birlikte kullanılmıştır. Bodrogligeti, *ögdi-ḥamd-şükr-sipās* örneğinde olduğu gibi aynı kavram alanında gerek Türkçe gerekse ödünçlenmiş kelimelerin birlikte yer aldığı pek çok örnek olduğunu ifade etmiştir (Bodrogligeti, 1972: 364).

2.2.6. Kurban ve Adak ile İlgili Kelime ve İbareler

Sözlükte “yaklaşmak, Allah’a yakınlaşmaya vesile olan şey” anlamına gelen kurban, dinî bir terim olarak, ibadet maksadıyla, belirli şartları taşıyan hayvanı usulüne uygun olarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder (DKS, 387). Adak ise dinen mükellef olmadığı hâlde, kişinin farz veya vacip türünden bir ibadeti yapacağına dair Allah’a söz vermesi olarak tanımlanır (DKS, 5). İnsanlık tarihinin en eski zamanlarından beri dinî bir ritüel olarak karşılaşılan “bir şeyi kurban etmek” ya da “adamak”; Türklerde de en köklü ibadetler arasında bulunmaktadır. Roux, kurbanın Türk-Moğol törelerinde temel bir yer tuttuğunu; her şeyin kurban için bir neden

olabileceğini ifade etmektedir (Roux, 2002: 250). Zafer istemek ya da zafer dolayısıyla teşekkür etmek, barış ve anlaşma sağlamak, hastaların iyileşmesini dilemek, karşılaşılan her türlü zorluktan, kaza ve beladan korunmak... gibi sebeplerle insanlar, bulundukları toplumun en üstün güç olarak kabullendiği varlıklara başvurma ve sığınma ihtiyacı ile bu eylemi gerçekleştirmişlerdir. Sözü edilen yüce varlıklar dönemin koşulları ve inançlarına göre Gök Tanrı, yer-su iyeleri, umay-pirler gibi ata ruhları, burkan, Allah olmak üzere zamanla değişmiştir (Orozobaev, 2014: 62). İbadet başlığı altında ele alınan 462 madde başının 23'ü bu tema çerçevesinde incelenmiştir.

Kazakça:

Aqsarbas ayttı [diniy.]: Qudayğa qulşılıq etip, arnayı mal şaldı. *Allah'a ibadet edip, özel olarak adak adadı.* KTES, I/174.

Aqsarbas [etnogr.]: Qudayğa qulşılıq etip, arnayı şalınatın mal. *Allah'a ibadet edip, özel olarak kurban edilen hayvan; adak.* KTS, 27.

Baxira: Kutlu, sahibinin yaptığı adak için saklanarak, yünü kırılmayan, sütü sağılmayan yük vurulmayarak başıboş bırakılıp salıverilen hayvan. KKKM, Mäyda süresi 123/103.

Kökqasqa ayttı [aytıstı] [diniy.]: Niyet, tilekter orındalsın degen oymen qurbandıq şaluwğa jılqı (mal) atadı. *Edilen niyetler tutulan dilekler kabul olsun fikri ile kurbanlık için yılkı bağısladı.* “Bir-birine qonaqqa barısuw, aqsarbas, kökqasqa aytısıp batalasuw, tamırlasıp dostasuw köp (M. Äwezov, Abay Jolı).” *Birbirine misafirlige gitme, kurban kesip yemin etme, arkadaş olma yaygındır.* KETS, VIII/238.

Qayır-saxawat etüw: Adak adamak. KKKM, Baqara süresi 45/270.

Qan şıǵaruw [diniy.]: Allanın rızası için üşin arwaqtarğa bağıstap Quran oqıp, mal (qoy) soyu. *Allah rızası için ervahlara bağıslamak üzere Kuran okuyup koyun kesme.* KETS, IX/208.

Kök qoşqar [diniy.]: Qurbandıqqa şalınatın erkek. *Kurbanlık olarak kesilen erkek koyun.* “Qurbangı Ismağuldı şalğan şaqta, tüsirip kök qoşqardı pärmen etken (Kerderi Äbubäkir, Qazağım).” *Kurban olarak İsmail'i keseceği zaman, indirip koçu emir vermiştir.* KETS, X/158.

Qudayı 1 [zat. diniy.]: Eski nanım boyınşa, qawip-qaterden, qattı awruwdan aman qalğan kezde Quday jolına dep beriletin qayır-sadaqa (as, tağam, kiyim, aqşa t.b.). *Eski inanışa göre tehlikelerden, kötü hastalıklardan kurtulduğunda Allah rızası için verilen hayır-sadaka (aş, yemek, giyecek, para vb.).* “Äjem mana atamnıñ awlına qudayığa ketip edi, kelip qalar (N. Seräliyev, Qañtar).” *Ninem biraz önce dedemin köyüne kudayıya gitmişti, gelmesi yakındır.* KETS, X/244.

Qudayı ayttı [atadı] [diniy.]: Qurbandıqqa mal şalatın boldı. *Kurban kesmek için mal bağışladı.* KETS, X/244.

Qudayı berdi [diniy.]: Qudayı dep atap, sadaqa berdi; qudayı as tarattı. *Kudayı diye niyetlenip sadaka verdi, hayır yemeği dağıttı.* “Erteñine awıl aq taylaqtı jetelep, Kökböriniñ basına barıp, qudayı berip qaytuwğa attanadı (Ä. Kekilbaev, Dala).” *Ertesi gün köydekiler beyaz deve yavrusunu yedeğine alıp, Kökbörü’nün başına varıp sadaka yemeği vermeye gittiler.* KETS, X/244.

Qudayı qıldı [diniy.]: Qurbandıqqa mal şaldı, sadaqa mal, dünüye atadı. *Kurban kesti, sadaka mal (kurbanlık) bağışladı.* “Aymanğa aman-esen joliqtırsa, şalar em qudayı qıp qara ala attı (Ayman-Şolpan).” *Ayman’a sağ salim kavuştursa, keserdim kurbanlığa ala atı.* KETS, X/244.

Qudayı şaldı [diniy.]: Bir maldı atap soyıp, qudayı berdi. *Bir malı bağışlayıp qudayı verdi.* “Jurttıñ bări ana töbede qudayı şalıp, soğan ketipti (M. Düysenov, Meyman.).” *Milletin hepsi şu tepede kurban kesip oraya gitmişler.* KETS, X/244.

Qurban [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Qudayğa qulşılıq etüwdiñ bir amalı retinde Allağa arnap sadaqağa soyatın mal, qudayı. *Allah'a ibadet etmenin bir yolu olarak ona bağışlanıp sadaka olarak kesilen mal (hayvan), qudayı.* “Kelesi jılı maldı kurban retinde soyıp jeytin bolğan (M. İsqaqov, Soqır senim.).” *Gelecek yıl hayvanı kurban olarak kesip yiyecek.* KETS, X/392.

Qurban [qurbangä] şaldı [diniy.]: Allağa qulşılıq etip, soğan arnap maqsatınıñ orındaluwın surap, mal soydı. *Allah'a ibadet edip ona bağışlamak niyetini yerine getirme amacıyla kurban kesti.* “Ağızıp tawdan qanın sarqıratıp, Qudayğa

janındı aytıp qurban şaldıñ (Mäşhur-Jüsip, Şıǵ.).” *Akıtıp daǵdan kanını çaǵlatıp, Allah’a canını söyleyip kurban kestin.* KETS, X/393.

Qurbandıq [zat. diniy.] (1): 1. Qudayǵa qulşılıq etip mal soyıp baǵıstawşılıq. *Allah’a ibadet edip kurban kesip baǵıslama.* “Äbiş qana awıldaǵı azın-awlaq şalşawqandardıñ jiynalıp, qurbandıq aytıp, mal şalıp jatqanınan xabardar etip qoydı (M. Düysenov, Meyman.).” *Sadece Abiş köyünde az sayıdaki ihtiyarın bir araya gelip kurban kesmekte olduğundan haberdar etti.* KETS, X/394.

Qurbandıq [zat. diniy.] (2): 2. Bir nährseniñ jolına baǵıstalǵan sadaqa, pıda. *Bir şeyin yoluna baǵıslanan sadaka-fıde.* “Ar-namıstıñ qurbandıǵı az bolmaptı, qayrawlı äli ädilettiñ baltası (M. Şaxanov, Ğasırlar.).” *Ar ve namusun kurbanı az olmamış, bilenmiş duruyor adaletin baltası.* KETS, X/394.

Qurbandıqqa şaldı [diniy.] (1): a) Qudayı, sadaqa retinde mal soydı, qudayı berdi. *Hayır-sadaka olarak kurban kesti, kudayı (hayır yemeǵı) verdi.* “Arnaulı jerlerde arwaqtarǵa dep qurbandıq şalıǵan (QazSSR Tarixı).” *Belirli yerlerde ruhlar (ervahlar) için kurban kesilmiştir.* KETS, X/394.

Qurmaldıq [zat. diniy.]: Qurmaldıq. Qazaq xalqınıñ diniy mädeniyetinde qattı nawqastanıp, awır xalde jatqan adamnıñ sawıǵıp ketüwin tilew jolında mal soyıp, qurbandıq şaluw räsimi. *Kazak halkının dinî geleneklerinde çok hastalanıp ağır hâlde yatan insanın iyileşmesini dileme niyetiyle kurban kesme ritüeli.* KETS, X/411.

Qurmaldıq [zat. diniy.]: Qazaq xalqınıñ diniy mädeniyetinde qattı nawqastanıp, awır xalde jatqan adamnıñ sawıǵıp ketüwin tilew jolında mal soyıp, qurbandıq şaluw räsimi. *Kazak halkının dinî geleneklerinde çok hastalanıp ağır hâlde yatan insanın iyileşmesini dileme niyetiyle kurban kesme ritüeli.* “Qazaqta qurmaldıqqa buradan jolı ülken mal bolǵan emes (S. Muqanov, Şıǵ.).” *Kazaklarda adak kurbanı için buǵradan daha üstün hayvan olmamıştır.* KETS, X/412.

Näzir [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Diniy saltpen beriletin qayır, sadaqa. *Dinî gelenek ile verilen hayır, sadaka; adak.* “Näzirge bergen teñge eser emes, aparǵan at pen tüye qarası bar (Mansur).” *Nezir için verilen para az deǵıl, götürülen at ile deve, ineǵı var.* KETS, XI/510.

Pidiya [ar.] [zat. diniy] (1): 1. İslam dini boyınşa, ölgen adamnıñ künäsın aqtaw üşin moldalarga beriletin qudayı (mal, aqşa t.b.). *İslam dinine göre ölen kişinin günahını aklamak için mollalara verilen qudayı (sadaka, adak, hayır).* “Aqpeyil adalsınğan sopı jan bop, söytip-aq pidiya, zeket jiyam dedik (S. Torayğırov, Şıǵ.).” *İyi niyetli sofu bir insan olup, öylece fidiye, zekât toplayalım dedik.* KETS, XII/420.

Tasattıq [zat.] [köne.] (1): 1. Belgili bir tilektiñ orındaluw maqsatımen Quday jolına mal soyıp, jurtqa tamaq berüw, qurban şaluw ädeti. *Belirli bir dileği yerine getirmek amacıyla Allah yoluna adak adayıp halka yemek verme, kurban kesme ädeti.* “Tasattıq berdi (şaldı, jasaldı.).” *Kurban kesti (zor durumda kaldığında kurban keserek Tanrı'ya yalvardı, dua etti).* KTS, 621.

Tüye [zat.]: 6. [diniy.] İslam dini boyınşa, qurbandıqqa şaluwğa bolatın eñ iti mal. *İslam dinine göre kurban olarak kesilebilecek en iri hayvan; deve.* KETS, XIV/468.

İlk İslami Eserler:

Atan- (2) Adanmak, kurban etmek. TİEM 73, 204v/7; **Boğuzlaǵu** Kurban. TİEM 73, 92r/8; RKT, 34/31b3; **Idǵu qurbān** Kurbanlık hayvan. TİEM 73, 23r/9; **Iduq** Kutlu, sahibinin yaptığı adak için saklanarak, yünü kırılmayan, sütü sağılmayan yük vurulmayarak başıboş bırakılıp salıverilen hayvan. TİEM 73, 92v/9; **Qan tök-** 1. Kurban kesmek, kurban etmek. TİEM 73, 247v/7; **Qurbān (<A.)** 1. Kurban, kurbanlık hayvan. TİEM 73, 378v/2; 25/27a2; **Qurbān qıl-** Kurban etmek. TİEM 73, 247v/7; RKT, 27/37b3; **Nä/ezr (<A.)** Adak. TİEM 73, 306v/2; **Nä/ezr qıl-** Adak adamak. TİEM 73, 35r/4; RKT 31/11a1; **Nä/ezrini öte-** Nezir, adak, nezrini yerine getirmek. TİEM 73, 306v/2; **Tafnaǵu tapuǵ qıl-** Kurban sunmak. TİEM 73, 83v/4.

Kazakçada kurban ve adak ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde *qurbān, nezr, fidiye, teşadduq* gibi Arapçadan ödünçlenen ve *qurban, nāzir, pidiya, tasattıq* formlarında tanıklanan kelimelerin ağırlıkta olduğu söylenebilir. Yaratıcı'ya ad olarak kullanılan Farsça *hudā*; anlam genişlemesine uğrayarak İslamiyet öncesinden beri Tanrıya şükretmek, Tanrıdan bir dileğin kabul edilmesini istemek, ata ruhlarını anmak, ölmüşlerin sevabını arttırmak, çeşitli hastalıklardan korunmak...gibi amaçlarla yapılan pek çok ibadet (kurban, kesmek, adak adamak, sadaka vermek gibi) ve

uygulama için Kazakçada *qudayı* biçiminde yaşamaktadır.⁴⁷ Steingass'da “uğruna” anlamıyla açıklanan (Steingass, 2011: 210) Farsça *bahrā*, Kazakçada *baxira* biçiminde “hayır, sadaka” manasıyla korunan bir diğer Farsî kelimedir.⁴⁸ Bu kelime, ilk İslami eserlerdeki *ıduq*'un birebir karşılığıdır. Eski zamanlardaki dinî törenlerde genellikle sarı başlı beyaz koyun, sarı oğlak veya beyaz kısrak kurban etme temayülünün bir göstergesi olarak ortaya çıkan ve “ak sarı baş” tamlamasından kalıplaşan *aqsarbas*, Kazakçada bu kavram alanında karşılaşılan kelimelerden bir diğeridir. Kurban ve adak için kullanılan kelimelerin eylem adı yaparken kendilerinden sonra *şal-*, *ber-* ve *ayt-* fiillerini alması farklılık arz eden bir husustur.

İlk İslami eserlerde *ıd-* ‘göndermek’ fiilinden türeyen ve Kazakçada tanıklanmayan *ıduq* ve varyasyonları⁴⁹; *qurbān* ve *nä/ežr* ödünçlemelerinin dışında ele alınan kavram alanında tanıklanmış Türkçe bir kelime olması bakımından önem arz etmektedir. “Kurban etmek” deyiimi için *qurbān* ve *nä/ežr*'in ardından genellikle *qıl-* fiili bu dönem eserlerinde kullanılır. *Arapça isim+Türkçe fiil* kurulumu ile ifade edilen “kurban etmek”; Türkçe *atan-* ile de karşılanmıştır.

2.2.7. İbadethaneler ile İlgili Kelime ve İbareler

İbadet edilen yerleri dinî bir ayrıma gidilmeksizin genel manada ifade etmek için kullanılan Arapça *ibādet* + Farsça *hāne* kelimelerinden müteşekkil *ibadethane*, TDVİA'da “Bâbürlü Hükümdarı Ekber Şah'ın, çeşitli din ve inanç sistemlerine mensup bilginlere dinî konularda münazara yaptırmak amacıyla inşa ettirdiği bina” olarak da tanımlanmaktadır (TDVİA, “İbadethâne” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.16, <https://islamansiklopedisi.org.tr>). “İbadet” genel başlığı altında incelenen 462 madde başının 25'i; ibadet edilen yerler için kullanılan genel adlandırmalar, cami ve bölümleri, diğer bazı dinlere ait ibadethanelerle ilgili kelime ve ibarelerin Kazakçadaki karşılıklarını içermektedir.

Kazakça:

Gıybadat ornı [diniy.]: Qudayğa qulşılıq etetin jer. *Allah'a ibadet edilen yer.*

“Gılımsız oqığan namaz, tutqan oraza qılğan qaj eşbir gıybadat ornına barmaydı

⁴⁷ Mamırbekova'da *quday* maddesinde ele alınan *qudayı*'nın ikinci anlamı “mecazlı ifade olarak sadaka vermek” biçiminde açıklanmıştır (Mamırbekova, 2017: 317).

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Mamırbekova, 2017: 98).

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (EDPT, 46).

(Abay, Tol. Jin.).” *İlimsiz okunan namaz, tutulan oruç, gidilen hac hiçbir ibadet yerine sayılmaz.* KETS, IV/407.

Ğiybadatxana [ar. + par.] [zat. diniy.]: Qudayğa qulşılıq etetin üy, diniy räsimler men parızdar atqarılatın giymarattardıñ jalpı atawı, meşit. *Allah'a ibadet edilen ev, dinî ritüeller ile farzların yerine getirildiği imarların özel adı; cami, mescit.* “Qalada ğiybadatxana köp. Köşe boylarında ana jerde de, mına jerde de oñaşalaw turğan ğiybadat üyi (Q. Satıbalın, Qaratorğay).” *Şehirde ibadethane çok. Sokak kenarlarında orada da, burada da ayrı duran ibadet evleridir.* KETS, IV/407.

Qıluwet [ar.] [zat.] diniy.] (2): 2. Jerastı minäjat üyi. *Yer altındaki yakariş evi; halvet.* “Meniñ köbirek baratın jerim qıluwet dep atalatın jer astınan qazılğan, esiginen basqa tesigi joq, awası tar, küni-tüni bilik şam jağılatın orın (A. Toqmağambetov, Aqmonşaq).” *Benim sık gittiğim yer halvet denilen yer altından kazılan, kapısından başka düzlüğü olmayan, havası az, gündüz gece çırağ yakılan yer.* KETS, X/546.

Maqsura [ar.] [zat. diniy.]: Meşittegi belgili adamdarga arnalğan pavilon. *Camide belirli insanlara ayrılan bölüm; maksure.* KETS, XI/23.

Maqırıp [ar.] [zat. diniy.]: Meşittiñ işindegi imam turatın orın. *Caminin içinde imamın durduğu yer; mihrap.* “Tağı bir meşitke apardı. Bu da töbesi kümbez keñ jay. Mundağı ayta qalğanday ädemi narse imam turatın maqırıp (J. Aymawıtow, Şıǵ.).” *Yine bir camiye götürdü. Bu da tepesi kubbeli geniş bir yer. Burada söylenecek güzel şey imamın durduğu mihrap.* KETS, XI/29.

Maxrab//Maxırap [zat. diniy.]: Meşit işindegi namaz oqıytın jer. *Cami içinde namaz kılınan yer; mihrap.* KETS, XVI/412.

Maxırapqa [ar.] [zat. diniy.]: Meşit işindegi Mekke jaq bağıttı körsetetin qabırğadağı tekşe. *Cami içinde Mekke yönünü gösteren duvardaki kübik.* “Namazın tamam qılıp oqıp bolıp, maxırapqa qarsı otırıp qaradılar (Mäşhurjüsip, Şıǵ.).” *Namazını tamamlayıp mihraba karşı oturup baktılar.* KETS, XI/108.

Mäsjad [ar.] [zat. diniy.]: Meşit. *Mescit; cami.* KETS, XI/138.

Mäsjid [ar.] [zat. diniy.]: Ğiybadatxana, meşit. *İbadethâne; mescit.* “Musılmandar namazdan Mekkedegi Qağba attı mäsjidke qarap oquwı kerek (A. Maşanov,

Ġajayıp).” *Müslümanlar namazlarını Mekke’deki Kâbe adlı ibadethâneye bakarak kılmalıdır.* KETS, XI/138.

Meşit [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandardıñ namaz, Quran oquwğa jiynalatın, Qudayğa siyınatın ornı. *Müslümanların namaz kılıp Kuran okumak ve Allah’a sığınmak (ibadet etmek) için toplandığı yer; mescit-cami.* “Burın balalar meşitke barıp, sabaq alatın (R. Rayımqulov, Bolat.).” *Eskiden çocuklar camiye gidip ders alırdı.* KETS, XI/220.

Minaret [zat.]: Eldi namazğa şaqıruw üşin azanşığa arnap jasalğan meşit minarası. *Halkı namaza çağırmaq için müezzine tahsis edilen cami minaresi; minare.* KTS, 463.

Mixrab [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Meşit işindegi imam turıp namaz oqılatın jer. *Mescit içinde imamın namaz kıldığı yer.* “Oñ jaqtağı bölmeden irgeni oyıp, mixrab jasañdar (S. Sanbaev, Arwana).” *Sağ taraftaki odadan duvarı oyup, mihrap yapın.* KETS, XI/251 - KKKM, Mariyam süresi 304/11.

Mixrab [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Ġiybadatxana işinde qulşılıq qılıp, bas uratın qasiyetti orın. *İbadethâne içinde ibadet edilen kutsal yer.* “Birewler qojağa “qırıq kün boyı tañerteñgi namazdı ulı meşitte, mixrabqa bas urıp oqısan, qırıq birinşi küni Qudayğa jaqsılap qulşılıq etseñ, oyındağıñ orındaladı” dep aqıl ayttı (Qojanasır äñgim.).” *Birileri hocaya “kırk gün boyunca sabah namazını büyük camide mihraba doğru eğilip kıalarsan, kırk birinci günü Allah’a güzelce ibadet edersen düşündüklerin gerçekleşir” deyip akıl verdi.* KETS, XI/25.

Mixrab [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. [awıs.] Tabınatın nısan, bas iyetin qasiyetti, qadirli adamı, zatı t.b. *Tapınılan nesne, baş eğilen kutsal kadirli insan, şey vb.; mihrap.* “Mixrabım sen, bas uramın, til jete almas ğuzirime, jetpedim, ne jasıramın, gawharımñıñ qadirine (Abay, Tol. jin.).” *Mihrabım sensin, başımı eğerim, bir şey istemeye dilim varmaz, niye saklayayım, bilemedim, cevherimin kıymetini.* KETS, XI/25.

Munara [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Meşittiñ musılmandardı namazğa şaqıruwğa arnalğan biyik kümbezi. *Caminin müslümanları namaza davet etmek için tahsis edilmiş büyük kubbesi; minare.* “Tüyeler Türkistannıñ özinen burın Qojaaxmet Yasawi minarasın körip keledi (S. Mäwlenov, Şında.).” *Develer Türkistan’ın*

kendisinden önce Hoca Ahmet Yesevi türbesinin minaresini görerek geliyor.
KETS, XI/341.

Muxrab: Meşit işindəgi namaz oqılacaq yer. *Cami içinde namaz kılınan yer; mihrap.*
KTS, 470.

Minajat üy: Namaz oqıyın, Allaha qulşılıq etetin yer, meşit. *Namaz kılınan, Allah'a kulluk edilen yer, cami/mescit.* “Jer-jerde turqı yağınan uqsas turğın jäne minajat üyleri salına bastadı (T. Bäsenov, A. Yassawi Mavzoley.)” *Yer yer yapı bakımından benzer yaşam ve münacat/ibadet evleri yapılmaya başladı.* KETS, XI/430.

Minajaxana [zat.]: Qudayğa qulşılıq etip, tilew tileytin orın. *Allah'a ibadet edip dilek dilenen yer; ibadethane.* “Minajaxanağa kirdi.” *İbadethaneye girdi.* KTS, 474.

Minber [zat. söyl.]: 2. [diniy.] Moldanıñ vağız aytatın meşittegi biyik ornı. *Mollanın/imamın vaaz verdiği camiideki büyük yer; minber.* “Qalalıq jerdegi meşit minberi men basqa da “ruxaniy orındar” moldalardıñ qolında turadı (X. Aqnazarov, İslam).” *Şehirlerdeki cami minberi ile başka “manevî yerler” mollalarının elinde (kontrolünde) olur.* KETS, XI/431.

Pagoda [zat.]: Budda dininiñ minajaxanası. *Buda dininin ibadethanesi.* KTS, 519.

Panteon [grek. pantheon] [zat. diniy.] (1): 1. Ejelgi Rim arxitekturasındağı bükil Qudaylarğa arnalıp jasalğan eskertkiş; giybadatxana. *Eski Rum mimarisinde bütün Tanrılara ithaf edilip yapılan anıt, ibadethane.* “Köne türki panteonınıñ bas qudayı – Täñir (Mädeniy-filos. ents. sözd.).” *Eski Türk panteonunun baş tanrısı – Tanrı.* KETS, XII/295.

Putxana [zat. diniy.]: Budda dinine siyinatındardıñ namazxanası, şoqınatın ornı, putqa tabınuwşılardıñ meşiti. *Buda dinine sığınanların ibadethanesi, dine kabul edilme yeri, puta tapınanların ibadethanesi.* “Biz äwliyenı izdep, putxananıñ töñiregine bardıq (Mın bir tün).” “Biz evliyayı arayıp, puthanenin etrafına vardık.” KETS, XII/408.

Sobor [zat.]: Qaladağı ne monastırdağı eñ ülken şirkew. *Şehirdeki veya manastırdaki en büyük kilise.* KTS, 573.

Xram [zat.]: 1. Qudayğa qulşılıq etüw üşin salınğan ğiymarat, şirkew. *Allah'a ibadet etmek amacıyla yapılan inşa, kilise; tapınak.* “Rimde Qudaydıñ atına salınğan ülken xram bar (“Bilim jäne eñbek”).” *Roma'da Hüda'nın adına inşa edilmiş büyük tapınak var.* KTS, 709.

Şirkew I [zat. diniy.]: Xristiyandardıñ Qudayğa qulşılıq etetin ornı. *Hristiyanların Hüda'ya ibadet ettikleri yer.* “Şirkewge barıp nekelendi.” *Kiliseye gidip nikâhlandı.* KTS, 754.

İlk İslami Eserler:

Ä/ew 4. Mescit. TİEM 73, 291r/4; **‘İbaādet qılǵu yer** *İbadet edilen yer.* RKT, 31/7a3; **Kä/enisä/e (<A.)** *Namaz, dua, Yahudilerin ibadet ettikleri yer.* TİEM 73, 245v/6; **Kilisiyā (<Yun.)** *Hristiyanların kilisesi.* TİEM 73, 245v/7; **Mescid** *Mescit.* KB, 5486; AH, 400; M **Mä/zgıt** *Mescit, cami.* TİEM 73, 150r/7; RKT 29/12b1; **Mihrab (<A.)** *Mabet, mescit.* TİEM 73, 312r/1; RKT 34/53a3; **Savma‘a (<A.)** *Kilise.* TİEM 73, 245v/6; **Savma‘a (<A.)** *İbadet edilen küçük mescit.* TİEM 73, 223v/4; **Tersā kilisiyālāri** *Hristiyan kiliseleri.* TİEM 73, 245v/7; **Toqıǵu yār** *Mihrap, ibadet hücresi.* TİEM 73, 223v/4.

Kazakçada ibadet edilen yeri genel manada ifade etmek için ayın(Ø)>ğ deǵışımı neticesinde ğiybadat biçimine dönüşmüş Arapça ‘*ibādet*’in ardından Farsça *hāne* ve Eski Türkçeden itibaren tanıklanıp Moğolcadan alıntılandığı düşünölen (EDPT, 233) *orun* kelimeleri getirilmiştir. *Ğiybadat ornı*, *ğiybadatxana* ile paralel yapıda oluşmuş *minajat üy*, *minajatxana* de “ibadethane”yi karşılamaktadır. Ar. *necv* “fısıldamak, sözü gizlice söylemek”ten *munācāt* (Kubbealtı Lugatı, “Münācat”, Erişim tarihi: 2020.01.16, <http://www.lugatim.com>); *ğiybadatxana* örneğinde olduğu gibi kendisinden sonra ya Farsça *hāne*’yi ya da Moğalcadan ödünçlendiğı kabul edilen *üy*⁵⁰ kelimesini almıştır. Bu başlığa dāhil edilen cami içerisindeki bölümler Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazakçada da Arapça kelimelerden oluşmaktadır. Ar. *maḳşūr* “tahsis edilmiş”ten *maḳşūre*, Ar. *mihrāb*, Ar. *nūr* > *menār* “ışık yakılan yer”den *menāre*, Ar. *nebr* “yükseltmek”ten *minber*, Ar. *sucūd* “secde etmek”ten *mescid* kelimeleri; Kazakçada *maqsurā*, *maqırap/maxırap/maxırapqa/mixrab/muxrab*, *minaret/munara*, *minber*

⁵⁰ Üy kelimesinin etimolojik izahı için bkz.: (Kazak SSR Gılım Baspası, 1966: 203).

biçimlerinde korunmaktadır.⁵¹ Türkiye Türkçesinde ibadethane için en yaygın kullanım olan Ar. cem‘ “toplamak”tan *cāmi*‘ ise Kazakçada bulunmamakta; onun yerine *meşit* kullanılmaktadır. Budist ibadethaneleri ifade eden *pagoda*, *putxana*; Fransızca *panteon* ve Rusçada ‘kilise, tapınak’ı karşılayan *sobor*, *xram*, *şirkew* kelimeleri çalışmada dinî bir sınırlama yapılmadığı için başlığa dâhil edilmiş diğer dinlere ait kelimelerdir.

İlk İslami eserlerde Arapçadan ödünçlenen kelimelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. *‘İbaādet qılğu yer, toqışğu yār* gibi ifadeler ödünçlenen anlamı Türkçe kelimelerle karşılama ve aktarma çabasının tezahürleridir. 2.3.3. başlığında da incelenen ve Kâbe için kullanılan ä/ew; ‘mescit’ anlamıyla bu başlık altında da yer almıştır.

2.2.8. İbadet Etme-İbadet Kaideleri ile İlgili Kelime ve İbareler

Dinî literatürde insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar olarak tanımlanan (TDVİA, “İbadet” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.24, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.) “ibadet” kavram alanı içerisinde vücut azalarıyla, mal-servetle ya da hem mal hem bedenle yapılan ibadetler ve ibadethanelerle ilgili söz varlığı; bu aşamaya kadar alt başlıklar hâlinde sıralanmıştır. Genel manada “ibadet etmek”, “zorunlu olup olmama açısından ibadet türleri”, “vaaz”, çeşitli “ibadet kural ve kaideleri”...vb. ile ilgili kelime ve ibareler için sekizinci bir başlığa ihtiyaç duyulmuştur. İbadet başlığı altında yer alan 462 madde başının 60’ı bu kelime ve ibarelerden müteşekkildir.

Kazakça:

Ağwa [ar.] [zat. diniy.]: Vağız, ügit, nasixat. *Vaaz, öğüt, nasihat.* “Endi mına tar zamanda zulımdar zulımdıq jolğa şıqtı, azgın ağwamen qorektengender asıldı mıs etüwge, din men ğadiletti ayaq astına salıp taptawğa attandı (X. Esenjanov, Tar Kezen).” *Şimdi şu zor zamanda zalimler zalimlik yoluna çıktı, azgınların nasihatıyla beslenenler asili değersiz kılmaya, din ile adaleti ayaklar altına alıp ezmek için yola koyuldu.* KETS, I/72.

Ağwala [et. diniy.]: Vağızdaw, ügittew, nasixattaw. *Vaaz etmek, öğütlemek, nasihat etmek.* “Dajal adam balasın hälaq etedi. Musılman qavımın azdırıwğa, xaq

⁵¹ Arapçadan ödünçlenen kelimelere ait bilgilere erişim tarihi: 2020.01.16, <http://www.lugatim.com>)

dininen bezdirüwge aǵwalaydı... Alla! Alla! – desti dir ete qalǵan xalıq (X. Esenjanov, Tar Kezeñ).” *Deccal insanoǵlunu helak eder. Müslüman toplumunu azdırmaya, hak dininden bezdirmeye çalışır (öǵütler)...* Allah! Allah! – dediler bunu duyunca silkinen halk. KETS, I/72.

Aǵın II [köne.]: Jalınuw- jalbarınuw, ötinüw. Yalvarma-yakarma; isteme, rica etme, istirham etme. “Äweli Quday aǵındım, ata-anamdı saǵındım (Batırlar Jırı).” *Önce Allah’a yalvardım; annemi babamı özledim.* KTS, 15.

Ädet körüw: Kadınların ay hâli, âdetli oldukları zaman. KKKM, Baqara süresi 34/222.

Kökke baqtı [diniy.]: Täniрге jalbarındı. *Tanrıya yalvardı.* “Kökke baqtım “Alla” dep, tamaşa etip Qudiretin (Abay, Tol. Jin.).” *Göǵe baktım/yalvardım “Allah” deyip, temaşa edip kudretini.* KETS, II/620.

Qubılaǵa bas berdi [diniy.]: Qudayǵa jalbarınuw üşin qubılaǵa betin qarattı. *Allah’a ibadet etmek için kibleye yüzünü çevirdi.* “Qubılaǵa bas berip, eki közge jas berip, Bayböri Xaqqa nalındı, “Almadıñ Quday janımdı” (Alpamıs).” *Kibleye başını dönüp, iki gözden yaşını akıtıp, Bayböri Hakk’a darıldı, “almadın Hüda canımı”.* KETS, III/266.

Bes parız [diniy.]: İyman, bes namaz, oraza, diniy salıqtar, qajıǵa baruw siyaqtı дәstürdi orındaw. *İman, beş vakit namaz, oruç, dinî yükümlülükler, hacca gitme benzeri kaideleri yerine getirme; İslamın beş şartı.* KETS, III/290.

Ġawret [zat. diniy.]: Äwret. Avret. “Betinen basqa äyeldiñ bar denesi ġawret” dep, “Sazayıñdı beremin, Jürmeseñ erkekten awlaq dep (S. Muqanov, Aldabergenov.). “Kadının yüzünden başka bütün vücudu avret” deyip; “Cezanı veririm, gezmezsen erkeklerden uzak” deyip.” IV/402.

Ġiybadat [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Qudayǵa qulşılıq, dinge boysunuwşılıq. *Allah’a iman, dine baş eǵme.* “Ġiybadat bizden bolsa da, täwpıq sizden bilmeyim, raqmetti patşamsın, keşire gör künäyim! Öziñ pendem demeseñ, paydaǵa aspas qur uwayım (A. Baytursinov, Şıǵ.).” *İbadet bizden olsa da, Tevfik sizdendir bilmem, merhametli padişahımsın, affet günahımı! Sen bendem demezsen, fayda vermez boş endişem.* KETS, IV/406

Ġiybadat [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Siyınatın, ustanatın ereje, ülgı. *Sıġınlan, tutunulan kural.* “Artılğan zaman boldı attan esek, Zalımın ġiybadatı- urlıq, ösek (Kerderi Äbubäkir, Qazaġım.).” *Zamanla eşek attan (kıymetli) oldu; zalimin ibadeti - hırsızlık, dedikodu.* KETS, IV/406

Ġiybadat etti [qıldı] [diniy.]: a) Qudayġa qulşılıq etti, siyındı. *Allah'a ibadet etti, sıġındı.* “Bul sözım bir nasixat qarındasqa, tul-tügel ülken-kışı, kări-jasqa. Jetkenşe basıñ, jerge ġiybadat qıl, suraq joq aytatıġın munan basqa (Mäşhur-Jüsip, Şıġ.).” *Bu sözüm bir nasihat kız kardeşə, tamamen büyük küçük, yaşlı gence. Başın yere yettiġi kadar ibadet et, sual yok söyleyecek bundan başka.* KETS, IV/406.

Ġiybadattıq [zat. diniy.]: Qudayġa jalbarınuwşılıq, siyınuwşılıq räsımderi. *Allah'a yalvarma, sıġınma ritüelleri.* “Qalanıñ ortasındaqı kışirek şirkewde ġiybadattıq jürıp jatır (S. Muqanov, Meniñ Mekt.).” *Şehrin merkezindeki küçük kilisede ibadet yapılmaktadır.* KETS, IV/407.

Daġuwa [ar.] 1. [zat. köne. diniy.]: Üġit, nasixat, ilandırıwşı, ündew. *Öġüt, nasihat, vaaz, sesleniş.* “Tabura aqıl qıyın, biylik oñay. Daġuwanı tutpay qıyın, buyırq oñay. Qudaydañ, häm äkimderden uyalmasañ, alatın para, payda, sıylıq oñay (Kerderi Äbubäkir, Qazaġım.).” *Bulmaya akıl zordur, hüküm kolay. Öġüdü tutmak zordur, buyruk kolay. Hüda'dan hem yöneticiden utanmazsan, alınacak rüşvet, fayda, hediye kolay.* KETS, IV/439.

Jaratqanġa jalbarındı: Qudaydan tiledi, Alladan suradı. *Allah'dan diledi, istedi.* “Janımdı japparġa tapsırıp, jaratqanġa jalbarınıp, el kezıp kettim (A. Toqmaġambetov, Şıġ.).” *Canımı Cabbara emanet edip Yaradan'a yalvarıp il gezip gittim.* KETS, VI/83.

Jaratqan xaqqa bände etti [köne.]: Jaratqan Allaġa qulşılıq etti. *Yaradan Allah'a kulluk (ibadet) etti.* “Äli de bolsa oyanalıq allalap, yalınalıq jaratqan xaqqa bände etip (M. Duwlatov, Şıġ.).” *Yine de olsa uyanalım Allah deyip, yalvaralım Yaradan Hakk'a kulluk edip.* KETS, VI/83.

İrşat [ar.] [zat. diniy. köne.]: Başşılıq, nusqaw; asqandardı aqıqiy Quday jolına tüsirüwşi ösiyet, vaġız. *Başçılık, öġüt, belirli yaştaki insanları Allah yoluna düşürecek vasiyet, vaaz; irşat.* “Qızmette on eki jıl jürdi dāyım, Kün boldı

joldasınan irşat almaq (Erimbet).” *On iki yıl her daim hizmet etti, şimdi yoldaşından irşat (nasihat) alma günüdür.* KETS, VII/346.

İtikaf [zat. diniy.]: Vaqıtın öz erkimen meşitte ötkizüw, şarigat zañı boynşa islam dinindegi erikti ğiybadat türü. *Vaktini kendi isteğiyle mescitte geçirme, şariat hukukuna göre İslam dininde özgür irade ile yapılan ibadet türü; itikâf.* “İtikaf jasaymın dep sert etip, jasamağandar kâfarat qağıydasımen jazalanadı (QUE).” *İtikâf yapacağım diye söz verip yapmayanlar kefareet kaidesiyle cezalandırılır.* KETS, VII/378.

İttisal [zat. diniy.]: Jan dünyesimen Qudayğa qulşılıq etip otırğan kezdegi Qudaymen tildeskendey bolatın küy. *Ruhu ile Allah'a ibadet ederken onunla yüzyüze konuşuyormuş gibi olan hâl; ittisal.* “Bul mağınada ittixad sopılıq atawlar ittisal men uwisaldıñ, yağni “şegine jetüw”, “şegine kelüwdiñ” balaması retinde paydalanıladı (İslam Entsikl.).” *Bu anlamda ittihad sofuluk adlandırmalar ittisal ve visalin, yani “sınırına ulaşmak”, “sınırına gelmek” kelimelerinin alternatifi olarak kullanılır.* KETS, VII/384.

İttixad [ar.] [zat. diniy.]: Siyınuw kezinde adamnıñ janı men jüreginiñ Qudaymen jaqındasuwı. *İbadet esnasında insanın canı ile yüreğinin Hüda ile yakınlaşması; ittihad.* “İttixad, sonday-aq fana uğımına säykes keledi (İslam Entsikl.).” *İttihad, ayrıca fenâ kavramına da karşılık gelir.* KETS, VII/384.

İxsan [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Quranboynşa diniy mindetterdi ötew, ğiybadat etüw kezindegi şınayılıq, ekijüzdilikke qarama – qarsı uğım. *Kuran'a göre dinî yükümlülükleri yerine getirme, ibadet etme esnasında gerçeklik, ikiyüzlülüğün zıttı.* “İxsan islam jäne iman uğımınan birigip, qalıptı uğım – dindi bildiredi (İslam Entiskl.).” *İhsan, İslam ve iman kavramı ile birleşip değişmez bir kavram olarak – dini bildirir.* KETS, VII/389.

İxsan [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. [teol.] Dindi aql talqısına salmay qabıldaw, onıñ barlıq mindetteri men ğiybadattarın tekserüwsiz orındaw. *Dini sorgulamadan kabul etme, onun bütün farzlarını ve ibadetlerini sualsiz bir şekilde yerine getirme.* “İxsan – dinniñ barlıq qarız ben parızdarın oylanbay qabıldaw, onı talqılamay – aq tüsinüw (İslam Entiskl.).” *İhsan – dinin bütün vazife ve farzlarını düşünmeden kabul etmek, onu tartışmadan anlamak.* KETS, VII/389.

Qudayğa qulşılıq qıldı [etti]: Allağa jalbarındı. *Allah'a yalvardı; ibadet etti.* KTS, 417.

Qudayğa [bir qudayğa] siyındı: Qulşılıq etti, tabındı. *İbadet etti, tapındı.* KTS, 417.

Qulşılıq [zat.]: 2. [diniy.] Qudayğa siyınıp, diniy parızın ötewşilik. *Allah'a sığınıp dinî farzı yerine getirme; kulluk-ibadet.* “Qulşılıqqa jıyılğan köp jamağat sıbdır qağıp tosıp tur, sol-aq qımbat (Abay, Tol. jin.).” *İbadet için toplanan kalabalık cemaat dikkatle bekliyor, odur değerli.* KETS, X/312.

Qulşılıq qıldı [etti, urdı]. [diniy.]: a) Qudayğa siyındı, Alla tağalağa jalbarındı. *Hüda'ya sığındı, Allahu Teâlâya yalvardı; ibadet etti.* “Meşitte qulşılıq qıp öter edim, tükirer em läzzatqa, berip jalğan (S. Torayğırov, Alaş uranı).” *Camide ibadet eder idim, tükürürdüm lezzete, yalan olan.* KTES, X/312 - KKKM, Naxıl süresi 270/36 - Nisa süresi 104/172, Ağraf süresi 175/206.

Qulşılıq etüw: *Birlemek (Tanrı'yı), tevhid etmek, birliğine inanmak.* KKKM, Fatixa süresi 1/5.

Maştaxat [ar.] [zat. diniy.]: Şariğat boyınşa toğızğa tolğan qız. *Şeriate göre dokuz yaşını dolduran kız.* “Jäne Şariğatta toğız jasqa tolğan qızdı maştahat deymiz (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Ve şeriate göre dokuz yaşını dolduran kıza müştehat diyoruz.* KTES, XI/112.

Mäfsad [ar.] [zat. diniy.]: İslam dinindegi ğıybadattı buzatın närse. *İslam dininde ibadeti bozan şey; müfsid.* “Mäfsad degen ğıybadattıñ birewin buzatuğın närse. Mısalı, orazada tamaq jegen, namazda söylegen sıqıldı (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Müfsid ibadetin birini bozan şeydir. Örneğin, oruçken yemek yemek, namazda konuşmak gibi.* KETS, XI/144.

Müfsid [zat. diniy.] (1): 1. Bastalğan bir amaldı buzatın äreketter. *Başlanan bir ibadeti bozan hareketler.* “Mısalı дәreti bar musılmannıñ denesinen qannıñ şıǵuwı, namaz oqıp turıp söylew, külüw, orazada awzı berik bola tura işüw tärizdi ister-müfsid (“Raxmet Samalı”).” *Örneğin abdestli müslümanın vücudundan kanın çıkması, namaz kılarken konuşma, gülme, oruç olmasına rağmen içme gibi davranışlar – müfsid.* KETS, XI/397.

Minajat [zat. diniy.]: Minäjat; Qudayğa siyınıp jalbarınuwşılıq, qulşılıq etüwşilik. *Münacaat; Allah'a sığınıp yalvarma, ibadet etme.* “Äwelinde minajat dep

ğulamaların Qudayğa aytqan zarı, arızı, nalısı ayılğan (A. Baytursinov, Aq Jol).” *Evvelinde münacaat diye ulemaların Huda’ya arz ettikleri kaygı, şikâyet ve derlere denmiştir.* KETS, XI/430.

Minajat ayttı: Tiledi, jalbarına suradı. *Diledi, yalvararak istedi; münacaat etti.* “Eşkim joq jerde tilegen tilegim Qudaydın qulağına mültiksiz estiledi me, äytewir, minajat aytıp otır (Ş. Murtazaev, Jürek.).” *Kimsenin olmadığı yerde dilediğim dileğim Allah tarafından şüpheşiz duyulur mu, nihayet, münacaat ediyor.* KETS, XI/430.

Allağa minajat etti: Qudayğa siyındı, ğıybadat etti, jalbarındı. *Allah'a sığındı, ibadet etti, yalvardı; Allah'a münacaat etti.* “Qubılağa bas qoyıp, minajat etip Allağa säjdege basın saldı (Qız Jibek).” *Kıbleye yüzünü çevirip münacaat edip Allah’a, secdeye başını koydu.* KETS, XI/430.

Minajat ayttı: Tiledi, jalbarına suradı. *Diledi, yalvararak istedi.* “Ärqaşanda imanşılıq xaqtan surap, Allağa köp dür aytqan minajatım (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Her zaman Hakk'tan iman dileyip çoktur Allah'a yaptığım münacaatım.* KETS, XI/430.

Minajatsıl [sın.]: Qudayğa minajat qılğış, sıyınğış. *Allah'a münacaat etme, sığınma.* “Minajatsıl adam.” *İbadet eden kişi.* KTS, 474.

Minäjat [zat. diniy.]: Duğa, qulşılıq. *Dua, kulluk; münacaat.* KETS, XI/430.

Näzir [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Şariğat uğımında belgisi bir istiñ orayı kelip orındalsa nemese tilegen tilewi qabıl bolsa, atqaramın dep niyet etkesin, Quday razılığı üşin erikti atqarılatın qulşılıq. *Şeriatte bir işin fırsatının yakalanıp yerine getirilmesi ya da dilenen dileğin kabul olması durumunda niyet edilip Allah rızası için hür irade ile yapılan ibadet; nezir.* “Näzir näpil amaldar siyaqtı erikti orındaladı, eger näzir ğıybadat etilse, orındaluwı väjip boladı (QUE).” *Nezir nafile ameller gibi isteğe bağılı olarak yapılır, eğer nezir ibadet olursa, yapılması vacip olur.* KETS, XI/510.

Niyet bildirdi: ä) [diniy.] Allağa ğıybadatın iştey belgiledi. *Allah'a ibadetini içten etti; niyet etti.* “Qurannın sürelerin aytıp, jaratqanğa qulşılıq jasap, niyetin bildiredi, tilek aytadı (“Egemen Qazaqstan”).” *Kuran’ın surelerini okuyup Yaradana ibadet, niyet edip dilek diler.* KETS, XI/554.

Niyet etti [qıldı]: ä) [diniy.] Alla aldındağı ğiybadatın, parızın ötedi aldına maqsat qılıp qoydı, soğan iştey dayındıq istedi, ınta bildirdi. *Allah huzurunda ibadetini, farzını ödemeyi önüne amaç olarak koydu, ona içten içe hazırlık yaptı, niyet bildirdi.* “Qajıǵa niyet qılad barmaq bolıp, Ağayındı awlaydı qarmaq bolup (M. Qaltaev, Şıǵ.).” *Niyet eder hacca gitmek için, akrabayı avlar/aǵına düşürür olta olup.* KETS, XI/554.

Niyet etüw [diniy.]: Alla aldındağı parızın, oǵan degen ğiybadat-qulşılıǵın ötedi ditin bildirüw, iştey soğan dayındaluw, jürekten ötkizip, awızben bekitüw. *Allah huzurunda farzını, ona ibadetini ve kulluǵunu ödeme amacını bildirme, içten içe hazırlık yapma, yürekten geçirip sözi ile bu niyeti sağlamlaştırma; niyet etme.* “Barlıq orazaǵa jürekpen niyet etüw – jetkilikti (İslam Ǵılımxalı).” *Bütün oruca kalple niyet etmek – yeterli.* KETS, XI/554.

Nisap [zat. diniy.]: Şariǵat boyınşa zeket, qurban şaluw, pitir berüwdi parız, väjip etetin dünüye-mülük mölşeri. *Şariat kurallarınca zekât vermeyi, kurban kesmeyi, fitre vermeyi vacip kılan mal-mülk miktarı; nisap.* “Nisapzeketti, kurban şaluwdı, pitir berüwdi parız, väjip etetindey baylıq mölşeri (İslam Ǵılımxalı).” *Nisap zekâtı, kurban kesmeyi, fitreyi farz, vacip kılacak zenginlik ölçüsüdür.* KETS, XI/558.

Nifas [ar.] [zat. diniy.]: Oaza tutuw, namaz oquw siyaqtı t.b. ğiybadattar jasaw xaram bolıp sanalatın äyel adamnıñ bosanǵannan keyingi kezeñdegi etekkiri. *Oruç tutma, namaz kılma vb. ibadetleri yerine getirmenin haram kabul edildiği kadınların doğumdan sonraki dönemlerinde aybaşı hâli; nifas.* “Nifas – äyel adam bosanǵan kezde jatırınan keletin qan (İslam Ǵılımxalı).” *Nifas – kadın doğum yaptıktan sonra rahimden gelen kan.* KETS, XI/559.

O, jasaǵan [täñiri]: Jalınuw-jalbarınuw, ötinüw maǵnasın bildiredi. *Yalvarıp yakarma, dileme manasında.* KTS, 482.

Ötin [et.]: Jalınıp-jalbarınuw qiyılıp suraw. *Yalvarıp yakararak bir şey isteme.* “Qırǵıztaı älgı ändi qayta sal dep ötindi (Baqbergenov).” *Qırǵıztaı şu şarkıyı tekrar söyle diye rica etti.* KTS, 518.

Bes parız [diniy.]: Musılmanadıqtıñ bes irgetası. *Müslümanlıǵın beş temel taşı; beş farz.* “Musılman balasınıñ bes parız - iman keltirüw, namaz oquw, oraza ustaw,

ğuşır-zeket berüw, qajıǵa baruw (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Müslüman evladının beş farzı – iman getirmek, namaz kılmaq, oruç tutmaq, öşür-zekât vermek, hacca gitmek*. KETS, XII/318.

Sıyn [et.]: 1. [diniy.] Jaratuwşı qudiret quday bar dep tabınuw, bas iyu. *Yaratıcı kudret Hüda var diye tapınma, baş eǵme; sığınma*. “Qudayǵa iştey sıynuwşı edi, arwaqqa sıyındı.” *Hüda’ya içinden sığınırđı, ölenlerin ruhuna sığındı*. KTS, 572.

Sıyn [et.]: Qudayǵa qulşılıq etüw. *Allah’a sığınmaq, ibadet etmek*. KTS, 595.

Tabın II: 1. Dindar adamnıñ Qudayǵa, tabiyǵat qubılısına qulşılıq etüwi, sıynuwı. *Dindar insanların Allah’a, doǵa olaylarına ibadet etmesi, sığınması; tapınmaq*. “Otqa tabınuw, putqa tabınuw.” *Ateşe tapmaq, puta tapmaktır*. KTS, 606.

Taǵat [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Allaǵa moyınsunuw, diniy mindetterdi, ğıybadattardı orındaw jolındaǵı is-äreketter. *Allah’a baş eǵme; dinî yükümlülükleri, ibadetleri yerine getirme yolundaki davranışlar; taat*. “Taǵattıñ joǵargı дәrejesine qol jetkizüw üşin adam dinin, negizin, imannıñ şarttarın, musılmandıq parızdı jete bilip, orındawı qajet.” *Taatin yüksek seviyesine ulaşmaq için insan dinini, aslını, imanın şartlarını, İslamın farzlarını iyi bilip, yerine getirmelidir*. KETS, XIII/603.

Tasbi [zat. diniy.]: Tasbix. *Tespih*. KETS, XIV/23.

Taspiq [zat.]: Diniy adamnıñ Qudayǵa sıynuw kezinde qolına ustap sanap, tartıp otıratın monşaq tizbekteri. *Dindar insanın Allah’a ibadeti esnasında eline alarak sayıp çektiǵi boncuk dizesi; tespih*. “Taspiqın tarttı.” *Tespihini çekti*. KTS, 622.

Tasbix [zat. diniy.]: Allaǵa madaq ayta otırıp, qolmen birtindep tögetin qısqaşı – 33, uzını – 99 tastan turatın monşaq tizbegi. *Allah’a şükredip el ile birbir çekilen kısası 33, uzunı 99 tastan oluşıan boncuk dizesi; tespih*. “Molda omırawınan şeti şıǵıp turǵan tasbixın alıp, awzın jıbırlatıp suwsıldatıp tarta bastadı (M. Duwlatulı, Şıǵ.).” *Molla tesbihini alıp, aǵzını kıpırdatıp, hızlıca çekmeye başladı*. KETS, XIV/23.

Taspiq [zat. diniy.]: Tasbix. *Tespih*. KETS, XIV/27.

Täspi [ar.] [zat. diniy.]: Diniy adamlar Allağa siyınuw duğaların janılmaq oquw üşin qoldarına ustap, sanap, tartıp, awdarıstırıp otıratın monşaqtar tizbegi; jipke tizilgen burşaq; taspiq. *Dindar insanların Allah'a ibadet etmek ve dualarını hatasız okumak için ellerine alıp tuttukları, sayıp çektikleri boncuk dizesi, ipe dizilen burçak, tespih.* “Aq säldeli, qolına täspi ustağan qoja, moldalar (I. Esenberlin, Qaterli.)” *Ak sarıklı, elinde tespihi olan hoca, mollalar.* KETS, XIV/66.

Tüne [et.]: 2. [Awıs.] Qulşılıq etüw, siyınuw, tabınuw. *İbadet etme, sığınma, tapınma.* “Baqalşı Qoja Axmet Yassawidiñ beyitine tünepti (Şaşkin).” *Baqalşı (Bakkalcı) Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesinde sığınmış.* KTS, 661.

Vağız [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] İslam dininde Allanın barlığı men birliğı, din şındığı jaylı jäne adamlardı dinge şaqıruw maqsatında ayılatın nasixat sözder. *İslam dininde Allah'ın varlığı ile birliği, din gerçekleri hakkında ve insanları dine çağırma maksatında söylenen nasihat sözler; vaaz.* “Din jayında söylegen gulamalar sözi, moldalar sözi – Vağız dep ataladı (A. Baytursınov, Şığ.).” *Din hakkında konuşan ulema ve mollaların sözlerine – vaaz denir.* KETS, XIV/643.

Väjip [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Diniy senimde moyınsunuwşığa parızdan keyingi orındaluwı mindetti bolğan diniy amal, gıybadattar. *Dinî inançta ibadet etmek için farzdan sonra yerine getirilmesi zorunlu olan dini amel/ibadetler; vacip.* “Zeketke malı tolğan kisige jılında qurban küni bir qoy şalmaq, väjip boladı (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Zekât verecek mala sahip kişiye her yıl kurban bayramında bir koyun kesmek vacip olur.* KETS, XIV/653.

Ujduq etti [diniy.]: Allağa qulşılıq etti. *Allah'a ibadet etti.* “Ağayın bolsañ tatuw bol, äwes bolma arazğa. Musılman bolsañ ujdıq et, iman, ruwza, namazğa (Kerderi Äbuwbäkir).” *Akraba isen iyi geçin, heveslenme kavgaya. Müslüman isen ibadet et, iman, oruç, namaza.* XIV/679.

Farız väjip [diniy.]: Mindet, parız jük. Zorunluluk, farz, görev. “Qazaqşa kiyim kiyip söylegenmen, moyıñnan farız väjip bir tüşpeydi (M. Duwlatov, Şığ.).” *Geleneksel kıyafet giyip konuşunca, boynundan farz ile vacip düşmez.* KETS, XV/108.

Xutba [ar.] [zat. diniy.]: 1. Vağız, xatibtiñ (imamnıñ) uwäzi. *Vaaz, imamın vaazı; hutbe.* “Xutbanıñ payda boluw törkini islamğa deyingi şeşender men qazılardıñ räsimine, basqa da diniy gırıptarğa barıp sayadı (İslam Ents.).” *Hutbenin ortaya çıkışının kökeni İslama kadarki hatipler ve kadıların törenlerine, başka dinlerin geleneklerine kadar uzanır.* KETS, XV/170.

Xutpa [zat. diniy.]: Xutba. *Hutbe.* KETS, XV/170.

İlk İslami Eserler:

Açılış vaqt *Dinen kadınların giyimlerini açabileceği üç vakit.* TİEM 73, 260r/1; **‘Abid** İbadet eden. KB, 6385; **Bi-namāz bol-** Kadınlar için dini vecibeleri yerine getiremeyecek durumda olma, âdet görme. RKT, 38/80b1; **Bütün-** İbadet etmek. TİEM 73, 349v/5; **Din (<A.)** 3. İbadet. TİEM 73, 449r/7; **Hayz (A.)** Aybaşı. TİEM 73, 413v/5; **‘İbādä/et (<A.)** İbadet, tapınma. TİEM 73, 330r/7; AH, 398; **‘İbādä/et qıl-** İbadet etmek. RKT, 31/7a3; **Qazā qıl-** Vaktinde eda edilmeyen bir ibadeti sonradan yerine getirmek. TİEM 73, 342r/6; **Qulluq** İbadet, kulluk, tapınma. TİEM 73, 267r/6; RKT, 27/12b1; **Qulluq qıl-** İtaat ve ibadet etmek, kulluk etmek. TİEM 73, 449v/3; **Münācāt (<A.)** Allah’a dua etme, yalvarma. RKT, 31/20b1; **Namāzsızlıq (<F. + T.)** Kadınların ay hâli, âdetli oldukları zaman. TİEM 73, 27r/3; **Oqı-** 4. Tapmak, ibadet etmek. TİEM 73, 346r/3; RKT, 30/76b2; **Sunmaqlıq** İbadet, kulluk etme. RKT, 31/26a1; **Tā‘at (<A.)** 1. Allah’ın emirlerini yerine getirme, ibadet, boyun eğme. TİEM 73, 382r/6; RKT 36/18a2; KB, 362; **Tā‘at qıl-** İtaat ve ibadet etmek. TİEM 73, 41v/9; **Tañrıqa tapın-** Allah’a kulluk etmek. TİEM 73, 242r/5; **Tap- (2)** 1. Tapmak, ibadet etmek, iman etmek. TİEM 73, 260v/3; RKT, 35/62a1; KB, 1319; **Tapuğ** 1. İbadet, hizmet. TİEM 73, 330v/5; RKT, 28/63b3; KB, 97; **Tapuğ qıl-** İbadet etmek. KB, 3651; **Tesbih (A.)** Tespih. KB, 3287; TİEM 73, 258r/8; RKT, 35/22a1; **Ürük turuğlı** İbadete kapanan, ibadetten ayrılmayan. TİEM 73, 233r/8; **Vacib (A.)** Vacip, yapılması şariat bakımından gerekli olan. KB, 4999.

Kazakçada genel manada “ibadet” kavramının ‘ibādet, t̃ā‘at, munācāt gibi Arapçadan ödünçlenen ve Kazakçada giybadat, tağat, minajat/minäjat formlarında korunan kelimelerle karşılandığı görülmektedir. “İbadet etmek” eylemi için ise yukarıdaki kelimelerin ardından et- ve qıl- yardımcı fiilleri kullanılmaktadır. Sözü edilen Arapça

isim + yardımcı fiil kurulumu dışında *ötin*-⁵², *sıyın*- ve *tabın*- fiilleri de anlamca taşıdıkları bazı nüanslarla “ibadet etme” anlamını vermektedir. İlk İslami eserlerde ise bu anlamı veren müstakil fiiller *büt*- ve *tap*-’dır. Bu eserlerde tanıklanan ‘*ibādā/et qıl*-, *qulluq qıl*-, *tā’at qıl*-, *tapuğ qıl*- örnekleri, Kazakçadaki Arapça isim+yardımcı fiil kurulumundaki kullanımlarla ortaklık oluşturmaktadır. Bazı ibadet kaideleri ve ibadet hâlleri için Kazakçada *irşat*, *itikağ*, *ittisal*, *ittixad*, *ixsan*, *māfsad/müfsid*, *nazir*, *nisap* gibi Arapça kelimeler kullanılmış; İlk İslami eserlerde ise bu kelimelere rastlanmamıştır.

2.3. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Ahlak ile İlgili Kelime ve İbareler

Hulk veya *huluk* kelimesinin çoğulu olan ahlak; insanın iyi ve kötü olarak nitelendirilmesine sebep olan manevi vasıfları, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlarının bütünüdür (DKS, 14).⁵³ Kuran-ı Kerim’de ahlak kelimesi yer almamakla birlikte, biri “âdet ve gelenek”, diğeri de “ahlak” manasında olmak üzere iki yerde ahlakın tekili olan *huluk* kelimesi geçmektedir (TDVİA, “Ahlâk” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.26, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). İslam dinine göre insan, doğasında saflık, temizlik ve masumiyet barındıran; iradesini kullanan ve sorumlu olan bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu yönüyle İslamiyet, asli günah öğretisiyle insanı doğuştan günahkâr kabul eden dinsel geleneklerden ayrılmaktadır (YDD, 69). Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan 1876 madde başından 80’i “ahlak” başlığı altında toplanmış; sözü edilen madde başları “insanın iradesi ve sorumluluğu” ile ilgili yukarıdaki bilgilere dayanarak “iyi ve kötü ahlak” alt başlıklarına ayrılmıştır.

2.3.1. İyi Ahlak ile İlgili Kelime ve İbareler

Hadisler ve İslami kaynaklarda *hüsni’l hulûk*, *mehâsi’ü’l-ahlâk*, *mekârimü’l-ahlâk*, *ahlâku’l-hasene* olarak adlandırılan (Parlatır, 2017: 64) “iyi ahlak” kapsamında; tövbe etmek, iyi amel işlemek, tevekkül etmek, günah işlemekten sakınmak, şükretmek, adil olmak, sabretmek, kanaat etmek, zikir, tevazu, ar-namus...gibi değerlerin Kazakça ve

⁵² *Ötin*-; Köktürk yazılı metinlerinden itibaren tanıklanabilen (Tekin, 2008: 163) ve “bir şey istemek, rica etmek” anlamının genişleyerek “Tanrıdan dilemek, yalvarmak” anlamına büründüğü *öt*- fiilinin dönüşlü biçimidir. *Sıyın*- ve *tabın*- da *ötin*- ile benzer yapıdadırlar. Sözü edilen fiiller için bkz.: (EDPT: 62, 813, 441).

⁵³ İnsanın fiziki yapısı için genellikle *halk*, manevi yapısı için ise *hulk* kelimesi kullanılmaktadır (DKS, 14).

ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınmıştır. Ahlak başlığı altında incelenen 80 madde başının 57'si bu kavram alanı ile ilgili kelime ve ibarelerden oluşmaktadır.

Kazakça:

Adaldıq [zat.]: Adam boyındağı taza niyet, imandılıq qasiyet. *İnsanın içindeki temiz/saf niyet; ahlâki karakter.* KTS, 15.

Alladan keşirim tile: *Günahlardan bağışlanmayı istemek, istiğfar etmek.* KKKM, Nur süresi 360/62.

Allağa süyenüw: *Tevekkül etmek.* KKKM, Âli-gimran süresi 65/122.

Allağa şınayı qulşılıq etüw: *Hanif olma, Allah'ın emrine teslim olup, Allah'ın dininden olan hiçbir hususta cayma yapmamak.* KKKM, Xaj süresi 335/31.

Alxamdildä [diniy.]: Qudayğa tävbe etüw, Allağa şükirşilik jasaw kezinde aytilatın söz. *Allah'a şükrederken söylenen söz; elhamdülillah.* KTS, 36.

Ar-iman: Ar-ojdan, ar uyat. *Ar-namus.* KTS, 44.

Awzı täwbeden ketpedi [diniy.]: Jalınıp, jalbarınıp Qudayğa siyındı. *Yalvarıp yakarıp Allah'a sığındı. "Kökejan öziñ ketkeli ketpedi awzım täwbeden, ketpedi qolım jağadan (Muñlıq – Zarlıq)." Kökejan sen gideli, ağızımdan tövbe gitmedi (eksik olmadı), gitmedi elim yakamdan.* KETS, II/197.

Künädan awzın saqtadı [diniy.]: Quday aldında ayıptı sözdi söylemedi. *Allah'ın huzurunda ayıp/günah söz söylemedi; günahı ağzını korudu. "Künädan awzın saqtasa, äwliye demey, ne deydi, Jaqınına burılmay, Tura sözün aytqan soñ (Duwlat Babatayulı, Şıg.)." Günahı ağzını korusa, evliya demeyip, ne derler, yakınına bakmayıp, doğru sözünü söyledikten sonra.* KETS, II/204.

Älxamdilla [ar.] [od. diniy.]: Qudayğa şükirşilik qılıp jalınuw, jalbarınuw işaratı. *Allah'a şükür edip, ibadet etmenin işareti; elhamdülillâh.* KETS, II/444.

Älxamdulla [ar.] [od. diniy.]: Älxamdilla. *Elhamdülillâh.* KETS, II/444.

Ğadildik [zat. eski kit.]: 3. [diniy.] Ädil tärtip, közqaras. *Adil düzen, fikir; adalet. "Berilse bări tegis biz rizamız. Ğadildik nazaratın jiberme, jutağan xaywan kibik qırılamız (M. Duwlatov, Şıg.)." Verilirse hepsi tamamen biz razıyız. Adalet bakanlığını göndermezse, açlığa uğrayan hayvan gibi kırılırız.* KETS, IV/375.

Jaqsı: 10. *İyi, Ahlâkî.* KKKM, Äli-ğimran süresi 72/179.

Jaqsı is: *Faydalı iş, hayırlı amel.* KKKM, Fâtır süresi 434/10.

Jaqsılıq: *İyilikler, hayırlı ameller; Allah'ın emirlerini yerine getirme, ibadet, boyun eğme.* KKKM, Mâyda süresi 115/48 - Şura süresi 485/23.

Zikir [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Alla tağalanı eske aluw, onı umıtpay, ünemi oylaw. *Allahu Teâlâ'yı anma, onu unutmadan her daim düşünme.* “Zikir vaqıt pen meken talğamaydı, jürekpen jasaladı jäne tilmen aytıladı (QUE).” *Zikrin vakti ve yeri olmaz, yürekten yapılır ve dille söylenir.* KETS, VII/179.

Zikir ayttı [diniy.]: Allağa madaq aytıp, esimderin qaytalap, onı eske aldı. *Allah'a medhiyeler okuyup, isimlerini tekrarlayıp, onu andı.* “Qudaydıñ süygen quldarı, kündiz-tüni zarladı. Zikir aytıp Allağa täwekel etip Täniрге, şarığat jolın tañdadı (Sättigul).” *Hüda'nın sevdiği kullar, gündüz gece feryad etti. Zikir çekip Allah'a, tevekkül edip Tanrı'ya, şeriat yolunu seçti.* KETS, VII/179.

İmam Ağzam jolı [diniy.]: Adaldıqtıñ, imannıñ, tazalıqtıñ jolı. *Dürüstlüğün, imanın, temizliğin yolu; İmam-ı Azam yolu.* “Özge bolsa mıñ teñge der edim, İmam Ağzam jolındağı sawdager ekensiñ. Sağan altı jüz teñge (Mıñ bir tün).” *Başkası olsa bin tenge derdim, İmam-ı Azam yolundaki tüccarmışsın. Sana altı yüz tenge.* KETS, VII/234.

İmam ağzam sawda [diniy. köne.]: Adal, taza niyet, qulıq-sumdığı joq, ädil sawda. *Doğru, temiz niyet; kötü davranışı yok, dürüst ticaret; İmam-ı Azam ticareti.* “Mä, äkel qolıñdı. Bismillä raqman raxım. İmam Ağzam sawdası (Z. Aqışev, Aqbel.).” *Al, getir elini. Bismillahirrahmanirrahim. İmam-ı Azam alış verışı/ticareti.* KETS, VII/234.

İxsan [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. Intalılıq, ıqlılas, adal niyetlilik, kişıpeyildilik. *İyi niyet, samimiyet, tevazu.* “Munan burın bizge köp qıldıñ ixsan, xayırınıız arta bersin bolmay nuqsan (Ğaşıqtıq Dastan).” *Bundan önce bize çok yaptın ihsan, hayrınız çoğalsın azalmadan.* KETS, VII/389.

İxsan [ar.] [zat. diniy.] (4): 4. İzgi amal, jaqsılıq. *İyi amel, iyilik.* “Jarqın, iyigiligi mol. Biz asıqtıq, aldağı ixsan bolaşaqqa asıqtıq, Asıqtırdı bizdi ömirge degen öjet ğaşıqtıq (M. Şaxanov, Ğasırlar.).” *Aydınlık, iyiliği bol. Biz acele ettik,*

önümüzdeki ihsan geleceğine acele ettik, acele ettirdi bize hayata olan güçlü aşk.
KETS, VII/389.

İhsan qıldı: İzgi amal, jaqsılıq jasadı. *İyi amel, iyilik yaptı; ihsan kıldı.* “Egerde ixsan qılıp bere qalsa, Ras eken Xatımnıñ jomarttıǵı (Babalar sözi//“Qissa-i Xatımtay jomart”).” *Eğer ihsan eyleyip verir ise, Doǵu imiş Hatım ’ın cömertliǵi.*
KETS, VII/389.

Kemel adam [ar. “insan-i kâmil” – tolıq adam] [diniy.]: Kisilikke jat qılıqtardan äbden arılıp tazargan, işki jan dünyesi aǵarıp, ruxaniy qasiyeti artqan, mültiksizdiktıñ qalıbı men negizine meylinşe jaqındaǵan asıl adam. *Kişiliǵını ahlaksız davranışlardan temizleyen, iç dünyası yükselip ruhani kutsiyeti artan kusursuzluk tutumu ile temeline çok yaklaşan kıymetli insan; kâmil insan.* “Kemel adam uǵımı qazaq ädebiyetinde kitabiyy aqındar men Abaydan bastap söz bolıp keledi (QUE).” *Kâmil insan kavramından Kazak edebiyatında Doǵu’nun edebiyat eserlerini taklit eden şairler ile Abay’dan başlayarak söz ediliyor.* KETS, VII/588.

Keñşilik: *Hayır, iyilik, fazl, kerem, mükemmellik.* KKKM, Nisa süresi 95/113.

Qayır III [zat.] (1): 1. Jaqsılıq, şapaǵat. *İyilik, şefaät.* “Eşqaysısınan qayır joq.” *Hiçbirinizden hayır yok.* KTS, 360.

Qanaǵat [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Alla taǵalanıñ bergenine şükirşilik etüwi, nâpsige ermew. *Allahu Teâlâ’nın verdiklerine şükretmek, nefsinin peşinden gitmemek; kanaat.* “Törtinşi jawhar – kanaǵat, Aq malıñdı aldırma – Suqanşı ğaybad şuǵılǵa! (O. Şorayaqov, Şayır).” *Dördüncü cevher – kanaat, helal malını aldırma - yalancı, iftiracı insanlara.* KETS, IX/217.

Quday aqı [aqına]: Eşqanday ötirigi joq, şın. *Hiçbir yalanı yok, doǵru.* KTS, 416.

Qudaydıñ erkesi [eksp.]: Öz erkimen, jürgen eşkimge baǵınbaytın adam. *Kendi iradesi ile hareket eden, hiç kimseye baş eǵmeyen kişi.* KTS, 417.

Ras: *Doǵru, hak.* KKKM, Naxıl süresi 270/38.

İmam Agzam sawda [diniy. köne.]: Adal, taza niyet, quwlıǵı joq, ädil sawda. *Doǵru, temiz niyet; kurnazlıǵı olmayan, adil alışveriş.* “Käsibi İmam Ağzam sawda

qılmaq, onı da kem berdi dep ettik ösek (Ä. Naymanbaev, Şığ.).” *Uğraşısı adil/doğru alışveriş yapmak, onu da eksik verdi deyip iftira attık*. KETS, XIII/14.

Safi [ar.] [sm. eski kit. diniy.]: Tañdawlı, tañdap alıngan, taza, pāk. *Seçkin, seçilip alınmış, temiz, pak*. J’umaqtan dünyaya kelip engen Atası barşa xalıqtıñ Safiy adam (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Cennetten dünyaya gelen bütün halkın atası seçilmiş/saf Âdem’dir*. KETS, XIII/44.

Saxat [ar.] [zat. diniy. köne.]: Sabır, saba (Allanıñ bergen nığmetterine riza boluw). *Sabır (Allah’ın verdiği nimetlere razı olma)*. KETS, XIII/46.

Saxılıq [zat. diniy. köne.]: Jomarttıq, asqan keñpeyildik. *Cömertlik, yüce gönüllülük*. “Saxılıq, jomarttıq, qonaqjaylıq, ölgendi qurmettew, arısın ardaqtaw, ärine, qazaqqa tñn keremet qasiyetter goy! (“Türkistan”).” *Yüce gönüllülük, cömertlik, misafirperverlik, ölene saygı gösterme, büyüklerine/ulularına hürmet etme, tabiki, Kazaklara has mükemmel özelliklerdir*. KETS, XIII /47.

Süyenüw: *Tevekkül etmek*. KKKM, Äli-gimran süresi 65/122.

Täwbe[ar.] [zat. söyl.]: 1. Tağdırğa rizalıq, şükirşilik, qanağat tutuwşılıq. *Kadere razılık, şükürcülük, kanaat edicilik*. “Buğan da täwbe, Qudayğa täwbe.” *Buna da şükür, Hüda’ya şükür*. KTS, 626.

Täwbe etti [qıldı]: Şükirşilik qıldı. *Şükretti*. KTS, 626.

Täwbe etüwşiler: *Yüzünü Allah’a çevirenler, döndürenler, Allah’a yönelilenler*. KKKM, İsra süresi 283/25.

Täwbege keldi [diniy.]: Bir Allağa siyınıp, keşirim suradı, iştey künäsına küyini, moyındadı, şükirşilik etti. *Bir olan Allah’a sığınıp kendi içinden günahına üzülip baş eğdi (tövbe etti), şükretti*. “Endi bügingi kün täwbege kelip, ötkendegiden bezip otırmın (Qaz. Erteg.).” *Artık şimdi tövbe edip, geçmişimden nefret ediyorum*. KETS, XIV/72.

Täwbe qıl-: *Tövbe etmek, suçtan dönmek, Tanrı’ya yönelmek*. KKKM, Nur süresi 349/5.

Täwbesine keltirdi [tüsiridi]: Qudayın esine keltirdi. *Hüdasını (Allah’ını) andı; tövbesine getirdi*. KETS, 626.

Täwbele [et.]: Şükirşilik qıluw, täwbe dew. *Şükürünü dile getirip tövbe etme.* “Sergip ketkendey bolğanına täwbelelep-aq edi (Älimqulov).” *Canlanıp dinçleşmiş gibi olduğunda şükretmiş idi.* KTS, 626.

Täwbelik [zat.]: Täwbe eterlik, şükirşilik. *Tövbe ederlik, şükürcülük.* “Er küniñ-miñ täwbelik (Jumağaliev).” *Yiğit günün – bin şükürlük.* KTS, 626.

Täwbeşil [sın.]: Täwbege kelgiş, şükirlik etkiş, qanağatşıl. *Tövbeye gelme, şükretme, kanaatkâr.* “Täwbeşil can.” *Çok şükreden insan.* KTS, 626.

Täwbeşilik [zat.]: Täwbeşil boluwşılıq, täwbe qıluwşılıq, täwbe dewşilik. *Töwbekâr olma, tövbe edicilik, tövbe etme.* KTS, 626.

Täwbeşilik etti [jasadı, qıldı]: Şükirşilik qıldı, qanağat tuttı. *Şükretti, kanaat etti.* KTS, 626.

Täwekel [ar. zat.]: Bir iske jaltaqtatay batıl kiriskendik, beldi bekem buğandıq. *Bir işe korkmadan cesurca başlamak, güçlü ve sağlam durma; tevekkül.* “Ne de bolsa täwekel dep arlanga tura umtıldım (S. Muqanov).” *Ne de olsa tevekkül edip erkek kurda doğru atıldım.* KTS, 626.

Täwekel xaqqa baylandı [diniy.]: Täwekelge bel bayladı. *Tevekküle bel bağladı.* KETS, XIV/73.

Täwekelge bel bayladı [buwdı]: Täwekel dep iske kiristi, bekindi. *Tevekkül edip işe girdi, güçlendi; tevekküle bel bağladı.* KETS, 626.

Täwekel etti [qıldı]: Ne de bolsa bel şeşip, batıl kiristi. *Bir şekilde karar verip cesurca başladı; tevekkül etti.* 626.

Täwekeldi [sın.]: Täwekelge baratın, täwekeldi kerek etetin. *Tevekküle giden, tevekkülü gerek eden.* “Täwekeldi is.” *Riskli iş.* KTS, 626.

Täwekeldik [zat.]: Täwekel etkendik. *Tevekkül edicilik.* KTS, 626.

Täwekelşil [sın.]: Täwekelge bel baylağış, batıl. *Tevekküle bel bağlama, cesur.* “Äkem täwekelşil, şıdamdı adam edi (Tursınbaev).” *Babam tevekkül eden dayanıklı insan idi.* KTS, 626.

Täwekelşildik [zat.]: Täwekelşil boluwşılıq. *Tevvekül sahibi olma.* KTS, 626.

Täwpiq [ar.] [zat. diniy.]: Sabır, qanağat. *Sabır, kanaat.* “Dosqa da, düşpanga da täwpiq bersin täñirim (Q. Jumadilov, Kökeytesti).” *Dosta da, düşmana da inayet/sabır versin Tanrım.* KETS, XIV/75.

Tobağa keldi [diniy.]: Asılıq qılmadı, astamşılıq etpedi, şükirşilik bildirdi. *Asilik, kendini beğenmişlik etmedi; şükretti.* KETS, XIV/191.

Şükir qıluw: *Şükretmek.* KKKM, Änbiya süresi 327/80.

İqtıqat [zat. diniy.]: Şıdam, tözim. *Sabır-dayanma, tākāt.* “Māşindi küte-küte iqtıqatım ketti (Qazq tili aymaq sözdigi).” *Arabayı bekleye bekleye tākātım bitti.* KETS, XV/642.

İzgi is istew: *İyi amelde bulunmak.* KKKM, Äli-gimran süresi 56/57.

İlk İslami Eserler:

Açın- *İhsan etmek, ihsanda bulunmak, bağışlamak.* KB, 646; **Adeb Edep.** AH, Ba125; **Adil (A.)** *Adalet, doğruluk.* KB, C13; **Aqı** *Cömert.* KB, 1731; **Aqı bol-** *Cömert olmak.* KB, 1402; AH, 231; **Alçaq** *Alçak gönüllü, yumuşak huylu.* KB, 43; **‘Ata- (A.)** *Bağış, ihsan, atıye.* KB, 1873; AH, 64; **Arıg 3.** *Günahsız, saf, temiz.* TİEM 73, 256r/5; **Arıg 10.** *İyi, ahlaklı.* TİEM 73, 55v/1; **Bağırsağ bol-** *Doğru olmak, dürüst olmak, sadakatli olmak.* KB, 763; **Berk tur-** *Sebat etmek.* RKT, 29/5a2; **Boşuğ** *İhsan, hediye.* KB, 2495; **Bütün** *Doğru, dürüst, sahih, bütün.* KB, 105; **Çın** *Gerçek, doğru, sahih.* KB, 60; AH, C368; **Çınlıq** *Doğruluk, gerçeklik.* KB, 2436; **Dād (<F.)** *Adalet, doğruluk.* TİEM 73, 85v/2; RKT, 26/88a1; **Dürüst (<F.)** *Dürüst, doğru, hakikat, kuşkusuz, şüphesiz.* AH, 468; TİEM 73 390v/9; RKT 25/20a2; **Ädğü ‘Amällerdin qıl-** *İyi amellerden işlemek.* TİEM 73, 43v/8; **Ädğü artuqluq** *Hayır, iyilik, fazl, kerem, mükemmellik.* TİEM 73, 72r/2; **Ädğü işläri qıl-** *İyilik yapmak, iyi iş yapmak, iyi amelde bulunmak.* TİEM 73, 36r/2; **Ädğülük qoq-** *İyilik bırakmak, hayır etmek.* TİEM 73, 21r/5; **Edeb (A.)** *Terbiye, ahlak güzelliği, hayâ.* KB, 4506; AH, 469; TİEM 73 101v/2; **Edğü İyi.** KB, 32; AH, 240; TİEM 73, 221r/2; **Edğülük İyilik.** KB, 934; AH, 389; **Edğü iş** *Faydalı iş, hayırlı amel.* TİEM 73, 317v/1; **Erdem** *Erdem, fazilet.* KB, 148; AH 59; **Hamd (A.)** *Hamd.* KB, A1; AH, 1; **Xayr (<A.)** *İyilik, hayır krş. xayır.* TİEM 73, 40v/4; AH, 378; **Xayrāt (<A. ç.)** *İyilikler, hayırlı ameller.* RKT, 27/54a3; **Xayyirä (<A.) bol-** *Her zaman iyilik etmek, çok hayırlı olmak.* TİEM 73, 428r/9; **İdi adını yād qıl-** *Allah’ın adını zikretme.* TİEM 73, 426v/5; **İrdem** *Erdem.* AH, A 59;

Qanaat Kanaat (etmek). KB, B10; **Qodqı** Alçakgönüllülük. KB, 547; **Qormaq** Takva. TİEM 73, 48r/1; **Köni** Doğru, doğru söyleyen. TİEM 73, 64v/8; RKT, 30/48b3; AH, 165; **Könügli** Hidayete eren, doğru yola giren. TİEM 73, 360r/9; RKT, 28/51b2; **Köñül ba-** Gönül bağlamak, inanmak, tevekkül etmek (her şeyi Allah'tan beklemek). TİEM 73, 121r/4; **Köñül ur-** Tevekkül etmek, güvenmek, dayanmak. TİEM 73, 265r/2; **Ma'ruf** İyi amel. AH, 405; KB, 6472; **Muttaqi** (<A.) Takva sahibi. RKT, 37/77a3; **Pärsä** (<F.) Takva sahibi. RKT, 26/2b3; **Rast ay-** Doğru söylemek, dürüst olmak. TİEM 73, 39v/4; RKT, 33b/3; **Sabr** (<A.) Sabır. KB, 586; RKT, 28/11a1; **Saqınuq** Takva sahibi. KB, 58; **Se'är-** Sabretmek. KB, 807; AH, 175; TİEM 73, 124r/6; RKT, 30/9b1; **Sipas** Şükür. KB, A1; **Sipäs ötä-** Şükretmek. TİEM 73, 286r/4; **Sipäs ötäglilärdin bol-** Şükredenlerden olmak. TİEM 73, 130r/7; **Şükr ü sipäs ötä-** Şükretmek. TİEM 73, 81r/2; **Sünnä/et** (<A.) 1. İyi ahlak, Hz. Muhammed'in Müslümanlar tarafından uyulması gereken söz ve davranışları. TİEM 73, 51r/4; RKT, 33/8a1; **Şerm** Hayâ. AH, C261; **Şükr** (<A.) Hamd, şükür. TİEM 73, 300r/4; RKT, 33/63b1; KB, 311; **Şükr ay-** Şükretmek, hamt etmek. TİEM 73, 275v/1; RKT, 37/80a3; **Şükr qıl-** Şükretmek. TİEM 73, 239r/5; RKT, 26/100a2; **Şükr ü sipäs** Allah'a hamd olsun. TİEM 73, 116v/4; **Şükr ü sipäs ög-** Şükretmek. TİEM 73, 6v/8; **Şükr ü sipäs ötä-** Şükretmek. TİEM 73, 245v/1; **Tañrı üzä köñül ba-** Tevekkül etmek. TİEM 73, 121r/4; **Tañrı üzä köñül ur-** Tevekkül etmek. TİEM 73, 81v/2; **Tañrı üzä täväkkül qıl-** Tevekkül etmek. TİEM 73, 50r/2; **Tañrıqa şükr qıl-** Allah'a şükretmek, hamdolsun demek. TİEM 73, 299v/9; **Tañrıqa şükr ay-** Allah'a şükretmek, hamdolsun demek. TİEM 73, 275v/9; **Tañrıqa yan-** Allah'a tövbe etmek, tövbe edip yönelmek. TİEM 73, 257r/1; **Tapa.** Doğru. AH, 286; **Tapı** Razi olma, kanaat etme. KB, 924; **Tä/evbä/e** (<A.) Tövbe, günahı vazgeçme, işlenen günahın bir daha işlenmeyeceğine dair söz verme. TİEM 73, 46v/9; RKT, 26/60b1; KB 5711; **Tävbä bázärlä-** Tövbe etmek, pişman olmak. TİEM 73, 380r/1; **Tävbä bol-** Tövbe etmek, pişman olmak. TİEM 73, 415v/5; **Tevbe ét-** Tövbe etmek. RKT, 31/23b2; **Tävbä qaža qıl-** Masiyetten dönme, tövbe etme, mağfiret etme. TİEM 73, 426r/6; **Tä/evbä/e qıl-** Tövbe etmek, pişman olmak. TİEM 73, 266v/9; RKT 27/50b2; KB, 5647; **Tevekkül qıl-** Tevekkül etmek. TİEM 73, 50r/2; RKT, 38/6b1; **Urughı** Tevekkül eden, dayanan. TİEM 73, 337r/8; **Uvut** Hayâ. KB, 149; AH, 417; TİEM 73, 4v/2; **'Uzri tile-** Tövbe ve istiğfar etmek. KB, 5645; **Yād qılgu** Zikir, Kuran-ı Kerim. TİEM 73, 193v/4; RKT, 30/51b2; **Yaxşı** 2. İyilik, hayırlı iş. RKT, 26/86b1; TİEM 73, 49r/5; **Yan-** 2) Tövbe

etmek, suçtan dönmek, Tanrı'ya yönelmek. TİEM 73, 255v/1; RKT, 34/60b3; **Yarlıqatu qol-** *Günahlardan bağışlanmayı istemek, istiğfar etmek.* TİEM 73, 261r/1; RKT, 26/36b3; **Yiglik İyilik.** KB, 1432; AH, 410.

İslam ahlakının asıl kaynağı kabul edilen Kuran ve sünnet; dinî ve dünyevi hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, böylece daha sonra fıkıhçı ve hadisçiler, kelamcılar, mutasavvıflar, hatta filozoflar tarafından geliştirilecek olan ahlak anlayışlarının temelini oluşturmuştur (TDVİA, “Ahlâk” maddesi, Erişim tarihi: 2020.01.26, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). Kazakçada ahlakla ilgili kelime ve ibarelerin de bu temel çerçevesinde oluştuğu düşünülmektedir. İyi ahlak başlığı altında incelenen kelime ve ibarelere bakıldığında tövbe etmek, iyi amel işlemek, tevekkül etmek, günah işlemekten sakınmak, şükretmek, adil olmak, sabretmek, kanaat etmek, zikir, tevazu, ar-namus...gibi değer ve davranışların yer alması sözü edilen durumun bir ispatı niteliğindedir.

İyi ahlaklı olmayı işaret eden özelliklerden biri olarak “tövbe/tövbe etmek” Kazakçada; Arapça *tevbe*’nin uğradığı fonetik değişiklikler neticesinde *tāwbe/toba* biçimindeki formları ile ifade edilmekle birlikte *keşir-* fiilinin {-m} fiilden isim yapım ekini alarak oluşturduğu *keşirim* ile de karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinde “geçme işini yaptırmak, geçmesini sağlamak” anlamına sahip *geçir-*, Kazakçada sahip olduğu bu anlamla ile yalancı eş değer örneklerinden birini oluşturmaktadır. Diğer başlıklarda da daha önce rastlanan Arapça ya da Farsça bir kelimenin ardından {+LA-} isimden fiil yapım ekinin getirilerek yardımcı fiil ihtiyacını ortadan kaldırma ve eylem adı türetme biçimi; *tāwbele-* fiilinde de görülmektedir. *Tāwbe et-*, *tāwbe kıl-* örnekleri ise ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunmuş formlardır. İlk İslami eserlerde tanıklanan *yan-* Kazakçada bulunmamaktadır. Bu fiilin geri dönmek>hatasından dönmek>tövbe etmek biçiminde somuttan soyuta doğru bir anlam genişlemesine uğradığı düşünülmektedir.⁵⁴ Kuran tercümelerinde anlamın ödüncülenerek Türkçe ifade edilmeye çalışıldığı *yarlıqatu qol-* örneği de dikkat çekicidir.

İyi ahlak özelliklerinden biri olarak “şükretmek” ile ilgili Kazakçadaki karşılıklara bakıldığında Arapçadan ödüncülenmiş kelimelere rastlanır. Arapça *kanā’at*, *şukr* ve

⁵⁴ Kelimenin DTS’deki ilk anlamı “geri dönmek” olarak verilmiştir (DTS, 231). *Er yoldan yandı* “Adam yol vb.den döndü” örneği bulunmaktadır (DLT, 378).

yine bir şükür sözü olan *el-ḥamdüli'llāh*; Kazakçada *qanağat*, *şükir* ve *alxamdildä/älxamdilla/älxamdulla* biçimlerinde korunmaktadır. İlk İslami eserlerde gerek müstakil; gerekse *öte-* yardımcı fiili ve ikileme biçiminde *şükr* ile kullanılan Farsça *sipās* Kazakçada tanıklanmamıştır. Mehmet Vefa Nalbant'ın çalışmasında İlk İslami eserlerden *Kutadgu Bilig*'de ayet olarak düşünülen ibareler üzerinde durulmuş; İbrahim suresinin 7. ayetinin tercümesi olan "...Eğer şükrederseniz muhakkak size nimetimi artırırım..."ın; *Kutadgu Bilig*'de "şükür kılsa ni'met/nimetka bayat arturur/artar" (KB/756) ibaresinde Yusuf Has Hacib tarafından dile getirildiği belirtilmiştir (Nalbant, 2019: 93). Çalışmada, dönemin Kuran tercümelerinde de bu ayetin aynı sözcüklerle "şükür kılsa siler arturgaymız" şeklinde çevrildiği aktarılmıştır. Bu yönüyle KB'deki ilgili beytin Kurandaki ayetin çevirisi olduğu vurgulanmıştır.

Sözlükte dayanmak, güvenmek, vekil tutmak" anlamlarına gelen tevekkül; dinî bir terim olarak Allah'a güvenmek, dayanmak, teslim olmak, işlerini Allah'a havale etmek demektir (DKS, 656). Kelimenin sözlük anlamından hareketle Kazakçada "dayanmak" anlamındaki *süyenüw*; tevekkül karşılığında kullanılmaktadır. Bununla birlikte Arapça *vekl* "iş birine havale etmek"ten türemiş *tevekkül* (Kubbealtı Lugatı, "Tevekkül", Erişim tarihi: 2020.01.28, <http://www.lugatim.com>); Kazakçada *täwekel* formunda bulunmaktadır. İlk İslami eserlerde ise Arapçadan ödünçlenen *tevekkül* kelimesi ve *Tañrı üzä köñül ba-, köñül ur-* biçimindeki anlam aktarmaları göze çarpmaktadır.

Kazakçada iyilik için *ixsan*, *qayır*; sabır-sebat için *saxat*, *täwpiq*, *ıqtıqat*; adalet için *gadildik* kullanılmakta; bu örnekler iyi ahlak başlığı içerisinde incelenen kelimelerde Arapça yoğunluğu göz önüne sermektedir. *Jaqsı is*, *izgi is istew*; ilk İslami eserlerdeki *ädgü* 'amälderdin qıl-, *ädgü işlärin qıl-* "iyi amel/iyi amellerden işlemek" ifadeleriyle örtüşmesi bakımından dikkat çekicidir.

2.3.2. Kötü Ahlak ile İlgili Kelime ve İbareler

Hadisler ve İslami kaynaklarda *süü'l-huluk*, *el-ahlâku'z-zemîme*, *el-ahlâku's-seyyie* olarak adlandırılan (Parlatır, 2017: 64) "kötü ahlak" kapsamında; zina, ahlaqsızlık, zulüm, ikiyüzlülük, yalan, ifrat...gibi kötü huy ve fena davranışların; konuyla ilgili deyimleşmiş ifadelerin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınmıştır.

Ahlak başlığı altında incelenen 80 madde başının 23'ü bu kavram alanı ile ilgili kelime ve ibarelerden oluşmaktadır.

Kazakça:

Amoraldı [sın.]: Moralğa, adamgerşilikke jat, moralğa sıyımsız. *Ahlâka, insanlığa uzak, ahlâka sığmayan.* “Amoraldı is.” *Ahlâksız iş.* KTS, 37.

Amoraldıq [sın.]: Moralğa jatpaytın qılıq, is-äreket. *Ahlâka yakışksız iş, hareket.* “Amoraldıq äreket.” *Ahlâk dıışı hareket.* KTS, 37.

Aram sidik: Nekesiz bala. *Nikâhsız çocuk; gayr-ı meşru ilişkiden doğan çocuk; veled-i zinâ.* KTS, 43.

Äzäzil [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. [awıs] Ruxaniy azğan, äzäzildiñ aldawına erip ketken adam. *Ahlaksız, azazilin oyununa gelen insan.* “Bir äzäzildiñ öseğine erip, öz quwanışına balta şawıppın men beybaq (B. Momışulı, Şığ).” *Bir azazilin dedikodusuna inanıp, kendi mutluluğuma balta vurmuşum ben bedbaht.* KETS, II/378.

Zina [zat.]: Jezökşelik, neke buzuwşılıq, buzıqtıq. *Fahişelik, nikâh bozuculuk, yaramazlık; zina.* “Şarığattıñ aytuwınşa, “zina” jasamağan künde de äyeldiñ tartar azabı erkekten äldeqayda awır (S. Muqanov).” *Şeriate göre, “zina” yapmasa bile kadının çekecek azabı erkeğe nazaran çok daha ağırdır.* KTS, 273.

Zinaqor [sın.]: Neke buzar, turaqsız, jürimpaz, näpsiqumar. *Nikâh bozucu, zina eden, çapkın, nefesine uyan.* “Birewiñdi zinaqor retinde xaziret sotına berem (J. Moldağaliyev).” *Birinizi zinacı olarak yüce divana vereceğim.* KTS, 273.

Zinaqorlıq [zat. diniy.]: Nekesiz adamdadıñ jinıstıq qatınas jasawı, musılmandıq quqıqta awır künä bolıp sanalatın, qazaq xalqınıñ дәstürli ädet quqıgı boyınşa adamgerşilikke jat azğındıq qılıq retinde jazğırılattın äreket. *Nikâhsız insanların cinsel münasebette bulunması; İslam hukukunda ağır günah olarak kabul edilen, Kazak halkının gelenek göreneklerine göre insanlığa uzak ahlâksızlık sayılan hareket; zina yapmak.* “Qazaq xalqınıñ ädet-ğurıp zandarı boyınşa, zinaqorlıq kisi öltirüwmen, birewdiñ otbasına бүлік saluwmen, dinnen bezüwmen, atasına qol köterüwmen, ökimetke qarsı köterilis jasawmen, t.b. birdey dep esep telinetin eñ awır qılmıstıñ qatarına jatqızıladı (QUE).” *Kazak halkının töresine göre zina yapmak; kişi öldürmeyle, birinin ailesine nifak sokmayla,*

dinden bezmeyle, anne babaya el kaldırmayla, hökümete karşı başkaldırmayla v.b. eş tutulan en ağır suçlardan sayılır. KETS, VII/142.

Zulımdıq [zat.]: 3. [diniy.] İmansızdıq, qıyanat jasaw, kisi aqısın jew, qastıq is-äreket. *İmansızlıq, zulmetme, başkasının hakkını yeme, düşmanca hareket.* “Quran Kärimde zulımdıq jasagan adamdardı “Alla tağalanıñ nurınan maqurım, mılqaw, kereñ jäne kör” dep siypattaydı (QUE).” *Kuran-ı Kerim’de zulmeden insanları “Allahu Teâlâ’nın nurundan mahrum, dilsiz, sağır ve kör” diye tasvir eder.* KETS, VII/166.

Adamnıñ öz-özine jasaytın zulımdıq [diniy.]: Alla tağalanıñ ämirlerine moyinsunbaw, öz-özine qol jumsaw t.b. *Allahu Teâlâ’nın emirlerine uymama, intihar vb.* KETS, VII/166.

Alla tağalağa qarsı jasalatın zulımdıq [diniy.]: Alla tağalağa senbew jäne onıñ ayattarın astamşıldıqpen ayaqastı etüw, meşitterdi qıyratuw; jaratuwşınıñ esimin umıttıruwğa tırısıp, zorlıq-zombılıqpen adamdardı dinnen taydırıw t.b. *Allahu Teâlâ’ya inanmama ve onun ayetlerini kibir ile ayakaltına alma, camileri harap etme; Yaradanın ismini unutturmayla çalışıp zorla ve zorbalıqla insanları dinden vazgeçirme vb.* KETS, VII/166.

İfrat [ar.] [zat. diniy.]: Belgilengen mölşerden köp awıtqıp artıq ketüwşilik, tım şekten şıǵuwşılıq. *Belirlenen ölçülerden çok aşırıya gitme, sınırları aşma; ifrat.* “Söytse de ifrat bar, tafrit bar, jaray ma sonı ayırıp rettemey (Ş. Qudayberdiyev, Şıǵ.).” *Yine de ifrat var, tefrit var, olur mu onu ayırıp düzeltmeden.* KETS, VII/388.

Qaram [sın. eski kit. diniy.] Aram (2): 2. Qaraniyetti, jaman piyǵıldı, adal emes. *Kötü niyetli, kötü fikirli, dürüst olmayan.* “Bul künde kimniñ adal, kimniñ qaram ekenin de ayıra almaytın boldıq qoy (S. Jünisov, Oşp. İzder).” *Günümüzde kimin adil, kimin kötü niyetli olduğunu da ayıramaz olduk ya.* KETS, IX/ 338.

Quday atqan [atqır]: Qurağan, onbağan, Quday urğan. *Alçak, şerefsiz, uğursuz.* KTS, 416.

Qudaydan bezgen [qarǵ.]: Qadir qasiyetten jurday, oñbağan. *Şereften yoksun, alçak.* KTS, 417.

Quday süyer qılığı joq: Oñıp turğan joq; süykimsiz. *Hoşa gitmeyen, sevimsiz.* KTS, 417.

Quday urğan: Quday atqan, arwaq soqqan, oñbağan. *Alçak, şerefsiz, uğursuz.* KTS, 417.

Müfsid [zat. diniy.] (2): 2. İrikti saluwşısı, fitneşil. *Bozguncu, fitneci; müfsid.* “Dawıstıp ayğay saldı “jekpe-jek” dep, bir müfsid Sanam degen keldi bettep (Babalar Sözi).” *Seslice bağırdı “teke tek” diye, bir müfsid Sanam denilen ona doğru geldi.* KETS, XI/397.

Ötirik aytqan: *İkiyüzlülük, münafaklık krş. ikiyüzlüg.* KKKM, Tawbe süresi 198/77.

Pani [köne.] [zat.]: Jalğan, opasız, turaqsız. *Yalan, ikiyüzlü (namert), yurtsuz fani.* “Pani duniye (ömir, jalğan).” *Fani dünya (ömür, yalan dünya).* KTS, 521.

Täwekelsiz [sm.]: Täwekelge bel buwmaytın, batılsız. *Tevekküle bel bağlamayan, cesaretsiz.* KTS, 626.

Täwpiqsız [sm. diniy.]: Sabırsız, qanağatsız. *Sabırsız, kanaatsiz.* KETS, XIV/75.

Teksiz: *Gayrı meşru münasebetten doğmuş, babası belli olmayan, damgalı, soysuz krş. ħarāmzā.* KKKM, Qalam süresi 563/13.

Fitna [ar.] [zat. diniy.]: İslamda belgilengen qağıydattarğa öz betinşe burmalawşısı amal, ereje qosuwşılıq. *İslamda belirlenen kaideleri kendince çarpıtacak amel, kural koyuculuk; fitne.* “Jaratqan iyemizdiñ arı tart ta, ber, tart, yağni fitnağa, alawızdıqqa jol bermey, Otannıñ amandığın, xalqımızdıñ intımağı men birliğin tileymiz (“Egemen Qazaqstan”).” *Yaradan sahibimizden oraya buraya çekmeye, yani, fitneye, kargaşaya müsaade etmeyip, vatanın iyiliğini, halkımızın beraberliğini ve birliğini dileriz.* KETS, XV/124.

İlk İslami Eserler:

Alçı *Hilekâr, aldatıcı.* KB, 2327; **Arıgsız bol-** *Fücur işlemek, günahlara dalmak, haktan dönmek, küfür ve inkâr etmek.* TİEM 73, 435r/3; **Artaq işlig** *Ahlaksız.* AH, 413; **Az-** *Azmaq, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak.* KB, 205; **Azuq** *Azmış, yolunu şaşırmış.* KB, 385, **Boynağuluq 1.** *Azgınlık, aşırılık.* TİEM 73, 210v/5; **Boynağuluq 2.** *Gurur, kibir.* RKT, 34/47a1; **Bulğaq 1.** *Fitne, fesat, sıkıntı, keder.* TİEM 73 22v/9; RKT, 28/76b3; KB, 4121; **Esiz** *Fena, kötü.* KB, 5834; **Äzvā cähüm (<A.)** *Zina*

isnadında bulunmak. TİEM 73 255v/2; **Fe/äsād** (<A.) Fesat, bozgunculuk TİEM 73 49v/3; RKT 35/37b/3; **Fāsıqlıq** (<A.+T.) Sapkınlık, Allah'ın emirlerini tanımamak, kötülük etmek. TİEM 73, 380v/6; **Fuzulluq** Kibir, gurur, küstahlık. KB, 644; **Ğıybe/ät** (<A.) **qıl-** Gıybet etmek. TİEM 73, 380v/8; RKT 37/62b3; **Harāmzādā** (<A.) Gayrı meşru münasebetten doğmuş, babası belli olmayan, damgalı, soysuz krş. harāmzā. TİEM 73, 418v/7; **Inğa** Daha kötü, en kötü; alçak, namussuz. KB, 1672; **İçgüçi bol-** İçkiye mübtela olmak. KB, 2106; **İftiri qıl-** Suçlamak, birine aslı olmayan suç yüklemek. TİEM 73, 97r/5; **İki yüzlük** İki yüzlülük, münafıklık krş. iki yüzlüg. RKT, 29/55b1; **İrsellik** Döneklik, vefasızlık. KB, 686; **İsiz** Kötü, fena, hayırsız; kötülük, fenalık. KB, 235; **İsizlik** Kötülük, şer. KB, 249; AH 375; **Küvāzlig** Gurur, kibir. TİEM 73 135v/7; **Ozunçı** İftira eden, müfteri. KB, 4212; **Suqluq** Hırs, harislik, aç gözlülük, tamahkarlık. KB 2002; AH, 185; **Şağab** (<A) **qıl-** Fitne çıkarmak. TİEM 73, 350v/6; **Şe/ärr** (<A) Kötülük. KB, 5063; AH, 392; TİEM 73, 450r/4; RKT, 34/69b2; **Tepizlik bol-** Hasedlik yapmak, çekememek. KB, 4247; **Uvutsuzluq** Hayâsızlık. KB, 1662; **Yalğan** Yalan. KB, 1326; AH, 161; TİEM 73, 22/3; RKT, 33/57b2; **Yanlığhlar** Günahkârlar, günaha meyledenler, kasden kötülüğe meyledenler. TİEM 73, 280r/9; **Yawuz 2.** Günah, hata, kusur. RKT, 26/9a1; TİEM 73, 68r/9; **Zinā** (<A) Nikâhsız birleşme. TİEM 73, 306r/8; KB, 1334; **Zinā qıl-** Zina yapmak. TİEM 73, 254r/4; RKT, 38/37b3.

Kazakçada; Latince *morale*'den türemiş *amoral*dı, Arapça *ifsād* “bozmak”tan türemiş *müfsid* ve dinî literatürde şeytana ad olan Arapça *äzâzil*'in⁵⁵ kötü ahlaklı insanları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. İlk İslami eserlerde “ahlaksız” karşılığında tanıklanan *artaq işlig* tamlamasında; “bozmak, kokuşturmak” anlamındaki *arta-* fiili (EDPT, 208) {-k} fiilden isim yapım eki ile *artaq* formuna kavuşmuş ve ardından *iş* kelimesi varlık bildiren {+llg} isimden sıfat yapma ekini alarak tamlamayı tamamlamıştır. Ayrıca, karşılığı tam olarak “ahlaksız” olmasa da bazı nüanslarla kötü ahlaka sahip insanları işaret eden *alçı*, *azuq*, *fe/äsād*, *ozunçı*...gibi kelimelere de bu başlık altında yer verilmiştir.

Kazakçada kötü ahlakla ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde evlilik dışı cinsel ilişki ve bu tarz ilişkiden doğan çocukla ilgili madde başlarının çoğunlukta olduğu

⁵⁵ *Äzâzil*'in KETS'de “şeytan” karşılığının bulunduğu ilk anlamına 2.2.3. *Olağanüstü Varlıklar ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında yer verilmiştir.

görülmektedir. Arapça *zinā* Kazakçada aynı biçimde korunmaktadır. İlk İslami eserlerde evlilik dışı yapılan çocuk için *harāmzādā* kullanılırken; Kazakçada *aram* yani *haram sidik* ve “soy” anlamındaki *tek* kelimesine yokluk eki {+sIz} getirilerek oluşturulmuş *teksiz* örneğine rastlanmaktadır. İyi ahlakla ilgili kelime ve ibareler başlığı altında tasnif edilen kelimelere, {+sIz} yokluk ekinin *-täwekelsiz*, *täwpiqsız* örneklerinde olduğu gibi- getirilişi; kötü ahlakla ilgili kelime ve ibareleri türetme yollarından biri olmuştur.

Kazakçada sahip oldukları kötü ahlak anlayışıyla türlü davranışlarda bulunan ve bu sebeple Allah’ın gazabına/lanetine uğradığı düşünülen insanlar için kullanılan *qaram*, *Quday atqan*, *Qudaydan bezgen*, *Quday süyer qılığı joq*, *Quday urgan*... gibi deyim formundaki sıfatlara da bu başlık altında yer verilmiştir.

2.4. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Toplumsal Düzen-Gündelik Hayat ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan 1876 madde başının 181’si *hukuk*, *iktisat*, *başka topluluklarla olan ilişkiler*, *helal-haram*, *sevap-günah* ve *rızık* alt başlıklarına ayrılan “toplumsal düzen-gündelik hayat” genel ibaresinin çatısı altında incelenmiştir. Özellikle ilk dönem çalışmalarında fıkıh; “ibadet”, “muamelat” ve “ukubat” biçiminde tasnif edilmiş; modern hukuk ve fıkıh dallarındaki gelişmeler sonucunda sözü edilen tasnifte bazı değişikliklere gidilmiştir (DKS, 452). “Muamelat” bir fıkıh terimi olarak; alışveriş, kira, şirketler, evlilik, miras, vasiyet gibi insanlar arası ilişkileri düzenleyen daha çok hukuk kurallarını ifade etmektedir (a.g.e., 452). Bu çalışmada KETS, KTS ve KKKM’den elde edilen malzemenin belirleyiciliği; Özsoy ve Güler’in yayımladığı *Konularına Göre Kur’an (Sistemik Kur’an Fihristi)* adlı çalışmalardan hareketle genelde hukuki konuları ele alan “muamelat” başlığı yerine yukarıda da sıralanan konuların tümünü kapsayıcı nitelikteki “toplumsal düzen-gündelik hayat” ifadesi tercih edilmiştir.

2.4.1. Hukuk ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığı altında incelenen 181 madde başının 50’si İslam hukuku ile ilgili konuları ihtiva etmektedir. Çalışmalarda; toplumlar için amelî hükümler, emir ve yasaklar anlamında “İslam hukuku” ile birlikte genellikle “şeriat” ifadesi kullanılmakta; bu kelime “*Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin isteklerine*

uyma.” (Câsiye, 45/18); “(Ey ümmetler) Her birinize bir şariat ve bir yol verdik. Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı...” (Mâide, 5/48) ayetlerinde olduğu gibi Kuran’da da geçmektedir (DKS, 616). İslami kural ve kaidelere genel anlamda ad olan ifadeler, taranan eserlerde tanıklandığı kadarıyla bahsedilen kural ve kaidelerin kendileri; özellikle nikâh akdi ile ilgili kelime ve ibarelerin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları incelenen madde başları arasında yer almaktadır.

Kazakça:

Azap [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Şariğat zañdarı boyınşa istegen künäsi üşin beriletin jaza.

Şariat kurallarına göre işlenen günahlar için verilen ceza. “İslam dini jäne onıñ qağıydaları boyınşa sot tarapınan belgiletin jaza da, qiyamet küni beriletin jaza da azap dep ataladı (QUE).” İslam dini ve onun kaidelerine göre mahkeme tarafından verilecek ceza da, kıyamet günü verilecek ceza da azap diye adlandırılır. KETS, I/114.

Aqiyqat: Şariat. KKKM, Mümtaxına süresi 548/1.

Aman 1 [ar.] [zat. diniy.]: Qawipsizdikke kepildik, musulmandardıñ qolına tüsken musulman emes tutqındardıñ qawipsizdigin saqtaw üşin beriletin kepildik. *Güvenlik garantisi, müslümanların eline düşen tutsakların güvenliğini sağlamak için verilen kefalet; emân. “Aman musulman elinde kolğa tüsken musulman emes tutqındardıñ (yağni qarsılastıñ äskerleri, sawdagerler, qajılar toptarı t.b.) amandığın saqtaytın qoljat retinde qoldanıldı (İslam Entsik.).” ‘Emân’ Müslüman ülkesinde ele geçirilmiş gayrimüslim tutsakların (yani düşman askerleri, tüccarlar, hacı gurupları vb.) esenliğini/güvenliğini koruyan kefalet olarak kullanılmıştır. KETS, I/486.*

Axkom [ar.] [zat. diniy.]: Musılmanşılıq quqıqta, qoğamdıq jäne azamattıq qarım-qatınasta mindetti türde saqtap, orındawğa jatatın zañ, jarlıq pen şeşimder jiyintıǵı. ~Axkom qağıydası boyınşa. *İslam hukukunda toplumsal ve vatandaşlık ilişkilerinde mecburi olarak korunan, yerine getirilen kanun, buyruk ile kararlar toplamı. ~ Ahkâm kaidesine göre. KETS, II/243.*

Şariğattıñ buyırǵı [diniy.]: Şariğattıñ jolı, tura jol. *Şariatın yolu, doğru yol. “Men Şariğattıñ buyırǵınan tıs is istemeymin göy, qatın (B. Maylin, Şıǵ.).” Ben şariat buyruǵının dısında iş yapmayacaǵım ya, kadın. KETS, III/658.*

Dayn [ir.] [zat. diniy.]: Musılmandıq quqıqta – qarız mindetemesiniñ bir türü. *İslam hukukunda borç taahhütnamesinin bir türü; deyn.* “Daynnıñ sälem ya salftan ayırmaşılıǵı qarızǵa alingan mal-mülük ne qarajat iyesine ösim-pulsız, báz qalpında qaytarıladı (QUE).” *Deynin selem ve salftan farkı borç olarak alınan mal mülk veya para; sahibine faizsiz -olduǵu gibi- geri verilir (ödenir).* KETS, IV/442.

Neke duǵası [diniy.]: Şariǵat boyınşa otasuw, nekelesüw räsiminde oqılatın süre, ayat tilek. *Şeriate göre evlilik, nikâh merasiminde okunan sure, ayet.* “İmam bikenı qolınan jetelep neke qiyatın kilem üstine otırǵızıp, xatşısı nekeniñ duǵasın, talaqtıñ şartın oqıp jattı (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” *İmam kızın kolundan tutup nikâh kıyacaǵı kilimin üzerine oturturken, yardımcısı nikâh duasını, talak şartlarını okuyordu.* KETS, V/25.

Şariǵat jolın tuttı [diniy.]: Din (İslam) qaǵıydaların saqtadı. İslam kaidelerini korudu. *Şeriat yolunu tuttu.* “İzǵarı deydi dozaqtıñ Qısqı suwıq amal-dı. Şariǵat jolın berik tutsan, Taydırmas otqa tabandı (Ş. Qudayberdiyev, Şıǵ.).” *Ayazı derler cehennemın kışın soǵuk bu hâline. Şeriat yolunu saǵlam tutarsan, kaydırmaz ateşe tabanını.* KETS, VI/468.

Zamana 2 [zat. diniy. quqıq.]: Musılmandıq quqıqtaǵı kepildik türı; qarız aluwşısı qarız berüwşige qarızın waqtılı qaytara almaǵan jaǵdayda qarızdar kisiniñ jawapkerşiligin basqa birewdiñ öz moynına alıp, tölewge mindettenüwi. *İslam hukukunda kefillik türü; borç alan borç verene borcunu vaktinde ödemediǵi zaman o kişinin sorumluluǵunu kendi üstüne alıp ödemekle yükümlü olması.* “Zamanada kepildik berüwşisi men qarız berüwşiniñ özara kelisimi boluwı şart (QUE).” *Zamanada kefil olan ile borç verenin kendi aralarında anlaşmaları olması şart.* KETS, VII/69.

İyddä [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandıq quqıqta neke şartı joyılǵan nemese buzılǵan äyeldiñ kelesi nekege deyin kütetin jüz kündik merzimi. *İslam hukukunda nikâh şartı ortadan kalkan veya bozulan kadının bir sonraki nikâha kadar beklemesi gereken yüz günlük zaman dilimi; iddet.* “Äyeldiñ ekinşi ret turmışqa şıǵuw üşin iyddä merzimi tolıqtay kütülüwi şart (QUE).” *Kadının ikinci defa evlenmesi için iddet süresinin tamamıyla beklenmesi şarttır.* KETS, VII/192.

İkta [zat. köne.]: 1. [diniy.] Musılman elderinde memlekettik qordan iyesiz jatqan nemese kütimsiz qalğan jerlerdi murağa qaldıruw jäne basqağa tartuw quqıgımen jer aluwşığa sıyga tartuw aktisi. *Müslüman ülkelerde devlete ait sahipsiz veya bakımsız yerleri miras bırakma veya başkasına verme kaidesi ile arazi edinimine yer edinmeye bağış akti; ikta.* “Dästürli ikta kezinde, xaradjalıq jer bölip berüw kezinde xaradja men üşir arasındaki ayırma äwletiniñ paydasına qalatın (İslam Entsikl.).” *Geleneksel ikta sırasında, vergiye tabi toprakları paylaştırırken haraç ile öşür arasındaki fark sülaleye kalırdı.* KETS, VII/223.

İqrar [ar.] [zat. diniy]: Şariğat zañı boyınşa, birewdiñ istegen teris qılığın moynına alıp, qoyılğan şarttı orındawğa mindettenüwi. *Şeriat hukukuna göre birinin işlediği günahı üstüne alıp, koyulan şartı yerine getirme zorunluluğu; ikrar.* “İqrar kümändi, küñgirt bolmay, anıq, ayqın boluwğa tiyis, äki mindettemedegi şarttar tolıq äri ayqın körsetilüwi kerek (QUE).” *İkrar şüpheli, belirsiz olmayıp, net ve açık olmalı; taahhütnamedeki şartlar tam ve açık olarak gösterilmelidir.* KETS, VII/223.

İla 2 [ar.] [zat. köne. diniy.]: Musılmandıq quqıqtağı eriniñ äyelimen belgili bir waqıt boyına birge turmawğa ant işüwi, vâde etüwi. *İslam hukukunda karı-kocanın belli bir süre boyunca birlikte olmaya ant içmesi, yemin etmesi; ila.* “İla sözderi Alla atımen “uwällahi, billahi” dep bastalıp, äyelimen qaşanga deyin birge turmaytını aytiluw kerek (QUE).” *İla sözleri Allah'ın adıyla “vallahi, billahi” diye başlayıp, karısıyla ne zamana kadar birlikte olmayacağını söylemesi gerek.* KETS, VII/224.

İslam qağıydaları [diniy.]: Musılman dininde qatañ ustanatın, moyındalğan ädet-gurıp, räsım men erejelerdiñ jıyıntığı. *Müslüman dininde katı tutulan, kabul edilen gelenek-görenek, merasim ile kurallar yığını; İslam kaideleri.* “Soñdıqtan is-kiymılı islam qağıydaları men özderi tirşilik etken memlekettiñ sayasatına qayşı kelmeytin musılmandıqtıñ anası durıs, mınası burıs dep aytuw qıyın (“Egemen Qazaqstan”).” *Onun için davranışları İslam kaideleri ile kendilerinin yaşadığı devletin siyasi görüşlerine zıt olmayan Müslümanlığın şusu doğru, busu yanlış demek zordur.* KETS, VII/350.

İslam şariğatı [diniy.]: Şariğat. *Şeriat*. “Jılına zeketindi bölip bergin, İslam şariğatına zañdı bolğan (Baqtıbay aqın, Jel Qobız).” *Her sene zekâtını bölüp ver, İslam şeriatına ait (uygun) olan (budur)*. KETS, VII/351.

İslamdıq quqıq [diniy. qoğ. - älew.m.]: Musılmandıq parızdarı, qılmıstıq kodeksti, ekonomikalıq quqıqtı, jeke adam quqıqtarın, azamattıq qatınastardı, memlekettik quqıqtı t.b. qamtıytın adamdar arasındaqı qoğamdıq qatınastardı retteytin “fikh” nemese “Şariğat” dep me ataaltın axlaq normaları men diniy erejeler. *Müslümanlık farzları, ceza kanunu, ekonomi hukuku ve insan haklarını, vatandaşlık ilişkilerini, devlet hukuku vb. kapsayan insanlar arasındaki toplumsal ilişkileri düzenleyen fıkıh ya da şeriat diye adlandırılan ahlak normları ile dini kurallar; İslam hukuku*. KETS, VII/352.

İstislax [zat. diniy.]: İslam iliminde paydalı iske umtıluwşılıq, peyişke baruw jolındaqı iygilikti istiñ biri; istiñ durıs-burıstıqın anıqtawdıñ zañdı jolınıñ jüyesi. *İslam ilminde faydalı işe atılmak, cennete gitme yolundaki önemli adımlardan biri; işin doğru-yanlışlığını tespit etmenin hukuki yolunun düzeni/sistemi; istislâh*. “İstislaxtı qalıptastırğan jäne jüzege asırğan Mälik bin Anas (713-795). Ol bunı istihsannıñ ekinşi bir türü dep sanadı (İslam Entsikl.).” *İstislahı oluşturan ve onu uygulayan Malik bin Eses (713-795). O bunu istihsanın ikinci bir türü diye düşündü*. KETS, VII/355.

İstixsan [zat. diniy.]: Uqsastıqqa säykes şeşim qabıldawdan bas tartuwdı bildiretin musılmandıq tärtip pen quqıq termini. *Benzerliğe uygun karar almayı reddeden Müslümanlık disiplini ile hukuk terimi; istihsan*. “İstixsan täjiribe negizinde durıs dep qabıldanğan şeşim is jüzinde paydasız, ziyandı bolıp şıqsa, onı tüzetüw üşin qoldanıladı (İslam Entsikl.).” *İstihsan tecrübe esasında doğru kabul edilen çözüm, gerçekte ise faydasız, zararlı olursa onu düzeltmek için kullanıldı*. KETS, VII/356.

Käparat [ar. zat. diniy.]: Jamandıqtı jaqsılıqpen joyuşılıq. *Kötülüğü iyilikle yok etmek; kefaret*. KETS, VII/485.

Käffarat tölew: *Yemin kefareti olmak, yemini çözmek*. KKKM, Taxrim süresi 559/2.

Kepil [ar.] [zat.]: 8. [diniy.] Öziniñ alğan qarızın waqıtlı tölep turatının rastaw üşin bereşek adamnıñ qarız berüwşiğe öz qora – qopsısın nemese mal – mülkiniñ bir

böliğin belgili bir merzimge deyin, yaǵni alǵan qarızınan qutılǵanşa berüwi. *Alınan borcun zamanında ödenmesini saǵlamak için kişinin borç veren kişiye kendi ahır ya da mal-mülkünün bir bölümünü belirli bir zamana kadar yani aldığı borçtan kurtulana kadar vermesi; kefalet.* “Kepilge beriletin zat ne mülük qarız aluwşını qarızdan qutqarmaydı (QUE).” *Kefalet için verilen eşya veya mülk borçluyu borcundan kurtarmaz.* KETS, VII/632.

Talaq kaǵaz [köne. diniy.]: Musılmandıq Şariǵat boyınşa nekeniñ buzılıwın rastaytın küwelik. *İslam hukukuna göre nikâhın bozulmasını teyit eden (doğrulayan) şahitlik; talak kâğıdı.* “Az künnen keyin Ğaliya Birjannan talaq qaǵaz aldı (S. Muqanov, Tand.).” *Az günden sonra Ğaliya Birjan’dan talak kâğıdı (boşanma kâğıdı) aldı.* KETS, VIII/698.

Qaǵıyda [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Diniy erejeler, zañnamalar, ädep bekitken, solarda belgilengen ustanımdar, tärtip. *Dinî kurallar, kanunlar, ahlakı güçlendiren ilkeler, düzen; kaide.* “Xat jazıp, türki tanıp, Quran oqıp, Qiraät qaǵıydamen jürgizüwiñ (M. Duwlatov, Şıǵ.).” *Yazı yazıp, Türkçe öğrenip, Kuran okuyup, kıraat kaideyle yürütmen.* KETS, VIII/702.

Qaǵıydat [zat.]: 1. [diniy.] Diniy ereje qalıptasqan tärtip, zañ. *Dinî kural, yerleşmiş düzen, kaide.* “Molda aytqannıñ bäre qaǵıydat emes (Ş. Smaxanulı, Urı tis).” *Mollanın söylediklerinin hepsi kaide (kural) deǵil.* KETS, VIII/702.

Neke qiyǵızuw [diniy.]: Moldaǵa nekesin qıydıruw, aldın ala belgilengen eki adamdı küwäǵa ala otırıp neke suwın işkizip, Quran ayattarın oqıttızıp, üylenetin jastardıñ bir-birine adal boluwına ant alǵızuw räsimi. *Mollaya (Hocaya) nikâhını kıydırmak, önceden belirlenmiş iki insana şahitlerin huzurunda nikâh suyunu içirip Quran ayetlerini okuyarak bu gençlerin birbirlerine sadık olacaklarına dair ant içtirme merasimi; nikâh kıydırma.* “Tezdetip qızdıñ nekesin qiyǵızuw kerek degen tiyanaqqa kelgen (S. Mıñjasarova, Qır. Qız.).” *Çabucak kızın nikâhını kıydırmak gerektiği kararını almıştır.* KETS, IX/541.

Nekesin qıydırdı [diniy.]: Neke qıydıruw. *Nikâh kıydırmak.* KETS, IX/541.

Neke qıydıruw [diniy.]: Moldaǵa nekesin qıydıruw, aldın ala belgilengen eki adamdı küwäǵa ala otırıp neke suwın işkizip, Quran ayattarın oqıttızıp, üylenetin jastardıñ bir-birine adal boluwına ant alǵızuw räsimi. *Mollaya (Hocaya) nikâhını*

kıydırmak, önceden belirlenmiş iki insana şahitlerin huzurunda nikâh suyunu içirip Kuran ayetlerini okuyarak bu gençlerin birbirlerine sadık olacaklarına dair ant içtirme merasimi; nikâh kıydırma. “Qanday “küwä?” –dedi Ayjan, âlginde “neke qıydıruwğa eñ kemi eki küwe kerek” degen sözi esinen şığa ğap (S. Muqanov, Aqqan juldız).” *Ne şahidi? – dedi Aycan, az evvel “nikâh kıydırmak için en az iki şahit lazım” dediğini unutarak.* KETS, IX/543.

Qiyas 2 [ar.] [zat. diniy.]: Şariğattı bastaw közderiniñ biri, daw-damaydı şeşüw täsili. *Şeriatın temel kaynaklarından biri, bir meseleyi çözmeye yöntemi; kıyas.* “Musılmandıq quqıqtıñ qaynar közine Quran, Sunna, İdjmanen qatar qiyasta jatadı (QUE).” *Kuran, Sünnet, İcmâ ile birlikte Kıyas da İslam hukukunun temelidir.* KETS, IX/613.

Mähir [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandıq дәstür boyınşa er adamnıñ qalındağın alarda müliketey, zattay berüwge mindetti dünüyesi; qalınmal. *İslami geleneklere göre erkeğin mal-mülk, eşya vb. verme yükümlülüğü, başlık; mehir.* “Taza maldı beremin mähirine Jalğız bawırım sen ediñ alğan qalap (Mağawiya).” *Helal hayvanı veririm mehir olarak, yalnız sevdiğim sen idin aldığım isteyerek.* KETS, XI/144.

Musılman quqıǵı [diniy. sayasi.]: Arab xalifatında VII-X ğasırlarda qalıptasqan quqıq jüyesi. *Arap hilafetinde 7-10. asırlarda yerleşen hukuk düzeni; İslam hukuku.* KETS, XI/368.

Muxakama [zat. diniy.]: İslamdağı sot jürgizüw isiniñ negizinde VIII ğasırdıñ ortasına qaray qalıptasqan sot isi. *İslam'da yargılama işlemlerinin temelinde 8. asrın ortasına doğru yerleşen dava; muhakeme.* “Muxakama sot isine tiyisti adamdardıñ qatısıp otıruwı, sot isiniñ jariyalığı, onıñ jeliligi siyaqtı üş printsipke negizdelgen (İslam Entsikl.).” *Muhakeme mahkemeye gerekli kişilerin katılması, mahkemenin açıklığı gibi ilkelere dayanır.* KETS, XI/370.

Nizamiy [ar.] [sın. köne.]: 2. [diniy.] Şariğat talaptarına say, dinmen ruqsat etilgen. *Şeriat kurallarına uygun, dinen izin verilen.* “Olardı Şariğat nizamı jönimen tüzetüwdi oyladı (B. Kenjebaev, Qaz. Dem. Jazuwşı).” *Onları şeriat nizamıyla düzeltmeyi düşündü.* KETS, XI/557.

Sälem wa sälf [diniy.]: Musilmandıq quqıqta qarız berüwşi adamğa eşqanday payda tüşpeytin qarız türü. *İslam hukukunda borç veren kişiye hiçbir suretle fayda getirmeyecek borç türü.* KETS, XIII/82.

Talaq 1 [ar.] [zat. diniy.]: Er adamnıñ äyelin tastağanda aytilatın “neke buzıldı, äyelin tastadı” degen mağınadağı söz. *Erkeğin karısını boşarken söylenen "nikâh bozuldu, karısını boşadı" mânasındaki söz; talak.* “Aydarbek Zeynepti jazıqsız urıp, “Qarañdı batır, ket!.. Men senen talaq!” – dedi (B. Maylin, Şıǵ.).” *Aydarbek Zeynep’i suçsuz yere döwüp, “Gözükme, git! Ben senden boşandım (talak).” dedi.* KETS, XIII/648.

Talaq aytuw [diniy.]: İslam dinindegi neke buzuw şartı. *İslam dininde nikâh bozma şartı.* “Eger talaq aytuw merzimi işinde erli-zayıptılar qatınas jasap qoysa, neke buzuw zañsız bolıp tabıladı (QUE).” *Eğer talak vaktinde çiftler cinsel ilişkide bulunurlarsa, nikâh bozma işlemi hükümsüz sayılır.* KETS, XIII/649.

Talaq qağaz [xat, şart]: Nekenıñ buzılğanı turalı küwelik. *Nikâhın bozulduğuna şahitlik.* “Az künde Ğaliya bir jannan talaq qağaz aldı (S. Muqanov, Tand. Şıǵ.).” *Birkaç günde Galiya birinden talak kâğıdı aldı.* KETS, XIII/649.

Tasboran [zat. diniy.]: Musılmanşılıq neke zañın öreskel buzğan äyelge qoldanılatın jaza. *Dinî nikâhı yakışksız bir şekilde bozan kadına istenen ceza.* “Quranda ağayındı adam neke qursa, tasboran ğıp öltirüwge jazğan (Q. Tursınqulov, Olar.).” *Kuran’da kardeş insanlar evlenirse, cezası taşılayıp öldürmektir.* KETS, XIV/23.

Fiqh [ar.] [zat. diniy.]: Musilmandıq tärtip jäne quqıq turalı Şarıǵat ilimi. *İslam disiplin ve hukuku konusunda şariat ilmi; fıkıh.* “Sondıqtan fiqx jüzege asırılıp kelgen zañ qağıydaların diniy qağıydalarmen qabıstıruwdı (QUE).” *Bu yüzden fıkıh uygulana gelen hukuk kaidelerini dini kaidelerle birleştirdi.* KETS, XV/120.

Xalal [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Nekelesüwge tıyım saluw jürmeytin äyel nemese er adam. *Nikâhlanmnın haram olmadığı kadın ya da erkek.* KETS, XV/146

Xaram [ar.] [sın. diniy.] (2): 2. Üylenüwge nemese nekelesüwge bolmaytın jağdaylar. *Evlenilemeyecek ya da nikâhlanılamayacak (haram) durumlar.* “Ağası qarındasına, tuwğan jiyenine üylense ol xaram dep tabıladı (İslam Entsikl.).” *Ağabeyi kız kardeşiyle, öz yeğeni ile evlenirse o haram sayılır.* KETS, XV/154.

Şarağat [zat. diniy.]: Şariğat. *Şeriat.* KETS, XV/263.

Şarağatşıl [sın. diniy.]: Şariğat aytuwğa qumar. *Şeriate meraklı; şeriatçı.* “Tez äkel dep quwandı Qunanbay da, Dep otır şarağatşıl Baraq qayda... (Ş. Qudayberdiyev, Ölend.).” *‘Çabuk getir’ deyip sevindi Kunanbay da, ‘Şeriatçı Barak nerde’ diyor.* KETS, XV/264.

Şarğı I [zat. diniy.]: İslam diniñ jolı, Şariğat zañı. *İslam dini yolu, şeriat hukuku.* “Öner ğadalättan şıqqasın, şarğığa muwarix bolsın (Abay, Tol. jin.).” *Sanat adaletin dışına çıkmasın, şeriata layık olsun.* KETS, XV/267.

Şariğat [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandardıñ imanın ayqındap, adamgerşilik murattarı men diniy ujdanıñ qalıptastıratın, sonday-aq olardıñ minez-qulqın rettewşi naqtılı ölşemder bastawşı bolıp tabılatın, Quran Kerim jäne sunna arqılı pısıqtalğan nusqawlar jiyintıǵı. *İslam dinini tanımlayıp ahlakî idealler ile dinî vicdanı yerleştiren bunun yanı sıra onların davranışlarını düzenleyici kati kriterler için başlangıç noktası olan Kuran-ı Kerim ve onun ardından tekrarlanan kurallar yığını; şeriat.* “Diniy sipattaǵı ädebiyet islâmniñ negizderin, şariygattıñ qağıydaları men talaptarın, tamuqtıñ azabın, jumaqtıñ raxatın jäne basqa o dünyelik ömirdiñ körinisterin suretteydi (X. Dosmuxamedulı, Şıǵ.).” *Dinî edebiyat İslamın şartlarını, şeriatın kaideleri ile taleplerini, cehennem azabını, cennetin huzurunu ve başka da öbür dünya yaşamının görünüşlerini tasvir eder.* KETS, XV/268.

Şariğat buzdı [diniy.]: Musılmandıq erejelerine qayşı keldi. *İslam kaidelerine karşı geldi.* “Qorğan salıp biyik qılsa, könilmenen ep qılsa, Quday jaqsı körer me, şariğattı buzğan soñ (Duwlat Babatayulı, Zamana).” *Kale yapıp yükseltse, gönülden çabalasa, Allah sever mi, şeriatı bozarsa.* KETS, XV/268.

Şariğat jolın tuttı [diniy.]: Din (islam) qağıydaların saqtadı. *İslam kaidelerini korudu, muhafaza etti.* “Şariğat jolın berik tutsañ, taydırmaz otqa tabandı (Ş.

Qudayberdiuli, Şığ.).” *Şeriat yolunu sağlam tutarsan, kaydurmaz ateşe tabanını.* KETS, XV/268.

Şariğatqa sıymadı [diniy.]: İslam erejesine say kelmedi. *İslam kaidesine uygun gelmedi.* “Buyırıqsız bəri xaram, şariğatqa sıymasa, jer tırnaday qor bolmas, jetekşiden ayırılsa (Ş. Qudayberdiyev, Şığ.).” *Buyruksuz hepsi haramdır, şeriata uygun olmazsa, toprak bataklık gibi zavallı olmaz, rehberinden ayırılsa.* KETS, XV/268.

Ijdağat [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Dindar adamnıñ diniy-quqıqtıq мәselelerdi zerttep, onıñ mänin tanuw jolındağı qızmeti, osı zerttew barısında paydalanğan negizder, дәleldemeler, әdister men täsilder jüyesi; ğulamannıñ diniy quqıqtıq nusqalardı bilüwdegi; taldawdağı jäne түsindirüwdegi biliktilik дәrejesi. *Dindar insanın dinî-hukukî meseleleri araştıırıp temel felsefesini tanıma yolundaki hizmeti, bu çalışma sırasında faydalanılan esaslar, belgeler, hadisler ile yönetimler sistemi; ulemanın dinî-hukukî versiyonları tanımada, analiz etmede ve izah etmede yeterlik derecesi; içtihad.* “İslam дәstürinde payğambar saxabaları eñ ülgili ijdağat iyeleri dep sanaladı (İslam Entsikl.).” *İslam geleneğinde peygamber sahabeleri en iyi içtihad sahipleri sayılır.* KETS, XV/631.

Isqat [ar.] [zat. diniy.]: Şariyğat zañı boyınşa, ölgen adamnıñ tirşiliginde jasağan “künäsin keşüw” üşin, onıñ eñ jaqın adamdarınan aqşalay, zattay alınatın salıq; pidiya. *Şeriat hukukuna göre ölen kişinin, sağlığında işlediği günahların bağışlanması için ona en yakın insanlardan para olarak alınan vergi, fide; ıskât.* “Neke qıyar at bolat, at qoyarı semiz at, sündet bası üş tüye, ısqat degeni bes tüye (I. Altınsarin, Tand. Şığ.).” *Nikâh kıyar at alır, ad verirse semiz at, sünnet ederse üç deve, ıskat dediği beş deve.* KETS, XV/680.

Isqat oquw [diniy.]: Tirşiliktegi künäsin basqa adam aluwğa tiyisti josın-joralğı. *Sağlıkta işlenen günahları başka bir insanın üstüne almasıyla ilgili bir ritüel.* KETS, XV/680.

İlk İslami Eserler:

Aman Aman, emniyet. KB, 5056; **Belgölüg** 6. Hak, hukuk. TİEM 73, 256r/4; **Bälgürtilmiş hükab** Mehir. TİEM 73, 29v/9; **Boş qılın-** Boşanmak. TİEM 73 30r/8; **Çınlıq** 3.Şeriat. TİEM73, 405v/8; **Boşa-** Boşamak, nikahı sona erdirmek. KB 2302;

TİEM 73 28r/5; RKT, 33/11a3; **Cüftlük** (<F.+T.) *Evlilik, nikâhlı*. TİEM 73, 357v/9; **Diyet** (<A.) *İslamiyet'e göre öldürmelerde suçludan alınan para*. RKT, 26/59a; **Eman** (<A.) *Emniyet*. AH, 415; **İdde** (<A.) *Boşanmış kadının tekrar evlenebilmesi için bekleyeceği belli süre*. RKT, 33/11b1; **İdde/ât** (<A.) *Boşanmış kadının tekrar evlenebilmesi için bekleyeceği belli süre*. TİEM 73, 413v/6; RKT, 38/76a2; **İdde/âtlârine talaq ber-** *Kadınları iddetleri içinde boşamak*. TİEM 73, 412r/5; **İdu ber-** *Salıvermek, boşamak*. TİEM 73, 306r/1; **Kefaret** (A.) *Kefaret, borç*. KB, 5981; **Käffârât bol-** *Yemin kefareti olmak, yemini çözmek*. TİEM 73, 414r/1; **Nehyü münker** (A.) *Şeriatın yasak ettiği şeyleri yaptırmama*. KB, 6472; **Nikâh** (<A.) *Nikâh*. TİEM 73, 28r/76; **Nikâh bol-** *Evlenmek*. TİEM 73, 28v/5; **Nikâh qıl-** *Nikâhlanmak*. TİEM 73, 28v/5; RKT 33711a2; **Şâ'ri'at** (<A.) *Doğru yol, ibadet yolu, Allah'ın emir ve yasaklarının bütünü*. TİEM 73, 42v/8; RKT, 36/97b1; KB, 54; **Ṭalaq** (<A.) *Boşama, boşanma*. TİEM 73, 27v/4; **Ṭalaq ber-** *Boşanmak*. TİEM 73, 27v/4; **Ṭalaq qıl-** *Boşamak*. RKT, 38/76a1; **Te'âr 2.** *Mehir*. TİEM 73, 61r/9; **Tüz täñäşig** *Kıyas (Suçluya işlediği suçun aynısıyla ceza verme)*. TİEM 73, 23r/4; **Urağut iddâti** *İslamiyette kadınların tekrar evlenebilmeleri için bekleme süreleri*. TİEM 73, 413v/6; **Üç ay** *Kadınların iddet müddeti*. TİEM 73, 413v/6; **Yaruq yol** *Şeriat*. TİEM 73, 86v/1; RKT, 27/53b2; **Yaruq yol yoruq** *Allah'ın beyan ve izah buyurduğu husus, yol, şeriat*. TİEM 73, 86v/1.

Kazakçanın dinî söz varlığında tespit edilen hukukla ilgili kelime ve ibarelerin Arapçadan yapılan ödünçlemelerden oluştuğu görülmektedir. Genel anlamda “şeriat” ya da “İslam hukuku” için Kazakçada *axkom, qağıyda, qağıydat, şarağat/şariğat/şargı* gibi kelimeler; *şariğattiñ buyırığı, İslam qağıydaları, İslam şariğatı, İslamdıq quqıq, musulman quqığı* gibi tamlamalar kullanılmaktadır. Bununla birlikte ilk İslami eserlerdeki *belgülg/yaruq yol/çınlık* örneklerinde olduğu gibi bağlam içerisinde “şeriat” anlamını kazanmış *aqıyqat* kelimesi de mevcuttur. Hukukla ilgili söz varlığının ilk İslami eserlerde de çoğunlukla Arapça kelime ve ibarelerle karşılanmış olması, Kazakçadaki görünümün kaynağı niteliğindedir.

Kazakların aile kuralları, erkek ile kadının dereceleri ile hukuksal ilişkilerini düzenlerken Kuran ayetlerindeki, hadislerindeki, şeriat kanunlarındaki durumlar esas alınmış; geleneksel kanunlar sosyal ve ahlaki ilişkileri hukuksal açıdan geliştirmiştir (Kartaeva-Dautbekovo, 2016: 198-199). Kazakçada evlilik ve boşanmayı işaret eden

kelime ve ibareler incelendiğinde *neke, talaq, talaq qağaz* gibi yine Arapça kelimelere rastlanmaktadır. İlk İslami eserlerde *boş qılın-, ıdu ber-*; “boşanmak-boşamak” anlamlarını veren Türkçe ifadeler olması bakımından önemli ve dikkat çekicidir.

İslam hukukunda türlü konu ve durumları açıklayan *emân, deyn, iddet, ikta, ikrar, ila, istislâh, istihsan, kefare, kefil, kıyas, mehir, içtihad, ıskât* gibi Arapça kelimeler bazı fonetik değişikliklerle Kazakçada *aman, dayn, iydda, ikta, iqrar, ila, istislax, istixsan, kâparat, kepil, qiyas, mâhir, ıjdağat, ısqat* biçiminde birebir korunmuştur. Kazakçada dinî nikâhı yakışsız bir şekilde bozan kadına istenen cezayı ifade eden *tasboran* yani “taşlayarak öldürme” (Kartaeva-Dautbekovo, 2016: 206); ilk İslami eserlerde tanıklanmamaktadır.

2.4.2. İktisat ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığı altında incelenen 181 madde başının 14’ü iktisat/ekonomi ile ilgili konuları ihtiva etmektedir. Özsoy-Güler’in çalışmasında din ile ekonomi arasındaki ilişki Kuran’dan hareketle aktarılmaya çalışılmış; Kuran’ın temel sorununun -bütün toplumsal süreçlerde olduğu gibi- iktisadi yaşamda da adaletin ayakta tutulması, sömürünün ortadan kaldırılması olduğu ifade edilmiştir (Özsoy-Güler, 2018: 475). Buradan hareketle söz konusu başlık altında *vakıf, vergi, vergi türleri* vb. ile ilgili kelime-ibarelerin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları incelenmiştir.

Kazakça:

Vaqf [ar.] [zat. diniy. tar.]: Orta ğasır, keyingi orta ğasır kezeñderinde Qazaqstannıñ oñtüstik aymaqtarı men Ortalıq Aziyada diniy nemese qayırımdılıq körsetetin mekeme. *Orta çağ, sonraki orta çağ zamanlarında Kazakistan'ın güney bölgeleri ile Merkez Asya'da dinî ve hayırseverlik gösteren kurum; vakıf.* “Qazirgi birqatar musulman elderinde vaqftarğa olar negizinen jer salıq salınbaydı jäne satılmaydı (“Jas Alaş”).” *Günümüzde birçok Müslüman ülkelerinde vakıflara genelde toprak vergisi ödettirilmez ve satılmaz.* KETS, IV/205.

Ğuşır [ar.] [zat. diniy.]: Astıq öniminiñ onnan birin alatın alım-salıq; üşir. *Mahsül ürünlerinin onda birini alan vergi, öşür.* “Ükimet salığının üstüne “ğuşır” degen atpen eginşilerden, “zeket” degen atpen sawdagerlerden din salığı alınadı (S.

Muqanov, Alıp.).” *Hükümet vergisine ek olarak “öşür” adıyla çiftçilerden, “zekât” adıyla tüccarlardan din vergisi alınır.* KETS, IV/417.

İslam dinindeki salıqlar [diniy.]: Quran Kârimniñ ayattarı jäne Muxammed payğambardıñ xadisteri negizinde belgilengen salıq türleri. *Kuran-ı Kerim'in ayetleri ile Hz. Muhammed'in hadislerinin temelinde tayin edilen vergi türleri.* KETS, VII/349.

Qabala [zat. diniy.]: Memleketke qatıstı qarjılıq mindetleme. *Devlete ilişkin malî bir yükümlülük.* “Keyin orta ğasırlarda qabala salıqtan kün tölew retinde paydalanıldı (QUE).” *Sonra orta çağlarda kabâle vergiden bedel ödeme olarak kullanıldı.* KETS, VIII/675.

Quşır 1 [ar.] [zat. diniy.]: Jan basınan alınatın astıq salığı; uşır. *Kişi başına alınan mahsul vergisi, öşür.* “Mal şalıp molda menen qayırşığa, Qudayı jurt sarqıldı el quşırdan (Bes Ğasır.).” *Hayvan kesip molla ile dilenciye, halk ve il nasıplendi sadakadan.* KETS, X/466.

Vaqıp [zat. diniy.]: Diniy orındarğa tegin berilgen zat, mülük. *Dinî makamlara/yerlere ücretsiz verilen mal/mülk.* “Mekkede uwaqıp üy salıp, päter qıp, jaqqan şıraqtı (Abay, Tol. jin.).” *Mekke’de vakıf ev yapıp, daire edip, yakmış çırağı.* KETS, XIV/647.

Vaqıf [zat. diniy. eski kit.]: Uwaqıp. *Vakıf.* KETS, XIV/649.

Uşır I [köne.] [zat.]: Din basılarına egin öniminen töleytin salıq. *Din başlarına hasat ürünü ile ödenen vergi; öşür.* KETS, 689.

Üşir [zat. diniy. jerg.]: Egin ekken adamdardan 10 tabaqtan bir tabaq, 10 puttan bir put astıq aluw, yaǵni ölimniñ birin alatın alımsalıqtıñ bir türü. *Ekin eken insanlardan on tabaktan bir tabak, on puttan bir put (put: ağırlık ölçüsü) tahıl alma, yani ürünün onda birini alan vergi türü; öşür.* “Ertede moldalar xalıqtan maldan zeket, astıqtan üsir alǵan (Qazaq Tili. aymaq sözdigi).” *Eskiden mollalar halktan maldan zekât, mahsulden öşür almışlar.* KETS, XV/91.

Üşir [ar.] [zat. diniy.]: Jerden öndiriletin önimge, sawdadan túsken qarjıdan salınatın onniñ bir böligindey alım, salıq. *Topraktan üretilen ürüne, ticaretten düşen paradan verilen onda bir oranındaki ücret, vergi; öşür.* “Egistik jerleri mol jer iyeleri üşirdi jaldamalardan alatın salıqtıñ ayırması arqılı töledi (İslam Ents.).”

Ekinlik toprakları bol toprak sahipleri öşürü kiralanan arazilerden alınan verginin farkına göre öder. KETS, XV/97.

Fay [zat. diniy.]: Barlıq kiris atawlınıñ türi, musulman qawımınıñ beybit jolmen basqa dindegi adamdardan alğan mülükteri, türlü alım-salıq tabıstarı. *Bütün gelir adlarının türü, müslüman kavminin sulh yolu ile başka dinlerdeki insanlardan aldığı mülkleri, türlü vergi gelirleri; fey.* “Jawlap aluw kezeñderinde fay soğıs oljası dep esep telmedi (İslam Ents.).” *İşgal etme dönemlerinde fey savaş ganimeti olarak sayılmadı. KETS, XV/101.*

Iqtadar [zat. diniy.]: İslam dinindegi salıq tölew men paydalanuw şartları. *İslam dininde vergi ödemesi ile faydalanma şartları. KETS, XV/641.*

Iqıraj [ar.] [zat. diniy.]: Musulman qawımındağı salıqtıñ türi. *Müslüman kavimlerde vergi türü.* “Iqıraj, zeket aldırıldı (Babalar sözi).” *Vergi, zekât aldırıldı. KETS, XV/647.*

Iqırat [ar.] [zat. diniy.]: Jer salığı. *Arazi/toprak vergisi.* “Iqırat zeketin tölew (Awızeki).” *Toprak vergisi zekâtını ödemek. KETS, XV/647.*

İlk İslami Eserler:

Gezid (<F.) Vergi, cizye. RKT, 29/22a2; **‘İnayet (<A.) Vakf, sa’y, himmet, gayret, kerem, ihsan, lutf, iyilik.** KB, 1797. **Käzid Müslüman olmayanlardan alınan vergi.** TİEM 73, 141v/5.

Kazakçanın dinî söz varlığında tespit edilen iktisatla ilgili kelime ve ibarelerin vakıf, vergi ve vergi türlerine ad olmuş madde başlarından oluştuğu görülmektedir. *Vaqf/vaqıp/vaqıf* biçimlerinde tanıklanan “dinî ve hayırseverlik gösteren kurum” anlamındaki Arapça “vaqf”ın “hayırseverlik” manası; ilk İslami eserlerde bir başka Arapça kelime *‘inayet* ile ifade edilmiştir. Kazakçada vergiler, türlerine göre farklı müstakil kelimeler ile adlandırılmış olmakla beraber; genel manada İslam dininin temelinde tayin edilen vergi türlerinin karşılığı *salıq* olarak verilmiştir. Özyetgin, *Türk Vergi Sisteminde Salıq* adlı çalışmasında kelimenin, Eski Uygur ve Altın Orda devri başta olmak üzere tarihî Türk sahasında tanıklanabildiğini ifade etmiş; Ahmet Caferoğlu’nun *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları*⁵⁶ adlı çalışmasında bu

⁵⁶ Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”. *Türkiyat Mecmuası*, C.IV, İstanbul, 1934, s. 41-42.

kelimeye “üzüm bağı vergisi” anlamını verdiğini belirtmiştir (2005, 181). Bu çalışma için taranan ilk İslami eserlerde kelimeye rastlanmamış olursa da; kelimenin Uygur döneminde itibaren kullanıldığı görülmektedir. Kazakçada genel manada “vergi” için *salıq* denmesi; muhtemel bir anlam genişlemesiyle açıklanabilir. *Qabala, fay, ıqıraraj, ıqırat, gıuşır/quşır/uşır/üsir/üşir* örnekleri, Kazakçada vergi ya da vergi türleri için kullanılan Arapçadan ödünçlenmiş kelimelerdir. Vergi kavram alanı için de Arapçadan ödünçlemelerin ağırlıkta olduğu; ilk İslami eserlerde tanıklanan Farsça *gezid/käzid* kelimelerinin Kazakçada bulunmadığı görülmektedir.

2.4.4. Helal-Haram ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığı altında incelenen 181 madde başının 15’i helal-haramla ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. “Helal”, dinen yapılması veya yenip içilmesi yasaklanmayan şeyler olarak açıklanırken; “haram”, kesin bir delille, açık bir şekilde yapılmaması istenen fiil karşılığında kullanılmaktadır (DKS, 251, 231). Yiyip-içme ve davranış boyutunda ele alınan “helal-haram” kavram alanının toplumsal düzen-gündelik hayatla doğrudan ilgili olduğu görülmektedir; dolayısıyla “helal”, “haram” ve “mekruh” kelimelerinin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları bu başlık altında incelenmiştir.

Kazakça:

Adal [ar.] [sın.]: 1. [diniy.] İslam şartları tolıq saqtalğan, işip-jewge jaramdı, aram emes. *İslamın şartlarına uygun olan, içilip yenebilir, haram olmayan; helal.* “Şalajansar ıñqıldap jatqan bir jılqını eti adal bolsın dep, birew pısaqpen şalıp tastadı (Ö. Kümisbaev, Tırşılık).” *Ölmek üzere olup inleyen bir yulkiy eti helal olsun diye, biri bıçakla kesiverdi.* KETS, I/80.

Aram [ar.] [sın.]: 1. [diniy.] Eti men süti, jumırtqası tamaqqa paydalanuwğa jatpaytın jan-januwar. *Eti ve süti, yumurtası yemek için faydalanmaya uygun olmayan hayvan.* “Esektiñ eti aram, küşi adal (Maqal).” *Eşeğin eti haram, gücü yarar/helal.* KTS, 43.

Aram qıluw: *Yasaklamak, haram kılmak.* KKKM, Nur süresi 349/3.

Aram boldı: a) [diniy.] İslam dininiñ kanondarı boyınşa jewge jaramsız boldı, adal bolmadı. *İslam dininin kaidelerine göre yenemez oldu, helal olmadı; haram oldu.* “Attı bawızda, bawızda, aram bolmasın” – dep, Köse ayğayladı (Qaz.

Erteg.).” *Atı boğazla, boğazla, haram olmasın*” – diye, Köse bağırdı. KETS, III/439.

Qaram [sın. eski kit. diniy.] Aram (1): 1. [diniy.] Aram, musılmandıq quqıqta Alla tağala atınan pendelerdiñ işip-jewine jäne istewine tıym salınğan adamğa qarama-qarsı närseler. *Haram, İslam hukukunda Allahu Teâlâ’nın kullarına yiyip içtikleri ve yaptıklarına yasak koyduğu, kişiye aykırı şeyler.* “Qılmıstıq is-äreketter jasaw, doñız etin jew, araq-şarap işüw, qumar oyındar oynaw, ösimqorlıqpen payda tabuw, t.b. qaram is dep esepteledi (QUE).” *Suç teşkil eden işler yapmak, domuz etini yemek, içki-şarap içmek, kumar oynamak, faiz ile gelir elde etmek v.b. haram iş olarak sayılır.* KETS, IX/338.

Mäkruw [zat. diniy.]: Mäkürk. Mekruh. KETS, XI/120.

Mäkürk [ar.] [zat. diniy.]: Şariğat boyınşa istegeni künäğa jaqın sanalatın, tıym salınğan amal-äreketter. *Şariate göre yapılması günaha yakın sayılan haram kabul edilen amel-hareketler; mekruh.* “Awızğa kelgen tükirik, qayta jutsa, mäkürk’ – demey me qazaq (S. Muqanov, Möldir maxabb.).” *‘Ağza gelen tükürük, tekrar yutarsa, mekruh’ – demez mi Kazak.* KETS, XI/123.

Taza: 9. *Helal, temiz.* KKKM, Naxıl süresi 279/114.

Tıym: *Dinen yasaklanmış olan, haram.* KKKM, Tawbe süresi 191/36.

Xalal [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Ruqsat etilgen äreket, paydalanuwğa tıym salınbağan tağam, zat. *İzin verilen hareket, faydalanılması haram olmayan taam (yemek), şey; helal.* “Jüremiz Qazaq, Noğay aralasıp, buyırğan bir-birewden xalal näsip (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Yürürüz Kazak, Noğay karışıp, kısmet olmuştur bir birden helal nasip.* KETS, XV/147 - KKKM, Mäyda süresi 106/5.

Xalal [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. Bawızdalğan maldıñ nemese añınıñ eti. *Kesilen mal ya da yabani hayvanın eti.* KETS, XV/147

Xalal boluw: *Helal olmak, câiz olmak, şer’an bir yasak olmamak.* KKKM, Axxap süresi 424/52.

Xaram [ar.] [sın. diniy.] (1): 1. Paydalanuwğa ruqsat etilmeytin zat, tıym salınğan äreket (xalalğa qarama qarsı). *Faydalanmaya izin verilmeyen şey, yasaklanan hareket (helalin zıttı); haram.* KKKM, XV/154.

Xaram [ar.] [sın. diniy.] (3): 3. Paydalanuwğa tıym salınğan tağam, işimdik. *Yenilip içilmesi yasak olan yiyecek-içecek*. “Şoşqa et, aram ölgen, it-qus tartqan maldıñ eti men qanı xaram bolıp tabıladı (İslam Ents.).” *Domuz eti, ölmüş, kurda kuşa yem olmuş hayvanın eti ile kanı haram sayılır*. KETS, XV/154.

Xaram [ar.] [sın. diniy.] (4): 4. Qumarlıq oyınğa jäne oyın-sawıqqa salınatın tıym. *Kumar ve oyuna konulan yasak*. “Mazhabtıñ köpşiligi qumarlıq oyını atawlınıñ bärine xaram retinde qatañ tıym saladı (“İslam örkeniyeti”).” *Mezheplerin çoğunluğı kumar oyunlarının tamamını haram kabul ederek katiiyetle yasaklar*. KETS, XV/154.

İlk İslami Eserler:

Açuqluğ 1. Helal. TİEM 73, 216r/9; RKT, 30/93a3; **Arıg 9. Helal, temiz.** TİEM 73, 204v/6; KB, 831; AH, 111; **Arıg bol- 2. Helâl olmak.** TİEM 73, 80v/1; **Halal (A.) Helal.** RKT, 133b/12; KB, 2752, AH, 419; **Halâl bol- Helal olmak, câiz olmak, şer 'an bir yasak olmamak.** TİEM 73, 309v/4; **Halâl qıl- Helal olmak, câiz olmak, şer 'an bir yasak olmamak.** TİEM 73, 308r/3; RKT, 95/10; **Hä/elâl (<A.) Meşru, helal krş. halâl.** RKT, 27/19a3; **Hä/elâl bol- 1. Helal olmak.** TİEM 73, 23r/9; **Hä/elâl bol- 2. Mubah olmak.** TİEM 73, 27v/5; **Hä/elâl er- Helal olmak.** RKT, 33/15a1; **Hä/elâl qıl- Mubah kılmak.** TİEM 73, 35v/7; RKT, 26/2b1; **Hä/elâl tut- 1. Helal saymak.** TİEM 73, 142v/5; **Harām (<A.) 1. Dinen yasaklanmış olan, haram.** TİEM 73, 240r/4; RKT, 29/27a3; KB, 6461, AH, 427; **Harām ye- Yasaklı olandan yemek.** TİEM 73, 88r/5; **Süsüşüp boğulmuş Boğmak suretiyle öldürülen canlı, İslam kaidelerine göre mundar olmuş yeni yenilmesi yasak olan hayvan (murdar).** TİEM 73, 79v/7; **Süsüşüp ölmüş Boynuzla öldürülmüş hayvan (süsülmekle veya toslanmakla ölen hayvan), İslam'a göre mundar olmuş yani yenilmesi yasak olan hayvan.** TİEM 73, 79v/8; **Tıdıg Yasak.** KB, 999; **Toñuz ä/eti Müslümanlarca yenmesi yasak olan et.** TİEM 73, 79v/7; RKT, 30/93b3; **Yañsız iş Haram.** TİEM 73, 126v/5; **Yıgılmış 1. Haram edilmiş, yasaklanmış.** TİEM 73, 207v/2.

Çeşitli türevleri ile Kuran-ı Kerim’de elli yerde geçen “helal” ve seksen üç yerde geçen “haram” kelimelerinin tarihî gelişimi “tabu” ile yakından ilgili olarak kabul edilmiş; bir yasaklamalar sistemi olan “tabu”nun insana faydalı nesneleri korumaya yönelik kuralları içeren “olumlu tabu” ve insanı zararlı olan şeyden uzak tutmaya yarayan kuralları ihtiva eden “olumsuz tabu” şeklinde ikiye ayrıldığı üzerinde durulmuştur

(TDVİA, “Helal-Haram” maddeleri, Erişim tarihi: 2020.02.08, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). En ilkel toplumlardan günümüze değin toplumsal düzenin ve gündelik hayatın işleyişinde sözü edilen tabu ya da helal-haram uygulamalarından yararlanılmıştır.⁵⁷

Kazakçada gerek helal gerekse haram karşılıkları yukarıda da sözü edildiği gibi yeme-içme, izin verilen ya da verilmeyen davranış anlamlarını taşımaktadır. İlk İslami eserlerde Arapçadan ödünçlenen *halal/hā/elāl*; Kazakçada *xalal* biçiminde korunmaktadır. Yine Kazakçada alıntı kelimelerde kelime başı *h* ünsüzünün düşmesi ve *l>d* değişimiyle; kelimenin *adal* versiyonu da bulunmaktadır. Arapça ödünçlemeler dışında Farsça *tāze*; *taza* biçiminde “helal”i karşılayan kelimeler arasında görülmektedir. İlk İslami eserlerde ise *halal/hā/elāl* dışında *açuqluğ*, *arığ* gibi örnekler de tanıklanmaktadır. Kazakçada Farsça *tāze* ile ilk İslami eserlerde “temiz” manasındaki *arığ*’ın “helal” karşılığında kullanılması; metforik müşterekliği gözler önüne sermektedir.

Kazakçada yasaklanan ve helal olmayan şeyler için Arapça *harām*, *aram/qaram/xaram* formlarında ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunmuştur. Aynı anlamı işaret eden *tıyım* kelimesinin ise ilk İslami eserlerde tanıklanan *tıdığ* ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Eski Türkçede “engellemek, kısıtlamak” anlamındaki *tıd-* (EDPT, 450)’in; *d>y* değişimi ve *{-m}* fiilden isim yapım eki ile *tıyım* formuna kavuştuğu öngörülmektedir. İlk İslami eserlerde *yığılmış*, *yaşsız iş*; bağlam içerisinde “haram” anlamını veren ifadeler olmaları açısından dikkat çekicidir.

2.4.3. Başka Topluluklar ile Olan İlişkilerle İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığı altında incelenen 181 madde başının 15’i başka topluluklarla olan ilişkilerle ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. “Gaza/cihat”, “hicret”, “şehit olma” gibi farklı bir toplulukla ilişkide olmayı gerektiren konular Özsoy-Güler’in *Konularına Göre Kur’an (Sistematik Kur’an Fihristi)* çalışması model alınarak bu başlık altında incelenmiştir. Sözü edilen çalışmada, İslamiyet’in kabulü ve yayılma sürecinde Müslümanlara yönelen baskı ve şiddete karşı Kuran’ın savaşa izin verdiği ve aslında tarihteki tüm

⁵⁷ Her tabu dinî bir hüviyet taşımamakla birlikte; helal-haram kavram alanının çıkış noktası olarak kabul edilmektedir.

büyük dönüşümlerde aynı sonuçla karşılaşılacağı üzerinde durulmuştur (Özsoy-Güler, 2018: 501). Bu durum, söz konusu kavram alanlarının ortaya çıkışını da açıklayıcı niteliktedir.

Kazakça:

Şeyit boldı [diniy.]: Xaq, adaldıq jolında öldi; din jolında qurban boldı. *Hak, iyilik yolunda öldü; din yolunda kurban oldu; şehit oldu.* “Maxşarğa barganda Quday tağala molda bolğandı, sopı bolğandı, jomart bolğandı, şeyit bolğandardı bir bölek qoyar deydi (Abay, Tol. Jin.)” *Mahşerde Hak Teâlâ molla olanı, sofı olanı, cömert olanı, şehit olanı ayrı koyar derler.* KETS, III/461.

Bosqın boluw: 2. Hicret etmek. KKKM, Baqara süresi, 33/218.

Ġazabat [zat. diniy.]: 1. Ġazawat (diniy jorıq, qasiyetti soğıs). *Gazavat (dinî sefer, kutsal savaş); gaza.* KETS, IV/378.

Ġazabatşı [zat. diniy.]: Ġazawatşı. *Gazacı.* KETS, IV/378.

Ġazawat [ar.] [zat. diniy.]: 1. Musılman dini jolındağı qasiyetti soğıs. *Müslüman dininde kutsal savaş; gaza.* “Xristiyan dini jürgizgen “krestik jorıqtar”, islam dinindeğı “Ġazawat soğıstarı” –osınday soğıstar (Arab. –Qaz. Tüsind. Sözdik).” *Hristiyan dininin yaptığı “haçlı seferleri”, İslam dinindeki “gaza savaşları” – bunun gibi savaşlardır.* KETS, IV/380.

Ġazawatşı [ar.] [zat. diniy.]: Ġazawat soğısın jaqtap, soğısqış, soğısqa qatısuwşı. *Gaza yapan, savaşçı, savaşa katılan; gazi.* “Qalqaydıñ seniminde, bükil islam tarixındağı eñ zor Ġazawatşı: Muxammed payğambardıñ äri qızı – Fatımanı alğan küyewi, äri äskeriniñ bas qolbaşsısı – qaziräti Ġali (S. Muqanov, Ömir Mekt.).” *Kalkay’ın inanışına göre, bütün İslam tarihinin en büyük gazisi: Muhammed peygamberin kızı Fatma’nın eşi, hem askerinin başkomutanı Hazreti Ali.* KETS, IV/380.

Jihad [ar.] [zat. diniy.]: Musılman qawımınıñ islam dininiñ taraluwı men saltanat quruwı jolında barlıq küşi men mümkindigin sarqa jumsaw mindeti. *Müslüman kavminin İslam dininin yayılması ile saltanat kurma yolunda bütün gücü ve imkânını kullanma vazifesi; cihat.* “Alğaşqıda jihad sözi musılman memleketteriniñ äskeri is-qiymılı degen uğım berdi (QUE).” *İlk zamanlarda*

cihat sözü Müslüman ülkelerinin askerî hareketleri anlamına gelirdi. KETS, VI/426.

Qazat [ar.] [zat. köne.]: 1. [diniy.] Musılmannan özgelerge qarsı dini soğıs; gazawat. *Müslüman olmayan kişilere karşı yapılan dinî savaş, gazavat; gaza. “Qazatta jürüp ölgen kisi “şäyit” desedi (S. Seyfullin, Tar. Jol.)” Gazada iken ölen kişiye “şehit” derler. KETS, IX/11.*

Qurban [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. [awıs.] Asqaq, biyik, asıl maqsattı orındaw jolında janın qıyıp, qaza bolğan adam. *Doruk (zirve), büyük, asıl maksatı yerine getirme amacıyla canına kıyıp ölen kişi. “Soğıs bastalğan küni Aldabergen öz erkimen maydanga suranıp, Ulı Otan soğısınıñ alğaşqı qurbandarınıñ biri boldı (S. Mäwlenov, Şında.)” Savaş başladıǵı gün Aldabergen kendi iradesiyle savaş alanına gitmek isteyip, İkinci Dünya Savaşının ilk kurbanlarından (şehitlerinden) biri oldu. KETS, X/392.*

Sapar: *Savaş, din uğruna yapılan savaş. KKKM, Äli-gimran süresi 69/156.*

Şahid [ar.] [zat. diniy. eski kit.]: Din jolında qurban bolğan adam, şeyit. *Din yolunda kurban olan insan, şehit. “Şahidtiñ jer betindegi barlıq künäları keşiriledi, jumaqta ol Alla därgähındaǵı qurmetti orınğa iye (QUE).” Şehidin yeryüzündeki bütün günahları affedilir, cennette o Allah katındaki hürmetli yere sahiptir. KETS, XV/296.*

Şäyit [zat. diniy.]: Şeyit. *Şehit. KETS, XV/308.*

Şähid [zat. diniy.]: Şäyit. *Şehit. KETS, XV/315.*

Şeyit [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Din jolında qurban bolğan adam. *Din yolunda kurban olan kişi. “Maxşarğa barganda, Quday tağala qajı, molda, sopı, jomart, şeyit solardı qatar qoyıp, surar deydi (Abay, Tol. jin.)” Mahşere vardığında, Hüda Teâlâ hacı, molla, sofı, cömert, şehitleri aynı sıraya koyup sorarmış. KETS, XV/322.*

Şeyit [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Aq ölüm, elinñ qurbanı bolğan adam. *Ak ölüm, milletin kurbanı olan insan. “Soğısta ölgen şeyittiñ qoltıqtan jebep jetimin (S. Mäwlenov, Alıs ket.)” Savaşta ölen şehidin, destek olup yetimine. KETS, XV/322.*

İlk İslami Eserler:

Ağır aylar *Haram aylar (savaşılması yasak aylar; zilkade, zilhicce, muharrem, recep aylarıdır.).* TİEM 73, 139r/2; **Ağırlıg aylar** *Haram aylar (savaşılması yasak aylar; zilkade, zilhicce, muharrem, recep aylarıdır.).* TİEM 73, 23r/4; **Ew barqdın çıq-** *Hicret etmek.* TİEM 73, 138r/9; **Äw barqdın adrıl-** *Hicret etmek.* TİEM 73, 57r/5; **Äwdin kâlin-** *Hicret etmek.* TİEM 73, 26v/1; **Äwdin barqdın kâslinip çıq-** *Hicret etmek.* TİEM 73, 70r/9; **Ewlärindin barqlarındın çıq-** *Hicret etmek.* TİEM 73, 138r/1; **Fäl (<F.)** 2. Ganimet. TİEM 73, 131v/3; **Ġazât (<A.)** *Savaş, din uğruna yapılan savaş.* TİEM 73, 53r/7; **Ġâzi (<A.)** *Din uğrunda savaşan kişi.* TİEM 73, 447v/9; RKT 25/21a1; **Ġanim/ät (<A.)** *Ganimet.* TİEM 73, 135r/1; **Qatlan-** 1. *Cihat etmek, savaşmak.* RKT, 29/32a/2; **Kä/elin-** 2. *Hicret etmek.* TİEM 73, 26v/1; **Köçgü künler** *Hicret edilen günler.* RKT, 30/73a1; **Olça (<Mo.)** *Ganimet.* TİEM 73, 135r/1; **Se/äfe/är (<A.)** *Sefer, yolculuk.* KB, 1417; TİEM 73 37r/5; RKT, 26/18b3; **Şe/ähid (<A.)** *Şehit.* TİEM 73, 66v/3; RKT, 26/39b2; **Toqış qıl-** *Cihat etmek, savaşmak.* TİEM 73, 51v/1; RKT, 29/18a2; **Tört ağırlıg** *Haram aylar (savaşılması yasak olan aylar; zilkade, zilhicce, muharrem, recep).* TİEM 73, 142v/2.

Kazakçanın dinî söz varlığında tespit edilen başka topluluklarla ilgili kelime ve ibarelerin “şehit/şehit olma”, “hicret/hicret etme”, “gaza/cihat”a ad olmuş madde başlarından oluştuğu görülmektedir. *Şahid/şäyit/şähid/şeyit* biçimlerinde tanıklanan Arapça *şehādet* “şehit olmak; şahitlik yapmak”tan *şehīd*; ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunmuştur. Kazakçada aynı anlamın *qurban* ile verildiği de görülmektedir. İlk İslami eserlerde “Kâbe” ve “Mekke” karşılığının *äw* olarak verilmesi; “hicret etmek” anlamındaki *ew barqdın çıq-*, *äw barqdın adrıl-*, *äwdin kâlin-*, *äwdin barqdın kâslinip çıq-*, *ewlärindin barqlarındın çıq-* ifadelerini desteklemektedir. Kazakçada “muhacir, göçmen, mülteci, sığınmacı” anlamındaki (Koç-Bayniyazov-Başkapan, 2003: 93) *bosqın*; *bol-* yardımcı fiili ile bir araya gelerek bu deyimini karşılamaktadır.

Kazakçada *gazabat/gazawat/qazat* biçimlerinde korunan ve *ihad* ile eş anlamlı kullanılan Arapça *gazā*’ ve *cihād*; ilk İslami eserlerde *Ġazāt* ödünçlemesi ile birlikte *toqış qıl-* , *qatlan-* gibi Türkçe karşılıklarla da karşılanmıştır. Clauson, *qatlan-*’ın

hapax örneği olduğunu ifade eder, “ağacın yemişlenmesi” anlamını verir (EDPT, 602). DTS’de bu kelimeye rastlanmamıştır.

2.4.5. Sevap-Günah ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığı altında incelenen 181 madde başının 65’i sevap-günah ile ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. Sevap, iyi amel ve itaatin ahiretteki mükâfatı olarak açıklanırken; dinî alandaki hata ve aşırılıklar günah olarak nitelendirilmektedir (TDVİA, “Sevap”, “Günah” maddeleri, Erişim tarihi: 2020.02.09, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). “Sevap”, “günah/günah işlemek”, “günahkâr”, “günahları affetmek”...vb. kavram alanlarının Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları bu başlık altında ele alınmıştır.

Kazakça:

Ayıp [ar.] [zat. köne.]: 2. Kinä, jazıq, äbestik. *Suç, hata, günah, ayıp.* “Adamnıñ ayıbı adasqanı emes, adasqanın moyındamaw (Esenberlin).” *İnsanın ayıbı yoldan çıkması değil; yoldan çıktığını kabul etmemesi.* KTS, 23.

Ayıpkar [zat.]: 2. Jazıqtı, kinäli. *Suçlu, kabahatli; günahkâr.* “Ağa aldında quddı özim ayıpkar siyaqtımın (Satıbaldiyev).” *Ağa/hoca önünde adeta kendim suçlu/günahkâr gibiydim.* KTS, 23.

Ayıpsız [sın.]: Jazıqsız, kinäsiz. *Suçsuz, kabahatsız; günahsız.* KTS, 23.

Ayıptı [sın.]: 2. Jazıqtı, kinäli. *Suçlu, kabahatli; günahkâr.* “Ğafuw etiñiz, ayıptımın.” *Affediniz, suçluyum.* KTS, 23.

Ayıptılıq [zat.]: Kinäli boluwşılıq, jazıqtılıq. *Suçluluk, günahkârlık.* “Ayıptılıqğıñ üşin jazalanasıñ.” *Suçlu olduğun için cezalandırılacaksın.* KTS, 23.

Ası [ar.] [zat. diniy.]: Quday aldında künäkar boluwşı, künä jasawşı, künä arqalawşı. *Allah'ın huzurunda günahkâr olan, günah işleyen; asi.* “Düniyege keldi me eken bizdey ası (Babalar sözi).” *Dünyaya geldi mi ki bizim gibi asi?* KETS, II/54.

Ası boldı: Qudayğa künäkar boldı, asılıq etti. *Günahkâr oldu, asilik etti; asi.* “Egerde şaytandıqqa jetse qolım, Aldawğa arlanap em adam ulın. Allağa ası, beyiske qaşqın bolıp, Onan soñğı bul emes meniñ jolım (Abay, Tol. Jin.).” *Eğer şeytanlığı/kurnazlığı elde etsem, Aldatmaya utanırım insanoğlunu. Allah’a*

günahkâr, cennete kaçak olup; ondan sonraki bu değil benim yolum. KETS, II/54.

Asılıq [zat.]: 1. [diniy.] Astamşılıq, Quday aldındağı künäkarlıq. Kibirlilik, *kendini beğenmişlik, Allah'ın nezdinde günahkârlık; asilik.* “Qudayğa asılıq aytıp jiberdim be dep, işinen Quday tağalağa toba qılıp, bir söz dedi (Qız Jibek).” *Hüda'ya karşı geldim mi deyip, içinden Hüda Teâlâ'ya tövbe edip, bir söz söyledi.* KETS, II/62.

Künäğa battı: a) [diniy.] Tıyım salınğan iske bardı. *Haram kabul edilen işi yaptı; günaha battı.* “Alla aldında jazıqtı boldı. Tün, meniñ de batmağan künäm joq eken göy! Marjan attı adam qayda jürse de, tek qana äsem boluwğa tiyis ekenin men neğip tüsinbegenmin (Q. Bayaliev, Degelek).” *Allah'ın önünde suçlu oldu. Gece, benim de batmadığım günah yokmuş ya! Marjan adlı insan nerede olsa da, ancak güzel olmaya layık olduğunu ben niye anlamamışım.* KETS, III/93.

Beykünä [sm.]: Jazıqsız, ayıpsız. *Günahsız, ayıpsız.* Beykünä jan. *Günahsız insan.* KETS, 93.

Beykünähq [zat.]: Jazıqsızdıq, ayıpsızdıq. *Günahsızlık, ayıpsızlık.* KETS, 93.

Künä boldı [diniy.]: Din qağıydasına say kelmedi, aram is boldı. *Din kaidesine uygun olmadı, haram iş oldu; günah oldu.* “Buğan jan iyesin suretke saluw künä boladı degen diniy vağızdar kedergi jasap kelgen (Qazaqst. beyneley öneri).” *Buna can sahibini (canlıyı) resmetmek günah olur denilen dinî vaazlar engel olmuştur.* KETS, III/451.

Küpir boldı [diniy.]: Din jolına qarsı, tärıs äreket jasap, künäğa battı. *Din yoluna karşı, ters hareket yapıp günaha battı.* “Nadandarğa boy bermey, şın sözbenen ölseñiz. Ayat, xadis emes qoy, küpir boldıñ demes qoy, qanşa qarsı kelseñiz (Abay, Tol. Jin.).” *Nadanlara baş eğmeyip, gerçek sözle/hakikat ile ölseñiz. Ayet, hadis değil ya, günahkâr oldun demez ya, ne kadar karşı gelseniz.* KETS, III/452.

Sawap boldı: a) [diniy.] Jaqsı äreketi üşin pendesine Allanıñ şarapatı tiydi. *İyi ameli için kuluna Allah'ın merhameti değdi; sevap oldu.* “Kişkene bögeyikşi mına balanı, sawap bolsın. Äy, Räs, toqtaşı, qalqam!- dedi Kaden (M. Äwezov, Tand.

Şığ.)” *Birazcık oyalayalım şu çocuğu, sevap olsun. Hey, Reş, dursana, yavrum!*
– dedi Kaden. KETS, III/459.

Buzaqı: *Allah'ın emirlerini tanımayan günahkâr.* KKKM, Xaşır süresi 545/5.

Duris [ir.] [sın.]: 6. [diniy.] Oñ, şariğatpen ruqsat etilgen, künä bolmaytın. *Doğru, şeriat ile izin verilen, günah olmayan.* “Jaqsı dep bilgenine qızıqtırar, sol jaqqa aqındıqtıñ küşin surar. Äri aqın, äri vağızşı payğambarday, durıs, teris isterdi aytıp turar (S. Torayğırov, Alaş Uranı).” *İyi diye bildiğine ilgi çeker, o tarafa şairliğin gücünü ister. Hem şair, hem vaiz peygamber gibi, doğru-yanlış işleri söyler.* KETS, V/29.

Duris jol: a) [diniy.] Xaq jolı, diniy axlaqqa säykes, künädan taza bağıt. *Hak yolu, dinî ahlâka uygun, gūnahtan arınmış yol.* “İslam arqılı Alla tağala adam balasına janaşa ömir sürüwdiñ durıs joldarın körsetti, adam özi ömir sürüp otırğan qoğamniñ qay jolda dami(y)tınına jawap beretinin bildirdi (“Egemen Qazaqstan”).” *İslam vasıtasıyla Allahu Teâlâ insanoğluna yeni bir şekilde yaşımanın doğru yollarını gösterdi, insanın kendisi yaşadığı toplumun hangi yolla geleceğine cevap vereceğini bildirdi.* KETS, V/29.

Duris bol-: *Mübah olmak.* KKKM, Baqara süresi 35/228.

Duris jolğa tüsüw: *Doğru yolu bulmak, hidayete ermek.* KKKM, Qasas süresi 392/64.

Jazalı [sın.]: Kinäli, jazıqtı, ayıptı. *Suçlu, günahlı, kabahatlı.* “Jazalı adamdar jawaptaldı.” *Suçlu insanlar sorguya çekildi.* KTS, 190.

Jazasız [sın.]: Kinäsiz, jazıgı joq, ayıpsız. *Suçsuz, günahı yok, kabahatsiz.* KTS, 190.

Jazıq II [zat.]: Ayıp, kinä, min. *Kabahat, suç, kusur.* “Öy, Erbol, meniñ jazıgım ne? (M. Äwezov).” *Ah, Erbol, benim günahım ne?* KTS, 191.

Jazıqsız [sın.]: Ayıp-kinäsiz, minsiz. *Suçsuz-günahsız, kusursuz.* “Jazıqsız jazğırılğan (şapa şekken, ölgen).” *Suçsuz-günahsız itham edilen.* KTS, 191.

Jazıqsızdan-jazıqsız [sın.]: Tekten-tek, ayıp-kinäsiz. *Boşuboşuna, suçsuz-günahsız.* “Jazıqsızdan-jazıqsız kinäli esep teldim.” *Boşu boşuna suçlu sayıldım.* KTS, 191.

Jazıqsızdıq [zat.]: Ayıp-kinäsı joqtıq, beykünälik, päktik. *Suçu günahı yokluk, masumluk, paklık.* KTS, 191.

Jazıqtı [sın.]: Ayıptı, kinäli. *Kabahatli, suçlu*. “Alğan bir jazıqtı, aldırğan eki jazıqtı (Maqal).” *Alan bir suçlu, aldırın iki suçlu*. KTS, 191.

Jazıqtılıq [zat.]: Kinäli, ayıptı boluwşılıq. *Suçlu, kabahatli oluculuk*. KTS, 191.

Jañıl-: Yanılmak, hata yapmak, günah işlemek. KKKM, Qasas süresi 385/8.

Jawaptı [sın.]: 2. Ayıptı, jazıqtı, kinäli. *Suçlu, günahlı, kabahatli*. “Sälmen osığan özi jawaptı adamday kiynaldı (Tilegenov).” *Selmen buna kendisi suçlu bir kişi gibi ıstırap çekti*. KTS, 220.

Jük: 2. *Günah*. KKKM, Taha süresi 319/101.

Zawalsız [sın]: Qawipsız, jazıqsız. *Tehlikesiz, suçsuz-günahsız*. “Bostandıqqa qarsı atılğan oq, zawalsız qalğan emes (I. Omarov).” *Hürriyete karşı atılan ok, cezasız kalmış değildir*. KTS, 270.

Keş 1 [et.]: 3. [diniy.] Alla tağalanıñ raqım etüwi, künälardı keşirüwi. *Allahu Teâlâ'nın merhamet etmesi, günahları affetmesi*. VII/741.

Künä [ir.] [zat.] (1): 1. [diniy.] Sözi, isi, oyı, niyeti arqlı dinge, Şariğatqa qayşı jasalğan is, teris, äreket. *Sözü, işi, niyetiyle dine, şariate karşı yapılan iş, ters hareket*. “Ölsem de, atıp berşi bir toyayın, Mağşardağı künäsin men tartayın (Qozı Körpeş.).” *Ölürsem de, vurup ver bir doyayım, mahşerde günahını ben çekeyim*. KETS, VIII/506.

Künä [ir.] [zat.] (2): 2. [diniy.] İslam dininde –ruqsat etilmegen, tıyım salınğan, xaram is-äreket. *İslam dininde izin verilmeyen, yasaklanan haram iş-hareket; günah*. “Şirkewdegi sertti oylap, aytqan sözi. “Ädilet qayda bolsa, sonda künä” (Abay, Tol. Jin.).” *Kilisedeki yemini düşünerek söylediği söz. “Adalet nerede ise günah orada”*. KETS, VIII/506.

Künäğa [belşesinen] battı: a) [diniy.] Din, Şariğatqa qayşı is qıldı, künäli boldı. *Din ve şariate karşı geldi, günahkâr oldu; günaha battı*. “Men jaza bastım, ayıpsız anañdı öltirip, qanın jüktedim, künäğa belşemnen battım (S. Taljanov, Ulday.).” *Ben yanıldım, suçsuz ananı öldürüp, kanına girdim, günaha battım*. KETS, VIII/506.

Künädan tazardı [diniy.]: Künäsinan arıldı, künäsin juwıp-şaydı. *Günahından arındı, günahını temizledi*. “Künädan janı-täni tazarsın dep, aparıp, janıp jatqan

otqa saldı (A. Baytursinov, Şığ.).” *Günahtan canı-teni temizlensin diye götürüp yanmakta olan ateşe attı.* KETS, VIII/506.

Künäsin keşti [diniy.]: Alla tağala pendesiniñ bilip-bilmey istegen, Şariğatqa qayşı keletin isterin keşirdi, keşirim jasadı. *Allahu Teâlâ kulunun bilerek ya da bilmeyerek şeriate karşı işlediği günahları affetti.* “Alla tağala musulmannıñ barlıq künäsin keşedi. Biraq öz balasın şoqındıruw – aqırette de keşirilmes künä (M. Tiyesov, Ädilbek Mayqotov).” Allahu Teâlâ Müslümanların bütün günahlarını affeder. Fakat kendi çocuğunu vaftiz etmek – ahirette de affedilmez günah. KETS, VIII/507.

Künäsin tarttı [diniy.]: Künäsin köterdi, künäğa qaldı. *Günahını çekmek.* “Ölsem de, atıp berşi, Bir toyayın Mağşardağa Künäsin men tartayın (Batırlar jırı).” *Ölürsem de, vurup ver bir doyayım, mahşerde günahını ben çekeyim.* KETS, VIII/507.

Ülken künälar [diniy.]: Jasağan künäsi üşin Şariğat zañı boyınşa bul dünyede jazalanatın, adamnıñ özimen birge tozaqqa ala baratın, Allağa serik qosuw, zinaqorlıq, kisi öltirüw, jala jabuw, jetimniñ nesibesin jew siyaqtı t.b. künälar. *İşlediği günahlar için şeriat hukukuna göre bu dünyada cezalandırılacak olan, insanın kendisiyle birlikte cehenneme götüreceği Allah'a şirk koşma, zinakârlık, insan öldürme, iftira atma, yetimin nasibini yeme gibi günahlar; büyük günahlar.* KETS, VIII /507.

Künäkar [ir. sın.]: 1. [diniy.] Quran qadisterine, Şariğatqa qayşı is-äreket jasağan (adam). *Kuran hadislerine, şeriate karşı hareket eden kişi.* “Kek bolsın, ne bolsın – kisi öltirgen bäribir künä, qılmıs. Sondıqtan ol künäkar adam. Bäribir Quday jazasın beredi (M. Jumağulov, Qıran.).” *İntikam olsun, ne olursa olsun – insan öldürmek günah, suç. Bundan dolayı o günahkâr insan. Ne de olsa Alla cezasını verecek.* KETS, VIII /507 - KKKM, Saffat süresi 446/34.

Künäkarlıq [zat. diniy.]: Künäğa batuwşılıq, Şariğatqa qayşı istermen aynalısuwşılıq. *Günaha batma, şeriate karşı işlerle meşgul olmak; günahkârlık.* “İslam dini Quran vağızdarınıñ şeginen şığatıñ isterdiñ bärin künäkarlıq dep jariyalaydı (QUE).” *İslam dini Kuran vaazlarının dışına çıkan işlerin hepsini günahkârlık olarak kabul eder.* KETS, VIII/508.

Künäların joyaw: 9. *Günahları silmek*. KKKM, Talaq süresi 557/5.

Künäli [sın.]: 1. [diniy.] Künäğa batqan, Şariğatqa qayşı istermen şugıldanğan. *Günaha batan, şeriate karşı işlerle uğraşan; günahlı*. “Muñlı şaytan – Qudaydñ quwğan janı, Künäli jer kez kelip bir uşqanı. (Abay, Tol. Jin.).” *Kederli şeytan – Allah’ın kovduğu varlık, günahlı yerdir gittiği kovulup*. KETS, VIII/508.

Küpirli [sın. diniy.]: Qudayğa, dinge qarsı, künäli. *Hüdaya, dine karşı, günahlı*. “Täyt, naysap? Öytip til tiygizbe ağzamğa, Qudayğa küpirli bolayın demeseñ (Ö. Qanaxın, Jas dāwren).” *Teyt, insafsız? Öyle dil uzatma büyüğe, Allah’ın karşısında günahlı olmak istemezsen*. KETS, VIII/543.

Küstana [sın.]: Kinäsız, jazıqsız. *Günahsız*. KTS, 343.

Qabira [ar.] [zat. diniy.]: Ülken, awır künä. *Büyük, ağır günah; kebîre*. “Ädette qabirağa kisi öltirüw de, zinaqorlıq, işimdik t.b. jatqızıladı (İslam Ensikl.).” *Genelde büyük günah olarak insan öldürmek, zinakârlık, içki vb. sayılır*. KETS, VIII/681.

Qudayğa jazğan: Künäli, jazıqtı boldı. *Günahkâr oldu*. KTS, 417.

Qudayğa şet bolma: Quday aldında ayıptı, künäkar bolma. *Allah’ın huzurunda günahkâr olma*. KTS, 417.

Qılmıstı [sın.]: 2. [Awıs.] Ayıptı, jazıqtı, künäli. *Ayıplı, günahlı, günahkâr*. “Qıyanatpen eldi aldap, qılmıstı bolğım kelmeydi (Momışulı).” *Hıyanetle halkı aldatıp, günahkâr olmak istemiyorum*. KTS, 434.

Mübax [zat. diniy.]: Diniy ustanım boyınşa, istegeni üşin sawabı da, künäsi da joq amaldar. *Dinî inanca göre işlendiği için sevabı da günahı da olmayan ameller; mübah*. “İslam dininde segiz türli amal bar. Olar: parız, vâjip, sünnet, müstahap, mübax, müstakrah, mäkruh, xaram (İslam Gılımxalı).” *İslam dininde sekiz türlü amel var. Onlar: farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, müstekreh, mekruh, haram*. KETS XI/373.

Naqaqtıq [zat.]: Künäsi joqtıq, pâktik, kinäsizdik. *Günahı yokluk, paklık, günahsızlık*. KTS, 476.

Niyeti buzıldı: ä) [diniy.] Künä äreket jasawdı oyğa aldı, Allanı umıttı. *Günah işlemeyi kafasına koydu, Allah’ını unuttu; niyeti bozuldu*. “Adamnñ adamğa degen niyeti

buzılsa, kinäli, jaratuwşısına niyeti buzılsa, künäli (QUE).” *İnsanın insana olan niyeti bozulursa suçlu, Yaradan’a olan niyeti bozulursa günahlı/günahkâr.* KETS, XI/555.

Obal [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Musılman dinindegi sawap kategoriyasınıñ qaramaqarsı uğımdar jıyınıtı. *İslam dininde sevap kategorisinin tam zıttı kavramlar topluluğu; vebal.* “Onıñ üstine mınaw alıstan kelgen asıl maldı dalada ustaw obal (S. Qaliyev, Eñbek.).” *Onun içinde şu uzaktan gelen asıl hayvanı dışarıda tutmak vebal.* KETS, XI/601.

Sawap [zat.] (1): 1. [diniy.] İslam dininde jasalğan iygilikti is, ğıybadat üşin Alla tağala tarapınan beriletin sıy. *İslam dininde yapılan iyi iş ve ibadet için Allahu Teâlâ tarafından verilecek hediye, mükâfat.* “Orazanıñ sawabın Allanıñ özi beredi (İslam Entsikl.).” *Orucun sevabını Allah verir.* KETS, XIII/8.

Bir namazday sawap [diniy.]: Ğıybadat etip oqığan bir namazına Alla tağalanıñ beretin sıyınıñ kölemdegi sawap. *İbadet edip kılınan bir namaza Allahu Teâlâ’nın vereceği ödül değerindeki sevap/hediye; bir namaz kadar sevap.* “Bir namazday sawap joq, Altın menen kümisti Arbalap tökseñ jaqutpen (Kerderi Äbuwbekir, Qazağım).” *Bir namaz kadar sevabı yok, altın ile gümüşü, Abrayla dökersen yakutla.* KETS, XIII/8.

Sawabın aldı: (1): a) [diniy.] İygilikti is, ğıybadatı üşin Alla tağalanıñ sıyın aldı, rızaşılığına bölendi. *İyi amel, ibadet için Allahu Teâlâ’nın hediyesini/mükâfatını aldı, rızasına sarındı.* “Bunday üysiz-küysiz bişaralarga meyirimdi bolıp, sawabın aluw kerek (Ä. Älimjanov, Maxambet.).” *Böyle evsiz barksız biçarelere (zavallılara) merhametli olup, sevabını almak lazım.* KETS, XIII/9.

Sawabın aldı:(2): ä) Jaqsılıq is istep, algısqa bölendi. *İyi amel isteyip duaya sarındı; sevabını aldı.* “Men keldim qonatuğın uwagımda-ay, qon deseñ, alar ediñ sawabımdı-ay, aytasıñ aqlıñnıñ azdığanın (Bes ğasır.).” *Ben geldim geceleyecek zamanda, kal (gecele) desen, alır idin sevabımı, aqlının noksanlığından söylüyorsün.* KETS, XIII/9.

Sawap boldı: a) [diniy.] Alla tağalanıñ şapağatı tiydi, sıyına, raqmetine bölendi. *Allahu Teâlâ’nın şefaati değdi; mükâfatına, rahmetine sarındı.* “Bul kitap ärbir qazaq oquwğa oñay bolıp äri olarga payda, äri özimesawap bolar ma eken dep,

Alla tağalanıñ raqmetinen ümit ettim (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Bu kitap her bir Kazak’ın okuması için kolay ve onlara faydalı, ayrıca kendime sevap olur mu diye, Allahu Teâlâ’nın rahmetinden ümit ettim.* KETS, XIII/9.

Sawap jiynadı [diniy.]: İygilikti is, ğiybadattar men jaqsı amaldar jasap, Allanıñ süyikti qulı boluwğa, şapağatına bölenüwge tırısıp baqtı. *Merhametli iş, ibadetler ile iyi ameller yapıp Allah’ın sevdiği kulu olmaya, şefaatine sarınmaya gayret etti.* “Köptegen ayattar adam balasın Allağa senüwge, künäden saqtanıp, sawap jiynawğa şaqıradı (QUE).” *Ayetlerin çoğu insanoğlunu Allah’a inanmaya, günahdan kaçınıp, sevap kazanmaya çağırır.* KETS, XIII/9.

Sawap taptı [diniy.]: Sawaptı is, amal jasadı. *Sevap iş/amel yaptı.* “Ökiniş etip sol künde Qaytıp sawap taba almas (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Pişman olup o günde, bir daha sevap bulamaz.* KETS, XIII/9.

Sawap [zat.] (2): 2. [diniy. filos.] İslam dinindegi obalğa qarama-qarsı, izgi, iygi, adal, oñ is, amal-niyetterdi bildiretin mañızdı kategoriya. *İslam dininde günaha karşı, iyi, hayırlı, doğru, düzgün iş, amel- niyetleri bildiren önemli kategori; sevap.* “Biraq oqıp bilgen dărigerge emdetpek sawap, obal emes (Ş. Qudayberdiulı, Musılmandıq şartı).” *Ama okumuş doktora tedavi ettirmek sevap, günah değil.* KETS, XIII/8.

Sawaptı [sın.]: 1. [diniy.] İslam dininde Alla tağala tarapınan beriletin sıyğa layıqtı, adal, oñ, izgi. *İslam dininde Allah tarafından verilecek mükâfata layık, doğru, düzgün, iyi.* “Niyet jürekpen boladı. Tilmen aytuw sawaptı (İslam Entsikl.).” *Niyet kalple olur. Dille söylemek sevap.* KETS, XIII/9.

Sawapşılıq [zat.]: 1. [diniy.] Alla tağala tarapınan beriletin sıyğa layıqtı, adal, on, izgi amal, niyet, is jasawşılıq. *Allah tarafından verilecek mükâfata layık, doğru, düzgün, iyi, amel iş yapıcılık.* “Sawapşılıq bolarday is oylandar, İmannıñ maxşar küni kez kellersiñ (Qozı Körpeş.).” *Sevap olacak işleri düşünün, imanı olan mahşerde (bu işlerle) karşılaşırsın.* KETS, XIII/9.

Tamaşa sıylıq: *Sevap.* KKKM, Fatx süresi 512/16.

Tört sawap [diniy.]: Köpşilik paydanılattın iygi isterdiñ eñ abzalı: ağaş egüw, küpir (ötkel) saluw, qudıq qazuw, şöldegen adamğa suwsın berüw. *Genellikle faydalanılan iyi işlerden en değerlisi: Ağaş (bitki) dikmek/ ekmek, geçit yapmak,*

kuyu kazmak, susuz insana su vermek; dört sevap. “Tört sawap ağaş ekken, köpir salğan, ötkel salğan, suwsın bergen kisiniñ muqtajın ötegen sawap.” *Dört sevap* – ağaş dikmek, köprü yapmak, geçit yapmak, suyunu veren kişinin ihtiyacını gidermek sevap. KETS, XIV/357.

İlk İslami Eserler:

Ağır yük 1. *Günah, vebal.* TİEM 73, 233v/2; **Arıg** 3. *Günahsız, saf, temiz.* TİEM 73, 256r/5; KB, 831; **Arıgsız bol-** *Fücur işlemek, günahlara dalmak, haktan dönmek, küfür ve inkâr etmek.* TİEM 73, 435r/3; **‘Azâb (<A.)** 2. *Günah, vebal, kir.* RKT, 33/3al; **Barı ört-** *Bütün günahları bağışlamak.* RKT, 28/27a/2; **Buyruqdın çıqmaq** *Fısk işleme, fasıklık yapma, açıktan açığa günah işleme, açıkça Allah’a itaatten çıkma.* TİEM 73, 37r/4; **Fâsıq (<A.)** *Allah’ın emirlerini tanımayan günahkâr.* TİEM 73, 403v/6; RKT, 29/57b3; **Xaṭā qılığlı** *Hata eden, günah işleyen.* RKT, 32/7a1; **Xatalıq qul** *Günahkâr.* AH, 38; **Kāfir (<A.)** 2. *Günahkâr.* TİEM 73, 132r/5; **Ke/äç-** *Geçmek, ölmek; affetmek.* KB 1156; AH 194; TİEM 73 193v/1; **Muyan (<Skr.)** *Sevap.* TİEM 73, 377v/4; KB 3224; **Mücrim/yazuqluğ** *Suçlu, günahkâr.* RKT, 34/24a3; **Saqın-** *Günah işlemekten sakınmak, Allah’tan korkmak, takva sahibi olmak.* RKT, 27/648a2; **Sevab** *Sevap.* AH, 352; TİEM 73, 77r/8; **Tā’atda ozğuçı** *Dini emirlere riayet etmeyen, günahkâr, fasık.* TİEM 73, 394v/8; **Tarlıq** 3. *Kusur, günah.* TİEM 73, 29v/5; **Teltük** *Günahkar.* KB, 5276; **Vebal (<A.)** *Yük, günah.* AH, 426; **Yañıl-** *Yanılmak, hata yapmak, günah işlemek.* TİEM 73, 280r/9; RKT, 29/1; **Yanlığlılar** *Günahkârlar, günaha meyledenler, kasten kötülüğe meyledenler.* TİEM 73, 280r/9; **Yañılmaq qıl-** *Yanılmak, hata yapmak, günah işlemek.* TİEM 73, 276r/6; **Yanut muyan** *Sevap, ecir, mükâfat.* TİEM 73, 12v/6; **Yaz-** 5. *Günah işlemek, karşı gelmek.* TİEM 73, 247r/5; **Yazuq** 1. *Günah.* TİEM 73, 386v/9; RKT, 26/5b3; KB, 671; AH, 337; **Yazuq qılğan** *Günahkâr.* TİEM 73, 37r/8; RKT, 36/106a3; **Yazuq qılığlı** *Günahkâr, büyük hata işleyen.* TİEM 73, 112r/8; RKT, 30/9b3; **Yazuq ört-** *Günah bağışlamak.* TİEM 73, 246r/8; RKT, 28/32a2; **Yazuq yüdügli** *Günahkâr, günaha giren, günah sahibi olan.* TİEM 73, 335v/4; **Yazuqluğ** *Suçlu, günahkâr.* TİEM 73, 273r/8; RKT, 36/85b2; KB, 324; **Yük** 2. *Günah.* TİEM 73, 233v/2; RKT, 28/58b2; **Yüklüg** 5. *Günah, günahkâr.* TİEM 73, 317r/8.

Kazakçada “günah” karşılığında *ayıp, jazıq, küñä, küpir, obal* ve *jük* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan *küñä* (<gunāh) Farsçadan; *ayıp* (<‘ayb), *küpir*

(<kufr) ve *obal* (<vebāl) Arapçadan ödünçlenmiştir. Alıntı kelimelerde, kelimenin sonunda bulunan güzel /h/ sesinin düşmesiyle Kazakçada *künā* formuna kavuşan “günah”; ilk İslami eserlerde *yazuq* ile karşılanmış ve günümüz Kazakçasına değin *jazıq* biçiminde korunmuştur. İlk İslami eserlerde metaforik yolla da olsa “günah”ı işaret eden *yük*; *jük* biçiminde Kazakça ile müşterek kullanımlardan bir diğerini oluşturmaktadır. Ödünç ve ortak kelimelerden biri olan *vebal*, Kazakçada alıntı kelimelerde görülen kelime başı /w/ ünsüzünün erimesi neticesinde *obal* biçiminde tanıklanmaktadır. İlk İslami eserlerde bu kavram alanında yer alan *ağır yük*, ‘*azāb* ve *tarlıq* örnekleri bağlam içerisinde “günah” anlamını kazanmış diğer ibareler olarak sıralanabilir. “Günah” karşılığında yukarıda sözü edilen kelimelere Türkçe {+LI} ve Farsça {+kâr/+ker} eklerinin getirilmesiyle oluşturulmuş *ayıpker*, *ayıptı*, *jazalı*, *jazıqtı*, *jawaptı*, *künakar*, *künāli*, *küpirli*, *qılmıstı* kelimeleri; “günah işleyen, günahkâr” kişileri ifade etmektedir. Arapça ‘*āṣī*’den *ası* ve *boz-* fiilinden türemiş *buzaqı* da aynı anlam karşılığında kullanılmaktadır. İlk İslami eserlerde ise bu kavram alanı genellikle *fāsiq*, *kāfir*, *mücrim* gibi Arapça ödünçlemeler; *yañıl-* ‘günah işlemek’ fiili ile *yazuk* ‘günahkâr’ dan türemiş *yanılığlılar*, *yazuqluğ*, *yazuq qılğan*, *yazuq qılığlı*, *yazuq yüdüğli* gibi kelime ve ibarelerle karşılanmışır. 2.1.1.2. *Yaratıcı’nın İsimleri (Esmā’ül Hüsnâ) ve Sıfatları ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında değinilen “El-Gafur” karşılığındaki *kā/eçürgä/en* ya da Kazakçadaki formuyla *keşirimdi* kelimelerinin kökü olan *keç-*; Kazakçada ç>ş değişimiyle *keş-* olarak “Allahu Teâlâ’nın merhamet etmesi, günahları affetmesi” anlamında kullanılmaktadır. Bu fiil, ilk İslami eserlerde “günah işlemek” anlamındaki *yañıl-* fiilinin Kazakçada aynı anlamla *janıl-* şeklinde korunması gibi; kültür aktarımının sürekliliği açısından önem arz etmektedir.

Kazakçada “sevap” karşılığı ise *sawap* (Ar.<ṣevāb) ile karşılanmışır. Kelimenin ilk İslami eserlerden itibaren Türkçenin söz varlığına girdiği görülmektedir. İslamiyet’ten önce Uygur dönemi dinî terminolojisinde Sanskritçe *muyan*⁵⁸ ile bu anlam verilmiştir. İslamiyet’in kabulüyle *muyan* ve *sewab* bir arada kullanılmaya devam etmiştir. Günahsız kişiler için kullanılan *ayıpsız*, *jazasız*, *jazıqsız*, *zawalsız* gibi sıfatlar; genellikle, yukarıda sözü edilen “günah” karşılığındaki kelimelere {+sIz} yokluk ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. *Beykünā*, *naqaqtıq* örneklerinde ise {nā} ve

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (DTS, 347), (EDPT, 7763).

{bî} gibi olumsuzluk bildiren Arapça ön ekler; Arapça *gunāh* ve *ḥaqq* kelimelerine gelmiş ve daha sonra Kazakçadaki bu formuna alıntı kelimelerde görülen fonetik değişiklikler neticesinde kavuşmuştur.

2.4.6. Rızık ile İlgili Kelimeler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığı altında incelenen 181 madde başının 22’si rızık ile ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. Sözlükte “nasip, pay ve şans” olarak adlandırılan ve Kuran-ı Kerim’de 123 yerde geçen “rızık”; terim olarak Allahu Teâlâ’nın canlılara yeme içme ve başka hususlarda yararlanmak üzere verdiği her şeyi ifade etmektedir. (TDVİA, “Rızık” maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.10, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). “Nasip/nasip etmek”, “nimet”, “rızık/rızıklandırmak”, “kısmet olmak”...vb. kavram alanlarının Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları bu başlık altında ele alınmıştır.

Kazakça:

Azdap berüw: *Rızıklandırmak*. KKKM, Nisa süresi 77/8.

Aşıp jiberüw: *Genişletmek, rızıklandırma*. KKKM, En’am süresi 132/43.

Baraqt [zat. diniy.]: Alla tağalanıñ süyikti quldarına erekşe ıqlas körsetip, keremet kiye darıtqanı; jaratqan iyemizdiñ jarılqawı; Alla jibergen baq. *Allahu Teâlâ’nın sevdiği kullarına özel ihtimam gösterip onları manevi güçle donatması; yaradanımızın nimeti; Allah’ın gönderdiği baht.* “Allanıñ baraqtı tek izgi niyetli adamdarğa ğana darıdı (Bul da).” *Allah’ın bereketi sadece iyi niyetli insanlara verildi.* KETS, XVI/91.

Quday berdi [diniy.] (1): a) Küni tuwdı, jarılqandı. *Gün doğdu, ödüllendirildi.* “Qudaydıñ bergeni emes pe? Kimmen tössem onımen tüseyn, äytewir suretim bolsa onan artıq ne kerek mağan (S. Sarğasqaev, Biz Törtew).” *Hüda’nın verdiği değil mi? Kiminle çekinirsem onunla çekineyim, nihayet bir fotoğrafım olsa ondan fazla ne lazım bana.* KETS, III/266.

Quday berdi [diniy.] (2): ä) Jolı, degeni, oylağanı boldı. *Yolu, zikri, fikri oldu, gerçekleşti (Allah dileğini kabul etti).* “Az vaqıtta Erbol qayta kep, Abaydı qolınan alıp, sıbırlap: “Quday berdi! Asılбек bugün üyde joq eken! Qazir sonıñ otawına kiremiz!” – dedi (M. Äwezov, Abay jolı).” *Az vakitte Erbol tekrar gelip,*

Abay'ı elinden tutup, fısıldadı: "Allah verdi! Asilbek bugün evde yokmuş! Şimdi onun evine gireceğiz!" – dedi. KETS, III/266.

Buyır [et.]: 2. [diniy.] Näsip boluw, ırzıq etüw; paydasın, qızıgın körüw. *Nasip etme, rızk etme; paydasını, mürüvetini görme.* "Lay suğa quwangan şortandarday, buyırğanın qulqınğa salıp jatır (J. Aymawıtov, Şığ.)." *Kirli suya sevinen turna balıkları gibi, kısmetini boğazına sokuyor.* KETS, III/664.

Tiri etkendi qur etpedi [diniy.]: Jan bergendi qur tastamadı, rızığın berdi. *Can verdiği eli boş bırakmadı, rızkını verdi.* "Qolıma qalam alıp saldıms nusqa, jayılar jariya söz böten nusqa. Tiri etkendi qur etpen degen Alla, Özi näsip beredi uşqan qusqa (Munlıqzarlıq)." *Elime kalem alıp çizdim bir yol, yayılır bilinen söz yabancıya. Diri ettiğimi boş bırakmam diyen Allah, kendisi nasibini verir uçan kuşa.* KETS, V/462.

Quday iydi [diniy.]: Jolı boldı, isi oñğa bastı, säti tüsti. *Kismet olmak.* "Bas iyip aydınına awılaymaq, Qoyasıñ qoğamıñdı jipsiz baylap, Quday iyip qulqınğa tüse qalsañ, Esildey esip, şalqıp, alaqlaylap (S. Torayğırov, Tand.)." *Baş eğer gücüne bütüin halk, koyarsın toplumu ipsiz bağlayıp, kismet olup boğaza düşersen, Esil (nehri) gibi dalgalanıp, böbürlenip, sevinip.* KETS, VII/186.

Täwbesi [tobası] qabıl boldı [diniy.]: Tilegi orındaldı. *Dileği gerçekleşti; tövbesi kabul oldu.* "Perzentke ölse qurban bop, Qanşayımñıñ täwbesi sirä da qabıl bolmasa, aynalayın qudayım (Muñlıq-Zarlıq)." *Çocuğuna kurban olup Kanşayım'ın tövbesi hiç kabul olmaz mı kurban olduğum Hüda'm.* KETS, VIII/683.

Quday attı [urdı]: İsi oñğa baspadı, qırsıq şaldı. *İşi rast gitmedi, felakete uğradı (Allah cezasını verdi).* KTS, 416.

Quday berdi: Säti tüsti, iñgayı keldi. *Nasip etti, fırsat buldu (Allah nasip etti).* KTS, 416.

Quday jarılqadı: İsi oñğa bastı, säti tüsti. *İşi rast gitti, fırsat yakaladı (Allah nasip etti).* KTS, 417.

Quday köz jasın iydi: Tilegi orındaldı, armanına jetti. *Dileği gerçekleşti, hayaline ulaştı.* KTS, 417.

Quday oñdadı: İsi oñğa bastı, säti tüsti; Quday jarılqadı. *İşi rast gitti, şans yakaladı; Allah nimetine gark etti.* KTS, 417.

Tiri etkendi qur etpedi [diniy.]: Jan bergendi qur tastamadı, rızığın berdi. *Can verdiğini boş bırakmadı, rızığını verdi.* “Tiri etkendi qur etpen degen Alla, näsip beredi uşqan qusqa (Muñlıq-Zarlıq).” *Can verdiğimi boş bırakmam diyen Allah, kendisi nasibini verir uçan kuşa.* KETS, X/370.

Rızık [zat.]: Buyırğan näsip, ırıs. *Buyrulan nasip, rızık.* “Ömirdiñ sağan da beretin bir rızığı bolar (Şäripov).” *Hayatın sana da verecek bir rızık olur.* KTS, 540-KKKM, Fussilat süresi 476/10.

Rızık qıluw: *Nimet vermek, rızıklandırmak.* KKKM, Xaj süresi 334/28.

Salım II [zat.]: Buyırğan närse, ırzıq, nesibe. *Nasip, rızık, talih.* “Tuğannan salımı bölek jaratılğan (Samğaw).” *Doğuştan kısmeti farklı yaratılmış.* KTS, 548.

Sıbağa: *Armağan, nimet.* KKKM, Hud süresi 232/99.

Täwbesi qabıl boldı [diniy.]: Tileği orındaldı. *Dileği yerine geldi.* KTS, 626.

Qıdır [qızır] şaldı [diniy.]: Quday oñdadı, jarılqadı, baqıttı boldı. *Hüda yardımcısı oldu, nimetine gark etti, bahtlı oldu.* “Qırğızdardıñ başsısı Qızır şalğan er Manas, Tañ-tamaşa kızıqqa batıp qalğan kezi eken (Manas).” *Kırğızların başı Hızır'ın yardım ettiği yiğit Manas, hayretler içinde eğlenceye gark olduğu zaman imiş.* KETS, XV/213.

İris: *İyilik, nimet.* KKKM, İnsan süresi 578/20.

İlk İslami Eserler:

Aç- (2) 10. *Genişletmek, rızıklandırma.* TİEM 73, 99r/5; **Açığ** *Armağan, nimet.* TİEM 73, 171v/2; KB, 616; **Adrıqındır-** *Nimetlendirmek, refaha kavuşturmak, geçimini bollaştırmak, artırmak, artırılmak.* TİEM 73, 442v/8; **Agırlıg rūzi** *Bol rızık, tükenmez rızık (Bedir savaşına katılan müslümanlar için).* TİEM 73, 246v/2; **Arıg** 14. *Nimet.* TİEM 73, 153v/8; **Arıg** 16. *Rızık.* TİEM 73, 211v/ 1; **Artuqluq beril-** *Bol rızık verilmek, rızıklandırılmak.* TİEM 73, 201r/1; ‘**Ata- (A.)** *Bağış, ihsan, atıye.* KB, 1873, 5888; AH, 64; **Bağışla-** 1. *Bağışlamak, vermek, affetmek, ihsan etmek.* KB 2053; TİEM 73 191v/1; **Baxşış İhsan.** AH, 57; **Baxt** (F.) *Baht, talih, kısmet.* KB, 92; **Bä/erä/ekāt** (<A.ç.) *Nimetler, bolluklar.* TİEM 73, 121v/4; **Boşuğ** *İhsan, hediye.* KB,

2495; **Devlet (A.)** Baht, talih, saadet, devlet, ikbal. KB, 65; **Ädğü artuqluq** Hayır, iyilik, fazl, kerem, mükemmellik. TİEM 73, 72r/2; **Edğülük** 2. Nimet. TİEM 73, 119v/7; **Erinç ni'mät** Nimet. TİEM 73, 338r/8; **Fal (A.)** İyi talih, baht. KB, 4027; **İgit-Beslemek**, rızık vermek. TİEM 73, 27/36b1; **İhsan İhsan.** AH, 46; **İnayet(A.)** Vakf, sa'y, himmet, gayret, kerem, ihsan, lutf, iyilik. KB, 1797; **İrinç** 1. Nimet. RKT, 67b/2; **Ke/ēñlik** 2. Nimet. RKT, 36/81a2; **Qapuğ aç-** 2. Sıhhat, bolluk gibi nimet çeşitlerini onlara hediye etmek. TİEM 73, 99r/5; **Qın** 3. Nasip, hisse, pay. TİEM 73, 385r/1; **Qısmet (A.)** Kısmet. KB, 1742; AH, 303; **Mätä'landur- (<A.+ T.)** Nimetlendirmek. TİEM 73, 328r/9; **Ni'mä/et (<A.)** 1. İyilik, nimet. TİEM 73, 430r/6; RKT, 29/16a1; KB, 756; **Ni'mä/et et-** Nimet vermek. TİEM 73, 323v/6; **Oñ** Hayır, kısmet. AH, 116; **Ruz Rızık.** AH, 315; **Rüzī (<F.)** Nimet, rızık. TİEM 73, 342v/7; RKT, 35/77a1; KB, 1108; **Rüzī be/ër-** Rızıklandırmak, nimet vermek. TİEM 73, 236r/2; RKT, 28/38a1; **Rüzī qıl-** Nimet vermek, rızıklandırmak. TİEM 73, 244v/5; RKT, 30/56b3; **Ülög** Hisse, nasip, pay, kısmet bk. ülük. KB, 179; **Ülügsüz** Nasipsiz, fakir. KB, 296; **Ülök** Hisse, nasip, pay, kısmet. KB, 3122; **Ülüş** Hisse, nasip, pay, kısmet. KB, 432; AH, 244; **Yem içim ber-** Rızıklandırmak. TİEM 73, 58v/7; **Yemiş ber-** Rızıklandırmak. TİEM 73, 218r/1.

Kazakçada “rızık”, “nasip”, “nimet” kavramlarının *rızık*, *salım*, *sıbağa* ve *ırıs* kelimeleriyle karşılandığı görülmektedir. Arapça *rızık* (<rızk); ilk İslami eserlerde tanıklanmazken; söz konusu eserlerde ödünçlenmiş Arapça *ni'met* ve Farsça *rûze*'ye *ni'mä/et* ve *ruz/rüzī* biçimlerinde rastlanılır. *Sal-* fiilinden {-m} fiilden isim yapım ekiyle türemiş *salım*, Kazakçaya özgü Türkçe bir kelime olması bakımından önemlidir. İlk İslami eserlerde bu kavram alanı içerisinde kaydedilen *açığ*, *arığ*, *boşuğ*, *edğülük*, *ke/ēñlik*, *qın*, *ülög/ülük*⁵⁹ gibi örneklerin çoğu, bağlam faktörü de göz önünde bulundurulmak suretiyle söz konusu kavram alanını karşılamışlardır. Türkiye Türkçesinde kullanılan “miras”ın da kökeni olan Arapça *irs*'a, Kazakçada “iyilik, nimet” anlamındaki *ırıs* kelimesinde rastlanır. Genellikle Kazak geleneğinde evin kadınının gelebilecek konuklar için et, yağ ve gerekli yiyecekleri önceden saklama uygulaması, konukların “sıbağası” olarak adlandırılır (Doğan, 2007: 39) ve *sıy-sıbağa* ikilemesinde de geçen kelime, “nimet” anlamını da vermektedir.

⁵⁹ *Türk Kültüründe İnanç ve İnanışlar* adlı yüksek lisans tezinde Anadolu'da varyasyonlarla yaşadığına değinilen *Ülüş* geleneğinin; evde pişen yemek, hamur, et...vb.'nin komşulara pay edilip gönderilmesine dayalı bir gelenek olduğu belirtilmiştir (Kılıç, 2004: 266).

Kazakçada taranan eserlerden hareketle “rızklandırmak” eylemi, *rızık* ardından *qıl-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle ifade edilmiştir. İlk İslami eserlerde ise, ödünçlenen kelimelerden yararlanarak *rūzī be/ër-*, *rūzī qıl-*, *nī’mā/et et-...* gibi birleşik fiiller oluşturulmuştur. “Kelime” değil “anlam”ın ödünçlenerek Türkçe karşılıklarla verildiği *yem içim ber-*, *yemiş ber-*, *igiti*⁶⁰, *artuqluq beril-*, *ağrıqındır-* örnekleri; Türkçenin ifade gücünü bir kez daha ortaya koymaktadır.

2.5. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Kişi–Topluluklar ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan 1876 madde başının 158’i “kişi ve topluluklar” ile ilgili kelime ve ibarelerden oluşmaktadır. Bu başlığa kadar incelenen “iman”, “ibadet”, “ahlak”, “muamelat” gibi dinin temel kaidelerini konu alan bölümlerle doğrudan ilgili özellikle cins isim türündeki kişi ya da topluluklara, o başlıklar altında yer verilmiş; “din görevlileri” “peygamberler, peygamberlerin soyu, ailesi, çevresi” ve “farklı din, mezhep ya da akıma mensup olanlar ile inançsız kişiler”i ifade eden kelime ve ibareler için -yani daha genel bir anlam yerine daha spesifik kişilere ad olan örnekler için- yeni bir başlığa ihtiyaç duyulmuştur.

2.5.1. Din Görevlilerine Ad Olan Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “kişi-topluluklar” başlığı altında incelenen 158 madde başının 68’i din görevlilerine ad olan kelime ve ibareleri içermektedir. Çalışmanın korpusunu belirlerken herhangi bir dinî sınırlamaya gidilmediğinden; özellikle bu bölümde incelenen kelimelerde İslam dini dışındaki diğer dinlere ait pek çok kelimeye rastlanılmıştır. İslamiyet’le ilgili imam, halife, kadı, müftü, müezzin, molla, şeyh...; diğer dinlerle ilgili olarak ise rahip, psikopos, havari gibi dinî kimliği olan kişi isimlerinin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınan başlıca maddelerdir.

Kazakça:

Abbat [lat. Abbas (abbasit)] [zat. diniy.]: Qatolik manastırınıñ bastığı. ~ Sobor abbatı. *Katolik Manastırının başı; başrahip.* ~ Katedral başrahibi. KETS, I/34.

⁶⁰ 2.1.1.2. *Yaratıcı’nın İsimleri (Esmâ’ül Hüsnâ) ve Sıfatları ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında Allah’ın “Rezzak” yani “rızk veren” sıfatının ilk İslami eserlerdeki karşılığının *igidgen* olduğuna değinilmiştir.

Azanşı [diniy.] [zat.]: Azan şaqıruwşı. *Ezan çağıırıcı, müezzin*. KTS, 18.

Apostol [grek. Apostolos] [zat. diniy.]: Xristiyandıqtıñ alğaşqı kezeñderinde bir qawımnan ekinşi qawımğa jayaw jürip jetip, din wağızdağan äwliyeler. *Hristiyanlıǵın ilk zamanlarında bir kavimden ikinci kavime yürüyerek ulaşıp din vaaz eden evliyalı; havari*. “Apostoldar birbirine jäne ujımdarğa ärtürli diniy senim-nanım mäseleleri men işki jumıstar turalı ündew xattar jiberüw arqılı özara qarım-qatınas jasap turğan (QUE).” *Havariler birbirine ve kurumlara çeşitli dinî inanç meseleleri ve içerdeki faaliyetlerle ilgili çağrı mektupları göndererek kendi aralarında irtibatta olmuşlardır*. KETS, I/563.

Arxiyerey [grek. Arshiereus] [zat. diniy.]: Pravoslaviye şirkewiniñ basqaruw jüyesindegi eñ joǵarı lawazımdı diniy qızmetkerlerdiñ (episkop, arxiepiskop, mitropolit, patriarx) jalpı atawı. *Ortodoks kilisesinin yönetim sistemindeki en üst mertebeli din hizmetkârlarının genel olarak adı*. “Martınov masattanıp, arbandap, jan-jagındaǵı xalıqqa şirkewdiñ arxiyereyinşe aynalıp, bas iydi (I. Jansügirov, Şıǵ.).” Martınov keyiflenip, hantalca yürüyerek etrafındaki halka kilisenin piskoposu gibi dönerek başını eǵdı. KETS, I/670.

Axun [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Diniy sawatı bar adam, musılmandıq diniy lawazım, müftiden keyingi ataq. *Dinî bilgisi olan kişi, islami mertebe, müftüden sonraki unvan; ahund*. “Daruwǵa sayın bir-bir axun ğana qaldırılıp, olarǵa el arasında Muxambet dinin taratuwǵa, jaña meşit, medirese saluwǵa ruqsat etilmeydi (Ä, Kekilbaev, Şıǵ.).” *Yönetici başına birer ahund bırakılıp, onlara halk arasında Muhammed (s.a.v.) dinini yaymaya, yeni cami, medrese inşa etmeye izin verilmez*. KETS, II/244.

Axun [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Ülken ğalım, ziyalı adam. *Büyük âlim, aydın insan*. “Äbdırahman axun ülken medresede dâris bergen adam edi (B. Ötebekov, Awǵ. Qaz. Tili. Ereşelik.).” *Abdurahman âlim, büyük medresede ders veren kişi idi*. KETS, II/244.

Äziret [ar.] [zat.]: 2. [diniy. söyl.] Dinbası, molda, ğulama. *Dinbaş, molla, ulema; hazret*. “Xaziret dep te ataladı.” *Hazret diye de adlandırılır*. KETS, II/387.

Basşı: *Halife*. KKKM, Yunus süresi 208/14.

Braxman [zat.]: 2. [diniy.] Ündi jurtşılığındağı qastalıq top. *Hindistan halkındaki kastlık bir grup; Brahman*. “Düniye men adamdardı jaratqan braxma qudayı dep, abızdardı braxmandar dep atadı (Z. Aqnazarov, Gılimiy ateizm).” *Dünya ile insanları yaratan Brahma Tanrısı deyip, bilgeleri Brahmanlar diye adlandırdı*. KETS, III/581.

Vikariy [lat. visarius] [zat. diniy.] (1): 1. Pravoslaviyalıq şirkewde erarxiyanı basqaruwdagı episqoptıñ kömekşisi; erarxiyası joq episqop. *Protestan inancında hiyerarşiyi yöneten piskoposun yardımcısı; hiyararşisi olmayan piskopos*. KETS, IV/228.

Vikariy [lat. visarius] [zat. diniy.] (2): 2. Protestant şirkewinde swyaşçenniktıñ kömekşisi. *Protestan inancında papazın yardımcısı*. KETS, IV/228.

Ġulama [ar.] [sm.]: 1. [köne. diniy.] Quran kârimniñ ayattarın, Şariğat pen xadis talaptarın jatqa biletin, musulmanşılıqtıñ etiqalıq-quqıqtıq qağıydaların jetik meñgergen adam. *Kuran-ı Kerim ayetlerini, şariat ile hadis amaçlarını ezbere bilen, müslümanlığın etik-ahlâk kurallarını, görevlerini iyi bilen, ayrıntılarıyla öğrenen kişi*. “Ġulamalar medrese, meşitterdegi – muxaddis, fakix, mutaqalim, damolla t.b. şäkirt tärbiyelep, el qurmetine bölengen (QUE).” *Ulemalar medrese, camilerde – muhaddis, fakih, müteallim, damolla v.b. şakirtler eğitip, halkın hürmetine sahip olmuşlar*. KETS, IV/411- KKKM, Tawbe süresi 190/31.

Damolla [zat.]: 2. [diniy.] İslam dinin nasixattawşılardıñ meşit pen medrese oqıtuwşılarınıñ diniy lawazımı. *İslam dinini yayanlardan cami ile medrese hocalarının dinî ünvanı*. “Damollanı islamdı nasixattawğa siñirgen eñbegine, diniy bilim дәrejesine qaray diniy qawımdastıq saylaydı (QUE).” *Damollayı İslamı yaymaya, anlatmaya verdiği emeği ve dinî ilminin seviyesine göre Diyanet İşleri tayin eder*. KETS, IV/480.

Episkop [grek. episkopos] [zat. diniy.]: Xristiyan şirkewi äkimşilik-territoriyalıq bölük başşılarınıñ eñ joğargı lawazımı. *Hristiyan kilisesi yönetimi-bölgesel yöneticelerin en üst mertebesi; psikopos*. “Qawımğa ortaқ мүлік molayğanda, erekşe episqop, yaғni qawım мүлkin baқılawşı taғayındaydı (Z. Aqnazarov, Ġilimiy Ateizm).” *Topluma ortak мүлк чоғалdıғı zaman, özel psikopos, yani toplum мүлкүнү gözetecek kişi tayin eder*. KETS, V/326.

Janazaşı [zat.]: 1. [diniy.] Janaza namazın oquwşı adam. *Cenaze namazını kıldırان kişi; cenazeci.* “Men janazaşımın, baydñ báybişesi dñniye saldı. Qoşan bozdan qoya berdi. Şeşesi köpten beri nawqas eken (S. Taljanov, Ulday.).” *Ben cenazeciyim, zenginin ilk karısı vefat etti. Koşan ağlamaya başladı. Annesi uzun zamandan beri hasta imiş.* KETS, V/730.

Jolbaşşı: 1. *İmam, önder, lider, kılavuzluk eden.* KKKM, Qasas süresi 384/5.

İyerarx [grek. hieros – qasiyetti, arche – biylik] [zat. diniy.]: Episkop därejesindeki şirkew qızmetkeri; şirkewdñ joğargı dinbası. *Piskopos derecesindeki kilise görevlisi, kilisenin üst mertebesindeki dinî lider.* KETS, VII/204.

İyerarxiya [grek. hieros – qasiyetti, arche – biylik] [zat. diniy.]: 3. [diniy.] Diniy qızmetkerler men diniy senim nısandarınıñ bir-birine qatıstı joğarıdan tömenge qaray nemese buğan kerisinşe dārjesi boyınşa ornalasuw retı, bir-birine bağınıştı boluw tārıbtı. *Dinî görevliler ile inanç nesnelerinin birbiri ile ilişkisi, yukarıdan aşağıya ya da bunun tersine rütbelerine göre yerleşme sırası, birbirine bağımlı olma düzeni.* “Osınday köp qudayğa – ülken-kişi bastı, ekinşi därejeli qudaylar iyerarxiyasına tabınuw şıqtı (Z. Aqnazarov, Ğılımiy Ateizm.).” *Böyle çok tanrıya, büyük ve küçük, ikinci dereceden tanrılar hiyerarşisine tapınmak ortaya çıktı.* KETS, VII/204.

İyerarxiyalıq [sın.]: 3. [diniy.] Dinbasılardıñ därejesine qaray joğarıdan tömenge bağınıştı boluw tārıbtına qatıstı, soğan tñn. *Dinî liderlerin unvanlarına bakarak yukarıdan aşağıya (hiyerarşik) bağılı olma düzeni.* “Klırdıñ işindegi ustanımdar men ärkimniñ atqarıtın rölı iyerarxiyalıq printsip boyınşa bölengen. (“Parasat”).” *Ruhban sınıfı içindeki tutumlar ile herkesin vazifesi hiyerarşik prensibe göre bölünmüştür.* KETS, VII/204.

İmam [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Meşitti basqaratın din başşısı, jetekşi. *Camiyi yöneten dinî lider, rehber; imam.* “Qazaqtıñ özine arnap jeke müftilik bere qalsa, müfti, qazı axun, imam bolarlıq moldalar tabılar ma? (A. Baytursınulı, Jaña Nizam.).” *Kazakların kendisine ait ayrı bir müftülük verirse, müftü, kadı, ahund, imam olabilecek mollalar bulunur mu?* KETS, VII/233.

İmam [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Namaz okıganda alda turatın diniy tulğa. *Namaz kılarken önde duran dinî şahıs.* “Bir de dostarı Qojanı awız aşuwğa şaqıradı da,

namazdı bastap turatın imamğa ädeyi tapsırma berip qoyadı (Qojanasır Xikaya).” *Bir de dostları Koja’yı iftara çağırır ve namaz kıldıracaq imama önceden kasten bir vazife verir.* KETS, VII/233.

İmam [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. İmam-xalifa müsılman memleketterinde dünyawiy jäne diniy lawazımdardı birge alıp jüretin el bilewşisiniñ şeni, son şen iyesi. *İmam-halife, İslam ülkelerinde dünyevî ve dinî unvanları birlikte taşıyan ülke yöneticisinin unvanı, son unvan sahibi.* “Joğarı biylik turalı sünnitter tujırımdaması boyınşa, barlıq müsılmandardıñ imamı xalifa bolıp tabıladı (İslam Entsikl.).” *Yüksek kurul hakkındaki sünnilerin kararına göre, bütün müslümanların imamı halifedir.* KETS, VII/233.

İmam [ar.] [zat. diniy.] (5): 5. [köne. söyl.] Diniy bilimi joğarı, sawattı, bilimdi adam, molda; ruxaniy dünyesi taza, bul dünyeniñ küybeñine salınbaytın salmaqıtı adam. *Dinî bilgisi yüksek, okur-yazar, bilgili insan, molla; ruhanî dünyası temiz, bu dünyanın telaşına kapılmayan ağırbaşlı insan.* “Tübiñ qoja bolğanmen uşqalaqsıñ, sabırsız jan imamğa qosılmaydı.” *Hoca soyundan olsan da uçarısın, sabırsız insan imama uymaz.* KETS, VII/233.

İmamdıq 2 [zat. diniy.] (3): 3. İmamğa tән ataq, дәreje, quqıq. *İmama denk ad, derece, unvan.* “Qudiretti qajınañ qasında balası Stambuldan imamdıq alıp qaytqan iyşandarday äri sabırlı, äri boyşañ, onıñ üstine momaqan jüzdi (X. Esenjanov, Aq Jayıq.).” *Kudretli hacının yanında, ona göre, oğlu İstanbul’dan imamlık vazifesini alıp dönen ulemalar gibi hem sabırlı, hem uzun boylu, bununla birlikte uysal yüzlü.* KETS, VII/235.

İmam-xalifa [zat. diniy.]: Müsılman memleketterinde dünyawiy jäne diniy lawazımdardı birge alıp jüretin el bilewşisiniñ şeni, sol şen iyesi, xalifa. *İslam ülkelerinde dünyevî ya da dinî unvanları bir arada taşıyan ülke yöneticisinin adı, son unvan sahibi, halife; imam-halife.* “İmam-xalifanıñ negizgi mindeti – diniy negizderiniñ qawımdastıq ömirinde durıs körinis tabuwın qadağalaw (İslam Entsikl.).” *İmam-halifenin asıl görevi – dinin temellerinin insan hayatında doğru yer almasını kontrol etmek.* KETS, VII/235.

İyşan [zat. diniy.]: Din başşılarınıñ joğargı ataqtarınıñ bir atawı. *Din yöneticilerinin yüksek rütbelerinin bir adı; şeyh.* “Muniñ atın atamaytın, tek “iyşan” deytin edi (Ötepov).” *Bunun adını söylemezdi, sadece şeyh “iyşan” derdi.* KETS, VII/391.

Kardinal [lat. sardinalis] [zat. diniy.]: Katolik şirkewiniñ Rim papasınan keyingi dinbaşısı. *Katolik kilisesinin Roma papasından sonraki dinbaşısı; kardinal.* “75 jasqa tolğan kardinal öz erkimen qızmetinen ketüwi tiyis. Onan äri qızmet atqaruw mäselesin şeşüw quqıǵı tek Rim papasına berilgen (QUE).” 75 yaşını dolduran kardinalın kendi rızasıyla görevinden ayrılması lazım. O yaştan sonra da hizmet etme meselesini çözüme yetkisi sadece Roma Papasına verilmiştir. KETS, VII/450.

Qadiy [zat. diniy.]: Äkimniñ biyliğimen taǵayındalatın, Şariǵat qaǵıydalarınıñ negizinde ükim şıǵaratın musulman qawımınıñ diniy töreşisi, ädil qazısı. *Yöneticinin hükmü ile tayin edilen, şariat kurallarının temelinde hüküm çıkaran müslüman kavminin dinî hâkimi, adil kadı.* “Alǵaşqı qadiylardı Medine, Basra, Kufa qalalarında xalifa Omar B. äl-Xattab (634-644) taǵayındadı (İslam Entiskl.).” *İlk kadıları Medine, Basra, Kufa şehirlerinde halife Ömer b. el-Hattab tayin etti.* KETS, VIII/716.

Qazi [ar.] [zat. diniy.]: Şariǵat zañdılığınıñ saqtaluwın qadaǵalaytın din adamı; dinbaşısı. *Şariat kanunlarının korunup korunmadığını kontrol eden din adamı, din başı; kadı.* KETS, IX/15.

Qazret [zat. diniy.]: Qaziret (imamnan keyingi joǵarı dinbaşısı). *Hazret (imamdan sonra gelen üst mertebedeki din başı).* “Dombıranıñ bizge künäsi az, üstine tikken üyiñiz, şaqırsa buǵan kelmey me, Qazret, xalpe, biyiñiz (Aqberen).” *Dombıranın bize günahı az. Üstüne dikdiǵınız şu ev, çaǵırsa, buna gelmez mi? Hazret, halife, kadınız.* KETS, IX/17.

Qayım [zat. diniy.]: İslam dinindegi bir mindetti waqıtşa atqaruwşısı adam. *İslam dinindeki bir görevi geçiçi olarak yerine getiren insan; kayyum.* “İslamnıñ buyırıq pen jarlıqtarın iske asırıp otıruw üşin orınbasarlar (xalifa), senimdi adamdar (vakil), waqıtşa is atqaruwşılar (qayım) taǵayındalğan (Qaz. Ädeb., 08.01.1982, 12).” *İslam’ın buyruk ve emirlerini yerine getirmek için yardımcıları (halife), güvenilir insanlar (vekil), geçiçi olarak işi yürütecek kişiler (kayyum) tayin edilmiştir.* KETS, XVI/318.

Qalpe 1 [ar.] [zat. diniy.]: İslam dininiñ İmam Ağzam Äbu Xanifa mazǵabındaǵı ataqtardıñ biri, qaziretten keyingi diniy ataq. *İslam dininin İmam-ı Azam Ebu Hanife mezhebindeki unvanlarından biri, hazretten sonraki dinî unvan.* “Qalpe

– dinge tıym salınğan keñes zamanınıñ özinde el işinde äwliye, arwaqtı bolıp tanılıp, emşilik, baqsılıq qasiyetterimen atı belgili bolğan, xalıq jadında uzaq saqталatın jädiger tulğa (Qaz. Ädet-ğurıp.).” *Kalpe – dine yasak konulan Sovyet döneminde bile halk arasında evliya, mübarek olarak tanınıp otacılık, baksılık özellikleriyle bilinen halkın hafızasında uzun zaman korunan yadigâr şahıstır.* KETS, IX/149.

Qoja 1 [zat. diniy.]: İslam dinin taratuwşısı, wağızdawşısı, dinbasısı. *İslamı yayan, vaaz eden din başı; hoca.* “Äkemizdiñ äkesi qoja eken, İyşandıq üzilmesten kele jatqan (Aqmolla aqın, Kunder.).” *Babamızın babası hoca imiş, şeyhlik kopmadan devam ediyor.* KETS, IX/636.

Lama 2 [tibet. blama] [zat. diniy.]: Budda dininiñ sopısı, dinbasısı. *Buda dininin sofusu, din başı; Buda rahipleri.* “Qızıl kilemniñ üstinde, qızıl uştap şapan kiygen, basına eki aydahar men adamniñ bas süyeginiñ suretteri salınğan qalpağı bar bas lama otır [Ğalam ğajap].” *Kırmızı kilimin üzerinde, kızıl kaftan giyen, başına iki ejderha ile insanın kafatasının resmi çizilmiş kalpağı olan baş lama oturuyor.* KETS, X/666.

Mağzum [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Moldanıñ balası. *Mollanın çocuğu.* “On eki qajı jäne onnan astam basqa da iyşandar men mağzumdar bar (X. Esenjanov, Aq Jayıq).” *On iki hacı ve ondan fazla ayrıca da şeyhler ve mağzumlar var.* KETS, X/727.

Mäzin [zat. diniy.]: Müftidan keyingi diniy lawazım; azan şaqıruwşısı. *Müftüden sonraki dinî unvan, ezan okuyucu; müezzin.* “Xalfe, qariy, mäzin siyaqtı dindarlar da az emes (M. Äwezov, Abay jolı, 1, 20).” *Halife, hafız, müezzin gibi dindarlar da az değil.* KETS, XVI/413.

Mitropolit [grek. metropolites] [zat. diniy.]: Pravoslaviye şirkewiniñ eñ joğarğı din başşısı. *Ortodoks kilisesinin en üst dinî lideri.* “1037 jılı Kiev mitropoliti qurıldı (Z. Aqnazarov, Ğılımiy ateizm.).” *1037 yılında Kiev metropoliti kuruldu.* KETS, XI/248.

Molda [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Qurandı, diniy ğıybadattı jaqsı biletin diniy räsimdi atqaruwşısı, musılmandardıñ diniy qızmetkeri. *Kuran'tı, dinî ibadeti iyi bilen, dinî ritüelleri yerine getiren müslümanların dinî hizmetkârı; molla.* “Xatın oqıp

şıqqannan keyin közimizge nanbadıq, qajı, molda, aqsaqal jazdı derlik emes (M. Duwlatov, Şığ.).” *Mektubunu okuduktan sonra gözlerimize inanamadık; hacı, molla, aksakal yazdı denilecek gibi değil.* KETS, XI/271.

Bas molda [diniy.]: Bas müfti. *Baş müftü.* “Awılınay el bas moldası sanalğan, aymaqtağı din, musılman közi edi (K. Salıqov, Jezkiyik).” *Awılınay (köy yöneticisi) halkın baş mollası sayılmıştır, bölgedeki din ve müslümanların gözü idi.* KETS, XI/272.

Monax [zat. diniy.]: Şirkew erejeleriniñ negizinde sopılıq, taqwalıq, parızdarın aynıtpay orındap jürgen diniy qawımınñ müşesi. *Kilise kaidelerinin temelindeki sofuluk, dindar, farzlarını ihmal etmeden yerine getiren dinî kavim üyesi; keşiş.* “Aşoka bul dindi taratuw üşin keñ baytaq eldiñ tükpir-tükpirine monaxtı jiberip otırdı (Z. Aqnazarov, Gılimiy Aateizm.).” *Aşoka bu dini yaymak için geniş topraklara sahip ülkenin her köşesine keşişler gönderdi.* KETS, XI/279.

Muwazin [ar.] [zat. eski kit. diniy.]: Azanşı. *Müezzin.* “Qalıñmalın bergen soñ muwazinder, Mağan qostı qatındı nekah qılıp (Babalar Sözi).” *Başlığını verdikten sonra müezzinler, benimle evlendirdi kadını nikâh kıyıp.* KETS, XI/313.

Müwezın [zat. diniy.]: Muwazin. *Müezzin.* KETS, XI/314.

Murager: *Halife yerine geçen, halef olan.* KKKM, Nämil süresi 381/62.

Muxtasib [ar.] [zat. diniy.]: Musılman elderinde din qağıydalarınıñ orındaluwın baqılawşı adam; lawazım. *Müslüman ülkelerde dinî kaidelerin yerine getirilip getirilmediğini denetleyen kişi, makam; muhtesib.* “El arasında key jerlerde muxtasib, qazı saylaptı (S. Seyfullin, Şığ. Jin.).” *Halk arasında bazı yerlerde muhtesip, kadı tayin etmişler.* KETS, XI/372.

Mübäşärä [zat. diniy.]: Vağızdawşı. *Vaazcı; vaiz.* “Biraq äwliyelerdiñ de bäri birley tärki dünüye emes edi, gäşärän mübäşärädän qaziret Ğusman, Abduraxman bin Gafur wa sağıd bin Abduwqas üşewi de ülken baylar edi (Abay, Tol. jin.).” *Fakat evliyaların da hepsi dünyayı terk etmiş değildi, Aşere-i mübeşşere’den Hazreti Osman, Abdurrahman bin Gafur ve Said bin Ebu Vakkas üçü de büyük zenginler idi.* KETS, XI/374.

Müttakalam [zat. diniy.]: Diniy ğulama. *Dinî ulema.* KETS, XI/397.

Müfti [ar.] [zat. diniy.]: Şariğat jolın tutınuwğa başılıq etetin, onıñ işki jumıstarın basqaratın din adamı. *Şariat yolunu tutunmak için kılavuzluk eden, onun iç işlerini yöneten din adamı; müftü.* “Osında burın belsendi bolğan Eslamğali degen şal aqşa jiynap, Uwfadağı müftige qol tapsıruwğa jürgeli jatır (“Len. Jas.”).” *Burada eskiden etkili olan Eslamğali adlı ihtiyar para toplayıp Ufa’daki müftüye el vermeye gitmeye hazırlanıyor.* KETS, XI/397.

Müfti [ar.] [zat. diniy.]: Şariğat мәseleleri jöninde biylik aytuwşı diniy oqımısı, musulman dininiñ eñ joğarğı uwäkili. *Şariat meseleleri ile ilgili otorite, İslam dininin en üst düzeydeki temsilcisi; müftü.* “Maxambet Orınborda Fatıyma xanımnıñ ekesi Muxametjan müftidiñ üyinde turdı (Ä. Älimjanov, Maxambet).” *Mahambet, Orınbor’da Fatma Hanım’ın babası Muhametcan Müftünün evinde kaldı.* KETS, XI/ 322.

Svyaşçennik [zat. diniy.]: Xristiyan dinindegi dinbası. *Hristiyan dinindeki din başı; rahip.* “Svyaşçennik xristiyan dininiñ qasiyetti dinbasarlarınıñ ekinşi tobına jatadı (QUE).” *Rahip, Hristiyan dininin mübarek diyanet işleri başkanlarının ikinci sınıfına girer.* KETS, XIII/109.

Täpsirşi [zat. diniy.]: Diniy uğımdarğa tüsinikteme berüwşi. *Dinî kavramları izah edici; tefsirci.* “Täpsirşi, dinşil, sopınıñ kitabın da oqıdım (Ş. Qudayberdiyev, Şıǵ.).” *Tefsirci, dinci, sofunun kitabını da okudum.* KETS, XIV/59.

Teolog [zat.]: Teologiyamen şuǵıldanuwşı adam. *Teoloji ile ilgilenen insan; teolog.* KETS, 632.

Vaǵızdawşı [zat.]: 2. [diniy.] Musılman dininiñ ereşeliklerin aytuwşı, nasixattawşı molda, sopı. *İslam dininin hususiyetlerini söyleyici, nasihatçı, molla, sofı; vaiz.* KETS, XIV/643.

Fakix [ar.] [zat. diniy.]: Dinşil, zañger, Quran söziniñ bilgirleri. *Dindar, hukukçu, Kuran ayetlerinin bilginleri; fıkıh bilgini; fakih.* “Fakix turalı tüsinik 7 ǵasırdıñ ekinşi jartısında payda bolıp, ol esirese Xidjaz ben İraktağı islam dinin taratuwşılardıñ eñbekterimen tıǵız baylanıstı (İslam Ents.).” *Fakih anlayışı 7. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp, özellikle Hicaz ve Iraktaki İslam dinini yayıcıların eserleriyle sıkı bağlantılıdır.* KETS, XV/102.

Xaqam [zat. diniy.]: Türlü qudıqtıq mäselelerdi şeşüw üşin törelikke jüginetin qudıq bilgiri. *Türlü hukukî meseleleri çözmek için hükme başvuran hukuk bilgini; hâkim.* “İslamğa deyingi Arab elinde xakam taypa säwegeyimen birge taypanı basqaruwşılardıñ qatarına engen (İslam Entsikl.).” *İslamiyete kadarki Arap ülkesinde hâkim tayfa kâhini ile beraber kabileleri yönetenler arasında olmuştur.* KETS, XV/145.

Xalifa [zat.]: Orta ğasırlarda musılman dinindeki elderdiñ dini men ükimetin bir özi basqarğan memleket bilewşisiniñ qurmetti atağı, lawazımı. *Orta çağda İslam dinindeki halkların dini ile hükümeti başında bulunan kişinin kutsal unvanı, mertebesi; halife.* KTS, 707 - KKKM, Sad süresi 453/26.

Xalfe[ar.] [zat. diniy.]: İyşanğa deyingi дәреже. *Şeyhliğe kadarki derece.* KTS, 707.

Xatif [zat. diniy.]: İslam dinine eñbegi siñgen adamğa beriletin qaziden keyingi diniy ataq. *İslam dinine emek veren insanlara verilen gaziden sonraki dinî unvan.* “Müftiden keyin – qazi, sosın xatif, imam, naybimam, azanşı, qariy (Almatı aqşamı, 09.12.1991, 2).” *Müftüden sonra – kadı, sonra hatip, imam, nâib imam, müezzin, hafız.* KETS, XVI/640.

Tört şadiyar [diniy.]: Muxammed payğambardıñ muragerleri bolğan islam dinin taratuwşı dört xalif. *Muhammed peygamberin varisleri olan İslam dinini yayıcı dört halife; dört halife (şadiyar).* “Tört şadiyar Mustafa, Kitap aşqan ğalımdı ayt (Buqar jıraw, Şıǵ.).” *Dört şadiyar Mustafa, kitap açan âlimden söz et.* KETS, XV/193.

Şayxı [ar.] [zat. diniy.]: Musılman dininde dindarlıq, taqwalıq ilim deñgeyine qaray beriletin joǵarı diniy ataq. *İslam dininde dindarlık, takva seviyesine bakılarak verilen yüksek dinî rütbe/unvan; şeyh.* “Medrese aşlatın küni ogan din iyeleri, şayxılar jiynaldı (A. Köbesov, Sönbes juldız.).” Medrese açılacağı gün oraya dinciler, şeyhler toplandı. KETS, XV/203.

Şayxıslam [zat. diniy.]: İslam dinine eñbegi siñgen adamğa beriletin joǵarı diniy ataq. *İslam dinine emek veren insana verilen yüksek dini rütbe; şeyhüislam.* “Eñ birinşi müfti, onı şayxıslam dep te ataydı (Almatı aqşamı, 09.12.1991, 2).” *En birinci (ilk) müftü, ona şeyhüislam da derler.* KETS, XVI/647.

Şeyx [ar.] [zat. diniy.]: Diniy qayratkerlerge, diniy pänder bilimpazdarına, sopılıq bawırlastıqtar men sawda-qolöner seriktestigi başşılarna, ustazdargä qatıstı ayıtılın qurmetti ataq. *Dinî liderlere, dinî ilimler âlimlerine, tasavvufkardeşleri ile ticaret ve zanaat dernekleri başkanlarına, öğretmenlere söylenen hürmetli unvan; şeyh.* “Şeyx atawı keybir adamdardıñ atı-jönine turaqtı türde tirkelip aytıladı (QUE).” *Şeyh kelimesi bazı insanların adı-soyadına sabit şekilde eklenenerek söylenir.* KETS, XV/321.

Şeyxı: şeyxı äl-islam [ar.] [diniy.]: Lawazım, islam aqsaqalı mağınasındagı qurmetti ataq retinde fakixterge, sopılargä berilgen ataq. *Mertebe, dinin önde geleni (aksakalı) manasındaki hürmetli bir ad olarak fıkıh bilginlerine, sofulara verilen unvan; şeyhülislam.* “Şeyxı äl-islamnıñ negizgi mindeti sultannıñ sayası-älewmettik мәseleleri boyınşa şişimin tüsindiretin pätwa şıgaruw bolıp tabıladı (QUE).” *Şeyhülislamın asıl görevi sultanın siyasî-sosyal meseleler ile ilgili kararını anlatan fetva çıkarmaktır.* KETS, XV/321.

Şirkewşi [zat. diniy.]: Xristiyan dinin vağızdawşı şirkew qızmetkeri. *Hristiyanlığı vaaz eden kilise görevlisi.* “Şirkewşiler men idealisterdiñ munday aytuwı tüsinikti de, öytkeni şın ğılım jäne onıñ damuw tarıxı dinnıñ özin keremet aşkereleydi (Ä. Nısanbaev, Qazirgi matem. filos. мәsele.).” *Kiliseciler ile idealistlerin böyle demesi anlaşılır da, çünkü gerçek ilim ve onun gelişme tarihi dini çok iyi ifşa eder.* KETS, XV/620.

İlk İslami Eserler:

Başçı 1. İmam, önder, lider, kılavuzluk eden. TİEM 73, 280r/4; RKT, 32/5a2; **Başlağlı Halife.** TİEM 73, 154r/8; **Bilgä/e** 2. *Yahudilerin kalem erbabı derin, yüksek fıkıh âlimleri/hahamlar.* TİEM 73, 85v/6; **Bilgä/e** 3. *Ruhban.* TİEM 73, 88r/6; **Bilgä/e** 4. *Derinliğine ilmî araştırmalar yapan, dinde derinliğine bilgi sahibi olan keşiş.* TİEM 73, 402r/3; **Ä/erkliglik ber-** *Halifelik vermek, halife yapmak.* TİEM 73, 123v/2; RKT, 28/13a2; **Xalifä/e (<A.)** *Birinin yerine geçen kimse.* RKT, 34/56b2; **Qazı (A.)** *Kadı.* KB, 5329; **Keđin kăldäçilär** *Halife yerine geçen, halef olan.* TİEM 73, 278v/6; **Kăđin kălip başlağlı** *Halife, yerine geçen, halef olan.* TİEM 73, 331r/1; **Qorqmaqlıq** 2. *Rahiplik, Rahip tarikatı (ruhbanlık).* TİEM 73, 399r/2; **Rāhib (<A.)** *Dindar.* RKT, 29/23a3; **Zāhid (<A.)** *Rahip.* TİEM 73, 141v/9; RKT, 29/23a2.

Kazakçada din görevlilerine ad olan kelime ve ibareler incelendiğinde; malzemenin İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik etrafında şekillendiği görülmektedir. İslamiyet ile ilgili örnekler; ya Arapçada din görevlisi adı olarak hâli hazırda var olan kelimelerden; ya da yine ekseriyetle Arap kökenli kelimelere Türkçe {+CI} ekinin getirilmesi yoluyla oluşmuştur. Her iki oluşumda da Kazakçada alıntı kelimelerde görülen fonetik değişiklikler mevcuttur. Arapça *mu'ezzin*, *muftî*, *imâm*, *hazret*, *mevlâ*, *'ulemâ*, *şeyh*, *kādî*, *halîfe* kelimeleri Kazakçada *mâzin/muwazin/müwezîn*, *müftî*, *imam*, *âzîret*, *qazret*, *molda/molla*, *gûlama*, *şayxı/şeyx/şeyxi*, *qadiy/qazi*, *xalifa* biçimlerinde tanıklanarak birinci oluşuma örnek teşkil etmektedir. Bu örneklerden *xalifâ/e* ve *qazı*; ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunmuştur. *Azanşı*, *tâpsirşi*, *vağızdawşı*, *janazaşı*; meslek ismi yapan {+CI} ekini almış Arapça kelimelerin din görevlilerine ad olmuş hâlleridir ve ikinci oluşumu yansıtmaktadır. İmam anlamındaki *jolbaşşı* ve halife karşılığındaki *başşı* gibi kullanımlar bağlamla birlikte değerlendirilmek suretiyle türetilmiş Türkçe ifadeler olarak dikkat çekmektedir. Söz konusu kullanım ilk İslami eserlerde de mevcuttur. İmam ya da halifenin din önderliğini yapan kişiler olmaları; gerek ilk İslami eserlerde gerekse Kazakçada *baş* kelimesi ve türevlerinden oluşan karşılıkları açıklamaktadır.

Taranan eserlerde İslamiyet ile ilgili örnekler ağırlıklı olmakla birlikte Hristiyan ve Musevi din görevlilerinin karşılıkları da bulunmaktadır. *Arxiyerey*, *vikariy*, *episkop*, *mitropolit svyaščennik*, *şirkewşi* Hristiyanlık; *abbat*, *kardinal* Musevilikle ilgili örneklerdir. Latin ya da Grek kökenli söz konusu örnekler çalışmada dinî bir sınırlama yapılmadığı için bu başlığa dâhil edilmiştir. İlk İslami eserlerde ise İslamiyet'ten önceki dinlerde dinî hüviyete sahip kişiler için Arapça *râhib* ve *zâhid* kullanılmıştır. *Bilgâ/e* ve *qorqmaqlıq* örnekleri bu kavram alanında kullanılan bağlamsal oluşumlardır.

2.5.2. Peygamberler, Peygamberlerin Soyu, Ailesi, Çevresindeki Kişiler ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ve “kişi-topluluklar” başlığı altında incelenen 158 madde başının 39'u peygamberler, soyları, ailesi ve çevresindeki kişilerle ilgili kelime ve ibarelerden oluşmaktadır. Bazı peygamber adları, kullanılan unvan ve lakaplar, Hz. Muhammed'in yakın çevresi, kutsal kitaplarda geçen eski halk isimleri...vb. ile ilgili madde başları bu başlık altında incelenmiştir.

Kazakça:

Ağzam [ar.]: 1. [sın. diniy.] Ulı, eñ ülken, eñ mañızdı, zor. *Ulu, en büyük, en değerli, güçlü.* “Ya pirim, ğayıp iran qawsıl ağzam! Şadiyar masayıqtar imam ağzam! – dep şulastı muritter (S. Torayğırov, Şıǵ.).” *Ya pirim, ğaip eren ğavsu'l-âzam! Şadiyar dindarlar İmam-ı Azam! – diye uǵuldaştı müritler.* KETS, I/71.

Ada aq süyek [diniy.]: Äziret Äliniñ äyeli Biybi Fatimadan tarağan urpaqtarı, seyit qojalar. *Hazret-i Ali'nin karısı Hz. Fatma'dan olan nesil, seyit hocalar.* “Beker me äwel bastan qoja ekenim, Älimiz ada aq süyek taza ekenim? (Maylıqoja, Şıǵ.).” *Boşuna mı evvelden hoca olduğum, Hz. Ali soyundan gelen asil olduğum?* KETS, I/79.

Adamata [zat. diniy.]: İslam dininiñ ańız boyınşa Alla jaratqan, eñ alǵaşqı kisi, adamzattıñ atası. *İslam dininin menkıbelerine göre Allah'ın yaratdığı ilk kişi, insanoğlunun atası. Hz. Âdem.* “Arǵı atam - Adamata, xaq, payǵambar, ayrılıp Xawanadan bolıptı zar (Şäkärim).” *İlk atam Âdem Ata, hak peygamber, ayrılıp Havva Anadan inlemiş.* KTS, 16.

Ansar [zat. diniy.] (1): 1. Muxammed payǵambarǵa kömekke kelgender. *Hz. Muhammed'e yardıma gelenler.* “Birinci Omar dâwirinde eñbekaqınıñ qunı joǵarı bolǵandıqtan ansardıñ köpşiligi iri jer iyelerine aynaldı (İslam entsik.).” *Birinci Ömer döneminde maaşın deǵeri yüksek olduğundan dolayı ensarların çoǵunluǵu büyük yerlere sahip oldular..* KETS, I/509.

Ansar [zat. diniy.] (2): 2. Mekkedden Medinege köşip barǵan musılmandarǵa kömektesken aws jäne xazraj tayparları. *Mekke'den Medine'ye göçen müslümanlara yardım eden Evs ve Hazrec kabileleri.* “Sonıñ nâtiyesinde Muxammed soǵıstan tüsken oljanı böliske salǵanda Muxadjir ruwınan keyin ekinşi orındı ansar aldı (İslam entsk.).” *Bunun neticesinde Muhammed (s.a.v.) savaştan elde edilen ganimetleri paylaştırdığı zaman Muhacir boylarından sonra ikinci sırada ansarlar yer aldı.* KETS, I/509.

Ansarı [zat. diniy. söyl.]: Ansar (Muxammed payǵambarǵa kömekke kelgender). *Ensar (Hz. Muhammed'e yardıma gelenler).* “Payǵambardı izdep Mekkedden Medinäǵa köşip kelgender Muhajırın atalıptı, din izdep qonısınan awǵandar degeni. Salt bastı sabaw qamşını basıp kömekke kelgender ansarı atalıptı

(Məşhur Jüsip, Şığ).” *Peygamberi arayıp Mekke'den Medine'ye taşınanlar Muhacir adını almışlar, din yolunda mekânını terk edenler demektir. Atına kamçı vurup yardıma koşanlar Ensar adını almıştır.* KETS, I/510.

Ämälük [zat. diniy.]: Musılman aңызdarında kezdesetin ejelgi xalıq. *İslami menkıbelerde rastlanan kadim halk; Amalek. “Ämelik Tawratıtağı (bibliya) amalekityan uğıminan şıqqan, biraq ertürli aңызdardağı etniqalıq toptarğa da jatqızıladı (İslam entsik.).” Amalek Tevrat'taki Amalekli kavramından gelmektedir fakat çeşitli menkıbelerdeki etnik gruplar olarak da görülür.* KETS, II/449.

Äwliye-änbiye [zat. diniy.]: Muxammed payğambardıñ serikteri, tuwıstarı, ürim butaqtarı, diniy qayratkerler. *Hz. Muhammed'in yol arkadaşları, akrabaları, soyu, dinî emektarlar; evliya-enbiya. “Mustapa birine jarıtpadı. Muxammet payğambar, dört şadiyar, äwliye-änbiyeler jayındağı az äñgimesin aldaqaşan aytıp bitirgen (Ğ. Mustafin, Köz körgen).” Mustafa birini de ayırmadı. Muhammed peygamber, dört halife, evliya-enbiyalar hakkındaki küçük hikâyesini çoktan söyleyip bitirmiş.* KETS, II/516.

Bap [zat. diniy.]: Musılmandıqtı vağızdawşı saxabalardıñ esimderine tirkese qoldanılp, olardıñ diniy lawazımın körsetetin söz. *Müslümanlıq/İslamiyeti yayan sahabelerin isimlerine eklenerek kullanılan, onların dinî rütbe/mertebelerini gösteren unvan; bap. “Sayramda bar sansız bap, eñ ülkeni Arıstan bap (“Qazaqst. Mekt.”).” Sayram'da var sayısız bap, en büyüğü Arslan Bap.* KETS, II/706.

Biybi Batima [diniy.]: Eski dini senim boyınşa, äyelderdiñ piri. *Eski dinî inanışa göre, kadınların piri; Hz. Fatıma. “Qaldım jalğız toğayda, Köz jasım qabıl bolmasa, Biybi Batima, Qadışa Jaqsılıq nazar salmasa. Alpısta anam Analıq, Biybi Batimağa tapsırdım. Şırağım seni, Qarlığaş, Qaraşaş janımğa tapsırdım (Qobılandı batır).” Kaldım yalnız ormanda, gözyaşım kabul olmazsa, Bibi Fatıma, Hatice iyi gözle bakmazsa, altmıştaki anam Analık, Bibi Fatıma'ya emanet ettim. Yavrum seni Karlığaş, Karaşaş hanıma emanet ettim.* KETS, III/336.

Ğad [ar.] [zat. diniy.]: Köne zamanda ömir sürgen xalıqtıñ atawı, diniy aңыз boyınşa Hud payğambardıñ xalqı. *Eski zamanlarda yaşamış halkın adı, dinî menkıbelere*

göre *Hud peygamberin halkı*. “Ğaddar opasız, satqın (Ä. İbatov, Qutıbtıñ “Xusraw wa Şirin” Poem. Sözd.).” *Äd kavmi vefasız, hain*. KETS, IV/373.

Ğaziret [ar.] [zat. eski kit. diniy.]: Jarılqawşı, qut äkeluwşı, pir. *Koruyucu, baht getirici, pir; hazret*. “Ğaziret qızır iyemiz: Tur, balam, jatpa! – dep öte berdi (Muñlıq-Zarlıq).” *Hazreti Hızır iyemiz: Kalk, oğlum, yatma!*” - *diyerek çok verdi*. KETS, IV/382.

Ğaziret äli [diniy.]: Äziretäli. *Hazreti Ali*. KETS, IV/382.

Ğalayıssalam [ar.] [zat. diniy.]: Onıñ üstine beybitşilik ornasın, ol tınıştıqta bolsın” degen mände payğambarlardıñ, imamdardıñ, periştelerdıñ atınan keyin ayılatın qurmetti teñew. “*Onun üstüne barış kurulsun, o sükûnette olsun*” manasında *peygamberlerin, imamların, meleklerin adından sonra söylenen değerli sıfat; aleyhisselâm*. “Quranda Xawanıñ “jaratıluwı” turalı bılay delingen: “Alla sizdi bir jannan (kisiden, yaғni Adam ğalayıssalamnan) jarattı, odan (Adamnan) onıñ serigin (Xawanı) jarattı (M. Toqjigitov, Quran tur.).” *Kuran’da Havva’nın “yaradılışı” hakkında şöyle denmiştir: “Allah sizi bir candan (kişiden, yani Âdem aleyhisselâmdan) yarattı, ondan (Âdem’den) onun eşini (Havva’yı) yarattı.*” KETS, IV/387.

Ğaziret Qızır iye [diniy.]: Jarılqawşı, qut iyesi qıdır. *Koruyucu, kut sahibi; Hızır*. Ğaziret Qızır iyemiz: Tur, balam, jatpa! – dep öte berdi (Muñlıq-Zarlıq). *Hazreti Hızır iyemiz: Kalk, oğlum, yatma! – deyip geçiverdi*. KETS, VII/197.

İmam ağzam [ağza] [diniy.]: Xalıq arasında ülken qurmetke bölenip, äwliye atanıp ketken diniy ilimniñ bilimdarı, dinşil zañger, islam dinindegi dört mazhabtıñ biriniñ negizin saluwşı Äbu Xanifanıñ bir atı. *Halk arasında büyük hürmetle kucaklanan evliya adlandırılmış dinî ilim insanı; dindar, hukukçu, İslam dinindeki dört mezhepten birinin temelini atan Ebu Hanıfa’nın bir adı; İmam-ı azam*. KETS, VII/233.

On eki imam [diniy.]: Äli bin Äbu Tälip äwletinen tarağan, birin-biri jalğastırğan on eki şeyit imam. *Ali bin Ebu Talib hanedanıyla büyüyen, onu devam ettiren on iki şehit imam; on iki imam*. KETS, VII/234.

İmamiya [zat. diniy.]: Äli äwletinen şıqqan on eki imamdı moyındaytın äsire şeyitter. *Hız. Ali soyundan olan on iki imamı kabul eden Şiiler; imamiye*. “Qazirgi kezde

imamiya şeyittik islamniñ sanı jağınan eñ köp tarmağı (İslam Entsikl.).” *Günümüzde İmamiye Şiilik islamın sayı bakımından en fazla olan kolu.* KETS, VII/235.

İsna aşariya [diniy. tar.]: On eki imam. *On iki imam.* “İsna aşariya atawı eñ soñğı on ekinşi jas imam “ğayıp” bolıp, şiit-imamdıqtar tanığan birqatar imamdardıñ biylik quruwı ayaqталған soñ, 873-874 jılı payda boldı (İslam Entsikl.).” *İsnâ aşeriyye (on iki imam) kavramı en son, on ikinci genç imam kaybolup Şii imamlıkların kabul ettiği bir dizi imamların hükmü bittikten sonra 873-874 yıllarında ortaya çıktı.* KETS, VII/354.

Mädi [ar.] [diniy.]: Mahdi, İslam anızdarı boyınşa, aqirettiñ jaqındap qalğanın xabarlawşısı, Muxammed payğambardıñ eñ soñğı murageri, aqırzamanda kökten tüsip, islamniñ tazalağın qalpına keltirip, jer betinde ädilette zaman ornatuwşısı bilewşısı. *Mehdi, İslam menkıbelerine göre ahiretin yakınlaştığını haber veren Muhammed Peygamberin en son varisi, ahir zamanda gökten inip İslamın doğruluğunu eski hâline döndürüp yeryüzünde adaleti yerine getirici.* “Mädi şiitter üşin joğalıp ketken 12 ğayıp imam (“İslam Örkeniyeti”).” *Mehdi Şiiler için yok olan 12 gaip imam.* KETS, XI/118.

Märiyam: Hz. İsa'nın annesi. KKKM, Qasas süresi 385/10.

Messiya [zat. diniy.]: Xristiyanlıq pen iwdaiizmde zulımdıqtıñ közin qurtıp, adam balasın odan aman alıp qaluwğa Kökten jiberilgen tañdawlı qutqaruwşısı. *Hristiyanlık ile Musevilikte zulmün gözünü kurutup insanoğlunu kurtarmak için gökten gönderilen seçilmiş kurtarıcı.* KETS, XI/205.

Murtaza [sın. diniy.]: Razı etilgen. *Razı edilen (Allah'ın razı olduğu kişi, kendisinden razı olunan kişi; Aliyyü'l-murtaza, Hz. Ali'nin lakabı);* Murtaza. KETS, XI/361.

Muxadjir [zat. diniy.]: Muxammed payğambar Mekkeni islam dinine bağındarganğa deyin Muxammedtiñ soñınan Medinege barıp qonıstanğan musılman. Hz. Muhammed Mekke'yi İslam dinine tabi kılana kadar onun peşinden gidip Medine'ye yerleşen Müslüman; Muhacir. “Muxadjir sanı alğaşqı jıldarda jüzge tarta er adam boldı (İslam Entsikl.).” *Muhacir sayısı ilk yıllarda yüze yakın erkek idi.* KETS, XI/370.

Muxamediy [ar.] [sın. diniy.]: Muxammedke tiyisti, sonıñ ümbetine qatıstı. *Muhammed'e ait, onun ümmetinden; Muhammedî. “Mısırdağı Muxamediy Xazirettiñ medresesinen dâris tıñdağan (I. Jansügirov, Şıǵ.).” Mısır'daki Muhamedî Hazretin medresesinden ders almıştır.* KETS, XI/370.

Otbası: *H. Muhammed'in ev halkı.* KKKM, Nud süresi 229/73.

Payǵambardıñ ümbeti [diniy.]: Payǵambar jolın quwuwşı, musılman. *Peygamberin yolunu kovalayıcı, Müslüman; Peygamberin ümmeti. “Payǵambardıñ ümbeti ekeniñdi túsinesiñ be? (Z. Şaşkin, Toqaş Bokin).” Peygamberin ümmeti olduğunu anlıyor musun?* KETS, XII/272.

Payǵambardıñ üy-işi: *Ehl-i beyt.* KKKM, Axzap süresi 421/33.

Saxaba [ar.] [zat. diniy.]: İslam dinin taratqan Muxammed payǵambardıñ serikteri. *İslam dinini yayan Muhammed Peygamberin yoldaşları; sahaba.* XIII /44.

Otız üş miñ saxaba [diniy.]: Muxammed (s.ǵ.s) payǵambardıñ soñınan ergen serikteri, musılmandıqtı alǵaşqılardan bolıp qabıladağan islam dinin taratuwda onıñ qasında jürgen aynımas joldastarı, keyinnen payǵambardıñ ümmetin köbeytew üşin jer jüzine tarap ketken din qayratkerleriniñ jalpı sanı. *Muhammed Peygamber'in ardından gelen yoldaşları, müslümanlıǵı ilk kabul edenlerden olup İslam dininin yayılmasında onun gerçeğinde hareket eden sözünün eri yoldaşları, sonrasında Peygamberin ümmetini çoǵaltmaq için yeryüzüne daǵılan din gayretkerlerinin genel adı; otuz üç bin sahabe. “Jüz jıyırma tört miñ payǵambar, seksen segiz miñ maşayıq, otız üş miñ saxaba, bariñiz de qolday kör (Qissa-dastandar).” Yüz yırmi dört bin peygamber, seksen sekiz bin maşayıh, otuz üç bin sahabe, hepiniz de kollayın.* KETS, XIII/44.

Säläfiy [ar.] [zat. diniy.]: Salafiy. *Selefi. “Säläfi – saxabalardan keyingi ǵalımdar (İslam ǵılımxalı).” Selefi – sahabelerden sonraki âlimler.* KETS, XIII/79.

Suw iyesi Süleymen [diniy.]: Eski senim boyınşa, suw payǵambarı degen ugımda. *Eski inanışa göre su peygamberi manasında; su iyesi Süleyman. “Alısqa barıp, tünde suwǵa tüşpes bolar, suw iyesi Süleymen suwǵa tartıp ketedi (Frazzol. Sözd.).” Uzaǵa gidip, gece suya girilmez, su iyesi Süleyman dibine çeker.* KETS, XIII/324.

Tabiyyun [zat. diniy.] (1): 1. Payğambardıñ zamandastarın jaqın biletinder. *Peygamber ile aynı dönemde yaşayanları (çağdaşlarını) yakın bilenler.* KETS, XIII/595.

Tabiyyun [zat. diniy.] (2): 2. Erüwşiler, izin quwuşılar, şäkirtter. *Takip edenler, izini sürenler, şakirtler.* KETS, XIII/595.

Ümbet [zat. diniy.]: Xaq dininiñ birine moyınsunğan, bağınıştı, onıñ payğambarınıñ soñınan ergen qawım. *Hak dinlerinden birine itaat eden, bağımlı olan, onun peygamberinin ardından gelen kavim; ümmet.* Musılman Muxammedtiñ ümbetimin (M. Maqataev, Şıǵ.). *Müslüman Muhammed'in ümmetiyim.* KETS, XV/60.

Ümmet [zat. diniy. söyl.]: Ümbet. *Ümmet.* KETS, XV/62.

Xawa [zat. diniy.]: Xawana. *Havva Ana.* KETS, XV/156.

Xawana [ar.] [zat. diniy.]: Diniy ańızdarda bayandalatın eñ alǵaşqı äyel, Adamatanıñ serigi, jubayı. *Dinî menkıbelerde bildirilen ilk kadın, Âdem Ata'nın eşi.* “Xawana jumaqtañ jerge jalañaş quwılǵanda äbüyirin japıraqpen bürkegeni qayda (“Qaz. Ädeb.”).” *Havva Ana cennetten yeryüzüne çıplak olarak kovulduǵu zaman avret yerini yaprakla kapattığı nerededir.* KTS, 708.

Xawarılar: *Havariler.* KKKM, Saf süresi 551/14.

İlk İslami Eserler:

‘Ad boğunı Hz. *Hud’un kavimi.* TİEM 73, 245r/2; **Adä/em (<A)** İlk peygamber. TİEM 73, 443v/2; **Ädäm oǵlanları 1.** Hz. *Âdem soyundan gelen(ler), Âdemoǵulları.* TİEM 73, 226r/8; **Aǵırlıǵ yalawaç xatunları** Hz. *Muhammed’in hanımları.* TİEM 73, 306r/3; **‘Ali (A.)** Ali b. Ebi Talib. KB, 57; AH, 34; **Arıǵ oǵlan** Hz. *İsa.* TİEM 73, 224r/2; **Arıǵ tonluǵlar** *Havariler (Hz. İsa’ya hayatta iken iman eden ve ona sadakat gösteren kişiler).* TİEM 73, 93b/7; **Balıq idisi** Hz. *Yunus.* TİEM 73, 240v/3; **Biligsiz kâfirlär** *Hidayet ve nübüvvet peygamberlik gelmeden önce ümmetin içinde yaşadıkları vaziyet.* TİEM 73, 306r/9; **Buǵday äñlig** *Buǵday benizli,* Hz. *Âdem.* TİEM 73, 113r/7; **Çın sözlüǵ 2.** Hz. *Yusuf.* TİEM 73, 177r/7; **Ekki ata 2.** Hz. *Âdem ile Hz. Havva.* TİEM 73, 114v/4; **Äsänlik kişilär** *İlyas peygamber ve beraberindekiler.* TİEM 73, 328r/1; **E/êş 2.** *Ashab, ehl, havari.* RKT, 38/48a1; **Ehl-i beyt (A.)** Hz. *Peygamberin yakınları.* KB, 4339; **Êw boğnı** *Ehl-i beyt, aile.* RKT, 32/8b3; **Ewüñ boğunı** *Aile efradı, ehl-i*

beyt, aile. TİEM 73, 235r/6; **Äw boğumı** Ehl-i beyt, aile. TİEM 73, 256r/7; **Äw boğumı** Hz. Muhammed'in ev halkı. TİEM 73, 169r/7; **Hava (A.)** Havva, Âdem Peygamberin eşi. KB, 6391; **Xaydar (A.)** Haydar, Hz. Ali. KB, 6549; **Xızır (<ö.a.)** Hızır, darda kalan kimsenin yardımına koşmakla bilinen peygamber krş. Xızır. TİEM 73, 220r/8; **İlyās (<ö.a.)** Hz. İlyas. TİEM 73, 328v/6; **İsa (A.)** Hz. İsa. KB, 6550; **İsā eşleri** Havariler. RKT, 38/48a2; **İsā päygāmbār** İsa peygamber. TİEM 73, 77v/2; **İsā ümmätläri** İsa milleti, Hz. İsa dininden olanlar. TİEM 73, 408r/2; **İsā yalavaç** İsa peygamber. TİEM 73, 361r/3; **İsrāfil (<ö.a.)** Hz. Yakub. TİEM 73, 226r/9; **Qurä/eyş (<ö.a.)** Hz. Muhammed'in mensup olduğu Arap kabilesinin adı. TİEM 73, 449v/2; **Küç idisi 2.** Hz. Davud. TİEM 73/330r/7; **Mä/eryä/em (<ö.a.)** Hz. İsa'nın annesi. TİEM 73, 281v/4; **Mäsih (<ö.a.)** Hz. İsa, Hz. İsa'nın lakabı. TİEM 73, 42v/4; **Mūsā boğumı** Hz. Musa'nın kavmi, İsrailoğulları. TİEM 73, 286r/7; **Nūh (1) (<ö.a.)** Nuh peygamber. TİEM 73, 239v/7; **Ömār (<ö.a.)** İkinci Halife Hz. Ömer. TİEM 73, 378r/5; **Pä/eygāmbār/er ewi boğmı** Ehl-i beyt. RKT, 33/3a1; Sahabe (A.) Sahabe. KB, 22; **Şahabe (<A.)** Sahabe. KB, 22; **Savçı uruğ** Peygamberler soyu, ehl-i beyt. KB, 4337; **Tanrı dīni yāriçiläri** Hz. İsa'nın çok yakınında bulunan on iki kişi, Havariler. TİEM 73, 408r/1; **Tañrınıñ oğlu** Hz. Uzeyr, Hz. İsa. TİEM 73, 141v/6; **Usman** Üçüncü halife Hz. Osman. KB, 55; **Ümmet (A.)** Ümmet. KB, 37; TİEM 73, 205r/6; RKT, 26/17A1; **Ya'qūb (<ö.a.)** Hz. İshak'ın oğlu olup lakabı (İsrail) olduğundan onun soyundan gelenlere (Beni İsrail) denir, oğlu Hz. Yusuf'un başına gelenler yüzünden edebiyatta keder ve kaygının sembolüdür. TİEM 73, 239v/3; **Yalawaç äwi boğumı** Ehl-i beyt. TİEM 73, 307v/1; **Yāri berigli 2.** Ensar. TİEM 73, 149v/1.

Kazakçanın dinî söz varlığında “kişi ve topluluklar” başlığı oluşturulurken *täwekeldi*, *imandı*, *namaz oquwşı*, *awzı berik...* gibi geneli ya da çoğunluğu ifade eden kişi isimleri; işaret ettikleri tema ile ilgili başlığın altında incelenmiş; özel isimler, meslek grupları, mezhep ya da akım temsilcileri gibi daha spesifik adlar için kişi-topluluklar başlığı oluşturulmuştur. Hz. Âdem, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hızır, Hz. Meryem, Hz. Süleyman, Hz. Havva; söz konusu minvalde karşılaşılan özel isimlerdir ve geçirdikleri fonetik değişikliklerle Kazakçada sırasıyla Adamata, Biybi Batima, Ğaziret Äli, Ğaziret Qızır İye, Märiyam, Suw İyesi Süleymen, Xawa/Xawana biçimlerinde tanıklanmaktadırlar. İlk İslami eserlerde de bu isimler müstakil olarak bulunmakla birlikte; özellikle kişilerin öne çıkan vasıflarının tasvir edildiği tamlama biçimindeki *arığ oğlan* (Hz. İsa), *çın sözlüg* (Hz. Yusuf), *balıq idisi* (Hz. Yunus), *ekki ata* (Hz.

Âdem ile Hz. Havva), *äsänlik kişilär* (İlyas peygamber ve beraberindekiler), *küç idisi* (Hz. Davud), *Tañrınıñ oğlu* (Hz. Uzeyr, Hz. İsa)... gibi örneklerin de bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Kazakça ve ilk İslami eserlere ait fişlenen malzemede bu tarz ayrışmaların oluşu; daha önce de değinildiği gibi taranan kaynak eserlerin tür farklılıklarıyla açıklanabilir. *Äwliye-änbiye*, *Muxamediy*, *otbası*, *saxaba*, *tabiyyun* gibi kelimelerle de ifade edilebilen Hz. Muhammed'in yakın çevresi; KKKM'nin taranabilen bölümlerinde *payğambardıñ ümbeti*, *payğambardıñ üy-işi* gibi tamlamalarla karşılanmıştır. Söz konusu tamlamalar, yukarıda değinilen peygamberlerin özel vasıflarını belirten tamlamalarla benzerlik göstermektedir. *İmam ağzam*, *bap*, *gaziret*, *ğalayıssalam*, *murtaza* gibi lakap ve unvanlar ile *Ämälik*, *Ğad*, *İmamiya* gibi kavim adları da dikkat çeken diğer temalardır.

2.5.3. Farklı Din, Mezhep ya da Akıma Mensup Olanlar ile İnançsız Kişileri İfade Eden Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında “kişi-topluluklar” başlığı altında incelenen 158 madde başının 51'i farklı din, mezhep ya da akıma mensup olanlar ile inançsız kişileri ifade eden kelime ve ibareleri içermektedir.⁶¹ Söz konusu kelime ve ibareler; “İslam dini ile diğer dinlerde yer alan mezhep/akımlara mensup kişiler”, “Musevi ve Hristiyanlar” ile “inançsız-dinsiz olarak adlandırılanlar” biçiminde sınıflandırılabilir.⁶²

Kazakça:

Asket [grek. asketes] [zat. diniy.]: Asketizimge berilgen adam. *Asketizme kendini vermiş kişi*. “Olar ... şetinen asket deydi (Ö. Qanaxin, Dämeli).” *Onlar ... tümü asket (çileci) diyorlar*. KETS, II/13.

Ateist [filos.] [zat.]: Ateizimdi qoldawşı, jaqtawşı adam. *Ateizimi savunucu, destekleyici insan*. KTS, 53.

Awzı tükti [diniy.]: Musılman emes, kâpir. *Müslüman olmayan, kâfir*. KTS, 57.

⁶¹ Bu bölümde yer alan din, mezhep ya da akımların bizzat kendisini işaret eden madde başları 2.7.4. *İnançsızlık; Farklı Din, Mezhep ya da Akımlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler* başlığında ele alınmıştır.

⁶² İslam dinine mensup kişilere 2.7.3. *Bir Kavram Olarak Din ve İslam Dini ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler* başlığında yer verilmiştir.

Ayatolla [ar.] [zat. diniy.]: Şiyittik ağımda qoldanılatın, İslam dinbasılarına beriletin eñ qurmetti ataq. *Şiilik akımında desteklenen, İslam önderlerine verilen en üst düzeydeki unvan.* “Ayatolla termini XIX. ғasırdıñ ekinşi jartısında payda bolğan (QUE).” *Ayetullah terimi XIX. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.* KETS, II/340.

Babi(y)şiler [zat. diniy.]: Babşılar. *Babcılar.* KETS, II/528.

Baptist [zat. diniy.]: Şirkewdiñ keybir qağıydaların moyındamaytın, baliyğatqa tolısımen dinge moyınsınuwdı дәriptewşi toptıñ müşesi. *Kilisenin kurallarını kabul etmeyip buluğ çağına ererek dinin gerektirdiklerini yerine getirmeyi savunan grubun üyesi; baptist.* “Baptister xristiyan dininiñ köptegen meyrandardın moyındamaydı (QSE).” *Baptistler Hristiyan dininin birçok bayramını kabul etmez.* KETS, II/708.

Buddist [zat. diniy.]: Budda dinin jaqtawşı, qoldawşı. *Buda dinini savunucu, destekleyici; Budist.* KETS, III/597.

Burxan [mongğ. zat. diniy.]: Burxan. *Burhan.* Mongol tilinde “burxan bağıy – budda jasağan” degendi bildiredi (B. Bazılхан, Mongol - Qaz. Tili.). *Moğol dilinde “burhan bağıy – Buda yapan” demektir.* KETS, III/609.

Dinsiz [sın.] (1): 1. Dinge senbeytin, qudaydı moyındamaytın. *Dine inanmayan, Allah’ı kabul etmeyen; dinsiz.* “Mına men-dinsiz adamdardıñ balasımn (S. Omarov).” *İşte ben dinsiz insanların çocuğuyum.* “Dinsiz Apıray, mına dinsizder şın-aq aywan eken göy! (Nurtazin).” *Dinsiz Apıray, işte dinsizler gerçekten hayvanmış ya!* KTS, 164.

Dinsiz [sın.] (2): 2. Meyirimsiz, qatıgez, kәpir. *Merhametsiz, acımasız, kâfir.* KTS, 164

Evrey: Şıguw tariyxı jağınan ejelgi semiyt tilderi tobına jatatın, İzrail memleketiniñ negizgi xalqı. *Çıkış tarihi bakımından kadim Semit dilleri gurubuna uzanan, İsrail'in temel halkı; Yahudi.* “Evrey jazuwı” *Yahudi yazısı.* KTS, 165.

Jamağat [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Jiynalğan top, xalıq, jurt. *Toplanan kalabalık, halk, millet; cemaat.* “Molda, qayda oqıdıñ, дәrisiñ ne, qay qalanikisiñ, zatınız noğay ma, başqurt pa, neşe jasqa keldin, atan bar ma, burın qazaq işine şıgıp pa ediniz, jamağat bar ma? – dep üsti-üstine kerekti-kereksiz sözderdi surap, muğalimniñ

basın qatıra bastadı (M. Duwlatov, Şığ.).” *Molla, nerede okudun, dersin ne, hangi şehirdensin, soyun Nogay mı, Başkurt mu, kaç yaşına geldin, deden var mı, daha önce Kazakların arasına girmiş miydiniz, cemaat var mı? – deyip üst üst gerekli gereksiz sorular sorup, muallimin kafasını şişirmeye başladı.* KETS, V/687.

Jädit [zat.] (2): 2. Osı ağımdı jaqtawşı adamdar. *Bu akımı destekleyici kişiler.* “Jäditter buqara xalıqtı özderine tartpaq boldı (QSE).” *Ceditler sıradan halkı kendilerine çekmek istedi.* KTS, 223.

Jädişil [zat.]: Jäditizmdi jaqtawşı. *Ceditizmi destekleyici; Ceditçi.* “Aqmola özin jädişil Marjaniydiñ şäkirti dep jariyalaydı (Kenjebaev).” *Akmola kendisini Ceditçi Mercanî’nin şakirti olarak ilan edecek.* KTS, 223.

Zaydşilder [zat. diniy.]: Besinşi şiit imamı Muxammed äl-Bäkirdiñ bawırı Zayd bin Älidiñ esimimen baylanıstı atalatın şiittik ağımnıñ bir tarmağın ustanuwşılar. *Beşinci Şii imamı Muhammed el-Bakır’ın kardeşi Zeyd bin Ali’nin ismiyle adlandırılan Şiilik mezhebinin bir kolunu yaşatanlar; Zeydiler.* “Zayd bin Äli – şiyttik islamnıñ negizgi tarmaqtarınıñ biri –zaydşilderiñ eponimi (İslam. Entsikl.).” *Zeyd bin Ali – Şii mezhebinin asıl kollarından biri – Zeydcilerin eponimidir.* KETS, VII/57.

Zeydşilder [zat. diniy.]: Zaydişilder. *Zeydiler.* KETS, VII/121.

İmam [ar.] [zat. diniy.] (4): 4. Sünnitter men şiitterdiñ diniy-zañ, erejeleriniñ negizin saluwşılar. *Sünniler ile Şiilerin dinî kaide, kuralların temelini atayanlar.* “İmam termini şiitterde de, sünnitterde de iri-iri diniy qayratkerlerdi, ülken qawımdastıq jetekşilerin, diniy-quqıqtıq bağıttar men din ilimi mektepterin quruwşılardı qurmettep ataw üşin de qoldanıladı (İslam Entsikl.).” *İmam terimi Şiilerde de, Sünnilerde de büyük büyük din emektarlarını, büyük toplulukların başkanlarını, dinî-hukukî yöndeki ve din ilmi mekteplerini kuranları saygıyla ve hürmetle söylemek için de kullanılır.* KETS, VII/233.

İsmailiy [zat. diniy. kit.]: İsmailşıl. *İsmaililik mezhebine mensup.* “İsmailiy Şığa mazhabınıñ İsmägil qalıptastırğan ağımnıñ müşesi (N. Oñdasınov, Arab. –qaz. sözd.).” *İsmaililik, Şii mezhebinin, İsmail’in oluştırdığı akımın üyesi.* KETS, VII/353.

İsmailiyya [zat. diniy.]: İsmayılşılar. *İsmaililik mezhebine mensup olanlar.* KETS, VII/353.

İsmailitter [zat. diniy. kit.]: İsmayılşılar. *İsmaililik mezhebine mensup olanlar.* KETS, VII/ 354.

İsmayılşıl [sın. diniy.]: İsmayılşıl (İsmayıldıqtı ustanatın (adam), ısmayıldıqqa qatıstı). *İsmaililik mezhebine mensup.* “İsmayılşıl avtorlardıñ pikirine qaraganda, bul iyerarxiya men nasixattıñ uyımdastırıluvı Mısırdı Fatime äwleti bilegen kezeñniñ soñına deyin (1171 j.) saqtalğan (İslam Entsikl.).” *İsmaililik mezhebine mensup yazarların düşüncelerine bakınca, bu hiyerarşi ile nasihatın düzenlenmesi Mısırdaki Fatimi ailesinin hüküm sürdüğü dönemin sonuna kadar korunmuştur.* KETS, VII/ 354.

İsna aşaritter [diniy. tar.]: Şiittik isna aşarit ilimin ustanuvsılar. *Şii İsnâ aşeriyye ilmini takip edenler.* “İsna aşaritter – “on ekilikter” (İslam Entsikl.).” İsnâ aşeriyye – Onikiciler. KETS, VII/354.

Kadiriyalıqtar [zat. diniy.]: Qazaqstan men Orta Aziyada tarağan islam dinindegi sopılıq joldardıñ biri, kadiriyanı ustanuvsılar. *Kazakistan ile Orta Asya'da yayılan İslam dinindeki sofuluk yollarından biri, kadriye yolundakiler.* “Kadiriyalıqtardıñ tasbixı 99 marjan tastan bolsa, xalvatıyalıqtardıñ tasbixında 301 marjan tas boladı dep jazadı (Dj. Spenser Trimmingem (“Parasat”).” *Kadirililerin tesbihi 99 mercan taştan iken, Halvetililerin tesbihinde 301 mercan taş olur diye kaydeder.”* KETS, VII/418.

Katolik [zat.] [diniy.]: Katolik dini jäne sol dindi ustawşı adam. *Katolik dini ve o dini kabul eden kişi.* KETS, VII/467.

Käpir [zat.]: 1. Musılman dininen basqa dindegiler; dinsiz. *İslam dininden başka dindekiler, dinsiz; kâfir.* 292 - KKKM, Axzap süresi 426/64.

Qudaysız [sın.]: Qudaydıñ barlığın moyındamaytın, dinsiz. *Hüda'nın varlığını kabul etmeyen, dinsiz.* “Qudaysız adam.” *Allahsız insan.* KETS, 417.

Majuwsa [ar.] [zat. diniy.]: Köpqudayğa tabınuwşı, aldamsı. *Çok tanrıya inanan, aldaticı; Mecusi.* “Otırıp bir majuwsa bılay dedi, Köterip köp işinde kökke bastı (T. İztilewov, Rüstem.).” *Oturup bir Mecusi şöyle dedi, kaldırıp kalabalık arasında kafasını.* KETS, X/733.

Milla [ar.] [zat. diniy.]: Putqa tabınuwşılar men yahuwdi nasara dinin tutınuwşılar. *Putı tapınanlar ile Yahudi Hristiyan dinindekiler. “Mila İbrahim payğambar vağızdağan dindi burmalawşılar (İslam Ents.).” Milla İbrahim peygamberin vaaz ettiği (öğütlediği, yaydığı) dini tahrif edenler.* KETS, XI/233.

Mürid [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Diniy lawazımdı adamdargı qol tapsırıp, solardıñ isin dāriptewşi şäkirt; izbasar. *Dinî mertebesi olan kimselerin peşinden giden şäkirt, halef.* “Ol iyşan aldındağı mürid tärizdi basın kindigine şeyin iyip, täjim etti (S. Omarov, Qızıl).” *O şeyh önündeki mürit gibi başını göbeğine kadar eğip saygı gösterdi.* KETS, XI/392.

Mürid [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. [awıs.] Şäkirt, izbasar. *Şäkirt, halef, mürit.* “1919 jıldıñ soñında Lenin Türkistandağı müridlerin “Türkistan kommunistlerimen dostıq intımaқта” boluwğa şaqırğan edi (M. Şoqay, Tand.).” *1919 yılının sonunda Lenin Türkistan'daki müritlerini “Türkistan komünistleriyle dostluk ve dayanışma” içinde olmaya davet etmişti.* KETS, XI/392.

Mürit [zat. diniy.]: Mürid. *Mürit.* KETS, XI/392.

Mürtet [sın.]: 1. [diniy.] Murtat, dinnen şıqqan adam. *Mürted, dinden çıkan kişi.* “İslam ornağan dāwirde bul qatarğa musılman qawımına iştey qarsı burıngı köpqudayşıl müşirikter men dinnen şıqqan mürtetter sına lap kirgeni bayqaladı (“Jas Alaş”).” *İslamın kabul edildiği devirde bu ortama Müslüman kavmine karşı olan önceki çok Tanrıçı müşirikler ile dinden çıkmış mürtedler eleştirilerek girdiği fark edilir.* KETS, XI/392.

Müşrik [zat. diniy.]: Musılman dinine qarsı şıqqan adam. *İslam dinine karşı çıkan insan; müşrik.* “Mädinege köşkennin eki jıldan soñ, yağni 624 jılı Badır degen jerde musılmandar jasağan birneşe ese ülken müşrikter qolmen soğıstı (M. Bulıtay, Din jäne ult).” *Medine’ye göçtükten iki yıl sonra, yani 624 yılında Bedir denilen yerde Müslüman ordusundan birkaç kat daha büyük müşriklerin askerleriyle savaştı.* KETS, XI/400.

Müşirik [ar.] [zat. diniy.]: Köp qudayğa tabınuwşı, Allağa serik qosuwşı (“Söz Sandıq”). *Çok tanrıya inanan, Allah'a şirk koşan; müşrik.* KETS, XI/400.

Nasara: Hristiyan. KKKM, Xaj süresi 333/17.

Panislamist [zat. diniy. – sayasi.]: İslamşıl. *İslamcı.* KETS, XII/294.

Patriyarx [grek. patriarches] [zat.]: 2. [diniy.] Pravoslaviye şirkewindeki joğarı diniy biylikte bolğan adamnıñ şeni, lawazımı. *Protestan kilisesindeki üst derecede dinî otorite olan kişinin unvanı, mertebesi.* KETS, XII/326.

Protestant [zat.]: Xristiyan dininiñ bir salası jäne sonıñ qağıydaların orındawşı adam. *Hristiyan dininin bir dalı ve onun kaidelerini yerine getiren kişi; Protestan.* KTS, 531.

Piradar [zat. diniy.]: Biradar. *Sofu, mutasavvıf, tarikat üyesi.* KETS, XII/422.

Sekta [zat.]: Bir dinniñ işindegi özindik awıtquşılığı bar diniy top. *Bir dinin içinde kendine has farklılıkları olan dinî grup.* KTS, 566.

Sünni [zat. diniy.]: Sünnit jolın ustanuwşı. *Sünni mezhebindekiler.* “Jılağan sünnilerdiñ sözün estip, boyıma işken asım taramaydı (Babalar sözi).” *Ağlayan Sünnilerin sözünü işitip, yediğim yemek boğazıma düğümlendi.* KETS, XIII/426.

Sünnit [zat. diniy.]: İslam dinindegi Quranmen birge Sunnanı negiz etip aluwşı, negizgi bağıttı ustanuwşılar. *İslam dininde Kuran ile sünneti temel alıcı; sünni.* “Qazaqtar sünnit bolsa da, çeçen, inguş siyaqtı şiyttermen birge namaz oqıy beredi (A. Qurmanğaliyev, İslam dini).” *Kazaklar sünni ise de, Çeçen, İnguş gibi şiiilerle beraber namaz kılarlar.* KETS, XIII/426.

Vaqapşılar [zat. diniy.]: Uwaqapşıldıq bağıttın ustanuwşılar. *Vehhabilik yolunu tutanlar. Vahhabiler.* KETS, XIV/646.

Vahabist [zat. diniy.]: Diniy ağımdardıñ bir türiniñ ökili. *Dinî akımların bir türünün vekili; Vahabist.* “Balam uwahabist bolğanımen musılman göy (Q. Äbilqayır, Tekes., 124).” *Oğlum Vahabist olsa da Müslüman ya.* KETS, XVI/616.

Fatimiya [ar.] [zat. diniy.]: X-XI ғasırlarda fatimaşıldar Quran xalifattıñ atı. *10. ve 11. asırlarda hüküm süren Fâtîmiler.* KETS, XV/109.

Firka [ar.] [zat. diniy.]: Belgili bir qağıydanıñ nemese birneşe мәseleler boyınşa birdey pikirdegi adamdardıñ tobtı, mektep, qawım. *Belirli bir kaide ya da herhangi bir mesele hakkında aynı fikirdeki insanların tamamı, okul, kavim; fırka.* “Fırka uğımı musılman ғақлиyaşıларınıñ еңбектерінде айтылатын барлық қawımdарда бирдеy paydalanıladı (İslam Ents.).” *Fırka kavramı Müslüman*

bilginlerinin eserlerinde söylenen bütün toplumlarda aynı şekilde kullanılır.
KETSİ XV/123.

Xristiyan [zat.]: Xristiyan dinin ustawşsı adam. *Hristiyan dinine mensup kişi.* KTS, 709.

Şığa [zat. diniy.] (1): 1. Şığa mazhabındağılar, Ąlidiñ jolın quwuşşılar. *Şii mezhebindekiler, Ali'nin yolundan gidenler. “Şığalar sünnilerge erte zamannan beri xalifalıqqa talasıp qarsı bolğandar (N. Oñdasınov, Arab-Qaz. Sözdik).” Şiiler sünnilere eskiden beri halifelik için tartışıp karşı gelenlerdir.* KETS, XV/360.

Şığa [zat. diniy.] (2): 2. Partiya, top. *Parti, gurup, taraftar.* KETS, XV/360.

Şiitter [zat. diniy.]: Şiizmdi ustanıp, Ąalidi jaqtawşılar. *Şii olup Ali'yi destekleyiciler.* “Jaña biylik ornay qalğan jağdayda, šiitter öz biyligin keñeytip aluwdı maqsat etip otır (“Jas Alaş”).” *Yeni hükümet/yönetim kurulacak olursa, šiiler kendi yönetimini genişletmeyi gaye etmektedirler.* KETS, XV/362.

Yahudi [ar.] [zat. diniy.]: Evangeliya mifologiyası boyınşa İsus Xristosqa opasızdıq etip ketken saxabasınıñ esimimen baylanıstı tuwğan dinniñ musulmanşa atı. *İncil mitolojisine göre İsus Hristos'a vefasızlık edip giden sahabesinin ismi ile alakalı olarak doğmuş dinin müslümanca adı; Yahudi.* “Biraq olar yahudi dinine kirip, özderin “evreymiz” dep sanagan (M. Toqjigitov, Quran tur.).” *Ama onlar Yahudi dinine girip, kendilerini “yahudi” olarak görmüşler.* KETS, XV/814.

İlk İslami Eserler:

Ağın qavm *Peygambere Allah'ın emirlerini dinlemek için gelmemiş olan kavim (Yahudilerden bir bölüm).* TİEM 73, 85r/5; **Alevi (A.)** *Alevi, Ali ile Fatma neslinden olanlar.* KB, C57; **Cuhūd (<F.)** *Yahudi.* TİEM 73, 245v/7; RKT, 29/22b1; **Ebdal (<A.)** *Abdal, derviş, tarikat ehli.* KB, 3563; **İncil idiläri** *Hristiyanlar.* TİEM 73, 86r/6; **İsā ümmätläri** *İsa milleti, Hz. İsa dininden olanlar.* TİEM 73, 408r/2; **İsrā'il qulı oğlanı** *İsrailoğulları, Yahudiler.* TİEM 73, 269v/3; **Kāfir (<A.)** *1. Kāfir, inkār eden, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan.* TİEM 73, 417v/6; RKT, 33/23b1; KB, 59; **Kitāb iyäläri** *Hristiyanlar veya Yahudiler, kitap sahipleri.* TİEM 73, 44r/7; **Küfr kätürgänlär** *Allah'ı tanımamazlıktan gelenler, Allah'ı tasdik etmeyenler.* TİEM 73, 51r/9; **Münafık (A.)** *Münafık.* KB, 59; **Mürid (A.)** *Mürit.* KB, 6286; **Moğ (<S.)** *Ateşe*

tapan. TİEM 73, 243v/6; **Niğışak** (<S.) *Mecusilere verieln ad.* TİEM 73, 243v/5; **Ortaq qatğan** *Müşrik.* RKT, 29/12a3; **Ortaq qatıǵlı** *Müşrik.* TİEM 73, 112r/4; RKT, 30/32a3; **Ortaq qoşğan** *Şerik koşan, müşrik.* TİEM 73, 44v/5; **Şānbā adāmīlāri** *Cumartesi gününe saygı göstermeyen, günahlarından dolayı lanetlenen Yahudiler.* TİEM 73, 64v/2; **Şenbe boğınlar yanı' cuhūdlar** *Cumartesi halkları, Yahudiler.* TİEM 73, 26/23a1; **Tanıǵlı Kâfir**, *iman etmeyen, inkâr eden.* TİEM 73, 238v/4; RKT, 35/60b1; **Tä'ersā** (<F.) *Hristiyan.* TİEM 73, 243v/5; RKT, 29/22b2; **Tärsāk** (<F.) *Hristiyan.* TİEM 73, 82v/4; RKT; **Ümmet** (A.) *Ümmet.* KB, 37.

Kazakçada inançsız/dinsiz/kâfir kişileri ifade eden örnekler *ateist, dinsiz, kâpir, qudaysız, mürtet, müşrik, awzı tükti* olarak sıralanabilir. *Kâpir* formuna kavuşmuş Arapça *kâfir*; ilk İslami eserlerde de tanıklanmakta; aynı anlam bu eserlerde *küfr kätürgänlär* ve “inkâr etmek, tanımamak” manasındaki *tan-* (EDPT, 513) fiilinden türemiş *tanıǵlı* kelimesiyle de verilmektedir. Kazakçadaki kullanımlardan *awzı tükti* ibaresi, söz konusu anlamın metoforik yolla oluşmuş karşılıklarından biri olarak dikkat çekicidir. Arapça ödünçlemelerden *müşrik*, ilk İslami eserlerde *ortaq qatğan, ortaq qatıǵlı, ortaq qoşğan* biçiminde karşılanmıştır. *Dinsiz, qudaysız* kullanımları; {Arapça kök +Türkçe ek} ve {Farsça kök + Türkçe ek} kurulumunda, {+sIz} yokluk eki ile oluşmuş yapılardır.

Kazakçanın dinî söz varlığının farklı mezhep ve akımlar bakımından zengin olduğu *asket, babi(y)şiler, baptist, jädit, zaydşilder, ismailiy/ismailiyya/ismailitter/ismayılşıl, isna aşaritter, kadiriyahtar, panislamist, sünni/sünnit, vaqapşılar/vahabist, şığa/şiiitter* gibi örneklerle anlaşılmaktadır. Bunlarla birlikte Katolikler için *evrey, katolik, yahudi*; Hristiyanlar için ise *xristiyan, nasara, protestant* karşılıkları kullanılmaktadır. İlk İslami eserlerde, İslamiyet'ten önceki diğer ilahi dinlere mensup kişiler; o dini temsil eden bir özelliğin ya da din önderinin isminin ardından *ümmät, boğın, içi*, ya da *adāmī* kelimeleri getirilerek *İncil iđiläri, 'İsā ümmätläri, Şānbā adāmīlāri, Şenbe boğınlar...* şeklindeki tamlamalarla ifade edilmiştir. Tevrat'ta yer alan inanca göre, Allah yeri ve gökleri -pazar ile cuma arasına denk gelen- altı günde yaratmış; sonra istirahate çekilmiş, İsrâiloğulları'na da bu günde işe ara verip dinlenmelerini emretmiştir (TDVİA, “Sebt” maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.18, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>). Arapçada “cumartesi” karşılığı *sebt* ile verilmekte; ilk İslami eserlerde bu karşılık yerine Farsça *şānbā* ile söz konusu tamlamalar

oluşturulmaktadır. Farsçadan ödünçlenen *tä/ersä/tärsäk*, *cuhūd* müstakil kelimeleriyle de Hristiyan ve Musevi anlamları karşılanmaktadır.

2.6. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında İnanç-İnanış-Ritüeller ile İlgili Kelime ve İbareler

“Bir düşünceye gönülden bağlı bulunma”, “inanılan şey, görüş öğretisi”, “Tanrı’ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat” biçiminde açıklanan (Güncel Türkçe Sözlük, “İnanç” maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.25, <https://sozluk.gov.tr/>) “inanç” kapsamındaki unsurların, toplumların zaman içerisinde uğradıkları kültürel değişiklikler neticesinde “inanış”a evrildiği bilinmektedir. Eski Türkler tarafından Gök Tanrı inanç sisteminde yer alan yer-su iyeleri, ata ruhları, olağanüstü varlıklar, büyücülük, falcılık gibi Şamanist unsurlar inanç olarak benimsenirken; günümüz Türk toplumlarında artık inanış olarak kabul edilmektedirler (Orozobaev, 2014: 41). Söz konusu değişim, “inanç” ve “inanış” kavramlarında bir “iç içe geçmişlik”e sebep olduğundan başlıkta her ikisine de yer verilmiş; gelenek hâline gelmiş şeyleri ifade etmek üzere “ritüel” kelimesi de ana başlıkta kullanılmıştır.

Bölümde; büyü-büyücülük, halk hekimliği, ermişlik, evliyalık, ölüm inancı, olağanüstü varlıklar, pirlar, menkıbevi-mitolojik-efsanevi unsurlar ile ilgili kelime ve ibarelerin tasnif edilmesiyle oluşan başlıklara, “tütsülüm, yeminleşme, kırk çıkarma, sünnet, çaput bağlama...” gibi ritüellerin bulunduğu “diğer” başlığı eklenmiştir. Bazı değişiklikler mevcut olmakla birlikte örneklerin sınıflandırılmasında Orozobaev’in çalışmasından yararlanılmıştır. İlk İslami eserler ile Kazakçadan derlenen malzemenin aynı yoğunlukta olmaması değinilmesi gerekli bir diğer konudur. Kazak sözlüklerinde din dışı inançla ilgili maddelerin [*diniy.*] kısaltması ile verilmesi ve ilk İslami eserlerde –beklenen bir sonuç olarak- konuya ilişkin örneklerin azlığı, karşılaştırma noktasında bir dengesizliği beraberinde getirmiştir.

Kazakçanın dinî söz varlığında yer alan 1876 madde başının 255’si bu bilgiler doğrultusunda ve adı geçen başlıklar altında incelenmiştir.

2.6.1. Büyücülük, Halk Hekimliği, Evliyalık vb. ile İlgili Kelime ve İbareler

2.6.1.1. Büyü-büyücülük ile ilgili kelime ve ibareler

Sözlükte “aldatmak, göz boyamak, oyalamak, uzaklaşmak, gönül çalmak, batıl şeyi hak diye göstermek ve gizli işlem yapmak” gibi anlamlara gelen “büyü”, terim olarak

tabiatüstü âlem ile bağ kurarak yahut kendilerinde gizli güçler bulunduğuna inanmak suretiyle bazı doğal nesneler kullanarak yapılan işlerdir (DKS, 76). Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında yer alan inanç-inanış-ritüeller başlığı altındaki 255 kelime ve ibarenin 26'sı büyü-büyücülükle ilgilidir. "Büyü", "büyücü" ve "büyü yapma" eyleminin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları bu başlık altında ele alınmıştır.

Kazakça:

Arbaw 1 [et.]: 2. [diniy.] Awruwdı ärtürli täsilmen emdew. *Hastalıǵı farklı yollarla iyileştirme; efsunlama.* "Jın şaqıruw, arbaw, duwalaw men alastaw, awruwdı aynaldıruw nemese kăşirüwdi ädette özine belgili sözderdi jäne änäwenderdi ayta jürip baqsı ğana orındaydı (X. Dosmuxamedulı, Şıǵ.)" *Cin çağırma, efsunlama, büyüleme ve alazlamayı, hastalıǵı döndürme veya geçirmeyi genelde özel sözler, türküler ve ezgileri söyleyerek sadece baksı gerçekleştirir.* KETS, I/596.

Asay-müsey [zat.]: 1. [diniy.] Baqsılar tutınǵan siyqırlı mülükterdiñ jıyıntıq atawı. *Baksıların tuttuǵu sihirli aletlerin genel adı.* "Qazaq xalqınıñ ejelgi nanım-senimderin ustanǵan baqsılar nawqas adamǵa psixologiyalıq ıqpal jasaw arqılı olardı awruwsırqawdan ayıqtıruwǵa umılǵan. Ol üşin älem-jälem kiyinip, qubıjıq küyge tüsip, qoldarına sıldırmaqtı asatayaq ustap, ürey tuwǵızadı. Asay-tüsey baqsılardıñ osı qural-jabdıqtarınıñ jıyıntıq atawı (QUE)." *Kazak halkının eski inançlarını devam ettiren baqsılar hasta insana psikolojik etki ederek onları hastalık-dertten iyileştirmeye çalışmıştır. Bunun için daǵınık giyinip, korkunç duruma düşüp, ellerine çingirdaklı asa alıp, korku yaratır. "Asay-tüsey" baqsıların aletlerinin genel adıdır.* KETS, I/702.

Afsun [zat. diniy. eski kit.]: Äpsin. *Efsun.* "Zäñgi kempir bir afsun oqıp berdi, Xasańǵa kiyik bolar keldi kezek (Qissa-Dastan)." *Siyahî kadın bir efsun okumuştı, Hasan'a geyik olma sırası geldi.* KETS, II/241.

Äpsun [zat. diniy.]: Äpsin. *Efsun.* KETS, II/470.

Äpsün [zat. diniy.]: Äpsin. *Efsun.* KETS, II/470.

Äpsin [zat. diniy.]: Duǵa, zikir, ayat. *Dua, zikir, ayet.* Molda äpsün oqıp uşıqtadı. *Molla dua okuyup üfleyerek hastayı iyileştirmeye çalıştı.* KETS, II/470.

Duwa qondı [tiydi, darıdı] [diniy.] (3): v) Duwaqannıñ basın aynaldıruw, jadılaw äreketi äser etti. *Başını döndürme, büyüleme hareketi tesir etti.* “Qorgannıñ sırtında turıp qız ben moldanı duwalay bastaydı, biraq qızdıñ oquwı basım bolıp, torı attıñ (qatınnıñ) duwası darımaydı (Qaz. Erteg.).” *Kalenin dışından kız ile mollaıyı büyülemeye başladı, fakat kızın okuması (duası) güçlü olup, doru kadının büyüü tesir etmedi.* KETS, IV/749.

Duwa qıldı [oqıdı] [diniy.] (2): ä) Birewdiñ basın aynaldırıp, jadılaw arqılı öz ıqpalına tüsirüw üşin qaraw äreket jasadı. *Birisinin başını döndürüp, büyüleme aracılığıyla kendi tesiri altına almak için art niyetle hareket etti.* “Balasına duwa qılıptı.” *Çocuğuna büyü yapmış.* KETS, IV/749.

Duğala [zat.]: Basın aynaldıruw, duwalaw. *Başını döndürmek, büyülemek; büyü yapmak.* “Molda basın duğalap qoyğan.” *Molla ona büyü yapmış.* KTS, 159.

Jadı [zat.]: 1. Bas aynaldırıp, köz baylap duwalap arbawşı, siyqır. *Baş döndürüp, göz bağlayıp büyü yapan büyücü, sihirbaz; cadı.* “Jantayıp jata ketti jadı qatın (İztilewov).” *Yan gelip yattı cadı kadın.* KTS, 190.

Jadı [zat.]: 2. Eski nanım boyınşa siyqırlı küştiñ äserinen bolatın sırat. *Eski inanışa göre gizemli/büyülü bir gücün tesiriyle olan hastalık.* “Tübek jadımen awırıp, sol jadı sı işine tüsipti-mis (Aytıs).” *Tübek büyüden hastalanıp, bu hastalığı içine geçmiştir.* KTS, 190.

Jadı qıldı: Siyqırladı. *Büyüledi.* KTS, 190.

Jadıbas: Siyqırlangan, naqırıs. *Büyülenmiş, deli (yarım akıllı).* KTS, 190.

Jadıgöy [sın.]: Äzäzil, arbawşı, duwaşı, siyqırşı. *Şeytan, sihirbaz, büyücü, sihirci.* KTS, 190.

Jadıgöylik [zat.]: Äzäzildik. *Şeytanlık. (Kurnazlık, riyakârlık, üçkâğıtçılık.)* “Munday jadıgöylikti körmedik.” *Bunun gibi şeytanlığı görmedik.* KTS, 190.

Jadıgöysi [et.]: Siyqırşı bolğansuw, äzäzilsinüw, duwaşısınuw. *Büyücü-sihirbaz olma.* KTS, 190.

Jadıgöyşe: Jadıgöyge uqsap, siyqırşı siyaqtınıp, äzäzilşe. *Büyücüye benzeme, büyücü gibi, şeytanca.* “Jadıgöyşe jalbaqtap, jaltarma.” *Şeytan gibi dalkavukluk edip, sözünden dönme.* KTS, 190.

Jadıla [et.]: Siyqırlaw, duwalaw. *Büyüleme, sihirleme.* KTS, 190.

Jadılıq [zat.]: Adamnıñ basın aynaldırıp duwalawşılıq, siyqırlıq. *İnsanın başını döndürüp büyüleyicilik, sihirleme, büyücülük.* “Jadılıqpen köbinese küñşil äyelder aynalasatın bolğan (Ş. Uvālixanov).” *Büyücülükle genellikle hasetçi kadınlar uğraşmış.* KTS, 190.

Jayşı [zat.] [köne.]: Qudayğa jalbarınıp, duğa oquw arqılı awa rayın özgertip, jawın jawdıratın siyqırışı. *Allah’a yalvarıp, dua okuma vasıtasıyla hava durumunu değiştirip, yağmur yağdıran büyücü.* KTS, 195.

Jädigöy [zat.]: Köz boyawşı, siyqırışı, azğıruşı, äzäzil. *Göz boyayıcı, sihirci, büyücü, aldatıcı (şeytan).* “Jädigöy bop jürmesin ant urğan şal (Abay).” *Büyücü olmasın yemin eden yaşlı ihtiyar.* KTS, 223.

Kaxin [zat. diniy.]: Säwegey. *Kâhin.* “Kaxinniñ qattı qobaljuw üstinde aytqan mağinasız sözderi nemese uyqaspen ayılğan sözderi onıñ özinıñ túsindirme berüwine mäjbür etken (İslam Entskl.).” *Kâhinin çok heyecanlıyken söylediği anlamsız sözleri veya kâfiyeli sözleri onun kendisinin açıklama yapmasını mecbur kılmıştır.* KETS, VII/469.

Oquw 1: 3. [diniy.] İşinen duğa oqıp arbaw, duwalaw. *İçinden dua okuyup büyüleme, büyü yapma.* KETS, XI/655.

Siyqır: *Büyü, sihir.* KKKM, Ängam süresi 127/7.

Siyqırlan-: *Büyülenmek.* KKKM, İsra süresi 291/101.

Siyqırışı: 1. *Büyücü, sihirbaz.* KKKM, Şugara süresi 368/40.

İlk İslami Eserler:

Afsuncı (F.) *Büyücü, sihirbaz.* KB, 4361; **Alçı Hilekâr, aldatıcı.** KB, 2327; **Bügüçi** *Büyücü.* TİEM 73, 160r79; **Cādū (<F.)** 1. *Büyücü, sihirbaz.* TİEM 73, 268v/8; RKT, 28/6a2; **Cādūlıq (F.+T.)** *Büyü, büyücülük krş. cādūluq, cāzūlıq.* TİEM 73, 274r/8; RKT, 28/8a2; *Büyü getirmek, büyü yapmak.* TİEM 73, 160v/4; **Cādūlıq qıl-** *Sihir göstermek, büyülemek.* RKT, 28/14b3; **Cādūlıq turul-** *Büyücülük yapmak, sihirbazlık yapmak.* TİEM 73, 389r/5; **Qam Kâhin, hakîm.** KB, 1065; TİEM 73, 386r/5; **Köz bağla-** *Büyü yapmak, büyülemek.* TİEM 73, 122v/6; **Mu‘azzim (A.)** *Büyücü, efsuncu.* KB, 4364; **Sihr (<A.)** *Büyü, sihir.* RKT, 31/51a3; **Tüy taqmış kişi Kâhin.** TİEM 73,

421v/4; **Yalğan Büyü, sihir.** TİEM 73, 385r/9; RKT, 36/49a1; **Yalğan qoşulmış Büyü.** TİEM 73, 315v/5; **Yalğançı cāḏū Büyücü.** TİEM 73, 360r/8; **Yalğanını bilgān Sihirbaz, büyücü.** TİEM 73, 160v/3; **Yalğançılıq qıl- Büyücülük yapmak.** TİEM 73, 230v/7; **Yelwiçilig Büyü, sihir.** TİEM 73, 96r/3; **Yälwik- Büyülenmek.** TİEM 73, 213v/7.

Kazakçada “büyü” karşılığında Farsça *efsün*’un *afsun/āpsun/āpsün/āpsin* varyasyonlarıyla, Arapça *sihr*’in ḥ>q değişimi ile *siyqır* formunda kullanıldığı ve her iki kelimenin ilk İslami eserlerde de tanıklandığı görülmektedir. Kuran-ı Kerim’de söz konusu kavram alanı *sihr* ve türevleri ile ifade edilmiş ve “büyü yapmak” büyük günahlardan biri olarak kabul edildiğinden kesin bir dille yasaklanmıştır (TDVİA, “Büyü” maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.26, <https://islamansiklopedisi.org.tr>).⁶³ İlk İslami eserlerde *bügü*, Türkiye Türkçesinde *büyü* olarak korunurken Kazakçada bulunmamaktadır. *Bügü* kelimesinin DLT’de “âlim, bilge, akıllı” anlamları verilmekte ve *bügü bilge* biçimindeki ikilemenin de kullanıldığı belirtilmektedir (DLT, 446). TİEM 73’de ise *bügüçi*, “büyücü” karşılığı ile geçmektedir. *Eski Türkçe böğü/bügü ve bokuk/bokug/bukuk/bukug Sözcüklerinin Kullanım ve Anlamları Hakkında* adlı çalışmada bu kelime üzerinde yapılan semantik ve etimolojik incelemeler üzerinde durulmuş ve kelimenin “bilgelik” anlamında barındırdığı “irfan”dan hareketle sonraki kullanımlarda “büyü” ve “din adamı” anlamlarını yüklediği düşüncesi belirtilmiştir (Zeren: 2018, 87). İlk İslami eserlerde *yelwi* kelimesi de söz konusu anlamı vermekte, Clauson kelimenin Moğolcadan geri ödünçlemeyle Şor ve Tuvaca *çilbi* biçimini belirtmektedir (EDPT, 919).

Kazakçada “büyü yapmak” eylemi; *arbaw, duwa qıl-, duğala-, jadı qıl-, jadıla-, oquw, siyqırıl-* karşılıklarıyla verilmektedir. *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*’nde Malov’un *arbaw* fiilini Arapçadan ödünçlenen *arwaq* ile ilişkilendirdiği; ancak iki kelime arasında semantik bir bağ bulunmadığı için bu görüşün kabul edilemeyeceği üzerinde durulmuş, kelimenin *ar-* “aldatmak” fiilinden türeyerek -*karma-* “bir şeyi tutmak, kavramak” örneğindeki gibi- bir oluşumla açıklanabileceği belirtilmiştir (a.g.e., 41). “Büyü yapmak” karşılığındaki diğer kullanımlar incelendiğinde, “büyü/sihir” anlamına gelen kelimelere ya {+LA-} isimden fiil yapım

⁶³ İslam Ansiklopedisi’nde “sihir”in büyü anlamı taşımakla birlikte ondan daha geniş kapsamlı olduğu belirtilmiştir.

eki eklendiği; ya da söz konusu isimlere *qıl-* yardımcı fiilinin getirilerek bu eylemin ifade edildiği görülmektedir. İlk İslami eserlere ait örneklerin çoğunda Farsçadan ödünçlenen *cādū*'ya yardımcı fiiller getirilerek söz konusu kavram alanıyla ilgili birleşik yapılar oluşturulmuştur.

Büyü yapan kişiler için Kazakçada *jadı*, *jadıgöy/jädigöy*, *siyqırşı* ve bazı nüanslarla *jayşı*⁶⁴, *kaxin* kelimelerine rastlanır. *Jadı* hem müstakil hâlde; hem de bir işe düşkünlük bildiren alıntı {+GÖy} ekini alarak “büyücü” anlamını vermektedir. Söz konusu anlamı oluşturmada {+CI} ekinden de faydalanılmıştır. İlk İslami eserlerde ise Farsça *afsunçı*, *cādū*; Arapça *mu‘azzim* ödünçlenmiş kelimeler arasındadır.

2.6.1.2. Halk hekimliği, tabiplik ile ilgili kelime ve ibareler

Halk Biliminin önemli unsurlarından biri olarak kabul edilen halk hekimliği, halkın imkânları bulunmadığı zaman veya başka nedenlerle hekime başvuramayınca hastalıklarını teşhis ve tedavi amacıyla uyguladığı yöntem ve işlemlerin tümü olarak açıklanmaktadır ve insanlık tarihi kadar eski kabul edilir (Kılıç, 2004: 309). Bireyin sağlık durumundaki bozuklukların yanı sıra; kısırlıktan, nazar değmesi gibi insanlardan gelebilecek kötü etkilere ve cin, peri gibi doğa üstü varlıkların neden olabilecekleri türlü sakatlıklara kadar pek çok kavram halk hekimliği sınırları içerisinde ele alınır (a.g.e., 309). Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında yer alan inanç-inanış-ritüeller başlığı altındaki 255 maddenin 17’si bu konuda ve özellikle “dua ile iyileştirme”ye yöneliktir. Daha özelde, kişi adları olarak “halk hekimi, bahşı, üfürükçü”; eylem adı olarak ise “okuyup üfleyerek iyileştirmeye çalışma”nın Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları incelenen maddeler arasındadır.

Kazakça:

Baqşı [zat.] [köne.]: Pirge, arwaqqa sıyınıp, awruwdı uşıqtap emdeytin täwip. *Pîre, ruha ibadet edip, hastalığı okuyup üfleyerek iyileştirmeye çalışan, tedavi eden bahşı.* KTS, 78.

Baqşı-balger [zat.]: Em-dom jasawşı, täwip, balger, bal aşqış. *Halk hekimliği yapan, bahşı, kâhin, fal açma.* KTS, 78.

⁶⁴ Kırgızcada *cayçı* olarak geçen kelime, “*cay taş* denilen büyü taşlarına dua ederek suya atıp havayı değiştiren kişi” anlamında kullanılmaktadır (Orozobaev, 2014: 40).

Baqsı-balgerlik [zat.]: Baqsı-balger boluwşılıq, täwiptik etüwşilik. *Bahşı oluculuk, bahşılık edicilik.* “Baqsı-balgerlikpen şugıldandı.” *Bahşılık ile uğraştı.* KTS, 78.

Baqsılıq [zat.]: Baqsı bolıp, em-dom jasawşılıq. *Bahşı olup, halk hekimliği yapma.* “Baqsılıq qıldı.” *Bahşılık yaptı.* KTS, 78.

Dem saldı [diniy.]: Awruw kisini qoja-molda üşkirdi. *Hasta insanı, hoca-molla okuyup üfledi.* “Jüsip molda bes aspap. Kelgen awlına imam bop namaz oqıp beredi. Awruwğa dem saladı (B. Maylin, Azamat.).” *Yusuf molla çok mahirdir. Gittiği köyünde imam olup namaz kıldırır. Hastaları okuyup üfler.* KETS, IV/614.

Dem saldırdı [diniy.]: Awruw kisini qoja-moldağa üškirtti. *Hasta insanı hoca-mollaya okutup üfletti.* “Baltaxan altı jasınan denesi qızınıp, sal awruwğa uşıraydı. “Köz tiygen” dep oqıtpağan moldası, dem saldıрмаğan, emdetpegen baqsı-balgeri qalmaydı (E. Orazqov, Tiri Müsin.).” *Baltahan altı yaşında ateşlenip yatalak olur. Nazar değdi diyerek okutmadığı molla, götürüp baktırmadığı baksı kalmaz.* KETS, IV/614.

Dem saluw [diniy.]: Üşkirüw, duğa oquw arqılı adamdı dertke şaldıqtırğan sebepterden ayıqtıruw. *Okuyup üfleme, dua okuyup etki ederek insana azap veren sebeplerden arındırma.* KETS, IV/614.

Demşi [diniy.] [zat.]: Awruwdı tüşkirip emdep, dem saluwşı. *Hastayı okuyup üfleyerek tedavi ettiğini söyleyen kimse, üfürükçü.* KTS, 151.

Duwala [et.]: 1. [diniy.] Alladan medet, jârdem surap duğa oqıp ğıybadat etüw; köz tiyuden, awruwdan t.b. şıpa bolatın süre, ayattardı oquw. *Allah'tan medet, yardım dileyip dua okuyup ibadet etme; nazara, hastalıklara vb. şıfa olan sure, ayetleri okuma.* “Dawısımdı buzıp, ayqaylap üyge kirip bardım da baylawlı jatqan Janısbaydı duwalap, üškire berdim (S. Omarov, Qıyır jol).” *Sesimi değiştirip, bağırarak eve girdim ve bağlı yatan Janısbay'ı okuyup üflemeye başladım.* KETS, V/8.

Duwalan [et.]: 2. [diniy.] Em-dom surap Allağa jasağan ğıybadatı qabıldanuw, şıpalı boluw. *Halk hekimliği ile (okuyup üfleme) Allah'a yapılan ibadetin kabulü, şıfa olması.* “Älbette, duwalangan дәri. Osimen qurt tämmät-tämmen boldı (S.

Subxanberdin, Şındıq).” *Elbette, okunmuş ilaç. Bununla kurtçuk tamam oldu.* KETS, V/8.

Duğamen üşkirdi [diniy.]: Köz tiygen, awruwğa t.b. şaldıqqan adamğa Quran süre, ayattarın oqıp dem saldı. *Nazar değen, hasta olan insana Kuran'ın ayet-surelerini okuyup üfledi.* KETS, V/24.

Zikir [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Awruw adamdardı emdew üşin baqsılar aytatın diniy sarın. *Hasta insanları tedavi etmek için baksıların söylediği dinî ezgi, zikir.* “Balger zikir oqıp, biraz sarnap otırdı da, şaşaqtı ala tayağın joğarı sermep, jas balanıñ judırığınday jutqınşağı bülkildep, ekinele söylep ketti (S. Omarov, Dala Qızı).” *Falcı zikir çekip, biraz söylenip oturdu da, saçaklı alaca sopasını yukarıya doğru sallayıp, genç çocuğun yumruk kadar gırtlacağı kıpırdayıp, konuşmaya başladı.* KETS, VII/179

Ökpemen qaqtırdı [diniy.]: Jaña soyğan qoydın ökpesimen qağıp, uruw arqlı em-dom jasadı. *Yeni kesilmiş koyunun akciğerini kakıp vurarak ilaç yaptı.* “Köpten qunis bolıp jüre almay esik aldında otıratın Äbiş jorgalap jetkende “qara qoy soyıp, ökpesimen qaqtırğan soñ din qoyıp ketesiñ” dep onı da jubattı (Ğ. Mustafin, Köz körgen).” *Çoktan beri kamburu çıkıp yürüyemeyen kapı önünde oturan Ebiş sürünerek geldiğine “kara koyun kesip, akciğeriyle çırpıtdıktan sonra tamamen iyileşirsin” deyip onu da avutmuştu.* KETS, IX/105.

Moldağa oqıttı [diniy.]: Nawqastı molda äkelip, Quran sürelerimen emdedi, moldağa dem saldırıp, üşkirtti. *Hastayı molla getirip Kuran sureleri ile iyileştirdi, mollaya okutup üfletti; hocaya/mollaya okuttu.* ““Köz tiygen” dep oqıtpağan moldası, dem saldırmağan, emdetpegen baqsı-balgeri qalmaydı (E. Orazqov, Tiri müsin.).” *“Nazar değmiş” deyip okutmadığı molla; üfletmediği, tedavi ettirmediği baksı-kâhin kalmaz.* KETS, XI/272.

Oqıt [et.]: 3. [diniy. mif.]: Duğa, t.b. qasiyetti sanalatın sözderdi aytqızuw arqlı emdetüw nemese keselin qaytaruw. *Dua vb. kutsal kabul edilen sözleri okutma aracılığıyla iyileştirme ya da hastalığını giderme; okutmak.* “Qaraqurt ne jılan şaqqaq maldı darımşığa äkelip oqıt atın (X. Arğınbaev, Mal awruw.).” *Karadul veya yılan ısırın hayvanı Damırşı'ya getirip okuturdu.* KETS, XI/661.

Üşkir [et. diniy.] (1): 1. Awırğan adamğa dem salup, suw bürküw, duğa oquw. *Hasta insana nefes verip dua okuma; okuyup üfleme.* “Bul sözdi jaqsı qızdan estigen soñ, duğamen bir üşkirip adam boldı (Ä. Naymanbaev, Şığ.).” *Bu sözü iyi kıızdan duyduktan sonra, duayla bir okuyup üfleyip iyileştirdi.* KETS, XV/96.

İşirtki [zat. diniy.]: Moldalardıñ nawqas adamdardıñ dertine şıpa boluw üşin qağazğa ne ıdısqa jazıp ezip işkizetin duğası. *Mollaların hasta insanların derdine şıfa olmak için kâğıda ya da kaba yazıp ezip içirttiği dua.* “Atı estilgen qojadan işirtki jazdırıp işti (M. Jumabaev, Şığ.).” *Adı duyulan bir hocadan muska yazdırıp içti.* KETS, XV/752.

İlk İslami Eserler:

Okıǵu *Okutmak, üfletmek.* KB, 4362; **Ota-** *Tedavi etmek.* KB, 5244; **Otaçı** *Hekim.* KB, 1057; **Otala-** *Tedavi etmek.* AH, 253; **Tusuş qıl-** *Tedavi etmek, efsun yapmak.* TIEM 73, 429v/8.

Kazakçanın dinî söz varlığında halk hekimliği ile ilgili kelime ve ibarelerin genellikle “okuyup üfleyerek tedavi etme”ye ilişkin olduğu söylenebilir. Kökeninin Çince *po-shih*’e dayandığı düşünülen (EDPT, 321) *baqsı*’nın *baqsı-balger* örneğindeki gibi ikileme biçimi de bulunmaktadır.⁶⁵ Söz konusu ikilemede geçen *balger*, Mamırbekova’da Farsça *falğîr*’in fonetik değişikliğe uğramış biçimi olarak “falcı” anlamıyla verilmiştir (Mamırbekova, 2017: 92). Konuyla ilgili bir şahsa işaret eden diğer kelime *demşi*’dir. *Farsça kök + Türkçe yapım eki* oluşumundaki kelimede “nefes, soluk” anlamındaki *dem* ile {+ÇI} meslek eki bir araya gelmiştir.⁶⁶ İlk İslami eserlerde bu kavram alanında yalnızca *otaçı* tanıklanmıştır.

“Hastaları okuyup üfleyerek tedavi etmek” anlamındaki *dem sal-* dışında Arapça *du ‘ā*’nın ardından {+LA-} isimden fiil yapım ekiyle oluşmuş *duwala-* da yaygın kullanımlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Yine “dua okuyup iyileştirmek”den hareketle *oqıt-* fiilinin kazandığı üçüncü anlam; aynı inancın ortaya çıkardığı yan anlamlardan biri olmuştur. Söz konusu yan anlam, ilk İslami eserlerde bile tanıklanabilmektedir. *İşirtki*, hastaya şifa vermek amacıyla yazılan bir muska türü

⁶⁵ Kırgızcada *baqsı* olarak geçen kelime için “geleneksel Türk inanç sisteminin bünyesinde gelişen Şamanizm inancının kaynağı olan şaman unsurunun Kırgızcaki karşılığı” açıklaması yapılmıştır (Orozobaev, 2014: 83).

⁶⁶ Kırgızcada *dämçi* ile birlikte *demkeş* kelimesi de kullanılmaktadır (Orozobaev, 2014: 82).

olduğundan bu başlık altında ele alınmış; *tumar*, *baytumar* gibi “muska” karşılığındaki diğer kelimelere 2.7.5. *Diğer Geleneksel İnanış-Uygulamalarla İlgili Kelime ve İbareler* başlığında yer verilmiştir.

2.6.1.3. Ermişlik, evliyalık, bilgelik, hikmet ile ilgili kelime ve ibareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında yer alan inanç-inanış-ritüeller başlığı altındaki 255 kelime ve ibarenin 15’i ermişlik, evliyalık, bilgelik, hikmet ile ilgilidir. İlahi sır ve gerçeklerle ilişkilendirilen hikmet, bu hikmete sahip olduğu düşünülen evliya/ermiş, bilge vb. kavramlar birbiriyle iç içe geçmiş olmaları nedeniyle aynı başlık altında toplanmıştır. Genel manada “bilgelik”, “hikmet”, “evliya” adlandırmaları ile “türbe/evliya ziyareti”nin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınan madde başlarıdır.

Kazakça:

Abızdıq [zat.]: 1. [diniy.] Abız boluwşılıq. *Bilge olma, bilgelik.* “Tek osınday asa uzaq oquwdan keyin ğana ol abızdıq pravosın alatın (Z. Aqnazarov, Ğılımiy ateizm).” *Ancak bunun gibi çok uzun bir okumadan sonra o bilgelik hakkını elde ederdi.* KETS, I/40.

Ävliye adam [diniy.]: Alla tağalanıñ erekşe jaratılğan ruxı biyik süyikti qulı. *Allahu Teâlâ'nın özel yaratılan ruhu değerli kulu; evliya.* “Qara torı äyel-erkektiñ birde biri Bayjekeñnen bir jaqsılıq körmey kalmağan eken. Birinen soñ biri munlı dawıspen aqırın ğana Bayjekeñniñ manadan beri aytılp jatqan jaqsılıqtarına äkelip qosadı: “Jarıqtıq-ay! Äwliye adam edi ğoy!” – desedi (G. Müsirepov, Şıǵ).” Kadınlar ve erkeklerin hiç biri Bayjeke’den bir iyilik görmemiş değildir. Birinden sonra diğeri kederli sesle yavaşça Bayjeke’nin deminden beri söylenmekte olan iyiliklerine ekliyor: “Rahmetli! Evliya gibiydi ya!” – diyorlar. KETS, I/87.

Ayqın aqıyqat: *Hikmet.* KKKM, Nämil süresi 383/79.

Ayan berdi [diniy.]: Öñinde bolatın isti aldın-ala tüsinde körüw, belgi berüw. *Gelecekte olacak işi gününden evvel rüyada görme, işaret verme.* KTS, 62.

Äwliye [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Quday jolın quwıp, din waǵızdawşı adam. *Allah yolunu takip edip, dini vaaz eden insan; evliya.* “Äwliyelerdiñ eñ ülkeni payǵambarlar

men saxabalar.” *Evliyaların en büyüğü peygamberler ile sahabeler.* KETS, II/515.

Äwliyelik [zat. diniy.]: Allanın rizalığın algandıq, ruxı biyiktik, äwliyege tән qasiyet. *Allah'ın rızasını almışlık, ruhu büyüklük, evliyaya denk nitelik; evlialık.* “Yagni bendeliktiñ kämeleti äwliyelikten bolatuğın bolsa, külli adam tärki dñniye bolıp, hu degen tariqatqa kirse, dñniye oyran bolsa kerek (Abay, Tand.).” *Yani kulluğun olgunluğu evlialıkla olacaksa, bütün insanlar terk-i dñnya edip, Hû diyen tarikata girse, dñnya harap olsa gerek.* KETS, II/517.

Duwa qondı [tiydi, darıdı] [diniy.] (2): ä) Boyına Qudaydan erekşe qasiyet bitti. *Kendisine Allah tarafından özel güç verildi.* “Bizdiñ Ğaziz ağay uyıqtap jatıp ta tñsine talay üydiñ jobasın köz aldınan ötkizip şığatın duwa qongandardı qaydan ğana taba beredi eken (Q. Naymanbaev, Ümit).” *Bizim Aziz Bey uyurken bile rüyasında birçok şeyi görebilen ermişleri nereden buluyormuş?* IV/749.

Ziyarat etti [diniy. eski. kit.]: Äwliyelerdiñ zirat basına qonıp, qurbandıq şaluw, sol arqılı Alladan surağan tilegin qabıl etüwin suraw, jaqsılıq tilep jalbarınuw. *Evliyaların mezarı başına gidip kurban kesme, onun aracılığıyla Allah'tan dileğinin kabul edilmesini dileyip iyilik isteyerek yalvarma/ibadet etme; ziyaret etti.* “1166 jılı Qoja Axmet Yassawi opat bolıp, onan keyin onıñ beyitin türük tuqımı, äsirese qazaq xalqı, är vaqıt ziyarat etetin bolıptı (M. Dulatow, Şıǵ.).” *1166 yılında Hoca Ahmet Yesevi vefat edip, ondan sonra onun mezarını Türk nesli, özellikle Kazak halkı, her zaman ziyaret edermiş.* KETS, VII/149.

Ziyarat qıldı [diniy.]: Äwliyeli jerlerge barıp, Allağa qulşılıq etti, arwaqqa Quran bağıştadı. *Evliyalı yerlere gidip Allah'a ibadet etti, ruhlara Kuran bağışladı.* ““... Sadaqa bermek awruwdıñ xalin surap, tuwıstarın ziyarat qılmaq ğumırdıñ artılmağına sebep bolar”, - degen (Ş. Qudayberdiyev, Musılmandıq şartı).” ... “*Sadaka vermek, hastanın halini sormak, akrabalarını ziyaret etmek ömrün uzarmasına sebep olur*”, - demiştir. KETS, VII/149.

Karama [zat. diniy.]: Musılman äwliyeri (uwalı) jasağan ğajayıptar. *Müşüman evliyalarının yaptığı mucizeler, keramet.* “Sünnizmde karamağa sopı äwliyeler talastı, şiitler onı öziniñ imamdarına ğana eñşiledi (İslam Entsikl.).” *Sünnizmde*

keramet için sofı evliyalar çekışti, Şiiler onu sadece kendi imamlarına ait olarak gösterdi. KETS, VII/445.

Qutb [ar.] [zat. diniy.]: Sopılıq дәreje satısındağı eñ joğargı “äwliye”, sopılıq filosofiyada “kemel adam” degen uğım. *Sofuluk derecesindeki en üst mertebedeki evliya, sofuluk felsefesinde "kemal insan" (insan-ı kâmil) denen kavram. KETS, X/455.*

Payğambar [ir.] [payğam –xabar jāne bar – slıp baruwşı] [zat. diniy.] (3): 3.
[awıs.] Özinşe bilgir, äwliye. *Kendince bilge, evliya. “Bul mekendegi balıqşılardıñ payğambarı da sol, şadiyarı da sol (S. Muqanov, Aqqan juldız).” Bu civardaki balıqşılardıñ peygamberi de o, şeyhi de o. KETS, XII/272*

Payğambar [ir.] [payğam –xabar jāne bar – slıp baruwşı] [zat. diniy.] (5): 5.
[awıs.] Siyınatın, tabınatın erekşe zat, tulğa. *Sıgınılan, tapınılan özel zat, şahıs. “O, meniñ payğambarım! Sen bolmasañ, tiri pende aldında kişirmes em (M. Maqataev, Şığ.).” O, benim Peygamberim. Sen olmazsan, kimsenin önünde küçülmezdim. KETS, XII/272*

Panteon [grek. pantheion] [zat. diniy.] (2): 2. Ulı adamdarğa arnalğan sağana. *Büyük insanlara ithaf edilen (bağışlanan) türbe/kümbet; panteon. “Sonan beri talay xalıq öziniñ ulı tulğaların jerlegen beyitterin panteon dep atay bastadı (S. Abdraxmanov, Eldik sını).” Ondan itibaren birçok halk kendilerinin ulu şahsiyetlerini defnettiği mezarlara panteon demeye başladılar.*

Xaqıqat [ar.] [zat. diniy.]: Bilim tolısuwımen baylanıstı sopılıq satınıñ biri. *Bilim olgunluğu ile ilgili sofuluk aşamasının biri; hakikat. “Arab filosofiyasında tağrifat, mağrifat, xaqıqat tekke satılanbağan (“Egemen Qazaqstan”).” Arap felsefesinde tarikat, marifet, hakikat boşuna sıralanmamıştır. KETS, XV/146.*

İlk İslami Eserler:

Bäkümüş iş Hikmet. TİEM 73, 202v/9; **Bilge Bilgin, hakîm, âlim.** KB, 158; **Bilig Bilgi, hikmet.** KB, 112; **Bügü Bilgin, akıllı, hâkim, bilge.** KB, 183; **Bütün söz Hikmet.** TİEM 73, 330r/9; RKT 33/3b1; **Ġayb (<A.)** Gizli olan, görünmeyen krş. *ğāyib, gāyib.* TİEM 73, 436r/3; RKT, 30/4b3; **Ġayib (<A.)** Kaybolan, bulunmayan. TİEM 73, 398v/5, KB, 3300; **Xace İhtiyar, pir ihtiyar, pir.** KB, 21; **Hakikat Hakikat.** KB, 381; **Hakim Hakim, hikmet sahibi.** KB, 4617; **Hikmet (A.) Hikmet.** KB, 1198; **Köni iş Hikmet.**

TİEM 73, 294v/6; **Könilik** 2. *Hikmet*. TİEM 73, 280r/1; RKT 30/99a/1; **Mu‘abbir** (<A.) *Rüya tabircisi*. KB, 6020; **Müneccim** (<A.) *Müneccim*. KB, C58; **Sir (r) (A.)** *Sır, hikmet*. KB, 392; **Uq-** 3. *Fakih (derin anlayışlı) olmak*. TİEM 73, 152r/4; **Üstüvār** 2. *Hikmetli*. RKT, 36/75a3; **Üzmā bilig** *Hikmet*. TİEM 73, 35r/2; **Yakin** *Gerçek, hakikat*. AH, 348; **Yörgüçi** *Rüya tabircisi*. KB, 6042; **Yulduzçı** *Müneccim*. KB, 4376.

Kazakçada bilge kişiler, ilk İslami eserlerde de tanıklanan “bilge” ile ifade edildiği gibi; Arapça *ḥāfiẓ*’ın fonetik değişikliklere uğramış hâli olan *abız*⁶⁷ kelimesiyle de ifade edilmektedir.⁶⁸ İlk İslami eserlerde aynı anlamı veren *bügü*⁶⁹; *bügü bilge* şeklindeki kullanımıyla söz konusu anlamı pekiştirmektedir (DLT, 446). Arapça *ḥikmet*, Kazakçada yine başka bir Arapça kelime olan *ḥaqīqat* ile *ayqın aqiyqat/xaqiqat* biçiminde karşılanmıştır. Bu kullanımda bağlam faktörünü göz ardı etmemek gerekir. İlk İslami eserlerde de *ḥikmet* ödünçlemesi tanıklanmakla birlikte; *bäkümüš iş, bilig, bütün söz, köni iş, könilik, sir (r), üzmā bilig* gibi çoğunlukla tamlama formundaki kullanımlar da bağlam içerisinde aynı anlama işaret etmektedirler.

Kazakçada ermiş kişilerin genel manadaki karşılığı Arapça kökenli *āvliye*’dir.⁷⁰ *Paygamber* kelimesinin kazandığı yan anlamlar içerisinde “evliya” anlamı da bulunmaktadır. Evliyaların mezar ya da türbesinin ziyareti için *et-* ve *qıl-* yardımcı fiilleri, *ziyarat*’a müteakip kullanılmaktadır.

2.6.2. Ölüm Kavramı, Ölüm İnancı-Ritüelleri ile İlgili Kelime ve İbareler

Arapçada *mevt, vefât, helâk* gibi kelimelerle ifade edilen “ölüm” ve ölüm sonrası hakkındaki algılama, inanış ve uygulamalar; kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir. Ölümle ilgili farklı inanış ve ritüelleri bünyesinde bulunduran toplumlardan biri de Kazaklardır. Bu farklı algılayış biçimi, ritüel ve uygulamalar söz varlığına da doğal olarak yansımaktadır. *Kergek bol-, uçmak* örneklerinden de hatırlanabileceği gibi ölüm ve ölüm inancı ile ilgili metaforik ifadelerin kullanımı Eski Türkçeden itibaren tanıklanabilen bir durumdur. Ölümünden duyulan acıyı azaltmak; ölüm haberini alan kişilerin daha az etkilenmesini sağlamak ya da teselli etmek... gibi

⁶⁷ (Mamırbekova, 2017: 10).

⁶⁸ Kazakçada Arapçadan ödünçlenen kelimelerde kelime başındaki /h/ ünsüzü düşmesi ve f>p>b değişimi sık karşılaşılan ses olaylarıdır.

⁶⁹ Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: 2.7.1.1. *Büyü-Büyücülük ile İlgili Kelime ve İbareler*.

⁷⁰ Kırgızcada bu kelime *ooluya* biçiminde geçmekte, aynı kavram alanında *közü açık* tamlaması da kullanılmaktadır (Orozobaev, 2014: 87).

sebeplerle sözü edilen metaforik ifadelere başvurulmaktadır. Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında yer alan inanç-inanış-ritüeller başlığı altındaki 255 kelime ve ibarenin 72'si tüm ifade biçimleriyle ölüm kavramı ile özellikle ölüm öncesinde, ölüm hâlinde ve sonrasındaki uygulamaları ihtiva etmektedir.

Kazakça:

Aqıret [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Ölgen kisini orap qoyatın aq mata, kebin. *Ölen kişinin sarılıp koyulduğu beyaz kumaş, kefen.* “Aqıretke oradı.” *Kefene sardı.* KETS, 29.

Aruwla [et.]: 1. [diniy.] Ölikti tazartıp juw, aq, matamen oraw, qasterlew. *Ölüyü yıkayıp, beyaz kefen ile sarmak, defnetmek.* “Qaza bolğandarın aruwlap kömip, tiri qalgandarı tirşiligin istey bastaydı (Q. Jumadilov, Tağdır).” *Vefat edenlerini defnedip, diri kalanları işlerini yapmaya, yaşamlarını sürdürmeye başladı.* KETS, I/667.

Baqul bol-: Qoş bol, razı bol, öletin adamğa ayıtılın qoştasuw söz. *Elveda, razı ol, ölecek insana söylenen veda sözü; hakkını helâl et.* KTS, 79.

Baqıldas [et.]: Ölgen adammen tuğan-tuwıstarınıñ qoştasuwı, arızdasuw. *Ölen insan ile hısım-akrabasının vedalaşması; sonsuzluğa uğurlamak, helalleşmek. Ākesi sıbırlap qana baqıldasıp jattı.* “Babası fısıldaşarak helâlleşiyordu. KTS, 79.

Baqıldas: Ölim awuzındağı adammen qoştasuw. *Ölüm hâlindeki insan ile vedalaşmak; helalleşmek.* “Anası özimen baqıldasıp jatqanday sezindi.” *Annesi kendisiyle vedalaşıyormuş (helalleşıyormuş) gibi hissetti.* KTS, 79.

Bata [ar. zat.] (2): 3. [diniy.] Ölgen adamğa bağıştalıp oqılattın Quran süreleri, duğadan keyin ayıtılattın tilek räsimi. *Ölen kişinin ruhuna bağışlanıp okunan Kuran süreleri, duadan sonra söylenecek dilek dileme geleneği.* “Sonday aq ziyarat basında oqılattın duğadan soñ da ayıtılattın bata bar. Duğa oquwşı ölgenge iman, tirige bereket tilep, bet siynap bata jasaydı (N. Uwäliyulı, Qurastıruwşıdan // Bata-tilekter).” *Bununla birlikte kabir başında okunan dualardan sonra da söylenen dilekler vardır. Dua okuyan kişi ölene iman, diriye bereket dileyip ellerini yüzüne sürerek dilekte bulunur.* KETS, III/95.

Bata oquw [qıluw] [etn.]: a) [diniy.] Qaytı bolğan adamğa Quran şıgaruw, ayat, duğa oquw siyaqtı musılmandıq qulşılıqpen baylanıstı ulttıq дәstür. *Ölen*

kişiye Kuran okumak, dua etmeye benzer müslümanlık ibadeti ile ilgili önemli gelenek. “Qazaqtıñ diniy ğurpında bata oquwğa ülken mән berilgen, onı qaytı bolğan adam ruxı men “Quday aldındağı parız” dep esepregen (QUE).” Kazakların dinî geleneğinde dua okumaya büyük önem verilir, onu vefat eden insanın ruhu ile “Allah’a karşı farz” olarak sayarlar. KETS, III/97.

Bata oqıdı [jasadı, qıldı] [etn.]: a) [diniy.] Ölgen kisige bağıstap Quran oqıp, duğa etip, artında qalgandarına köñil ayttı. *Ölen kişiye bağıslamak üzere Kuran okuyup, dua edip ardında kalanlara başsağlığı diledi. “Qolımda tuğan adam edi, Muqan marqumğa bata ğıp qaytayın dep oquwğa tüstim arnap, qur janı, eki sorlı otır zarlap, bala үшін beyşaralar jılağanda, Janbırday közdıñ jası ağıar parlap (XX. G. Qaz. Aqın.).” Elime doğmuştı, Mukan merhuma dua edeyim diye gittim, sadece canı kalmış, iki zavallı oturuyor feryad edip, çocuk için biçareler ağladığında, yağmur gibi gözden yaşı akıyor dökülerek. KETS, III/96.*

Batoqır [zat. diniy. etn.] (1): 1. Diniy nanım, Qazaqı salt boyınşa qalıptasqan, qaytı bolğan adamğa bağıstap Quran, duğa oquw räsimi. *Dinî inanış, Kazaklara özgü geleneğe göre âdet hâline gelen, vefat eden kişinin ruhuna bağıslanan Kuran, dua. “Ağasınıñ batoqırın ötkizgen soñ, qartqoja qunajındı surawğa atqa mindi (J. Aymawıtov, Qartqoja).” Ağabeyinin Kuran'ını okuttuktan sonra, yaşlı hoca düveyi sulamak için atına bindi. KETS, III/102.*

Beyit [zat.]: Ölgen adamdı jerlegen qabır, mola. *Ölen insanın defnedildiği kabir, mezar. “Mınaw-nağası atamnıñ beyiti.” Bu, annemin babasının mezarı. KTS, 94.*

Belbası [zat. etn. diniy.]: Arwaqqa beriletin as, Qudayı tamaq. *Ruha verilen/bağıslanan aş, Allah rızası için verilen hayır yemeği. “Osılayşa bir jılğa deyin ölgenniñ ruxın qurmettep, mäyitke kümbez jasap, buğıp kişkene as berip, at şaptıruw bar. Munı belbası dep atağan (Q. Xalidi, Tawarix).” Böylece bir yıla kadar ölenin ruhuna hürmet gösterip, cesede kubbe yapıp, küçük bir ölü aşı verip, at koşturmak vardır. Buna “belbası” derler. KTS, 239.*

Qonaqasın berüw [etn. diniy.]: Qaytı bolğan adamnıñ jetisin, qırqın bererden bir kün burın alıstan kelgenderge arnayı mal soyıp, keşki as berüw räsimi ~Qonaqasın berüw – ejelgi salt-dästürdiñ biri. *Ölen kişinin yedisini, kırkını vermeden bir gün önce uzaktan gelenler için kurban kesip akşam yemeği verme geleneği. Eski geleneklerden biri. KETS, II/266.*

Dälel şığaruw [diniy.]: Qaytı bolğan kisini şığarar aldında Qurandı tügel oqığan esebinde Qurannan ayat oquw. *Vefat eden kişiyi defnetmeden önce Kuran'ı tamamen okuma düşüncesiyle Kuran'dan ayat okuma.* “Qurannıñ ayat awdaruw räsimi “dälel şığaruw” “dälel ötkerüw”, “dälel atqaruw” nemese “dälel oquw” dep ataladı (D. Qatran, Qazaq. as-tağam.).” *Kuran'dan ayat okuma merasimi “dälel şığaru”, “dälel ötkerüw”, “dälel atraruw” veya “dälel oquw” olarak da adlandırılır.* KETS, IV/546.

Därette [et.]: 1. [diniy.] İslam gürpına säykes, mäyitti juwındırıp, дәret aldırıw. *İslam geleneklerine göre, meftayı yıkayıp, abdest aldırma.* “Bul kezde süyekke kirgender şımıldıqtıñ artında mäyitti дәrettep juwıp, aqırettep qoyğan eken (Q. Särsekeev, Qızıl.).” *Bu sırada ölüye girenler perdenin arkasında meftayı yıkayıp, kefenleyip koymuş.* KETS, IV/572.

Däwir 2 [ar.] [zat. diniy.]: Janaza şığarar aldında orındalatın diniy salt, ölikke arnap ülestiriletin pidiya sadaqa. *Cenaze çıkarmadan önce yerine getirilen dinî gelenek, mefta için paylaştırılacak fıdye-sadaka.* “Kisi ölüp, ısqat baylap, дәwir жүргизgende “qaripqaserge, jetim-jesir” değış boluwşı edi jurт “sadaqa, quşırpitirdi qarip-qaserge ber” dewşı edi (M. Äwezov, Şıg.).” *Kişi ölüp, ıskat yapıp, devir verildiğinde “garip-fakirlere, yetim ve dullara” der idi halk “sadaqa, öşür, fitreyi gariplere ve fakirlere ver” derlerdi.* KETS, IV/590.

Däwir aynaldırıw [diniy.]: Ölikti jerlewden burın künäden arıltıw. *Meftayı defnetmeden önce günahlardan arıtma; devir çevirme.* “Dewir aynaldırıwğa awıl meşitiniñ bas imamı şaqırıladı (Qazaq tili. aymaq. sözdigi.).” *Devir çevirmeye köy camisinin baş imamı çağırılır.* KETS, IV/591.

Däwir köterdi [diniy.]: Qaytı bolğan kisiniñ künäsınan arıltıw üşin Quran oqıdı. *Vefat eden kişinin günahlarından arınması için Kuran okudu.* “Diniy jolı boyınşa дәwir kötergende suraytın jas bola ma, kәri bola ma, bәribir, al künәni Quran atımen qabıldap aluwşı mindetti türde qariya boluwğa tiyisti edi (A. Qurmanğaliyev, İslam dini.).” Dinî usulüne göre devir yapıldığında hakkını isteyen genç mi yaşlı mı fark etmez, suçu/günahı Kuran adına söz vererek kabul eden kişinin mutlaka ihtiyar olması lazım. KETS, IV/591.

Däwir ustaw [diniy.]: Öliktiñ bar künäsın “dәwir ustağan” molda öz moyınına aladı da, ölik künäden pәk bolıp şıgadı – mıs degen nanımnan şıqqan dinit salt.

Ölen kimsenin bütün günahlarını "devir tutan" molla kendi üstüne alır da, mefta günahlarından temizlenir inanişından çıkan dinî gelenek. "Dinge senüwşilerdiñ arasında "däwir ustaw" degen diniy salt äli bar (A. Qurmanğaliyev, İslam dini)." Dine inananlar arasında "däwir ustaw" (devir tutmak) denilet âdet hâlâ vardır. KETS, IV/591.

Däwirine saldı [diniy.]: Ölgende taratıp beretin kiyimdi aqiretine saldı. *Öldüğünde dağıtmak için kıyafetlerini beze sardı. "Sodan turıp, "endeşe öz obalın öziñe, bir jaqın adamıñ mert bolsa, däwirine salasıñ ba?" degen göy (A. Nurmanov, Qulan.)." Sonra kalkıp, "vebalin kendine, yakın bir akraban vefat ederse, devirine koyacak mısın?" demiş ya. KETS, IV/591.*

Däfin [ar.] däfin etti. [diniy.]: Aruwladı, şariğat zañına säykes juwındırdı. *Defnetti, şeriat kanunlarına göre yıkadı. "Aruwlap däfin etip balaları, äkesin jer qoynına qayttı kötip. Adamnıñ dünüye şirkin bawır eti, "Altındı alsaq, - deydi, - endi bölip" (Ä. Naymanbaev, Şığ.)." Yıkayıp kefene sarıp çocukları, babalarını toprağın kucağına verip döndü. Dünya (mal mülk) insanın bağır etidir/canının yongasıdır. "Altını alsak," - diyorlar, - artık bölüşüp. KETS, IV/592.*

Däfindet [et. diniy.]: Aruwlaw, tazalaw. *Ölüyü yıkayıp kefenlemek, temizlemek. "Uldarım, söz aytayın men senderge, kiretin vaqıt boldı endi körge. Äweli taza aruwlap däfindetip, Qoyındar bawırı suwıq qara jerge (Ä. Naymanbaev, Şığ.)." Oğullarım, söz söyleyeyim ben size, girecek vakit geldi artık mezara. Önce temizce yıkayıp, koyunuz bağırı soğuk kara toprağa. KETS, IV/592.*

Düniyeden qayttı [ketti, ötti]: Qaytıs boldı, öldi. *Vefat etti, öldü. KETS, 160.*

Janaza [ar.] [zat.] (2): 2. [etn. diniy.] Qaytıs bolğan musılmanğa oqılattın namazben baylanıstı ölgen adamdı soñğı saparğa attandırıw räsimi, jerlew. *Vefat eden müslümana kılınan namaz ile ilgili ölen insanı son yolculuğına uğurlama geleneği, defnetme. "Baydalı bastağan ülkender Böjeydiñ janazasına, pidiyasına baylaytın mal-müliktiñ añgimesine kiristi (M. Äwezov, Abay Jolı)." Baydalı öncülük eden büyükler Böjay'ın cenazesine, sadakasına verilecek mal mülkün istişaresine başladı. KETS, V/729.*

Janazağa şaqırdı [etn. diniy.]: Bayırğı Qazaq saltı boyınşa musılman adamdı jerlew aldında oğan arnap oqılattın namaz räsimine qatısuwğa marqumnıñ alıs-

jaqın aǵayının, sıylas-aralas, dos-jaranın arnayı şaqırdı. *Eski Kazak geleneğine göre müslüman insanı defnetmeden önce onun için kılınan cenaze namazına katılmaya merhumun uzak yakın eş-dost, akrabalarını çağırdı; cenazeye çağırdı.* “Aǵayın arasınıñ ejelgi aynımas zañı boyınşa, janazaǵa şaqırar dep edi (M. Äwezov, Şıǵ.).” *Kardeşler arasındaki deǵışmeyen eski yasaya göre, cenazeye çağırır demişti.* KETS, V/729.

Janazadan nesibe tiydi [diniy.]: Qaytıs bolǵan musulman adamǵa oqıǵan namazı üşin kâde-pul aldı. *Vefat eden müslüman bir kimseye kıldıǵı namaz için hatıra-para aldı.* “Jegjat jerdiñ öligi bolmasa, jamaǵayınñ janazasınan, “jaqsılardı janaǵan” qoja-moldalardan asıp, Tezekbayǵa nesibe tiyip körgen emes (J. Aymawıtov, Aqbilek).” *Uzak akrabaların ölüstü olmazsa, akrabaların cenazesinden “durumu iyi olanlara yanaşan” hoca-mollaları geçip Tezekbay’a kısmet olmuş mu?* KETS, V/730.

Janaza şıǵardı [diniy.]: Musulman dini boyınşa öliktiñ denesin juwıp, kebinge oraǵannan keyin marqumǵa arnap namaz, Quran sürelerin oqıdı. *İslam dinine göre ölünün vücudunu yıkayıp tabuta yerleştirdikten sonra merhum için namaz kılıp Kuran okudu; cenaze çıkardı.* “Ötkenin Ebensalam xalqı bildi, Birtalay, esitken soñ, jurt jiyıldı. Şıǵarıp janazasın taza aruwap, Qabirin bek aybattap kümbez qıldı (Ş. Qudayberdiyev, Şıǵ.).” “Vefat ettiǵını Ebensalam’ın halkı bildi, duyduktan sonra birçok insan toplandı. Temizleyip yıkayıp cenazesini çıkardı, kabrini güzelleştirip kubbe yaptı.” V/730.

Janazala [et.]: 1. [diniy.] Janazasın şıǵaruw. *Cenazesin çıkarma, kaldırma.* “Men ölsem, janazalap körge aparad, körmeymin seni mülde kârge salad. Maqpaldıñ janı şoşıp, awzın basıp, arǵısın ayttırmaǵan “ölme, apalap” (I. Jansügirov, Şıǵ.).” *Ben ölürsem, cenazemi çıkarıp kabre götürür, görmem seni hiç zorluk çektirir. Makpal korkarak aǵzını kapatıp, devamını söyletmemiş “ölme, anne deyip”.* KETS, V/730.

Jer qoynına kirdi: Öldi, o dünyeye ketti. *Öldü, öbür dünyaya gitti.* KTS, 233.

Jerle I [et.]: 1. Ölgen kisini kömüw, qoyu. *Ölüyü defnetme, gömme.* KTS, 233.

Jetisin berdi [diniy.]: Diniy, musulmandıq âdet-ǵurıp boyınşa jası kâmeletten asıp qaytıs bolǵan adamǵa, onıñ jaqın tuwıs, dos-jarandarına as berip, süyegine

tüsken adamdargä kiyimin beretin kün; bir jetiden keyin ölgen adamdı eske aluw küni. *Dinî, müslümanlık geleneklerine göre yaşı kemale erip vefat etmiş kişiye onun yakın akraba, dost ve arkadaşlarına yemek verip soyundan insanlara giysilerinin verileceği gün; bir haftadan sonra vefat eden kişiyi hatırlama hatırlama günü; yedisini verdi.* “Zeyniş balası Orınday teteles inişi Sarşanıñ jetisin bergesin-aq qırwar eldi şaqırıp, jol-jorasın atqarğan soñ, öziñe ne kerek Talğat, - dep şüyildi Esqara (“Len. Jas”).” *Zeyniş oğlu Orınbay kardeşi Sarşa’nın yedisini verip halkı çağırıp adetleri yerine getirdikten sonra, sana ne lazım Talğat - deyip dik dik baktı Esqara.* KETS, VI/396.

Jetisi [zat. etn. diniy.]: Qaytı bolğan adamnıñ artınan jeti künnen keyin beriletin as. *Vefat eden insanın ardından yedi gün sonra verilen yemek; yedisini.* “Mağawıyanıñ jetisinen keyin Abay bizge; - Senderdi öz awıldarıña köşireyin dep otırmın, - dedi (“Qaz. Ädeb.”).” *Mağaviya’nın yedisinden sonra Abay bize: - Sizi kendi köyünüze taşıdırmayı düşünüyorum, - dedi.* KETS, VI/407.

Jönelt [et.]: 3. Ölikti şıgarıp saluw, jerlew. *Cenazeyi defnetmek, gömmek.* “Äteyindi jönelttik, karağım (Toqtarov).” *Eteyin’i defnettik, yavrum.* KTS, 245.

Juwiq [zat.]: 1. Ölgen adamdı juw räsimi. *Ölü yıkama merasimi; gasil.* KTS, 247.

Jüzin qubılağa berdi [diniy.] (2): b) Mäyittiñ basın batısqa qarattı. *Naaşın başını batıya yöneltti.* KTS, 253.

Zirat [zat.]: Ölgen kisini jerleytin orın; mola; beyit, qabır. *Ölen kişinin defnedildiği yer, mezar, kabir.* ““Däwit ata” ziratı alıstan közge şalınadı (Eluwbaev).” *“Davut Ata” mezarı uzaktan göze çarpar.* KTS, 273.

İmanın üyirdi [köne.] (1): a) [diniy.] öler aldında kisige Quran oqıttı. *Ölüm arifesinde olan kişiye Kuran okuttu.* KETS, VII/239.

İmansuw [zat. diniy.]: Jantäsiliñ şaqta jatqan adamğa o dünyeye köp qiynalmay, tez attanuwına septigin tiygizedi. *Can cekişen insanın öbür dünyaya çok acı çekmeden göçmesine yardım etti.* “Öleyin dep jatqan kisige beriletin suw köbinese “imansuw” dep atalğan (Qaz. Ädet. Ğurıp.).” *Ölmek üzere olan kişiye verilen su çoğunlukla “İmansu” diye adlandırılmıştır.* KETS, VII/243.

Kebin [zat.]: 1. Ölgen adamnıñ denesin oraytın aq mata; aqıret. *Ölen insanın vücudunun sarılıp konduğu beyaz kumaş, kefen.* “Kebin kiygen kelmeydi,

kebenek kiygen keledi (Maqal).” *Kefen giyen gelmez, kepenek (aba) giyen gelir (Atasözü)*. KTS, 293.

Kelmeske ketti: ä) Düniyeden ötti, öldi. *Dünyadan göçtü, öldü; gelmeze gitti*. KTS, 299.

Kör I [zat.]: Qaytis bolğan adamdı jerlew üşin qazılğan jer, qabir. *Vefat eden insanı defnetmek için kazılan yer, kabir*. “Kördiñ betin taqtaymen qaladı (Şaškiyn).” *Kabrin üst kısmını tahtayla kapattı*. KTS, 328.

Körxana [zat. köne. diniy.]: Mäyitteri jer astına qoyılğan bölme. *Naaşların yer altına konduğu bölme*. “Yasawidiñ denesi jatqan körxana attı bölmesi “Äwliye orın” dep atalğan (O. Dastanov, Äwliyeli.)” *Yesevi'nin naaşının yattığı “körhana” adlı oda “Kutsal mekân” diye adlandırılmıştır*. KETS, VIII/352.

Qabir [zat.]: Ölgén adamdı kömüw üşin qazılğan jer; kör. *Ölen insanı gömmek için kazılan yer, kabir*. “Qabir basında söz söyledi.” *Kabir başında söz söyledi (konuştu)*. KTS, 352.

Qabirle [et.]: Ölikti qabirge saluw, kömüw. *Ölüyü kabre bırakma, gömme*. KTS, 352.

Qayt I [et.]: 5. [Awıs.] Qaytis boluw, ölüw. *Vefat etmek, ölmek*. “Äkesi 90 jasında qayttı.” *Babası 90 yaşında vefat etti*. KTS, 359.

Qaytis [et.]: Düniye saluw, düniyeden qaytuw. *Vefat etmek, dünyadan göçmek*. KTS, 359.

Qaytis boldı: Öldi, o düniyege attandı. *Öldü, öbür dünyaya gitti*. KTS, 359.

Qatım [ar.] [zat. diniy.]: Ölgén adamğa bağıştalıp, Quran tügel oqılattın, jurt şaqırılıp, as beriletin jıyın. *Ölen kişiye bağışlanmak üzere Kuran'ın tamamen okunup insanların çağrılıp yemek verilen toplantı; hatim*. “Dinasıl báybişeniñ jılına degen Quran qatımın sol Kameletdin xazirettiñ meşitine oqıtpaqşı (K. Orazalin, Abay).” *Dinasıl hanımın yılı için Kuran hatmini Kamelettin hazretin camiisinde okutacak*. KTES, IX/473.

Qoy II [zat.]: 7. Ölgén kisini jerlew, kömüw. *Ölen kişiyi defnetme, gömme*. “Şaldı qoyıp qayttı.” *İhtiyarı defnedip döndü*. KTS, 399.

Quday almadı: Ölmedi, qurımadı. *Ölmedi, yok olmadı (Allah almadı)*. KTS, 416.

Quran awdardı [diniy.]: Ölgen adamnıñ arwağına arnap Qurandı bastan-ayaq oqıp şıqtı. *Ölen kişinin ruhuna bağışlanmak üzere Kuran-ı Kerim'i baştan sona okudu. “İñirde xaziret namaz bölmesinde oñaşa Quran awdarıp otır edi (D. Äbilev, Aqm.).” Akşam alacakaranlıkta namaz odasında yalnız oturup Kuran okuyordu.* KETS, X/386.

Quran bağıştaw [diniy.]: Marqumğa iman tilep, Quran süre, ayattarın oquw. *Merhuma iman dileyip Kuran sure-ayetlerini okuma. “Quran bağıştawdıda, janaza şıǵaruwdı da “täyamimidi” qalay soǵuwdı üyrendi (“Juldız”).” Kuran okumayı da, cenaze namazı kıldırmaı da teyemmümün nasıl edileceğini de öǵrendi.* KETS, X/386.

Quran oqıdı [diniy.]: Ölgen adamğa arnap nemese Allağa ğıybadat etip Quran süreleri men ayattarın oqıdı, duǵa qıldı. *Ölen bir kişinin ruhuna bağışlamak ya da Allah'a ibadet etmek için Kuran sureleri ile ayetlerini okudu, dua etti; Kuran okudu. ““O, qoyıñdar, qoyındar” – dedi de, basqa ne aytarın bilmey, şart jüginip, közin jumıp qıyraǵattap Quran oqıy bastadı (S. Adambekov, Qojanasır.).” “Hey, yapmayın, yapmayın” – dedi ve başqa ne diyeceğini bilmeyip diz бүküп oturup gözüñü kapatıp kıraatle Kuran okumaya başladı.* KETS, X/386.

Quran tüsirdi: Ölgen adamğa arnap Quran oqıttı, awdardı. *Ölen bir insanın ruhuna bağışlamak üzere Kuran okudu. “Ormannıñ äkesine Quran tüsirip jürip, sol qızdı körgen (S. Adambekov, Atılǵan Qız.).” Orman'ın babasına Kuran okurken, o kızı görmüş.* KETS, X/386.

Qırqı [etnoǵr.] [zat.]: Ölgen adamnıñ qaytı bolǵanına qırk kün toluwına baylanıstı beriletin qudayı as. *Ölen insanın vefatının kırkıncı gününü doldurması münasebetiyle verilen qudayı aş (hayır yemeǵi); kırkı.* KTS, 437.

Mazar [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Ziyarat etetin orın. Ziyaret edilen yer; mezar. *“Xan zaman – qarañǵılıq, oyran zaman – Tünergen Türkistannıñ mazarınday (I. Jansügirov, Şıǵ.).” Han zaman – karanlık, oyran (tahrip olan) zaman – Somurtan Türkistan'ın mezarı gibi.* KETS, X/738.

Mola [zat.]: Ölgen adamdı jerleytin kör, beyit. *Ölen insanın defnedildiǵı kabir, mezar.* KTS, 465.

Molağa duğa qıldım [diniy.]: Arwaqtargä bağıştap Quran oqıdı, beyit basına kelip marqumdı eske alıp jürdi. *Ruhlara bağışlanmak üzere Kuran okudu, kabrinin başına gelip merhumu andı.* “Artında qalğan sol zalım qılmadı duğa molama. Ne jazıgım bar edi, Jasağan jabbar Qudağa! (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Ardımda kalan o zalım kılmadı dua mezarıma. Ne suçum var idi, Yaradan Cabbar Allah’a.* KETS, XI/ 270.

Opat [zat.]: Ölim, qırğın. *Ölüm, vefat.* “Nesipbay basın sarapqa saldırgan osı opat (M. Äwezov).” *Nesipbay’ın başını şaraba sokturan bu kaza.* KTS, 495.

Opat boldı: Mezgilsiz qazağa uşıradı, mert boldı. *Zamansız öldü, vefat etti.* KTS, 495.

Opat qıldı [etti]: Ölim quştırdı, mert qıldı. *Öldürdü.* KTS, 495.

Öl [et.]: Jürektiñ soğuwı toqtalıp, ömiri tawsıluw; qaza boluw. *Kalp atışı durup ömrü bitmek, ölmek.* KTS, 508.

Öti jarıldı: a) Ölip ketti, mert boldı. *Ölüp gitti, mefta oldu.* KTS, 510.

Sadaqa Quran [diniy.]: Ölgen adamğa bağıştalıp bergen asta oqılatın Quran süreleri. *Ölen kişiye bağışlanan, kırkında ya da senesinde okunan Kuran sureleri.* KETS, XII/533.

Sapar küni jetti [diniy.]: Fäniden baqiyğa attanar şağı keldi. *Faniden (fani dünyadan) bakıye yola çıkma zamanı geldi.* “Tuz tawsılса bul elden, Sapar küniñ jetedi (Ä. Naymanbaev, Şıg.).” Bu ilde rızkın biterse, yolculuk günün gelir. KETS, XII/663.

Täbärik [zat. diniy.] (2): 2. Ölgen kisiniñ qudayısınan alğan zat, kiyim, buyım. *Ölen kişinin qudayısı (sadakası) ile aldıgı şey, giyim.* “Jaqsı kelgen adamnıñ qazasında beyit basında täbärik retinde jirtıs taratıladı (Qaz. Ädet-ğurıp.).” *İyi insanın vefatında mezar başında ölenin ardından kumaş parçası (jirtıs) dağıtıldı.* KETS, XIV/48.

Tälen tüsirüw [diniy. jerg.]: Quran oqıtıp, künäsin jeñildetüw. *Kuran okutup günahını hafifletme.* “Ölgenniñ artınan Quran şıgaruw, tälen tüsirüw räsimi bar (O. Särsenbay, Şıg., 4, 30).” *Ölenin ardından Kuran hatim etme, Kuran okutma âdeti var.* KETS, XVI/559.

Fariyad qıldı [eski. kit. diniy.]: Köñil ayttı, marqumdı joqtadı, Allağa siyınıp, zarladı. *Başsağlığı diledi, merhumun yasını tuttu, Allah'a sığınıp (dua edip), ağladı; feryad etti.* “Atamniñ jaqındarı fariyad qılıp, aq juwıp kebindedik endi özin (Babalar sözi // Xatımtay).” *Dedemin yakınları feryad edip (ağıt yakıp), beyaza sarıp kefenledik kendisini.* KETS, XV/107.

Fariyad saldı [diniy.]: Joqtadı, zarladı. *Yas tuttu, ağladı.* “Qız keldi fariyad salıp jatqan jerge, qayısıp qabırğası esil erge (Babalar sözi).” *Kız geldi feryad edip (ağıt yakıp) yattığı yere, çok üzümlere zavallı yiğide.* KETS, XV/107.

Fidiya [zat. diniy.]: Pidiya (ölikniñ kinäsin moldağa satuw, künadan qutqaruw tölemi). *Fidye (Ölünün günahını mollaya satma, günahdan kurtarma bedeli).* “Olar üyinen ölik şıqqandardı ağıdıp, “janaza”, “xatim”, “fidiya” dep ölikten payda tapqandar (J. Arıstanov, Şığ.).” *Onlar evinden ölü çıkanları takip edip, “cenaze”, “hatim”, “fidye” diyerek ölüden gelir elde edenler.* KETS, XV/117.

Xırqa [ar.] [zat. diniy.]: Aqiret kebinniñ äyel kewdesin jabatın bölügi. *Ahret kefeninin kadın göğsünü kapatan bölümü; hırka.* “Xırqa äyeldediñ sünnet kebin (Awızeki).” *Hırka (göğüs örtüsü) – kadınların sünnet olan kefeni.* KETS, XV/161.

Xumar [ar.] [zat. diniy.]: Aqiret kebinniñ äyel şaşın jabatın bölügi. *Ahret kefeninin kadın saçını kapatan bölümü; hımar.* “Xumar äyeldediñ sünnet kebin (Awızeki).” *Hımar (başörtüsü) – kadınların sünnet olan kefeni.* KETS, XV/170.

Janazasıñ şığardı [diniy.]: Ölgen adamğa sawabı tiysin dep jerlew aldında marqumdı jerlewge kelgen jamağat musılmandı soñğı şığarıp saluw namazın oqıdı. *Ölen insana sevabı değsin diye defin öncesi merhumu defnetmeye gelen cemaat son görevini yapıp cenaze namazını kıldı; cenazesini çıkardı.* “Aydawdağı musılmandar süyegin juwatın, janazasını şığaratın molda taba almay (S. Adembekov, Atılğan qız.).” *Sürgündeki Müslümanlar cesedini yıkayacak, cenazesini çıkaracak molla bulamazdı.* KETS, XV/506.

İlk İslami Eserler:

Baxıl qol- *Helalleşmek.* KB, 1518; **Cân çık-** *Ölmek.* TİEM 73, 144v/4; **Gür (F.)** *Mezar, makber.* KB, 1516; **Keç-** 1. *Geçmek, ölmek; affetmek.* KB 1156, ah 194; TİEM 73 193v/1; RKT 33/22b2; **Kefin** *Kefen.* AH, C432; **Köçgü** *Vefat, ölüm.* KB, 6112;

Qır Kır, sahra; mezar. KB, 6063; **Öl- Ölmek.** KB, 1487; **TİEM** 73, 223v/7; **RKT**, 35/43a3; **Ta‘ziyet (<A.) qıl-** *Başsağlığı dilemek, taziye de bulunmak.* KB, 6304; **Tupraq tæg-** *Toprak olmak.* **TİEM** 73, 34r/7; **Tüşnek Yuva; mezar.** KB, 3570; **Yatğu yer** 2. *Ebedi yatacak yer, kabir.* **RKT**, 25/19a3; **Yoğ Yas, matem; ölü gömüldükten sonra verilen yemek.** KB, 4577.

Ölümün herkes için kaçınılmaz bir son oluşu, dünyanın her yerinde ölümle ilgili ritüel ve uygulamalara evrensel bir karakter kazandırmakta; bu bakımdan aralarında gerek coğrafi gerekse kültürel bakımdan farklılıklar bulunan değişik yapıdaki toplumların konuya ilişkin inançları ve uygulamaları çoğu zaman şaşırtıcı benzerlikler göstermektedir (Örnek, 2000: 207). Söz konusu benzerlikler “ölüm” kavram alanıyla ilgili söz varlığına oluşma yolları bakımından da yansımaktadır. Ölümün tüm insanlık için hüznü ve acı bir gerçek olması *öl-* fiilinin doğrudan kullanımını kısıtlamakta ve metaforik ifadelerin çıkışına yol açmaktadır. Kazakçada da “ölüm” karşılığında *düniyeden qayttı, jer qoynına kirdi, kelmeske ketti, qaytı boldı, opat boldı, öldi, öti jarıldı, sapar küni jetti* gibi örneklerin bulunması; bu konudaki zengin ifade gücünü ortaya koymaktadır. İlk İslami eserlerde de *öl-* dışında aynı sebeplerle *cân çık-, keç-, köçgü, tupraq tæg-* gibi kullanımlar tanıklanmaktadır.⁷¹

Kazakçada ölüm inancına yönelik ritüelleri ifade eden madde başlarının; genellikle “ölüm sonrası” ile ilgili uygulamalardan oluştuğu söylenebilir.⁷² “Ölü kimselerin gömülmeden önce sarıldığı beyaz bez” olarak tanımlanan ve Türkiye Türkçesinde Arapçadan ödünçlendiği biçimiyle geçen *kefen*, Kazakçada uğradığı fonetik değişikliklerle *kebin* formunda tanıklanmaktadır. Bu kelimenin ilk İslami eserlerde de kullanılması; söz konusu eserlerle Kazakça arasındaki müşterekliklerden biridir. Bir diğer Arapça ödünçleme olan *aqıret* (< *āhıret*)’in “kefen” karşılığının Kazak sözlüklerinde birincil, “öbür dünya” anlamının ise ikincil olarak verildiği görülmektedir. *Kefen* bölümlerinden Arapça *xırqa* ve *xumar*’ın taranan kaynak eserlerde geçmesi dikkat çeken bir ayrıntıdır.

⁷¹ Roux, bazı örtmece kelimelerin kullanılmasına karşın Türkler ve Moğolların ölümü doğrudan hatırlatan kelimeler karşısında irkilmediğini ve bu kelimeleri diğer toplumlara nazaran daha az kullandıklarını ifade etmiştir (Roux, 2002: 263).

⁷² Ersoy, *Türklerde Ölüm ve Ölümle İlgili Rit ve Ritüeller* başlıklı makalesinde ölümle ilgili uygulamaları ele alan ayrıntılı bir tasnife yere vermiştir. Tasnifte; ölüm belirtileri, ölüm anı ve ölüm sonrasına yönelik inanış ve uygulamalar detaylı bir şekilde ele alınmıştır (Ersoy, 2002: 88).

Arapçada hem “ölü” hem de “tabut” anlamında kullanılan *cenâze* ve *cinâze*; Kazakçada *janaza* biçiminde geçmekte; ilk İslami eserlerde ise tanıklanmamaktadır. *Janazağa şaqır-*, *janazadan nesibe tiy-*, *janaza şıgar-*, *janazala-*; değinilen kavram alanı kapsamında kullanılan deyimlerdir. Cenazeye karşı görevlerden biri olan “defnetmek” ise Kazakçada *aruwla-*, *därette-*, *däfin et-*, *däfindet*, *jerle-*, *jönelt-*, *qabirle-*, *qoy-* gibi farklı pek çok tabirle ifade edilmektedir. Söz konusu tabirlerin “defin”deki aşamalardan “ölüyü yıkama” ve “gömme” işlemlerinden hareketle oluştuğu düşünülmektedir. İlk İslami eserlerde de tanıklanan *arı-* ‘temizlemek, temiz olmak’ fiiline dayanan *aruwla-* ve “abdest almak” anlamındaki Farsça *däret*’ten türemiş *därette-*; defin aşamalarından biri olan “ölü yıkamak”la ilgili olmaları bakımından bu karşılık ile kullanılmışlardır. *Däfin et-*, *däfindet-* ve özellikle *jerle-*, *jönelt-*, *qabirle-*, *qoy-* fiillerinde ise “yerin altına koyup üstünü toprakla örtmek” anlamı hâkimdir. Türkiye Türkçesinde *mezar* ya da *kabir* kelimeleriyle ifade edilen “ölü kimselerin gömülü olduğu yer” için Arapça *bäyt*, *mezâr*, *qabr*, *ziyâret* kelimeleri; *beyit*, *mazar*, *qabir*, *zirat* biçiminde geçmektedir. Farsçadan ödünçlenen *kör* ise ilk İslami eserlerde de tanıklanmaktadır. İlk İslami eserlerde “mezar/kabir” anlamını kazanmış “yatğı yer” tamlaması Türkiye Türkçesindeki “yatacak yerin yok” deyimini ile ilişkilendirilebilir. Ölüm hâli üzerindeyken “hakkını birbirine bağışlamak”; diğer bir deyişle “helalleşmek” için Farsçadan alıntılanan *baqul* (<baxil) kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Kelime, kimi zaman *bol-* yardımcı fiili ile; kimi zaman ise karşılıklılık ifade eden {+LAs-} isimden fiil yapım ekiyle birlikte kullanılmaktadır. İlk İslami eserlerde ise aynı kelimeyle *qol-* “istemek” yardımcı fiilinin görülmesi, “helallik istemek” ifadesini düşündürmektedir.

Ölen kişinin ardından dua okuma, ruhuna Kuran bağışlama geleneğinin Kazakçadaki yansımalarına *bata*, *batoqır*, *imanın üyirdi*, *qatım*, *Quran awdardı*, *Quran bağıştaw*, *Quran oqıdı*, *Quran tüsirdi*, *molağa duğa qıldım*, *sadaqa Quran* gibi kelime, deyim ve ibarelerde rastlanmaktadır.⁷³ Ölünün ardından belirli günlerde onu anmak için yemek verme esasına dayanan uygulamalar *belbası*, *qonaqasın berdi*⁷⁴, *jetisin berdi*, *jetisi*,

⁷³ Genel manada dua etmek ile ilgili kelime ve ibarelere 2.2.5. *Dua-Dua Etmek ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında yer verilmiş; açıklamalarında “ölüm ya da ölünün ardından edilen dua” ifadelerine yer verilen madde başları ölüm sonrası ritüeller kapsamında düşünülmektedir. Bu başlık altında ele alınmıştır.

⁷⁴ *Konak aş*ı yani “misafir için verilen aş/yemek” deyimini Kırgızcada *kara aş* ifadesiyle karşılanmaktadır (Orozobaev, 2014: 128).

qırqı gibi örneklerle somutlaştırılabilir. Roux, ölen kişi için yapılan anma törenlerinin gömülme veya ölüm gününden sonraki üçüncü, yedinci, yirminci ve kırkıncı günüyle yılsonunda yapıldığını belirtmektedir (Roux, 2002: 293). Yedi ve kırk motifi de bu bağlamda Kazakçanın dinî söz varlığında yer edinmiştir. İlk İslami eserlerde ise *yoğ* kelimesi hem “yas matem”; hem de “ölünün ardından verilen yemek”i ifade etmektedir. “Ölen bir kimsenin bazı ibadetlerle ilgili borçlarının düşürülmesi (ıskat) için fakirlere fidye ödenmesi sırasında başvurulmuş bir uygulama” (TDVİA, “Esmâ-i Devir” maddesi, Erişim tarihi: 2020.03.02, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.) olarak tanımlanan *devir*; Kazakçada *aynaldır*-, *köter*-, *usta*-, *sal*- gibi yardımcı fiillerle birlikte kullanılmıştır. Ünal, devir uygulamasının nasıl yapıldığını şöyle açıklamaktadır:

Kurban edilecek hayvanlar, yine eski gelenekte olduğu gibi ala ipe bağlanıp, çadırın önüne getirilir. Bu işle vazifeli kişi, mal bağlanan ala ipi tutup, ıskat denilen, ölünün bir yıllık yerine getirilmeyen oruç, namaz ve daha başka farzlarının yerine getirilmesi sorumluluğunu üzerine alması için ölünün yanında oturan mollaya tutturur. Molla “kabul ettim” diyerek ipi alıp tekrar verir. Ölen kişinin yaşı kadar bu işlem tekrar edilir. Davir yürütme olarak adlandırılan bu uygulama, bulûğ çağına gelmemiş kişiler için yapılmazdı. Bu mal, işlemin sonunda mollalara ve fakir fukaraya verilir (Ünal, 2008: 108).

2.6.3. Olağanüstü Varlıklar ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında yer alan inanç-inanış-ritüeller başlığı altındaki 255 kelime ve ibarenin 24’ü olağanüstü varlıklar ile ilgilidir. Türk halkbilimindeki sözlü gelenekler içinde insanların hayatını etkileyen, inançlarla yakından bağlantılı, olağanüstü nitelikler taşıyan, gizli güçlere sahip oldukları kabul edilen ancak ne oldukları pek bilinmeyen varlıklarla ilgili pek çok anlatının olduğu bilinmekte; söz konusu varlıkların hem Doğu hem Batı kültürlerinde inanç alanının ortak tasarladığı kimlikler olarak adlandırılabilceği belirtilmektedir (Duvarcı, 2005: 125). Bu çalışmada olağanüstü varlıklar kapsamında “kötü güçler” olarak bilinen ve “cin”, “şeytan”, “peri” gibi kavramların Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki türlü karşılıkları ele alınmıştır.

Kazakça:

Albastı [zat.]: 1. Jın, saytan, martuw. *Cin, şeytan, karabasan*. KTS, 32.

Äbilet [ar.]: 1. [diniy.] Jınnıñ bir türü. *Bir tür cin.* “Ajal quwıp dünyeni, Äbilet jınnıñ küşi asıp (Qadırov).” *Ecel dünyanın peşine düşüp, ebilet cininin gücü aşır.* KETS, 63.

Äzäzil [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Şaytan, ibilis tärizdi qasqöy rux. *Şeytan, iblis gibi kötü niyetli, bedhah ruh.* “Musılman dinşilderi demon değendi ibilis, äzäzil deydi (Isqaqov).” *Müslüman dincileri demon’a (şeytan) iblis, azäzil derler.* KETS, II/378.

Dajal [zat. söyl.]: 1. [diniy. awıs.] Jalmawız, bir närseniñ tübine jetetin joyqın qara küş. *Şeytan; bir şeyin sonunu getiren, kırıp geçiren kara güç; deccal.* “Qasına Darqanıñız da jetip qaptı göy. Bul da äyel bitkenniñ dajalı bolıp alğan eken (R. Rayımqulov, Jasıl beleş.).” *Yanına Darhanınız da ulaşmış ya. Bu da kadınların deccalı olmuş.* KETS, IV/441.

Jın I [zat.] (1): 1. Diniy senim boyınşa közge körinbeytin jın-şaytan, äzäzil, peri. *Dinî inanışa göre göze görünmeyen cin-şeytan, azäzil, peri.* “Arwaqtıñ artı jın boldı (Maqal).” *Ruhun ardı cin oldu (Atasözü).* KETS, VI/725.

Jın I [zat.] (2): 2. [etnogr.] Baqsılardı ekilendirip qozdıratın, qutırtatın, onıñ boyında siyqırlıq bar dep sendirüwşi ruxaniy qasiyet. *Baksıları kızdırıp bu kızgınlığı arttıran, kudurtan, onun bedeninde büyü var diye inandıran ruhanî özellik.* “Baqsı jının şaqırdı.” *Baksı cinini çağırdı.* KETS, VI/725.

Jının şaqırdı (köne) (1): a) jındandı, qutırdı, elirdi. *Kutsal sahibine sığındı.* KETS, VI/725.

Jının şaqırdı (köne) (2): a) kiyäli iyesine sıyındı. *Delirdi, kudurdu, çıldırdı.* KETS, VI/725.

Jın-jıbir [zat.]: Jın-şaytan, peri. *Cin-şeytan, peri.* “Jın-jıbirdı quwıp (aynaldırğan).” *Cin-şeytanı kovalayıp (altını üstüne getirmiş).* KETS, 262.

Jın-şaytan [zat.]: 1. Albastı, peri siyaqtı qas küşterdiñ jiyıntıq atı. *Al karısı, peri benzer kötü güçlerin topluca adı.* KETS, 262.

Jın-şaytan [zat.]: 2. [Awıs.] Azğıruş, äzäzil. *Ayartan, şeytan.* “Jın-şaytanğa ermesine kim kepil (Uyası boldı).” *Cin-şeytanın peşinden gitmesine kim kefil?* KETS, 262.

Ziyankes küşter [mif. diniy.]: Adamzattıñ jawı, ünemi adam balasın adastıruwğa, azğıruwğa tırısıp, jaman isterge aydap saladı –mıs dep sanalatın, közge körinbeytin abstraktılı [deneler] uğımdar. *İnsanın düşmanı, her zaman insanoğlunun yolunu şaşırtmaya, azdırmaya çalışıp kötü işlere kışkırtan göze görünmeyen soyut kavramlar.* “Qazaq demonologiyası men şamanizmdegi adamğa qas, ziyankes küşter mınalar: diyu, jin, peri, albastı, martuw, bışara, übbe, obır, jeztırnaq, sörel, könayaq t.b. (B. Abılqasımov, Telqoñır).” *Kazak demonologisi ile şamanizmdeki insana düşman, kötü güçler şunlar: diyu (dev), jin (cin), peri (peri), albastı (al karısı), martuw (al anası), bışara (biçare), übbe (su iyesi), obır (obur), jeztırnaq (bakır tırnak), sörel (albastının eşi, kötü ruh), könayaq (orman iyesi) v.b.* KETS, VII/148.

İfrit [ir.] [zat. diniy.] (2): 2. Quranda atı atalğan jin, köpşe mağinasında jin-şaytandardıñ ortağ atı. *Kuran'da adı geçen cin, çoğul manada cin-şeytanların ortak adı.* “Quranda “ifrit” jını” Süleymenge Saba patşası xanımınñ tağın äkelip berüwge kelisedi (İslam Entsikl.).” *Kuran'da “ifrit” cini Süleyman'a Saba melikesinin tahtını getirmeyi kabul eder.* KETS, VII/388.

Martuw [mif.]: Jin-şaytan albastı. *Cin-şeytan, albastı.* “Ertedegi qazaqtar albastını martuw dep te ataydı (İsqaqov).” *Eskiden Kazaklar albastıya martuw da demişlerdir.* KTS, 453.

Martuw bastı [bas-qır]: Albastı bastı, şaytan iyektedi. *Albastı bastı, şeytan dadandı.* KTS, 453.

Peri [mif.] [zat.] (1): 1. Diniy senim boyınşa, aspanda, suw işinde tirşilik etetin jamandıq pen zulımdıqtıñ küş iyesi. *Dinî inanışa göre gökyüzünde, su içinde yaşayan kötülük ile zulmün güç sahibi.* “Kök dolıdan dāw peri qaştı (Maqal).” *Gök deliden, dev gibi peri çıktı.* KTS, 527.

Peri [mif.] [zat.] (2): 2. [Awıs.] Saytan, jındı, esersoq. *Şeytan, cinli, kaçık.* “Seriligi de, periligi de bar köñildi jigit (Kümisbekov).” *Ozanlığı da, periliği de olan şen yigit.* KTS, 527.

Saytan [zat.] [diniy.]: Diniy uğım boyınşa adamzatqa qarsı küş, jin-peri. *Dinî kavram olarak insanoğluna karşı güç, cin-peri.* “Qalıñ ağaş işinde saytan köp degendi estigem.” *Sıkı orman içinde şeytan çok olur dendiğini duymuştum.* KTS, 546.

Tajal [ar.] [zat.]: 1. Diniy nanım boyınşa aqır zaman bolğanda şığadı-mıs delinetin ajdaha. *Dinî inanışa göre ahir zamanda çıkacağı söylenen ejderha; deccal.* “Tajal jalmağanday.” *Deccal yok etmiş gibi.* KTS, 607.

Şaytan [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] İbilis, adam balasın azdırıp, azğındatuwşısı qara quş iyesi, Alla tağalağa qarsı şıqqan ottan jaralğan buringı peri. *İblis, insanoğlunu yoldan çıkarıp ahlâkını bozan kara deliğin sahibi, Allahu Teâlâya karşı çıkan ateşten yaratılmış eski peri; şeytan.* “Şaytan adamnıñ boyındağı nâpsilik quştarlıqtarın qozdırıw arqılı äreket jasaydı (QUE).” *Şeytan insan nefsindeki arzularını arttırarak hareket eder.* KETS, XV/202.

Şaytannıñ aswasına endi [diniy.]: Şaytannıñ azğıruwına sendi. *Şeytanın oyununa geldi.* “Xanımmen qanşa oñaşa qalsa-dağı, oyına eş jamandıq kelmegendi. Şıdamay nâpsisine biraq xanım, Şaytannıñ aswasına ras endi (Edige).” *Hanımla ne kadar yalnız kalsalar da, aklına hiç kötülük gelmemişti. Dayanamayıp nefesine ama hanım, şeytanın oyununa geldi artık.* KETS, V/284.

İbilis [zat. diniy.]: İbilis (diniy uğım boyınşa, jin-şaytannıñ atı). *İblis (Dinî bir kavram olarak cin-şeytanın adı).* “Osı siyaqtı ibilis jinnıñ jürisin körmesem dep em (M. Äwezov, Qaraş.).” *Bunun gibi iblis cinin dolaşmasını görmesem demiştim.* KETS, XV/623.

İbilis şaytan [zat. diniy.]: Adamğa qarsı qara küşter, jin-şaytandar. *İnsana karşı kara güçler, cin-şeytanlar.* KETS, XV/623.

İbilis [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Adamdı pälege jolıqtıratın azğıruwşısı, jin-şaytan, peri. *İnsanı belaya uğratan azdırıcı cin-şeytan, peri; iblis.* “Topırağıma tabınbadıñ dep Äzezildi ibiliske aynaldırır ma edi? (M. Jumabaev, Şıg.).” *Topırağıma tapmadın diye Azâzil’i İblis’e dönüştürür müydü?* KETS, XV/691-KKKM, Xijr süresi 262/31.

İlk İslami Eserler:

Boynağı 3. Şeytan. TİEM 73; 324r/5; **Cinn (<A.)** Gözle görölmez, lâtif cisimlerden ibâret bir yaratık krş. cin. TİEM 73, 424v/8; **Div (<F.) Şeytan.** TİEM 73, 109v/2; **İblis (<ö.a.) Şeytan.** TİEM 73, 333r/8; **Küçlüg peri** En kuvvetli cin, cinlerin en güçlüsü, ifrit. TİEM 73, 276r/2; **Pä/erī (<F.) Cin** krş. perri. TİEM 73, 392r/9; RKT, 28/52a2; **Rahmätidin nevmiğ bolmış Şeytan.** TİEM 73, 5v/1; **Rahmätidin umuñsuz İblis,**

şeytan. RKT, 30/22b; **Şä/eytān** (<A.) *Şeytan*. TİEM73, 265v/9; **Yawuz qoldaş äş** *Kötü arkadaş, Şeytan*. TİEM 73, 360v/6; **Yä/ek** *Şeytan*. TİEM 73, 246v/4; RKT 33/66b3; KB, 3523; **Yil Ejderha**, cin. KB, 4361.

Kazakçanın dinî söz varlığında yer alan olağanüstü varlıklar ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde; söz konusu kavram alanındaki madde başlarının genellikle “kötü güçler” ile ilgili olduğu söylenebilir. Öyle ki, bugün “huri” ile özdeşleşip güzelliğin simgesi hâline gelen; ancak aslı Farsça *pairika* olup “büyü yapan, büyüleyen kadın” anlamına sahip *peri*⁷⁵ bile; pek çok kültürde anlam iyileşmesine uğramış; Kazakçada ise asıl olan kötücül anlamını korumuştur.⁷⁶ Türk inanç sisteminde bulunan iyi ve kötü ruh (yir-sub)ların olağanüstü varlıklarla ilgili inanç ve uygulamaların en eski kalıntıları olduğu; İslam öncesi Türk topluluklarının kendilerinin dışında kalan varlıkları veya olayları ruhsuz ve ölü olarak görmedikleri bilinmektedir (Duvarcı, 2005: 131). İslamiyet ile birlikte bu anlamlandırma Kuran-ı Kerim’deki ayetlerle dinî bir dayanak bulmuştur.

Kazakçada söz konusu kavram alanındaki madde başlarının açıklamalarında “cin” ve “şeytan” adlandırmaları yoğun olarak yer almaktadır. Her iki tabiatüstü gücün kesin sınırlarla ayrılmamış olması ve açıklamalarda birbirlerinin yerlerine kullanılmaları dikkat çekici bir boyut olarak söylenebilir. İslam Ansiklopedisi’nde “Şeytan” maddesine göre; bazı dilciler, şeytanın Arapça kökenli olup teolojik anlamlarını Yahudi-Hristiyan geleneğinden aldığını iddia ederken; bazıları İbraniceden Arapçaya geçtiğini, kelimenin Yahudi geleneğinde “cin”; İslam öncesi Araplarında “insanüstü varlık” manasına geldiğini ve İslam’da bu iki anlamın birleştirildiğini söylerler. Kazakçada yukarıda değinilen söz konusu ikilik, bu bilgiyle ilişkilendirilebilir.

Arapça *cinn* ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin “jın” biçiminde genel manada tüm cinler için kullanılırken, yaygın olarak bilinip deyimlere yerleşmiş *albastı* diğer adıyla *martuw*, *äbilet* ve *ifrit*; söz konusu varlıkların özel adlandırmaları olarak tanınır. İlk İslami eserlerde ise bu kelimelere rastlanılmamıştır. Kazakça kaynaklardan fişlenen *äzäzil*, *dajal/tajal*, *saytan/şaytan*, *ıbilis/ibilis*; bazı nüanslar barındırmakla birlikte “şeytan”ı karşılamaktadırlar. *Boynağu*, *rahmätidin nevmīd*

⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/peri>.

⁷⁶ İlk İslami eserlerde de bu kelime olumsuz manasıyla ve “cin” karşılığıyla verilmiştir.

bolmuş, rahmâtdin umunçsuz, yawuz qoldaş âş örnekleri ilk İslami eserlerde bağlam içerisinde ve dolaylı anlatım yoluyla “şeytan”ı işaret etmektedir.

2.6.4. Pirlar, Menkıbevi-Mitolojik-Efsanevi Unsurlar ile İlgili Kelime ve İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında yer alan inanç-inanış-ritüeller başlığı altındaki 255 kelime ve ibarenin 63’ü pirlar, menkıbevi-mitolojik-efsanevi unsurlar ile ilgilidir. Menkıbe, mitoloji ve efsane gibi anlatı türlerinin sınırlarını belirlemedeki güçlük nedeniyle böyle bir başlık tercih edilmiş; sözlükte “ihtiyar, ak saçlı, tecrübeli kimse” olarak geçen, tasavvufta “mürşid, velî ve şeyh” ile eş anlamlı olarak kullanılan Farsça *pîr* ile ilgili kelime ve ibareler de bu başlık altında ele alınmıştır.⁷⁷ Kimi örneklerde *pir*’in “bir şeyin tanrısı, kutsalı, ruhani koruyucusu, hamisi, atası” anlamı da mevcuttur. Orozobaev bu anlamin, Gerek İslami gerekse geleneksel eski Türk inancına ait unsurları ihtiva ettiğini belirtmektedir (Orozobaev, 2014: 65).

Söz konusu başlık altında incelenen bazı madde başlarının “gerçek”e veya “İslamiyet esası”na dayanıp dayanmadığı...vb. sorulara cevap bulmak bu çalışmanın önceliği değildir. Konuya ilişkin ortaya konan “İslam mitolojisi” kavramında da Musevilik ve Hristiyanlık gibi kitaplı ve tek Tanrılı dinlerin inançlarında olduğu gibi İslam dininde de şöyle veya böyle, zamanla veya daha başlangıçlarından itibaren eski mitolojilerin özümseyip kendilerine uygun hâle getirilerek birer mitolojik çerçeve yaratılmış olduğu düşünülmektedir (Ocak, 2009: 162). Belki Gök Tanrı inancına kadar uzanan belirli inanç ve inanış unsurlarının İslamiyetin kabulüyle evrilmesi söz konusu olsa da; çalışmada yine de “İslam mitolojisi” teriminden kaçınılmıştır.

Kazakça:

Abılxayat [ir.+ar.] [zat. diniy.] abılxayat suwı: Ömir suwı, ömir bulağı. *Ömür suyu, ömür kaynağı.* “Aytqan sözdiñ şerbeti-abılxayat suwınday (Jansügirov).” *Söylenen sözün şerbeti-ömür suyu gibi.* KETS, I/40.

Azaban [zat. diniy.]: Qasiyetti şipa suw. *Kutsal şifalı su.* “Qudayğa jeter me eken pende zatı, bu sözim ğalımdardıñ Quran xatı – Taqsır Gaysa, surasañ men aytayın, Azaban degen suw eken onıñ atı (Babalar sözi).” *Hüda ile denk olur mu*

⁷⁷ *Pîr* kelimelerinin tanımı için bkz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/pir>

insan hiç, bu söziüm âlimlerin Kuran'dan söylediği – İsa Hazretleri, sorarsan ben söyleyeyim, Azaban denen su imiş onun adı. KETS, I/109.

Arwaq [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. [awıs.] Qasiyetti, kiyeli dep tanılğan meken, orın jer. *Kutsal, mukaddes olarak bilinen yer. “Aldımdı, artımdı da jarılqa dep, Süyinbay, Sarbasqa erip tekti. Arwağı Alatayday qayran Jäkem, Töstiktey qara jerge sıyıp ketti (K. Äzirbaev, Tand. Şıg.).” Geleceğimi, geçmişimi de bağışla deyip, Süyinbay Sarbaş'ın peşinden gitti. Ruhu Aladağ gibi sevgili Jäkem, küçücük karanlık yere sığıp gitti. KETS, I/664.*

Arwaq [ar.] [zat. diniy.] (4): 4. [awıs.] Erekeşe ruxtı. *Özel ruhlu. “Keskekti tuğan ayumın, keskilespey basılman! Tutamday süyegim qalğanşa, duşpanım, sağan bas urman! Aldıña kelip turmın dep, arwağımdı kaşırman! Baluwan sultan, batır xan, Qılardıñ bolsa, qılıp qal: Künderdiñ küni bolğanda, bas käsermin, jasırman! (S. Torayğırov, Alaş Uranı).” Vuruşup doğan insanım, kıyışmadan durulmam! Küçücük kemiğim kalana dek, düşmanım, sana baş eğmem! Önüne geldim diye, pirimi ben kaşırmam! Pehlivan sultan, kahraman han, yapacağın varsa yap şimdi: Bir gün geldiğinde, baş keserim, gizlemem. KETS, I/664.*

Arwağına siyındı [diniy.]: Allağa tilegimdi jetkizsin dep ata-baba ruxınan medet suradı. *Allah dileğine kavuşursun diye atalarının ruhundan medet umdu. “Kempir-şal namaz artınan bata qılğanda, “Sırliekeme tiye bersin”, -deydi; ülken-kişi saparğa şıqqanda, Sırliekemniñ arwağına siyınadı (B. Maylin, Tand.).” Yaşlı kadınlar ve ihtiyar erkekler namazdan sonra dua ettiklerinde “Sırliekeme (ruhuna) değsin”, - derler; büyük küçük yolculuğa çıktıklarında, Sırlieke'min ruhuna sığınurlar. KETS, I/664.*

Arwağı rıza boldı [diniy.]: Ata-baba ruxı qoldaytınday is atqardı. *Ataların ruhunun razı olduğu işleri yaptı. “Basqamızı bilmeytin, al mına Aqañniñ qızmetine Esbol atamızdıñ arwağı rıza bolatın şığaraq, - dep qoş-qoştap, kötermelep jatqanı (Ä. Nurpeyisov, Şıg.).” Başkamızı bilmiyorum ama şu Akan'ın hizmetine Esbol dedemizin ruhu razı olacaktır, - deyip memnuniyetlerini bildiriyorlardı. KETS, I/664.*

Äbilxayat suwı. [diniy.]: Äbilxayat suwı. *Ab-ı hayat suyu. KETS, II/349.*

Buraq [ar.] [zat. diniy.]: Diniy aңызdardardığı Muxammed payğambar mingen qanattı tulpar. *Dinî menkıbelerde Hz. Muhammed'in bindiği kanatlı at, tulpar.* “Buraq aq tüsti, uzun qulaqtı ayağında qanatı bar, tügi jılırağan januwar türinde suretteledi (QUE).” *Burak; beyaz renkli, uzun kulaklı, ayağında kanadı olan, tüyü parlak hayvan olarak tasvir edilir.* KETS, III/608.

Esxatologiyalıq mifter [diniy. mäd.]: Düniyenin aqırı turalı mifter. *Dünyanın sonu ile ilgili mitler; eskatoloji mitleri.* KETS, XV/800.

Ġayıperen [zat. diniy.]: Musılmandar arasında sopılıq ilim ıqpalımen tarağan tüsinik boyınşa, erekşe qasiyetterge qol jetkizgen äwliyeler. *Müslümanlar arasında sofuluk ilmi etkisiyle yayılan görüşe göre özel niteliklere sahip evliyalar.* “Ġayıperenge jatatın äwliyeler, köbine, özderiniñ qupiyaların köpşilikten jasırın ustaydı (QUE).” *Gaip Eren sayılan evliyalar, çoğunlukla, kendilerinin sırlarını halktan gizli tutarlar.* KETS, IV/385.

Ġayıperen qırıq şilten [diniy.]: Ruxaniy biylikke köterilip, qupiya zañdılıqtı igeren, musılmandardıñ jetilüwine ıqpal etip otıratın, qısılgan şaqta demew berip, jebep, qoldap jüretin, közge körinbeytin kiyeli äwliyeler, abdal. *Ruhani/manevi mertebesi yüksek olup, gizemli şeylere vakıf olan; müslümanların iyi duruma gelmesine yardımcı olup zor durumda destek verip, koruyup kollayan göze görünmeyen mukaddes evliyalar, abdal.* “Sol vaqıtta batırğa Atsa miltıq ötpedi, Ġayıperen qırıq şilten Qoltıqtan süyep demedi (Alpamıs).” *O vakitte batıra (kahramana), atılan tüfek işlemedi, gaip eren kırk şilten, kolumun altından tutup kolladı.* KETS, IV/385.

Ġawıs-ğayas [ar.] [zat. diniy. köne.]: Ġayıperen; järdem, medet, kömek. *Gaip eren; dayanak, medet, yardım.* “Adassa joldan jañılıp, tura bastap jolğa sal! Jazatayım sürinse, Ġawıs-ğayas qırıq şilten, Bahawitdin qolına al!” (Kız Jibek).” *Yoldan çıkarsa yanılıp, doğruyu gösterip yola koy. Ummadık yerde düşerse, Gavs-Ayaş kırk şilten, Bahavit'in eline al.* KETS, IV/402.

Gayıp iren kırk şilten (din.): Perişte, adamdı jebep, qoldap jüretin közge körinbeytin kiyeli beyne. *Melek; insanı koruyan, göze görünmeyen kutsal suret.* “Balağa jemis berdi şiltender kep (Körüğli).” *Çocuğa yemiş (meyve) verdi gaib erenler gelip.* KTS, 754.

Ğayıppir [zat. diniy.]: Qupiya, közge körinbeytin demewşi. *Gaip pir; sır, göze görünmeyen koruyucu.* “Jasım bar on jetige jaña kelgen, tar jolda ğayıppirim medet bergen. Tay edi mingenimde qara kögim, işinen on mıñ jılqı tañdap mingen (Batırlar Jırı).” *Yaşım on yediye yeni gelmiş, dar yolda gaip pirim destek vermiş. Tay idi bindiğimde kara gök, on bir yulqı arasından seçip bindiğim.* KETS, IV/385.

Ġasa [ar.] [zat. diniy. mif.]: Asatayaq (diniy, miftik, uğımğa säykes qasıyeti bar tayaq). *Dervişlerin değneği (dinî, mistik öneme sahip kutsal değnek); asa.* “Ġasandı kâlim Alla mağan bersen, jüzigin süleymenniñ qolğa kisem; jasımda jıyırmağa qatar qoyıp “Al, tañda” dese munıñ qaysın süyseñ (Şañğerey, Öleñd.).” *Asanı, Kelimullah bana versen, yüziğünü Süleyman'ın elime taksam; yirmi yaşımıdayken beraber koyup, “Hadi seç” dese bunlardan hangisini sevdiysen.* KETS, IV/399.

Süleymenniñ jüzigindey [diniy.]: Süleymen payğambardıñ jüziginiñ istemeytin nârsesi joq degen mağınada. *Süleyman Peygamberin yüziğünün yapamayacağı hiçbir şey yok anlamında.* “Ol tastıñ Süleymenniñ jüzigindey, Musanıñ asasınday, Däwittiñ qorjınanday qasıyeti bar (Qaz. Erteg.).” *O taşın Süleyman'ın yüziği gibi, Musa'nın asası gibi, Davut'un torbası gibi özelliği/kutsallığı vardır.* KETS, VI/609.

Zeñgibaba (diniy.): Siyır malınıñ iyesi, piri. *Sığır hayvanının hamisi, piri.* KTS, 272.

Zulpıqar [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Kökten tüsken tört qılıştıñ biri. *Gökten düşen dört kılıçtan biri; Zülfıkar.* “Qazaq xalqı arasında da keñ taralğan “Sal-sal”, “Zarqum”, “Dariğa qız” t.b. diniy qıssalarda zulpıqar qılışınıñ qudireti turalı aytıladı (QUE).” *Kazak halkı arasında da yaygın olan “Sal-Sal”, “Zarqum”, “Dariğa kız” v.b. dinî kıssalarda zülfıkar kılıcının kudretinden söz edilir.* KETS, VII/165.

Zulpıqar [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Muxammed payğambar (ğ.s.) ustağan qılıştıñ atawı. *Muhammed peygamber (a.s.)'in tuttuğu kılıcın adı; Zülfıkar.* “Zulpıqar qazirgi vaqıtta Stambul qalasındağı Top Qapı murajayında saqtawlı tur (QUE).” *Zülfıkar günümüzde İstanbul şehrindeki Topkapı müzesinde korunmaktadır.* KETS, VII/165.

Zulpıqar [ar.] [zat. diniy.] (3): 3. Asa tañdawlı ötkir qılış. *Asaya benzer keskin kılıç; Zülfikar*. “Däwmen nayza salısqa, diyumenen jarısqa, Zulpıqarın siltegen, Siltese qılış tas kesken (Jambıl, Şıǵ.).” *Devle mızraklaşmış, periyle yarışmış, Zülfikarını sallamış, sallayınca kılıç taş kesmiş*. KETS, VII/165.

Qıtımır degen qızıl it [diniy.]: Müşirikterdiñ quwdalawınan üñgirge tıǵılıp, uyıqtap qalıp, üş jüz jıldan keyin oyangan altı müminniñ janındaǵı it. *Müşriklerin zulmünden maǵaraya tıklıp uyuyan, üç yüz yıldan sonra uyanan altı müminin yanındaki köpe; Kıtımır*. “Erip bargan qasına Qıtımır degen qızıl it jeti qazınanıñ biri edi (Qaşagan aqın, Şıǵ.).” *Yanında beraber giden Kıtımır adlı kırmızı köpek yedi hazineden biriydi*. KETS, VII/367.

Tört köz it [diniy. jaǵımsız.]: Eki köziniñ üstinde közge uqsas aqsıl daqtarı bar it. *İki gözünün üstünde göze benzer beyazımsı noktası olan köpek*. “Şaymiriñ dört köz it bop Kerbalada, jür deydi äli suwsap, qur dalada. Ğamiriy men Xaynazardıñ basın kesti, Musılman ustap alıp sol arada (Babalar sözi // “Qissa- i vaqiyğa Kerbala Xaziret Xusayın Razi Alla Anxu”).” *Şemir dört göz köpek olup Kerbela’da, yürüyor diyorlar hâlâ susayıp boş bozkırda. Amiri ile Haynazarın kafasını kesti, müslüman yakalayıp o sırada*. KETS, VII/ 368.

İfrit [ir.] [zat. diniy.] (1): 1. Arab mifologiyasında jinnan da malǵun, sonımen tuwıstas, jin siyaqtı siyqır jasay alatın erkek tekti tozaqtıñ eñ tömengi qabatındaǵı zulımdıq, qara küş iyesi. *Arap mitolojisinde cinden de melun, onunla akraba, cine benzer sihir yapan erkek soyundan cehennemın en alt katındaki zulm, kara güç sahibi; ifrit*. “Mısır’da ifrit birewdiñ qolınan ölgen adamdardıñ ruxı dep esepteleği (İslam Ensikl.).” *Mısır’da ifrit biri tarafından öldürülen insanların ruhu sayılır*. KETS, VII/388.

İyşanǵa qol tapsırdı [diniy.]: İyşanniñ jolın quwǵan. *Şeyhin yolunu takip etti*. KETS, VII/ 391.

Kälimolla [zat. diniy.]: Qudaymen söylesüwşi, äñgimelesüwşi [Diniy ańız boyınşa Musa payǵambar Qudaymenen söylesedi, sodan bastap Musa payǵambardıñ laqap atı, teñewi kälimollabolıp atalıp ketedi]. *Hüda ile söyleşici, sohbet edici; (dinî menkıbeye göre Musa Peygamber Hüda ile konuştu, bundan sonra Musa Peygamber’in lakabı Kelimullah olarak kaldı.); Kelimullah*. “Ğasandı, Kälimolla, maǵan berseñ, jüzigin Süleymenniñ qolǵa kiysem. (Şängerey aqın,

Şığ.)” *Asanı, Kelimullah, bana versen, yüzüğünü Süleyman'ın elime taksam.*
KETS, VII/ 478

Kâmil pir [diniy.]: Süyewşi, qoldawşı pir. *Dayanak, koruyucu pir.* “Kâmil pirler, qulaq sal, Awızdan şıqqan sözime (Qobılandı batur).” *Kâmil pirler, kulak ver, ağzımdan çıkan sözüme.* KETS, VII/482.

Kâmil pirge siyındı [diniy.]: Qoldawşısına, pirine jalbarınıp, tilek, qoldaw, demew suradı. *Dayanağına (kâmil pirine) yalvarıp dilek dileyip yardım istedi.* “Kâmil pirine sığındı. Jaqsılar, dastan aytayın, Äweli Alla siyınıp, ekinşi kâmil pirime (Qambar batır).” *İyiler, destan söyleyeyim, önce Allah'a sığınıp, sonra kâmil pirime.* KETS, VII/482.

Kâmil piri jar boldı [jebedi] [diniy.] : Qoldawşısı demedi, piri, süyewşisi qoldadı. *Kâmil piri yardım etti, kolladı.* “Eki batır zarlanıp, jatqannan soñ baylawda kâmil piri jebedi (Qobılandı batır).” *İki kahraman ağlayıp bağlı yattığı için kâmil piri kolladı (yardım etti).* KETS, VII/482.

Kiyeli: *Mübarek, kutsal.* KKKM, Qasas süresi 388/30.

Nuq payğambardıñ kemesi [diniy.]: İslamda asa joğarı qurmetteletin payğambarlardıñ biri Nuq payğambar Alladan dinsizderge qanday şara jasalatını turalı medet surağanda, Alla tağalanıñ dinge senetinder men dünüyedegi tirşilik iyelerinen, 18 mıñ ğalamnan bir-bir juptan (urğaşı-erkek) alıp, mingizip, jerjüzin qaptağan topan suwdan aman alıp qaluwı üşin Nuq payğambarğa jasap bergen kemesi. *İslamda en üst düzeyde saygı gösterilen peygamberlerden biri olan Nuh Peygamber dinsizlere karşı nasıl çare bulabileceğine dair Allah'tan yardım dilediğinde Allahu Teâlânın dine inananlar ile dünyadaki canlılardan, on sekiz bin âlemden bir çift alıp bindirip yeryüzünü kaplayan suda hayatta kalabilmeleri için Nuh Peygambere yapıp verdiği gemi; Nuh Peygamberin gemisi.* “Dinsizder qırılıp, Nuq payğambar kemesindeki onıñ jaqındarı, oğan sengender ğana aman qaladı (QUE).” *Dinsizler yok olup, sadece Nuh Peygamberin gemisindeki onun yakınları, ona inananlar sağ kalırlar.* KETS, VII/587.

Kerbalanıñ şöli [diniy.]: Diniy dastandarda, qissalarda aytilatın qum basqan, qiyındığı köp, azabı awır, şöldi jer. *Dinî destanlarda, kıssalarda anlatılan kum, eziyeti çok, azabı ağır çöl; Kerbela.* “Jer salqınmen köşpese, bügingi köştegi

qozı-lağ jete almaytın Kerbalanıñ şölindey bir buyrat qum edi (I. Jansügirov, Şığ.).” *Yer serinken göçmezse, bugünkü göçteki kuzu ve oğlakların ulaşamayacağı Kerbela çölü gibi silsileli kum idi.* KETS, VII/ 639.

Qaybiren-qırıqşilten [zat. diniy. söyl.]: Ğayıperen-Qırıqşilten. *Ğayıperen-kırk şilten.* KETS, IX/28.

Qamqam [zat. diniy.]: Kökten tüsken dört qılıştıñ biri. *Gökten inen dört kılıçtan biri.* “Suwırıp taqsır qamqam aldı qolğa, özi urıs qıluwğa osı jolğa. “Babalar, öz basıña berik bol”, - dep, sipadı qılışın oñ men solğa (Babalar sözi).” *Peygamber kamkam’ı (gökten inen dört kılıçtan birini) aldı eline, kendisi savaşmak için bu defa. “Çocuklar kendinize sahip çıkın” deyip, salladı kılıcını sağ ile sola.* KETS, IX/183.

Qamqorşı [zat.]: 2. [diniy.] Demewşi, qoldawşı iye. *Koruyup kollayıcı iye.* “Maldıñ qamqorşı iyesi boladı. Qoy iyesi – Şopan ata, siyır iyesi – Zeñgi baba, jılqı iyesi – Qambar ata, tüye iyesi – Oysıl qara degen nanım boldı (Qaz SSR Tarixı).” *Hayvanın koruyucu iyesi olur. Koyunun iyesi – Şopan ata, ineğin iyesi – Zengi baba, Atın iyesi – Kambar ata, devenin iyesi – Oysıl kara denilen inanç vardı.* KETS, IX/185.

Qasiyetti: *Mukaddes, kutsal.* KKKM, Taha süresi 311/12.

Qasiyetti jer: ä) [diniy.] Äwliyeler men ğulama dindarlar meken etken öñir. *Evliyalar ile ulema dindarların yaşadığı çevre; mukaddes yer.* “Qasiyetti jer men kiyeli ağaşqa qoy terisiniñ qiyındısın, at quyrığınıñ qılın aqtıq ornına baylaydı, äwliyege arnap sadaqa mal şaladı (Qaz. Ädet-ğurıp.).” *Mukaddes yer ile kutsal ağaca koyun derisinin küçük parçasını, atkuyruğunun kılını bez yerine bağlar, evliyaya adayıp sadaka niyetine hayvan keser.* KETS, IX/423.

Qorğap-qorşa [et.]: 2. [diniy.] Qaytıs bolğan adamnıñ arvağı tiri adamdı jelep-jebep jürüwi turalı. *Ölen insanın ruhunun yaşayan insanı koruyup kollaması.* “Kempir ayttı, kördegi men bir ğayıp, jamanşılıq basıña keler bolsa, qorğap-qorşap jürermin qanat jayıp (Batırlar jırı).” *Yaşlı kadın söyledi, kabirdeki ben bir ğaip, başına kötülük gelir ise, koruyup kollarım kanat gerip.* KETS, X/81.

Quday kördi: Pir tuttı, tabındı. *Pir (olarak) tuttu, tapındı.* KTS, 417.

Qıdır [ar.] [zat. diniy.]: El aralap jüretin adam beyneli äwliye, adamğa baqıt, dâwlet berüwşi. *Memleketi gezen insan suretli evliya, kişiye baht, saadet verici; Hızır.* “Dâwlet qusı qondı başıña, Qıdır keldi qasıña, baq üyine tünedin, alıstan toyat tilediñ (Aldaspan).” *Devlet kuşu kondu başına, Hızır geldi yanına, baht evinde tünedin (geceledin), uzaktan nasip diledin.* KETS, X/470.

Qızır [mif.] [zat.]: Xalıq añızdarında köbinese aq saqaldı şal beynesinde eles beretin ävliye; qıdır. *Halk hikâyelerinde genellikle aksakallı ihtiyar suretinde hayal-meyal görünen evliya; hızır.* KTS, 432.

Tört qılış [diniy.]: İslam dinindeki añız boyınşa, jer betine jannattan túsken qasiyetti qılıştar. *İslam dinindeki menkıbelere göre yeryüzüne cennetten inen kutsal kılıçlar; dört kılıç.* “Biriniñ atı Xamxam, biriniñ atı Säm-Säli, biriniñ atı Zulqıja, biriniñ atı Zulpıqar (Qaşagan Kürjimanulı //Aqberen).” *Birinin adı Hamham, birinin adı Samsam, birinin adı Zulkıja, birinin adı Zülfıkar.* KETS, X/552.

[Ğayıp eren] qırıq şilten [diniy.]: Diniy tüsinik boyınşa, adamdı qoldap jüretin biraq közge körinbeytin rux, qıdır. *Dinî inanışa göre insanı koruyup kollayan ama göze görünmeyen ruh, hızır.* “Söylesip közi aşıqpen boldı jolım, qırıq şilten qıdır-mısıñ seniñ öziñ (Aytıs).” *Söyleşip gözü açıkla (okumuşla) şansım yaver gitti, kırk şilten, Hızır mısın sen kendin.* KETS, X/614.

Maşayıq-pir [zat. diniy.]: Qasiyetti küş iyeleri, jelep-jebewşi rux. *Kutsal gücü olan kişiler, koruyup kollayıcı ruh; meşâyih.* “Epostağı bastı qaharmannıñ atasasınıñ Qudaydan perzent surap, basqa emes, äwliye-änbiye maşayıq-pirlerdi aralap ketüwiniñ sebebin, olardıñ ümiti aqталatınına дәleldi jirdiñ özinen tabamız (“Üş Qiyan”).” *Destandaki başkahramanın anne-babasının Allah’tan çocuk dileyip başka değil; evliya-enbiya, meşâyih pirleri dolaşmalarının sebebin, onların ümitlerinin gerçekleştiğinin delilini de destanın kendisinde buluruz.* KETS, XI/109.

Nun [ar.] [zat. diniy.]: 1. Nän balıq [Diniy añızdağı Jünis payğambardı jutqan balıqtıñ atı]. *Büyük balık (dinî menkıbeye göre Yunus Peygamberi yutan balığın adı).* “Bar deydi jaratqannıñ körgeñ nurın, nurdı körgeñ beyiştен aladı orın. Ulbike, sen surasañ men aytayın, “Qaf” pen “Nundı” jarattı ilki burın (Küderi qoja).” *Var diyorlar Yaradan’ın gören nurunu, nuru gören cennetten alır yerini. Ulbike,*

sen sorarsan ben söyleyeyim, “Kaf” ile “Nun’u” yarattı çok evvelden. KETS, XI/578.

Nurlıxayat [ar.] [zat. diniy.]: Nurlı ömir, jırıq dünyeye [Ertedegi ańız boyınşa, qasiyetti suw bar, onı işken adam mǎńgi jasaydı]. *Nurlu ömür, aydınlık dünya (Eski menkıbelere göre kutsal suyu içen insan ölümsüz olurdu.). “Kölinen nurlıxayat suwlar işip, dünyede bolsa ömirim neşe mıńsan (Şǎńgerey aqın, Şıǵ.).” Nurlu hayat gölünden sular içip, dünyada hayatın nice olsa. KETS, XI/584.*

Payǵambarlar jönindegi xabarlar: *Peygamber kıssaları. KKKM, Yusuf süresi 234/120.*

Pir [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Diniy qawımdastıqtıń başsısı, jetekşisi. *Dinî bir topluluğun başı, danışmanı; pir.* “Barşası üşbulardıń pirim dedi, Xaziret aqlı dana bilimdi edi. (Kerderi Äbuwbekir, Qazaǵım.).” *Bunların hepsi pirim dedi, Hazret bilge, ilimli idi. KETS, XII/ 422.*

Kâmil piri jar boldı [diniy.]: Äwliyeler demep, qoldadı. *Evliyalar kolladı, yar ve yardımcı oldu.* “Ökinemin nesine, ötip edim qorlıqpen, kâmil pirim jar bolıp, bugün kirdi túsime (Muńlıq-Zarlıq).” *Nesine pişman olayım, zorluklarla yaşadım, kâmil pirim yar olup, bugün rüyama girdi. KETS, XII/422.*

Pirge qol berdi [tapsırdı] (diniy.): Qaziret, iyşan siyaqtı din basınıń patıqasın aldı, din jolına tüsti. *Hazret, şeyh gibi din başlarının patikasını aldı, din yoluna düştü.* “Pirge qol tapsırıp, op-oñay pirädar bolıp şıǵa kelgen (S. Omarov, Qıyır jol).” *Pire el verip, kolayca sofı olmuş. KETS, XII/422.*

Pirin jat etti [diniy.]: Äwliyege, pirge siyındı. *Evliyaya, pire sıǵındı, pirini yâd etti.* “Estiseń aytşı, qaraǵım, ertelikeş waqıtta, Jat etemin pirimdi (Qız Jibek).” *Duyduysan söyle yavrum, sabahtan akşama kadar yâd ediyorum pirimi. V/359.*

Samsam [zat. köne. diniy.]: Kökten túsken tört qılıştıń biri. *Gökten inen dört kılıştan biri; Samsame. KETS, XII/631.*

Saruwar [köne.] [zat.]: Qoja, iye, pir. *Hoca, sahip, pir.* “Gaşıqtardıń sarwarı, Zulıxa Yusuf payǵambar (Qız Jibek).” *Áşıkların piri, Züleyha Yusuf Peygamber. KTS, 557.*

Jeti sawlıq, bir qoşqar [diniy.]: Diniy aңыз boyınşa, jumaqtan jer betine quwılğan Adam ata payğambar men onıñ äyeli Xawa anağa Alla tağalanıñ maldan bergen enşisi. *Dinî menkıbelere göre cennetten yeryüzüne kovulan Hz. Âdem ile onun eşi Havva Anaya Allahu Teâlâ'nın maldan verdiği pay; yedi koyun, bir koç.* “Jumaqtan jerge engensin, jeti sawlıq, bir qoşqar; uqsatpa itke dep mal bergen (Kerderi Äbuwbäkir, Qazağım).” *Cennetten yeryüzüne gelmişsin, yedi koyun, bir koç; benzetme ite deyip mal vermiş.* KETS, XIII/24.

Sämsäm [zat. diniy. eski kit.]: Diniy aңыз boyınşa, Jäbireyil perişte jännattan alıp kelgen qasiyetti tört qılıştıñ biri. *Dinî menkıbelere göre Cebrail'in cennetten aldığı kutsal dört kılıçtan biri.* “Xamxam menen Sämsämdi, Zulpıxar men Zulqıjja –Jännattan kelgen märt qılış (Qaşağan//Aqberen).” *Hamham ile Semsemi, Zülfıkar ile Zülkiya – cennetten gelen mert kılıç.* KETS, XIII/85.

Sıyınuwşı [zat.] (2): 2. Birewge Qudayday senip, pir tutuwşı. *Bir şeye Allah gibi inanıp, pir tutma; sığınıcı.* ““Qarakeñe” tabıs üşin sıyınuwşılar sanı kemiy bastadı (Orazaqov).” *“Qarekeye” fayda ve kâr için dua edenlerin sayısı azalmaya başladı.* KTS, 595.

Tabıt [ar.] [zat.]: 2. [diniy.] Nux payğambardıñ kemesi. *Nuh Peygamberin gemisi (Tabut-ı sekine).* “Tabıtqa salıp alıp älde meni Aparar sırın bilmek bir dalañğa (Abay, Tol. jin.).” *Tabut-ı sekine'ye koyup, yoksa beni, götürür sırrı bilinmez bir bozkıra.* KETS, XIII/600.

Täñir [zat.] [diniy.] (2): 2. Qudiretti küş iyesi, pir. *Kudretli güç sahibi, pir.* “Suluwlıq täñiri, suw täñiri.” *Güzellik Tanrısı, su Tanrısı.* KTS, 625.

Jer täñirisi: Külli jer-jahannıñ iyesi. *Tüm yeryüzünüñ iyesi.* KETS, XIV/57.

Kök täñiri: Külli älemdi, jer-kökti jaratuwşı iye. *Tüm âlemi, yeri-göğü yaratıcı iye; gök tanrı.* KETS, XIV/57.

Şiltenniñ şılawı tiydi [diniy.]: Jelep-jebedi; batası tiydi. *Korudu-kolladı, duası değdi.* “Bala berse tezinen, pirlerdıñ bitse deminen, şiltenniñ tiyip şılawı artılıp tuwsa özimnen (Aqtamberdi jıraw, Jır.).” *Çocuk verirse çabucak, pirlerin nefesinden olursa, şiltenin tesiri olup (duası değip), kendimi geçecek oğul doğarsa.* KETS, XIV/176.

Topan suw [mif.]: Diniy nanım boyınşa bükil jer betin basatın älemdik tasqın, sel. *Dinî inanışa göre bütün yeryüzünü kaplayan taşkın, sel; tufan.* KTS, 642.

Xaq didarıñ kördi [köne.]: Diniy senim boyınşa Alla tağalanıñ şapağat, raqımın körüw. *Dinî inanışa göre Allahu Teâlâ'nın şefaati ve merhametini görme; Hak didarını görme.* KTS, 707.

Xamxam [zat. diniy]: Kökten tüsken dört qılıştıñ biri. *Gökten inen dört kılıçtan biri.* KETS, XV/152.

İlk İslami Eserler:

Arıǵ 5. *Mukaddes, kutsal.* TİEM 73, 229r/1; RKT, 31/39a3; **Arıtılmış yār** *Kutsal toprak.* TİEM 73, 83r/3; **Xāce** (<F.) *İhtiyar, pir.* AH, 195; **Xoca Hoca, yaşlı.** TİEM 73, 282v/8; **Xızır** (<ö.a.) *Hızır, darda kalan kimsenin yardımına koşmakla bilinen peygamber krş. Xızır.* TİEM 73, 220r/8; **Ke/äle/çü** *Söz, hikâye, efsane, ağızdan ağıza dolaşan söz.* TİEM 73, 384v/3; RKT 33/39b2; **Kämi bodunı** *Nuh Peygamberin gemisindekiler.* TİEM 73, 289V/8; **Qıssa** (<A.) *Kıssa, hikâye.* TİEM 73, 173r/9; RKT 32/17a3; **Qutluǵ 1.** *Mübarek.* TİEM 73, 331r/7; RKT, 34/59a1; KB, 3646; **Qutluǵ qıl-1.** *Uğurlu ve bereketli kılınmak, mübarek kılınmak.* TİEM 73, 239r/6; **Mübārek** (<A.) */ kutluǵ Mübarek, kutsal.* RKT, 32/20b3; **Ozaqlar bitimiş sörçäkläri** *Batıl, hurafe, asılsız düzme, önceki toplulukların hikâyeleri.* TİEM 73, 326r/7; **Pir** (<F.) *Yaşlı.* TİEM 73, 169r/6; **Saw 5.** *Kıssa, hikâye.* TİEM 73, 129r/3; **Sörçe/äk** *Efsane, hikâye.* TİEM 73, 252r/7; RKT, 28/81a2; **Ŧoquz bälgülär Hz.** *Musa'ya verilen dokuz mucize.* TİEM 73, 274r/7; **Ŧoquz nişan Hz.** *Musa'ya verilen dokuz mucize.* TİEM 73, 213v/6; **Ŧufan** (<A.) *Tufan.* TİEM 73, 289v/7.

Kazakçada Farsça *pīr* kelimesinin birincil olarak verilen “mürşit, veli, şeyh...” vb. karşılıklarının dışında, anlam genişlemesine uğrayarak kazandığı “bir şeyin ruhani koruyucusu, atası” yan anlamının animistik izler taşıdığı söylenebilir.⁷⁸ Söz konusu pirlerin çoğu, tarihte yaşamış fakat zamanla efsaneleşmiş insanlardır (Orozobaev, 2014: 160). Çalışma için derlenen malzemede *maşayıq-pir, pirge qol berdi [tapsırdı], pirin jat etti, kämil piri jar boldı* gibi örnekler, *pir* kelimesinin birincil anlamına işaret etmektedir. İlk İslami eserlerde “yaşlı” anlamıyla *pir* kelimesi geçmekte; *xāce/xoca* ile

⁷⁸ Animizm, “doğanın bir bütün olarak ve her varlığın teker teker maddi varlığının ötesinde bir de ruha sahip olduğunu kabul eden görüş ya da din anlayışı” olarak açıklanmaktadır (Vikipedi, “Animizm” maddesi, Erişim tarihi: 2020.03.05, <https://wikipedia.org/wiki/Animizm>).

aynı anlam ifade edilmektedir. Farsça *ser* “baş” ve {+ver} ekiyle oluşan *server*; Kazakçada *saruwar* formunda aynı anlamı karşılamaktadır. *Kämil pir* ve *ğayıppir*, içerisinde *pir* geçen ve ikincil anlamı veren maddelerdir. Bunların dışında *zeñgibaba*, *qamqorşı*, *täñir*, *jer tänirisi*, *kök täniri* gibi maddeler, çeşitli “koruyucu ruh”ların farklı şekillerde adlandırılmış biçimleridir. *Zeñgibaba* (<Farsça *zengi* “zenci, siyah adam”)>’nın 13. yüzyılda Taşkent dağlarında sığır çobanlığı yapıp ailesinin geçimini sağlayan bir evliya olduğu rivayet edilmektedir (Orozobaev, 2014: 163). *Qamqorşı*’nın ise Farsça *gamhūr* olduğu belirtilmektedir (Mamırbekova, 2017: 293). {+ÇI} meslek adı yapım ekini almadan yalın biçimde *qamqor* kelimesi “koruyucu, hamî” anlamını vermektedir.

Bu başlık altında değinilmesi gereken bir diğer husus *ğayıperen/ğayıperen qırıq şilten/gayıp iren qırık şilten/qaybiren-qırıqşilten* biçimlerinde tanıklanan, özel güçlere sahip göze görünmeyen evliya inancıdır. Kırgızcada da yaşayan söz konusu kelime; Arapça *ğā’ib* “görünmez âlem” ile Türkçe *eren* “er, yiğit, erkek kişi; ermiş evliya” isimlerinin birleşmesiyle oluşur (Orozobaev, 2014: 164). *Qırıqşilten* ifadesindeki *şilten*; Farsça *çihl* yani “kırk” ile *ten* “vücut” kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bu durumda “kırk” sayısı Türkçe ve Farsça olmak üzere iki kez kullanılmıştır. Kelimenin ödüncülenirken sadece “evliya” anlamını taşıdığı düşüncesi böyle bir fazlalığa sebep olmuş olabilir. *Qırıqşilten* ifadesinin tasavvufî karşılığı *ricâlü’l-gayb*⁷⁹ olarak verilmektedir (TDVİA, “Kırk”, Erişim tarihi: 2020.02.20, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>).

Peygamberlerin yaşadığı rivayet edilen kimi olaylarda geçen ve menkıbevi, mitolojik ya da efsanevi kabul edilen unsurlar bölümün bir diğer ana parçasını oluşturmaktadır. *Buraq*, *qıtımır degen qızıl it*, *tört köz it*, *ğasa*, *qıdır/qızır*, *süleymennin jüzigindey*, *nuq payğambardıñ kemesi*, *topan suw*, *kerbalanıñ şöli*, *nun*, *zulpıqar*, *qamqam/xamxam*, *samsam/sämsäm*, *tört qılış*, *kälimolla*, *jeti sawlıq bir qoşqar* gibi örnekler bu kapsamda değerlendirilebilir. İlk İslami eserlerde ise bu kapsamda *Xızr*, *kämi bodunı*, *toquz bälgülär*, *toquz nişan*, *tuğan...vb.* gibi kelime ve ibareler sayılabilir.

⁷⁹ Sözlükte “erkek; mert ve yiğit” anlamlarındaki *recül* kelimesinin çoğulu *ricâl* ile *gayb* kelimelerinden oluşan *ricâlü’l-gayb* inancında; Allah, dünyanın cismanî düzenini sağlamaları için bazı insanların çeşitli görevler üstlenmesini takdir ettiği gibi âlemdeki manevî ve ruhani düzenin korunması, hayırların temini, kötülüklerin giderilmesinde sevdiği bazı kullarını görevlendirmiştir (TDVİA, “Ricâlü’l-gayb” maddesi, Erişim tarihi: 2020.03.05, <https://islamansiklopedisi.org.tr.>).

2.6.5. Diğer Geleneksel İnanış-Uygulamalar ile İlgili Kelime ve İbareler

Bu aşamaya kadar incelenen alt başlıklarla doğrudan ilişkili olmayan farklı ve geleneksel inanç, inanış ve uygulamalar “diğer” ifadesinin çatısı altında ele alınmıştır. Bölümde yer alan 255 madde başının 38’i “tütsü yapma”, “yeni doğan çocuklarda kulağa ezan okuma ve kırk çıkarma”, “kutsal kabul edilen yerlere bez bağlama”, “yeminleşme”, “hayır yemeği dağıtma” ve “muska inancı” gibi konularla ilgili kelime ve ibarelerden müteşekkildir.

Adıraspan tütetüw [diniy.]: Jin-şaytan, päle-jäleni, awruw-sırqawdı, til-közdi quwamın degen nanım-senimmen qurağan adıraspan butaqtarın jağıp, üydiñ t.b. işi-sırtın aynaldıra tütindetüw, alastaw. *Cin-şeytan, kötülükleri, hastalıkları, nazarı kovma inancıyla üzerlik otunu yakıp, evin vb. şeylerin içini dışını gezerek tütsüleme, alazlama. “Adıraspan tütetüw qajet.” Üzerlik otuyla tütsülemek gerekir.* KETS, I/96.

Azan şacırap [qazannıñ qulağın qağıp] qoyğan atı [esimi]: Eñ alğaş qoyılğan esim; şın atı. *İnsanlara doğunca konulan isim, gerçek adı; insanların doğduğunda kulağına ezan okunarak konulan ad.* KETS, I/113.

Aqtıq II [etnogr.] [zat.]: Qasiyetti jerlerge baylap ketetin aq şüberek ya bolmasa, emşiğe beriletin aqı. *Kutsal yerlere bağlanan beyaz bez veya okuyup üfleyerek şifalı bitkiler kullanarak hastaları tedavi eden kimselere verilen para.* KTS, 28.

Alla atımen: Şındıqqa köz jetkizüw, jurttı sendirüw üşin ayıladı. *Gerçeğe inanmak ve halkı inandırmak için söylenir; vallahi, billahi.* KTS, 34.

Ant I [zat.]: Uwağdalı iske qalıqtısız boluwdıñ şınayı belgisi; sert, vâde. *Yeminli işe engel olunamayacağıının gerçek işareti; ant, yemin.* KETS, 38.

Ant-suw işüw: *Ant içmek, yemin etmek.* KKKM, Tawbe süresi 203/107.

Astapıralla [ar.] [od. diniy.]: Şoşınuw kezinde, jağımsız jaydı körgende, ne estigende Quday özi keşirsın degen mağınada qoldanılatın söz. *Korkulan zamanda, tatsız durumları gördüğünde ya da duyduğunda Tanrı bizi affeder manasında kullanılan söz; estağfurullah. “Onıñ sözinen qattı şoşınıp, üy işindegilerdiñ bari “astapıralla” dep jağaların ustadı (S. Muqanov, Ömir Mektebi).” Onun sözlerinden çok ürkerek, ev içindekilerin hepsi “estağfurullah” deyip yakalarını tuttular.* KETS, II/36.

Älem 2 [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Qasiyetti jerlerge, ağaş butaqtarına sıynuwıdñ belgisi retinde baylanatın şübere. *Kutsal yerlere, ağaş dallarına ibadet etmenin bir işareti olarak bağlanan bez.* “Älem baylap ağaşqa Äwliye dep tabıngan (M. Ävezov).” *Bez bağlayıp ağaca evliya diye tapınan.* KETS, II/429.

Älem 2 [ar.] [zat. diniy.] (2): 2. Jüyrik atqa, dombırağa t.b. qasiyettep, qadirlew üşin tağılatın şübere. *Yörük at, dombıra vb. şeylere saygı göstermek ve hürmet etmek için bağlanan bez.* “Attıñ üstinde taqtay toqım, kekilin kertip mañdayına älem baylağan (I. Jansügirov, Tañd.).” *Atın üzerine tahtalı teğelti, kâkülünü kesip alına bez bağlamıştır.* KETS, II/429.

Älemde [et.]: Älem baylaw, älem tağıuw. (*İbadet etme amaçlı*) bez bağlama, bez takma. “Astına mingen älemdep, maqpalday qara qasqanı (Üş Ğasır).” *Altına binmiş bez bağlayıp, üzeri kadife gibi akıntılı siyah atı.* KTS, 67.

Äwliyeağaş [zat. ös. söyl. diniy.]: Aqtal. *Söğüt (çaput bağlanan, kutsallığına inanılan ağaç).* KETS, II/516.

Batalas [köne.] [et.]: 1. Quday, Quran atımen anttasuw, serttesüw. *Allah, Kuran adıyla ant içmek, yemin etmek.* “Albandar aqsarbas şalıp, özara batalasıp jatqan körinedi (Nurjekeev).” *Albanlar adak kesip, kendi aralarında yeminleşiyor görünüyor.* KTS, 87.

Bellähi: Ant işkende aytılatın söz. *Ant içerken (yemin ederken) söylenen söz; billahi.* “Bellähi körgenim joq.” *Billahi görmedim.* KTS, 96.

Jeti külşe berdi [etn. diniy.]: Jeti külşe nan pisirip, Qudayı ğıp tarattı. *Yedi kömbe ekmek pişirip, hayır yemeği dağıttı.* “Sol jiynaқтаğı “Jeti Külşe” attı ängimede birew tesikten tüsken ay säwlesiniñ ne ekenin bilmey esi ketip, şoşıp oyanıp, jeti külşe Qudayı berip, äwrege tüsedı (T. Qojakeev, Qaz. Ädeb.).” *O külliyattaki “Yedi Kömbe” adlı hikâyede biri delikten giren ay ışığının ne olduğunu bilemeyip aklı çıkıp korkuyla uyanarak yedi kömbe yapıp dağıtıp zahmete düşer.* KETS, III/265.

Boytumar [etnogr.] [zat.]: Duğa söz jazılıp, üş buriştap oralıp, sırtın matamen qaptap tikken duğa qağaz. *Dua yazılıp, üç köşe yapılarak dışı kumaş ile kaplanan ve böyle dikilen dua kâğıdı; muska.* “Zeyneptiñ moynına boytumar taqtı (Köşimov).” *Zeynep’in boynuna muska taktı.* KTS, 103.

Ğiybadat etti [qıldı] [diniy.] (2): ä) Kiyeli, ruxı biyik bolğan adamdardıñ molasına, ğiybadat orındarına barıp, tünep, Qudayğa jalbarınıp, tilegin ayttı. *Kutsal, ruhu büyük insanların türbesine, ibadet yerlerine gidip geceleyerek Allah'a münacaat edip dilek dilemek.* “Temir osı saparında... jolındağı Yası qalasına tüsedı. Axmet Yasawidiñ molasına ğiybadat etedi (D. Dosjanov, Qum Jutqan.).” *Timur bu yolculuğında ... yolu üzerindeki Yesi şehrine iner. Ahmet Yesevi'nin kabrinde ibadet eder.* KETS, IV/406.

Duwalıq [zat. söyl. diniy.]: Duğalıq (duwalap bergen Quran süre, ayattarı jazılğan tumarşa). *Dualık (okuyup üfleyerek Kuran sure ve ayetlerinin yazıldığı küçük muska).* “Bul jeñeşem ırımşıl joqqa qumar, moynında üş duwalıq, bir boytumar. Salpıldaq, sargış tartqan közi singan (“Qaz. Ädeb.”).” *Bu yengem batıla inanan boşa hevesli, boynunda üç dualık, bir muskası var. Sallanan, sarımsı bir gözü var.* KETS, V/10.

Duğalıq [zat. diniy.] (3): 3. Quran süre, ayattarı jazılğan boytumar. *Kuran sure-ayetlerinin yazıldığı muska.* “Maxmut taqwa boldı. Tula boyı tolğan tumar, moynında – täspi, duğalıq, awzında – zikir, kün şıqpay oqığanı – namaz, zawlatqanı –“jasın”, ol дәretsiz jer baspaydı; “qarı” bolam dep, Qurannıñ 13 parasına deyin jattap aladı (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” *Mahmut dindar oldu. Bütün vücudu sanki muska gibi, boynunda – tespih, yazılan dualar, ağızında – zikir, güneş doğmadan kıldığı – namaz, okuduğu – “Yasin”, o abdestsiz yere basmaz; “hafız” olacağım diye, Kuran'ın 13. cüzüne kadar ezberledi.* KETS, V/27.

Jeti nan [diniy.]: Qudayğa, arwaqqa siyınıp döñgelek etip, ortasın tespey pisirilgen, körşi-qolañğa, jarlı-jaqıbayğa taratıp beretin, üyde ne meşitke aparıp Quran bağıštağan jeti ne toğız şelpek. *Allah'a, ruhlara hürmetle yuvarlak şekil verilerek ortasını delmeden pişirilen konu-komşu, yoksul-fakire dağıtılan evde ya da camiye götürüp Kuran bağışlanan yedi ya da dokuz lokma/pişi; yedi ekmek.* “Tünewküni bir qattı awırğanımda zındandağı pendelerge jeti nan Qudayı aytıp edim, sol nanımdı äkelemin (Qaz. Ertegi.).” *Geçen gün ağır hastalandığımda zindandaki insanlara yedi ekmek (sadaka) vereceğimi söylemişim, o ekmekleri getireceğim.* KETS, VI/396.

Jumalıq [zat.]: 2. [köne. diniy.] Moldalardan oqığan şakirtterdiñ juma sayın aparatın sıyı, aqı. *Şakirtlerin mollalara her Cuma götürdüğü hediye, ücret; cumalık.*

“Awızınıñ salımına qaray öliktiñ janazası da soniki. Beysenbi küni balalar moldasına jumalıq berip turuwğa tiyisti; eki tiyinnan kem bolmasın, bes tiyinnan artıq bolmasın (Ğ. Müsirepov, Belderde).” *Şansına göre ölünün cenazesi de onun (ona kaldı). Perşembe günleri çocuklar mollasına cumalıq vermesi lazım; iki tiyın’dan az olmasın, beş tiyın’dan fazla olmasın.* KETS, VI/557.

İmamdıq 1 [zat. diniy.] (1): 1. Meşit imamdarınıñ tiyisti jalaqısınan basqaday alıp otiratın payda, üles-sıbağası. *Camii imamlarının kendilerine ait maaşlarından başka aldıkları gelir, pay/hisse.* “İmamdar tiyisti jalaqısınan başka diniy ğurıptardıñ imamdıq üles alıp otırğan (QSE).” *İmamlar kendilerine ait maaşlarından başka dinî geleneklerin imama düşen payını da almışlardır.* KETS, VII/234.

İmamdıq 2 [zat. diniy.] (4): 4. Namazda imamnıñ alda turuw räsimi. *Namazda imamın önde durması ritüeli.* “Bes-altı şal imamdıqqa Jämeke qajını turğızıp, namazşam oqıdı (Z. Aqışev, Jayaw Musa).” *Beş altı ihtiyar imamlığa Jämeke hacıyı koyup, akşam namazını kıldı.* KETS, VII/235.

Kelisim: *Söz, anlaşıma, yemin krş. baçığ.* KKKM, Tawbe süresi 187/7.

Quran köterdi [diniy.]: Dindarlıq, taqwalıq jolğa tüsti, Qurandı vağızdadı. *Din ve takva yoluna düştü, Kuran’ı vaaz etti.* “Elden algıs almaysıñ, köterip kitap Qurandı Menimenen ustasıp, Bilmeysiñ Quday urgandı (Aytıs).” *Halktan dua almazsın, kaldırarak Kuranı, benimle çekişip, bilmezsin zor duruma düştüğünü.* KETS, VIII /382.

Kitap ustadı [diniy.] (2): ä) Qolına Quran alıp ant berdi, şının ayttı. *Eline Kuran alıp ant verdi, gerçeği söyledi.* “Aytqan soñ kitap sözün kerek ustaw. Kelispes qolğa alğan soñ, qayta tastaw! (Mäşhur-Jüsip, Şıǵ.)” *Söyledikten sonra kitabın sözünü yerine getirmek gerekir, yakışmaz ele aldıktan sonra, tekrar bırakmak.* KETS, VIII/658.

Qasam [köne.] [zat.]: Ant, sert. Yemin, vaat. “Qasam etem eşkimge aytpasına (Ğaşıq-name).” *Yemin ederim kimseye söylemeyeceğime.* KTS, 385.

Qudajol [zat. diniy.]: Quday jolına bağıştalğan tamaq; qudayı as. *Allah rızası için bağışlanan yemek, hayır yemeği.* “Oybay-aw, onda men aqsarbas soyıp,

Qudayğa qudajol aytamın goy (Ö. Qanajin, Jer bas.).” *Eyvah, öyleyse ben kurban kesip Allah rızası için hayır yemeği veririm ya.* KETS, X/234.

Quday desken: Qudaydın atın atap, vädelesken. *Allah'ın adını anıp yemin eden.* KTS, 417.

Maswek [zat.]: 1. [diniy.] Miswak (musılman adamdardın sünnet boyınşa dâret kezinde tisin tazalawğa paydalanatın ösimdik, Arab tübeginde ösetin ağaç). *Miswak (Müslümanların sünnet olarak abdest esnasında dişini temizlemek için faydalandıkları bitki, Arap yarımadasında yetişen ağaç).* “Asıqqanda maswegin umıtıp, awzın qur suwmen şaya saldı (Ä. Nurpeyisov, Şığ.).” *Aceleden misvakını unutup ağzını sadece suyla çalkaladı.* KETS, XI/96.

Sündetke otırgızdı [diniy.]: Musılman boluwdıñ belgisi retinde 5-9 jastağı er balanın jınıs müşesi bezinen şekidi, sündettedi. *Müslüman olmanın bir emaresi olarak 5-9 yaşındaki erkek çocuğunun üreme organı sünnet edildi.* “Astına at minip, awıl aralap reti kelse birewdiñ balasın sündetke otırgızıp, sonımen kün keşip kele jatqan jan (M. Düysenov, Meyman.).” *Altına atını alıp, köyleri dolaşıp denk gelirse birinin oğlunu sünnet edip, onunla yaşamaya devam eden insan.* KETS, XII/54.

Sert [zat.]: Uwağdalı söz, ant. *Vadeli söz, yemin.* “Qamza sertinde turdı (Qumarbekov).” *Hamza sözünde durdu.* KTS, 570.

Sündet 1 [zat. diniy.]: Musılman boluwdıñ belgisi retinde 5-9 jastağı er balanın jınıs müşesindegi teri bölşegin kesüw arqılı jasalatın diniy gurıp, dâstür. *Müslüman olmanın bir gereği olarak 5-9 yaşındaki erkek çocuklarının cinsel organlarındaki deri parçasının kesilmesinden sonra yapılan dini adet, gelenek; sünnet.* KETS, XIII/424.

Silen [et.]: Ant-suw işüw, qarğanuw. *Ant içme, yemin etmek.* KTS, 603.

Tabuw: Alğaşqı qoğam дәvirinde diniy senimmen baylanıstı belgili bir söz, is, zat atın atawğa salınğan tıym. *Eski kavimler zamanında dinî inanç ile ilgili belirli bir söz, iş, şey adını anmaya koyulan yasak, tabu.* KTS, 606.

Tumar [etnogr.] [zat.]: Til, köz tiyuden saqtaydı degen uğımnen Quran sözi jazılğan üş burıştı mata ne bılğarımnen tıstalğan duğalıq qağaz. *Dil, göz doğmasından korusun anlamı ile Kuran ayetinin yazıldığı üç köşeli kumaş ya da deri ile*

kaplanan dualı kâğıt; muska. “Moldağa tumar jazdırıp aldı.” Mollaya muska yazdırıp aldı. KTS, 653.

Vağda [zat.]: Väde, sert. *Ant, yemin. KTS, 675.*

Şek berüw [diniy.]: Qurban ayttañ birinşi küni qaytı bolğan tuwısına (tuwıstarına) arnap, quran oqıtıp, mal soyıp, beriletin näzir as. *Kurban bayramının birinci günü vefat eden akrabalarına bağışlamak üzere Kuran okutıp kurban kesip verilen hayır yemeği. “Ädette şek berüwge niyet qılğan qaralı otbası müşeleri aldımın beyit basına barıp, marqumğa bağıştap quran oqıtadı (A. Nüsipoqasulı, Ağaş beşik., 5, 92).” Genelde Kurban arifesinde ölen akrabalarının ruhuna değsin diye yemek vermeye niyet eden kederli aile fertleri önce mezar başına gidip merhum için Kuran okutur. KETS, XVI/660.*

Qırqınan şıqtı [diniy.]: Jana tuwğan näreste qırq künge toldı. *Yeni doğan bebeğin kırk günü doldu; kırkı çıktı. “Jamal apaydın endigi ermegi qırqınan şığıp qalğan Qarlığaşı bolatın (S. Ğabbasov, Ana jüregi).” Cemal Hanımın bundan sonraki uğraşı kırkı çıkmış olan Karlığaş olmuştı. KETS, XV/535.*

İlk İslami Eserler:

And Yemin, kasem krş. *Ant. TİEM 73, 97v/9; RKT 33/82b1; KB 6583; Andıq-* Ant içmek, yemin etmek. *TİEM 73, 150r/5; RKT, 33/82b1; Andıqa-* Ant içmek, yemin etmek. *TİEM 73, 401r/7; Ant* 1. ant, yemin krş. *And. TİEM 73, 158r/7; Ata-* Adlandırmak, ad vermek. *KB 5442; TİEM 73, 41v/4; RKT 30/94a1; At törüt-* Ad vermek. *KB, 3663; Berk bıçıǵ* And, yemin, söz. *RKT, 27/26a2; Bıçıǵ* Söz, anlaşma, yemin krş. *baçıǵ. TİEM 73, 139r/7; RKT 27/26a2; Dä/estür qol-* 2. Yemin etmek, bildirmek. *TİEM 73, 260r/47; Bitig* Muska. *KB, 4365; Tanuq* 5. *Yemin. TİEM 73, 255v/3.*

Kazakçada “yemin” karşılığında *ant, qasam, sert, vağda* kelimeleri tanıklanmıştır. İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin *ant* kelimesinin korunduğu; bununla birlikte Arapçadan ödünçlenen *qasam, sert, vağda*’nin de söz konusu kavram alanını karşıladığı görülmektedir. Eylem adı olarak “yemin etmek” ise; *ant-suw iş-, şek ber-, silen-, batalas-* fiilleriyle ifade edilmektedir. *Alla atımen, Quday desken, bellähi, Quran köter-, kitap usta-* kullanımları edilen yemini daha inandırıcı hâle getirip

pekiştiren ibarelerdir. Etimolojik sözlüklerde *ant* için kesin bilgiler bulunmamaktadır. İlk İslami eserlerde tanıklanan bıçığ, *bıç-* ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır.

“Kutsal olduğuna inanılan yerlere bağlanan bez/çaput” için Kazakçada *aqtıq* ve *älem* kelimeleri kullanılmaktadır. Orozobaev, *aqtıq*’ın Arapça *ḥakk*’ın {+Lık} ekini almış hâli olabileceğini ifade etmektedir (2014, 117). 2.1.1.1. *Yaratıcı’ya Ad Olan Kelime ve İbareler* başlığında da değinildiği gibi “Allah, Tanrı” anlamındaki kelimenin Kazakçada kelime başı, içi ve sonunda görülen ḥ>Ø, ḥ>q değişimi ile *Aq* ya da *Xaq*, *Qaq* biçimlerine rastlanır. “İşaret, alamet, nişan, sembol” anlamlarıyla Arapça kökenli olan *älem*, {+LA-} isimden fiil ekiyle bez/çaput bağlama eylemini de oluşturmuştur.

Mamırbekova’nın çalışmasında Arapça ödünçlemeler arasında gösterilen “muska” karşılığındaki *tumar*; bazen *boytumar* biçiminde de kullanılmaktadır (2017, 556). Aynı anlamı ifade eden *duwalıq*, Arapça *du’a* ve Türkçe {+Lık} ekinden oluşmuştur. Türkiye Türkçesindeki karşılığıyla *muska*’nın Arapça *nüşa* kelimesine dayandığı belirtilmektedir (https://islamansiklopedisi.org.tr/muska, http://www.lugatim.com/s/muska). İlk İslami eserlerdeki *bitig* karşılığı muskanın yazılı olan bir nesne olması esasına bağlı olarak kullanılmış Türkçe kelimelerden biri olması açısından dikkat çekicidir.

2.7. Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Geçen Diğer Terimler, Kavramlar, İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan 1876 madde başının 224’ü, önceki başlıklarda ele alınan temalarla doğrudan ilgili olmayan; ancak kendi içerisinde *Dinî Günler, Aylar, Geceler, Semboller ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler; Yaratılış ve Yaratılmışlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler; Bir Kavram Olarak Din ve İslam Dini ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler; İnançsızlık; Farklı Din, Mezhep ya da Akımlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler* şeklinde sınıflandırılabilen kelime ve ibarelerden oluşmaktadır.

2.7.1. Dinî Günler, Aylar, Geceler, Semboller ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler

“Diğer terimler, kavramlar, ibareler” başlığı altında incelenen 224 madde başının 37’si gerek İslamiyet gerekse diğer ilahi dinlerle ilgili günler, aylar, geceler ve sembollere ad olmuş kelime ve ibareleri ihtiva etmektedir. Dinî bayramlar, arife günü, kandiller,

üç aylar, haç ya da hilal gibi sembollerin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları, incelenen başlıca konular arasındadır.

Kazakça:

Ay 3 [zat. diniy.]: İslam dininin ay orağına uqsas simbolü [Musılmandardıñ Mekkedden Medinege jasırın qonıs awdargan tünindegi eski aydıñ körinisi]. *İslam dininin hilale benzer sembolü (Müslümanların Mekke'den Medine'ye gizlice göç ettikleri gecede eski ayın görünüşü).* “Kümbezdi ay turğızıp ornatarımın, aydan qıp işi-sırtın borlatarımın. Mal ayağı jetpestey, aynalandı at şaptırım jerden bir orlatarımın (E. Qandeqov, Tulpar Tuyağı).” *Kubbeli ay inşa ederim, ay gibi edip içini dışını badanalatırım. Hayvanların ayağını deǵmeyecek edip, etrafına 25-30 kilometre uzaklıktan hendek kazdırırım.* KETS, I/133.

Ay tañbalı [diniy.]: Musılman dinindegi degen maǵınada. *Müslüman dininde denen anlamında.* “Assalawmaǵaleykum, qara Bāytik. Arqadan Şöjä keldi öleñ aytıp. Atı añız ay tañbalı soltı deydi, atañnan qalğan eken ülken tǵrtıp (Şöje aqın, Şıǵ.).” *Selamün aleyküm, kara Bāytik. Arka'dan Şöje türkü söyleyip. Dedeniz ay damgalı Saltı diyorlar, dedenden kalmış büyük tertip.* KETS, I/133.

Ayqış 2 [zat. diniy.]: Xristiyan dininin qosuw tañbasına uqsas simbolü. *Hristiyan dininin toplama işaretine benzer sembolü; haç.* “Xristiyan şirkewiniñ basındaǵı ayqış alıstan körinip tur (Awızeki).” *Hristiyan kilisesinin başındaǵı haç uzaktan gözükiyor.* KETS, I/154.

Ayt 1 [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandardıñ ulı meyramı. *Müslümanların büyük bayramı.* KTS, 22.

Ayt [mereke] quttı bolsın [tilek]: Niyetiñ qabıl bolsın, orındalsın. *Niyetin kabul olsun, gerçekteşsin (Bayramın kutlu olsun).* KTS, 22.

Qurban ayt [diniy.]: Qurbandıq şalınatın musılman qawımınıñ ulıq meyramı. *Müslüman kavminin kurban kesilen ulu bayramı.* “Uzamay kurban aytı kelip qaldı. Xalıq qurbanǵa şalatın maldarın azirley bastadı (Mıñ bir tün).” *Çok geçmeden kurban bayramı da geldi. Halk kurbanlık olarak kesecekleri hayvanlarını hazırlamaya başladı.* KETS, I/172.

Arapa küni [diniy.]: Aytan bir kün burınǵı kün. *Bayramdan bir gün önceki gün; Arife günü.* “Aytan bir kün burın, yaǵni arapa küni ärkim şamasınıñ jetkeninşe

das-tarqandariñ bezendiredi (Ana tili, 26.04.1990, 6)” *Bayramdan bir gün önce, yani Arife günü herkes gücünün (imkânının) yettiği kadar sofralarını süsler.* KETS, XVI/55.

Aşuwa küni [diniy.]: Muxarram ayının alğışqı on künde ötetin İslam dinindegi mereke. *Muharrem ayının ilk on günü geçtikten sonra (onuncu gün) İslam dinindeki kutlama; Aşure günü.* “Aşuwa küni şın niyetpen oraza ustasañız bir jıl näpil oraza ustağanniñ sawabın alıp, jännat esigin qağasız (“Egemen Qazaqstan”).” *Aşure günü istekle oruç tutarsanız bir sene nafile oruç tutmanın sevabını alıp, cennetin kapısını çalarsınız.* KETS, II/276.

Barat tüni [diniy.]: Jılına bir keletin qasiyetti dört tünniñ biri. *Yılda bir gelen kutsal dört geceden biri; Berat Gecesi.* “Barat tüniniñ qasiyettiligi sonday, ärbir adamniñ bir jıldıq istelgen amaldarı jazılıp bitip, jañadan amal däpteri bastalganday (“Türkistan”).” *Barat gecesinin kutsallığı öyle ki, her bir insanın yaptığı bir yıllık ameller yazılıp bitip, amel defteri yeniden yazılmaya başlanmış gibidir.* KETS, II/720.

Burda [ar.] [zat. diniy.]: Jünnen nemese matadan jasalğan jamlıǵı. *Yün veya kumaştan yapılan örtü.* “Burdanı kündiz kiyim retinde deneye orap, tünde jamlıǵı retinde paydalanadı. Añız boyınşa onı Muxammet payǵambar da paydalangan (İslam Ents.).” *Burdayı (abayı) gündüz giysi olarak vücuda sarıp, gece örtü olarak kullanırlar. Efsaneye göre Muhammed (s.a.v.) peygamber de kullanmıştır.* KETS, III/609.

Ġarapa [diniy.]: Ayt bolardan bir kün burın. *Bayramdan bir gün önce; Arife günü.* Ġarapanıñ tüninde Zübaydağa taza kiyimderin aldırdı (Segizbaev). *Arife gecesi Zübeyde’ye yeni kıyafetlerini aldırdı.* KETS, IV/394.

Erejep [ar.] [zat. diniy.]: Musılman küntizbesi boyınşa, jetinşi ay, qasiyetti dört aydıñ biri. *İslami takvime (hicri takvim) göre yedinci ay, kutsal dört aydan biri.* “Qasiyetti erejep ayında musılman qawımı üş kündik oraza tutadı (“Qaz. Ädeb.”).” *Mübarek Recep ayında Müslüman halk üç gün oruç tutarlar.* KETS, V/337.

İkona [zat. diniy.]: Xristiyan dininde äwliye, Quday jäne de basqa siyınatın küşterdiñ beynesı salınğan suret. *Hristiyan dininde evliya, Hüda ya da nesneye sığınılan*

güçlerin görüntülerinin verildiği suret; ikon. “İkona bolmağanımen, soğan jaqın türli müsin, qasiyetti dünyelerge tabınuw Lamaizm men budda dinderinde de keñinen tarağan (Älevmet. túsindirme sözdigi).” İkon olmasa da, ona yakın türlü figür, kutsal nesnelere tapınmak Lamaizm ile Budda dinlerinde de yaygındır. KETS, VII/222.

İkona jazuwı [diniy.]: Xristiyan dininde tabınatın Quday-ana, Qudaydın ulı men äwliyelerdın suretlerin beynelew öneri. *Hristiyan dininde tapınulan Tanrı, Tanrı'nın oğlu ile evliyaların suretlerini resmetme hüneri. “İkona jazuwı –tar mağınasında orta ğasırlarda qalıptasqan beynelew önerinin bir tarmağı (Älewmet. Túsindirme sözdigi).” İkon yazısı – dar anlamda Orta Çağ'da oluşan resim sanatının bir dalıdır. KETS, VII/222.*

Qadir tünı [diniy.]: Ramazan ayının 27- de Muxammed payğambarğa kökten Quran Kârim ayattarı túsken qasiyetti tün. *Ramazan ayının 27'sinde Muhammed Peygamber'e gökten Kuran-ı Kerim ayetlerinin indiği kutsal gün; Kadir gecesi. “Däwren, Qadir tüninde Quday adam ne tilese, sol tilegenin beredi degen ras pa? –dedi Nurke (I. Esenberlin, Ayqas).” Devren, Kadir gecesinde insan ne dilerse Allah o dileği gerçekleştirir dedikleri doğru mu? – dedi Nurke. KETS, VIII/717.*

Quddıs [ar.] [zat. diniy.]: Äwliyeli, qasiyetti jer (İyeruwsalim). *Evliyalı kutsal yer (Kudüs). “Quddıstın etegine salsañ nazar, Durağan, ünsiz, jansız şöl dala bar (M. Duwlatov, Şıǵ.).” Kudüs'ün eteğine bakarsan, kurumuş, sessiz, ıssız çöl var. KETS, X/248.*

Qurban ay [diniy.]: Qurbandıq şalatın oraza ayttan keyingi qurban aytı bolatın ay. *Kurban kesilen, ramazan bayramından sonra kurban bayramının olduğu ay. KETS, X/392.*

Qurban ayt [diniy.]: Oaza ötken soñ, jetpis künnen keyin bolatın musılmandardın diniy meyramı. *Oruç bittikten yetmiş gün sonra olan müslümanların dinî bayramı; kurban bayramı. “Jalpı musılman jurttarına ortağ jılına eki ret keletin oraza, Qurban ayttarın esepke almağanda, bizdın qazaq-qırğızda jalğız-aq meyram bar, ol – Nawrız (M. Duwlatov, Şıǵ.).” Tüm müslüman halklarına ortak yılda iki defa gelen ramazan ve kurban bayramlarını saymazsak, bizim Kazak-Kırğızlarda sadece bir bayram var, o – Nevruz. KETS, X/392.*

Qurmetti aylar: Sogısqa tıym salınğan aylar (Zulqağda, Zulxijja, Muxarram, Erejep). *Haram aylar (savaşılması yasak olan aylar; Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Recep).* KKKM, Duxan süresi 495/3.

Quttı tün: *Mübarek kadir gecesi.* KKKM, Duxan süresi 495/3.

Qızıl jumırtqa [diniy.]: İnjil kitabının vağızdawşı boyınşa, Xristiyan qayta tirildi-mis deytin künin eske aluwğa baylanıstı ötkiziletin xristiyandardıñ köktemgi diniy meyramı. *İncil kitabının vaazlarına göre Hristiyanların yeniden dirileceği söylenen günün hatırlanması ile ilgili geçirilen bahardaki dinî bayram; kırmızı yumurta.* “Qızıl jumırtqa meyramı Ğaysa ümbetterin bugün esinen tandıra äwreledi (Ğ. Mustafin, Köz körgeñ).” *Kırmızı yumurta bayramı İsa ümmetini bugün akıllarını kaybedercesine uğraştırdı.* KETS, X/502.

Mäwlit [ar.] [zat. diniy.]: Răbbil äwel ayınıñ 12-künindegi musılman qawımı atap ötetin, mereke sanalatın Muxammed (s.ğ.s.) payğambardıñ tuğan küni. *Rebi’ül Evvel ayının 12. gününde Müslüman kavmi için bayram kabul edilen Hz. Muhammed’in doğum günü; Mevlid.* “Mäwlittiñ toylanuwına islam ğulamaları joğarı bağa bergen (“Egemen Qazaqstan”).” *Mevlid’in kutlanmasına İslam ulemaları büyük bir değer vermiştir.* KETS, XI/144.

Mäwlit ayı [diniy.]: Muxammed payğambardıñ tuğan küni atalıp ötetin ay. *Hz. Muhammed’in doğum gününün geçtiği aya verilen ad; Mevlid ayı.* “Qasiyetti mäwlit ayındağı meşitter men iri mädeniy oşaqarda ötetin merkelelerge qatısıp, süyikti Payğambarımızğa (s.ğ.s.) salawat aytuw arqılı mol sawap jıynawğa musılman bawırımızdı belsene atsalısuwğa şaqıramız (“Egemen Qazaqstan”).” *Mübarek Mevlid ayında camiler ve büyük kültür merkezlerinde yapılacak olan etkinliklere katılıp, sevgili Peygamberimize (s.a.v.) salavat getirerek bol sevap kazanmaya Müslüman kardeşlerimizi aktif olarak katılmaya davet ediyoruz.* KETS, XI/144.

Mäwlit küni (mif.): Muxammed payğambardıñ tuwğan küni. *Hz. Muhammed’in doğum günü; Mevlid günü.* KTS, 458.

Meyram küni: *Süs günü, bayram günü, Hz. Musa ile Firavn’un sihirbazlarının buluşma günü olan zinet (bayram) günü.* KKKM, Taha süresi 314/59.

Miğraj [zat. diniy.]: Muxammed payğambardıñ Kökke köterilip, Alla tağalamen söylesken tüni, musılmandardıñ qasiyetti tört tüniniñ ekinşisi. *Muhammed Peygamberin göğe yükseltip Allahu Teâlâ ile konuştıǵu gece, Müslümanların kutsal dört gecesinden ikincisi; Miraç.* KETS, XI/224.

Miğraj tüni [diniy.]: Muxammed payğambardıñ Alla tağalanıñ aldına bargan tüni. *Muhammed Peygamberin Allahu Teâlânın huzuruna çıktıǵı gece; Miraç gecesı.* “Miğraj tüninde payğambarımız (s.ğ.s.) Kökke köterilip, Allanıñ aldınan ötken (“Türkistan”).” *Miraç gecesinde peygamberimiz (s.a.v.) göğe yükselip Allah’ın huzurundan geçmiştir.* KETS, XI/224.

Muxarram [zat. diniy.]: Musılman küntizbesiniñ qasiyetti sanalatın alqaşqı ayı. *İslami takvimin kutsal sayılan ilk ayı; Muharrem ayı.* “Muxarramniñ alğaşqı on küni şapaǵattı kün dep sanaladı (İslam Entsikl.).” *Muharremin ilk on günü şefaattli gün olarak sayılır.* KETS, XI/370.

Oraza ayt [diniy.]: Oraza ayı bitken soñ üç kün boyı awıl aralap, däm tatatın diniy meyram. *Oruç ayı bittikten sonra üç gün boyunca ev gezip yemek yenen dinî bayram; Ramazan bayramı.* KETS, 496.

Pasxa [grek. pascha] [zat. diniy.]: 1. Xristiyanlar men Evreylerdiñ köktemgi diniy merekesi. *Hristiyanlar ile Katoliklerin bahardaki dinî bayramı; Paskalya.* “Pasxa Xiristan dininde İsa (ğ.s) payğambardıñ “qayta tiriletin” küni retinde toylanadı (QUE).” *Paskalya Hristiyan dininde Hazreti İsa’nın “tekrar diriliş” günü olarak kutlanır.* KETS, XII/323.

Sapar ayı [diniy.]: Diniy küntizbe boyınşa jıl bası – muxarran ayınan keyingi ekinşi ay. *Dinî takvime göre yılbaşı -Muharrem ayından sonraki ikinci ay; Safer ayı.* “Sapar ayında alıs jolǵa, toy-tomalaq jasawǵa bolmaydı (Awızeki).” *Safer ayında uzun yola çıkılmaz, toy düğün yapılmaz.* KETS, XII/663.

Sälde [ir.] [zat. diniy.]: 1. Musılmandardıñ, qoja-moldalardıñ öz diniy siypatın körsetüw belgisi retinde kiyip jüretin, bastarına oraytın aq mata; şalma. *Müslümanların, hoca-mollaların kendi dinî özelliklerini göstermenin bir işareti olarak giydikleri, başlarına yerleştirdikleri beyaz kumaş, sarık.* “Säldenı aynaldırıp oraydı, ol uzun matadan jasalǵan (QUE).” *Sarıǵı dolayarak bağlar, o uzun kumaştan yapılmıştır.* KETS, XIII/79.

Sälde oraw [diniy.]: Matadan oralıp jasalatın şığıs elderine, musulmandarğa tñn baskiyim kiyu. *Kumaştan sarılıp yapılan doğı ülkelerine, müslümanlara özgü baş giyim, sarık sarma/bağlama.* “Musilmandar namaz oquw kezinde jñne meşitke nemese beyit basına barganda basına sälde orawğa tiyis boldı (İslam Entsikl.).” *Müslümanlar namaz kıldıklarında ve camiye ya da kabir başına gittiklerinde başlarına sarık bağlamalıydı.* KETS, XIII/79.

Rağayıp tüni [diniy.]: Muxammed payğambardıñ ana qursağına tüsken tüni. *Muhammed Peygamberin ana rahmine düştüğü gece; Regâib gecesi.* KETS, XIV/490.

Xijra [zat.]: Musılman dinin ustanatın elderdegi jıl sanaw jüyesiniñ bastalar küni. *Müslüman ülkelerde yıl sayma sisteminin (takviminin) başlangıç günü.* “Xijra küni bizdiñ jıl sanawımız boyınşa 622 jıldıñ 16 şildesine, juma künine keledi (QSE).” *Hicret günü bizim takvimize göre 622 yılının 16 Temmuzuna, Cuma gününe denk gelir.* KTS, 708.

Şalma 2 [zat. diniy.]: Basqa oraytın aq mata, sälde. *Baş yerleştirilen beyaz şey, sarık.* “Nawan qaziret ay astında aq şalması ağarañdap, ünsiz otırıp qaldı (S. Jünisov, Aqan seri).” *Navan Hazret ay ışığı altında beyaz sarığı göze olur olmaz gözükerek, sessizce oturdu.* KETS, XV/227.

Şäwwä [ar.] [zat. diniy.]: İslam küntizbesi boyınşa ramazannan keyingi ay. *İslami takvime göre (Hicrî takvime göre) Ramazan'dan sonraki ay; Şevvâl.* “Oraza ayt – merakesi şäwwä ayınıñ birinşi küni bastalıp, üş künge sozıladı (“Egemen Qazaqstan”).” *Ramazan bayramı – şevval ayının birinci günü başlayıp, üç gün sürer.* KETS, XV/314.

İlk İslami Eserler:

Ağır aylar *Haram aylar (savaşılması yasak aylar; zilkade, zilhicce, muharrem, recep aylarıdır.).* TİEM 73, 139r/2; **Bayram** *Bayram.* TİEM 73, 94v/4; **Bayram bol-** *Bayram olmak.* TİEM 73, 94v/4; **Bä/ezä/ek küni** *Süs günü, bayram günü, Hz. Musa ile Firavn'un sihirbazlarının buluşma günü olan zinet (bayram) günü.* TİEM 73, 230v/9; **İd (<A.) küni** *Bayram günü.* RKT, 31/52a1; **Qadr tüni** *Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi, Kadir gecesi.* TİEM 73, 446v/4; **Kutluğ tün** *Mübarek kadir gecesi.*

TİEM 73, 363v/3; **Tört ağırlıq** *Haram aylar (savaşılması yasak olan aylar; zilkade, zilhicce, muharrem, recep)*. TİEM 73, 142v/2.

Sadece İslam dininde değil; diğer ilahi dinlerde de yılın belirli günlerinde ortak kutlama vesilesi olarak kabul edilen bayram, Kazakçada *ayt*, *mereke*, *meyram* kelimeleriyle karşılanmaktadır. Bunlardan *ayt* ve *meyram* ilk İslami eserlerde *bayram* ve *‘id* olarak geçmektedir. Kâşgarlı, “baḍram” maddesini “Halk arasında sevinç ve gülüşme. Bir yer çiçek ve tomurcuklarla süslenmişse oraya *baḍram yir* denir” şeklinde açıklamış; kelimenin aslının ne olduğunu bilmediğini ve Farslardan duyduğunu ifade etmiştir (DLT, 211). Clauson ise Steingass’ta “çok neşeli yer” anlamıyla ve *bezrâm* imlasıyla verilen kelimenin şüphesiz Farsçadan ödünçleme olduğunu belirtmiştir (EDPT, 308). Kazakçada *ayt*, ilk İslami eserlerde *‘id* olarak geçen Arapça *îd*, İslam Ansiklopedisi’nde “âdet halini alan sevinç ve keder; bir araya toplanma günü” anlamlarıyla açıklanmış ve kelimenin aslının ‘ıyd “tekrar dönmek” olduğu; söz konusu anlamın lügatçiler tarafından, “çünkü o her yıl yeni bir sevinçle döner” şeklinde yorumlanarak mevsimlerin dönmesine bağlandığı bilgisi verilmiştir. Arapların en büyük bayramının “hac” olması ve Arapçada “ziyaret etmek” şeklinde de açıklanan “hac” kelimesinin İbrânîcede “bayram” anlamında kullanılması dikkat çekici diğer bilgilerdir (TDVİA, “Bayram” maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.20, <https://islamansiklopedisi.org.tr>). Kazakçadaki bir diğer kullanım olan *mereke*⁸⁰, ilk İslami eserlerde tanıklanmamakta; kurban ve ramazan bayramları *qurban ayt*, *oraza ayt* biçiminde ifade edilmektedir. İslami bayramlar dışında *qızıl jumurtqa*, *pasxa* yani “kırmızı yumurta” ve “paskalya” da, diğer dinlerle ilgili tanıklanan örneklerdir.

Kazakçada İslami açıdan özel ve kutsal kabul edilen dinî günler ile ilgili kelime ve ibareler incelendiğinde, söz konusu günlerin adlandırılmasında Arapça ödünçlemelerin korunduğu ve bu ödünçlemelerle oluşmuş *arapa/garapa küni*, *aşuwra küni*, *barat tüni*, *qadir tüni*, *quttı tün*, *māwlit*, *miğraj*, *rağayip tüni* gibi tamlamaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Aynı husus ay adları için de geçerlidir. Savaşılması yasak olan zilkade, zilhicce, muharrem, recep ayları; ilk İslami eserlerde *ağır aylar* biçiminde karşılanırken, Kazakçada Arapça *hurmet* ile oluşturulan *qurmetti aylar*

⁸⁰ Çıldır-Kars ağzında kelimenin “toplantı, yığınak” anlamıyla tanıklanması; bayramların “bir araya gelme günü” olarak nitelendirilmesiyle doğrudan ilgili olması açısından önem arz etmektedir (Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü, “Mereke” maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.20, <https://sozluk.gov.tr>).

taamlaması kullanılmıştır. *Erejep*, *muxarram*, *şäwwä* gibi örneklerde de Arapça ay isimlerinin korunduğu görülmektedir.

Kazakçanın dinî söz varlığında gerek İslamiyet gerekse Hristiyanlıkla ilgili semboller, üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. *Ay*, *ay tañbalı* maddelerinde, ayın hilal biçiminin İslam dininin sembolü olarak kullanıldığı belirtilmiştir. İslam Ansiklopedisi'nde "hilal"ın Kuran-ı Kerim ve hadislerde Allah'ın ayetlerinden biri şeklinde gösterilmesi; Hz. Peygamber'in Ubeysir el-Ezdî'ye üzerinde hilal bulunan bir sancak vermesi sebebiyle Müslümanlar tarafından İslam'ın sembolü olarak kabul edildiği bilgisi verilmiştir. XI. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın sembolü olan haça karşı İslâmiyet'in sembolü olarak Doğu'da ve Batı'da hilal kullanılmıştır (TDVİA, "Hilal" maddesi, Erişim tarihi: 2020.02.20, <https://islamansiklopedisi.org.tr>). İslami sembollerden biri olarak nitelendirilen sarık, Kazakçada *sälde* ve *şalma* ile karşılanmaktadır. Mamırbekova, *sälde*'nin Farsça *sälle* olduğunu ifade eder (Mamırbekova, 2017: 507). Haç karşılığında kullanılan *ayqış*⁸¹ ve Hristiyanlıkta kutsal güçlerin görünüşlerinin verildiği suret anlamındaki *ikona*, İslam dışı semboller olarak sıralanabilir.

2.7.2. Yaratılış ve Yaratılmışlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler

"Diğer terimler, kavramlar, ibareler" başlığı altında incelenen 224 madde başının 29'u yaratılış ve yaratılmışlarla ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. Bir eylem adı olarak "yaratmak", İslami menkıbelerde aktarılan yaratılışla ilgili rivayetler, ruh-nefis ve bedenden oluşan "insan" başta olmak üzere tüm yaratılmışlar, yaratılmış canlıların ortak özelliği fanilik...vb. kavramların Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları bu başlık altında ele alınmıştır.

Kazakça:

Adam [ar.] [zat.]: 4. [diniy.] Allannıñ jaratqan qulı, pende. *Allah'ın yarattığı kul, bende*. "Azaptamay alğan Allağa adamdardıñ ne sebepten algıs jawdırarı tüsinikti boladı. (O. Bökeev, Şıg.)." *Azap çektirmeden alan Allah'a kulların ne sebeple dua ettikleri anlaşılabilir*. KETS, I/83.

⁸¹ Batı dillerinde "haç" karşılığında Latince *crux* köküne dayanan *cross* (İng.), *croix* (Fr.) ve *kreuz* (Alm.) kelimeleri kullanılır. Kazakçada da aynı kök ile bağlantılı *krest* kelimesi mevcuttur. KETS'de *krest* maddesinin açıklaması "ayqış" olarak verilmiştir (KETS/VIII, 399). "Çapraz" anlamındaki *ayqış*'ın kökeni ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Arwaq [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Ölgən adamnıñ ruxı. *Ölen insanın ruhu*. “Atalarıñnıñ arwağın sıyla.” *Atalarının ruhuna saygı duy*. KETS, I/664.

Älem: *İnsanlar, bütün yaratılmışlar, canlılar*. KKKM, Ağraf süresi 162/104.

On segiz mıñ älem [diniy.]: On segiz mıñ ğalam. *On sekiz bin âlem*. “Atamız adam payğambar on segiz mıñ älemnıñ – Abzalı bolıp jaralğan (Bazar Jıraw, Şıǵ.).” *Atamız Âdem Peygamber on sekiz bin âlemin – azizi olup yaratılmıştır*. KETS, II/429.

Bul dñniye: *Dñnya hayatı*. KKKM, Zumär süresi 458/10.

Bu dñniye [söyl. diniy.]: Osı dñniye, jariq dñniye, tirşilik, ömir. *Bu dñnya, aydınlık dñnya, canlılık, ömür*. “Suluwdıñ köñilinde köp uyıqtadım, köp ayttım maxabattıñ süyikti änin. Ötemin men de ötemin bu dñniyeden, ketemin qalay sonıñ qıyıp bärin (T. Moldaǵaliyev, Şaqıradı köktem).” *Güzelin gönlünde çok uyudum, çok söyledim aşkın sevgili şarkısını. Geçerim ben de geçerim bu dñnyadan, giderim nasıl bunların kıyıp hepsini*. KETS, III/623.

Päniy dñniye [diniy.]: Osı ömir, qazirgi tirşilik. *Bu ömür, bugünkü canlılık*. “Äkemizdiñ päniy dñniyeden baqıylıqqa ötkenine de jılǵa juwıq waqt bolıptı (“Almatı Aqşamı”).” *Babamızın fani dñnyadan baki olana göçmesinin üzerinden bir yıla yakın zaman geçmiş*. KETS, V/55.

Jan [ir.] [zat.]: 4. [diniy.] Allanıñ nurınan payda bolıp onıñ ğana ämirimen adamnıñ tanine tirşilik bitiretin rux. *Allah'ın nuru ile peydâ olup onun yalnızca emiriyle insanın bedenine canlılık veren ruh; can*. “Diniy dñniyetanımda adamdargä jan berüwşi jäne onı aluwşı – Quday (QUE).” Dinî görüşe göre insanlara can veren ve onu alan – Hüda (Allah). KETS, V/709.

Jaratuw: *Yaratmak, var etmek*. KKKM, Yasin süresi 444/81.

Jaratqan [zat. diniy.] (2): 2. Adam, pende, jaratılğan dñniye. *İnsan, kul, yaratılan dñnya*. Jaratqandı süyu üşin, onıñ jaratqandarın süyu kerek degen qağıyda osınday oyǵa oraldı (“Qaz. Ädeb.”). *Yaradanı sevmek için onun yarattıklarını sevmek lazım denilen kaide böyle akla geldi*. KETS, VI/82.

Jaratqannıñ qulı: Allanıñ pendesi, adam. *Allah'ın kulu, insan*. “Esiñ barda elin tap, barganda kirer jeriñ tap. Jaratqannıñ qulısıñ, Jaǵatuǵın ebin tap (Ş.

Qudayberdiyev, Şığ.)” *Aqlın varken ilini bul, gittiğinde girecek yerini bul. Yaradanın kulusun, yaranmanın yolunu bul.* KETS, VI/83.

Jaratılğan: *Yaratık, mahlûkat.* KKKM, Bâyinä süresi 598/8.

Jeti qabat [qat] jer astında [qabatında]: a) [diniy. mif.] Öte tereñde. *Çok derinde.* “Sen jeti qabat jer astındağı zındanda jatsañ da, biletin sırtıñ jer astında jatpaydı, bäribir sırtqa şığadı (I. Esenberlin, Almas Qılış).” *Sen yedi kat yer altındaki zındanda yatsan da, bildiğin sır yer altında yatmaz yine dışarı çıkar.* KETS, VI/395.

Jeti qabat kök: a) [diniy.] Alla tağalanıñ aspandı jeti qabattan etip jaratqandığı turalı mifologiyalıq tüsinik. *Allahu Teâlânın gökyüzünü yedi kattan yaratmış olmasına yönelik mitolojik kavram.* KETS, VI/395.

Altı kün [diniy.]: Alla tağalanıñ on segiz mın ğalamdı jaratqan vaqıtı. *Allahu Teâlânın onsekiz bin âlemi yarattığı zaman.* “On segiz mın ğalamdı altı künde jarattı (M. Köpeev, Şığ.).” *On sekiz bin âlemi altı günde yarattı.* KETS, VIII/495.

Jeti qabat kök: a) [diniy.] Alla tağalanıñ aspandı jeti qabattan etip jaratqandığı tuwralı mifologiyalıq tüsinik. *Allahu Teâlânın gökyüzünü yedi kattan yarattığı konusunda mitolojik görüş; yedi kat gök.* “Dostıqqa dostıq qılmaq bolıp, Xasendi arqasına mingizip, jeti qabat kökke “juldız közdi, ay mañdaylı” suluwğa alıp uşadı (S. Seyfullin, Şığ.).” *Dostluğa dostluk etmek isteyip, Hasen’i sırtına bindirip, yedi kat göğe “yıldız gözlü, ay alınlı” güzele doğru uçar.* KETS, VIII/678.

Qonaq 1 [zat.]: 5. [diniy.] Ötkinşi, turaqtı emes; jalğan. *Geçici, kalıcı değil; fani (dünya).* “Düniyenıñ kezektigin, şolaqtığın, Adamnıñ bir-birine qonaqtığın Künde aytamız maqammen, maqalmen de, Opasızdıq tappaydı odan tınım (Ğ. Qayırbekov, Könsadaq).” *Dünyanın değişkenliğini, kısılgını, insanın birbirine konuk olduğunu hergün söylüyoruz türküyile, atasözüyle de, vefasızlık bununla durmuyor.* KETS, X/25.

Qudaydıñ qulı [diniy.]: Allanıñ jaratqanı, düniyenıñ baylıqtıñ nemese basqa da osı düniye qızıǵınıñ emes, Allanıñ baǵınıştısı, sonıñ quzırındağı adam. *Allah’ın yarattığı (kulu), dünya malına ya da nimetine değil Allah’ına baǵlı, onun huzurundaki insan; Allah’ın kulu.* “Xalqımınñ saltanatı eske tüsse, Jüregim

örtenedi ottay jaynap. Qudaydıñ qulı bolsañ bizge külme, Bolarsıñ sende bizdey sorıñ qaynap (Murat Mönkeulı, Şıǵ.).” *Halkımın saltanatı aklıma gelirse, yüregim yanar ateş gibi alevlenip. Allah’ın kulu isen bize gülme, olursun sen de bizim gibi bahtsızlıǵa düşüp.* KETS, X/238.

Qudaydıñ süygen qulı [diniy.]: Qudaydıñ jarılqaǵanı, raqımı túsken pendesi, meyirimine, keşirimine bölengen jaratqanı. *Allah’ın sevdiǵi kulu, merhamet ettiǵi bendesi, rahmet ve affı ile sarmaladıǵı yaratılan.* “Mine, qara –Qudaydıñ süygen qulın, Özi bilir qulınıñ qadir pulın. (Mäşhur-Jüsip, Şıǵ.).” *İşte, bak – Allah’ın sevdiǵi kuluna, kendisi bilir kulunun deǵerini (ne olduǵunu).* KETS, X/239.

Maǵzum [ar.] [zat. diniy.] (1): 1. Meyman. Mihman (misafir). “Sen de, men de maǵzumbız, qaraşı (“Türkistan”).” *Sen de, ben de misafiriz (faniyiz), baksana.* KETS, X/727.

Maxabbat [ar.] [zat.]: 4. [diniy.] Alla taǵalanıñ on segiz mıñ ǵalamdı, bükil ǵalamdı jaratqan ulı, şeksiz süyispenşiligi. *Allahu Teâlânın on sekiz bin âlemi, bütün âlemi yaratan ulu, şüphesiz sevgisi, muhabbeti.* “Allanıñ atımenen atalatın dünüyenıñ bar baylıǵın, maxabbatın bökterip Qulagerdiñ aş beline, jalǵannan şawıp ötti Aqan-aǵa (Ğ. Qayırbekov, Könsadaq).” *Allahın adıyla söylenen dünüyanın bütün zenginliǵını, aşkıñı Kulagerin sırtına yükleyip yalan dünüyadan dörtnala koşarak geçti Akan Ağabey.* KETS, XI/106.

On segiz mıñ ǵalam [âlem, jan, jan-januwar] [diniy.]: Alla taǵalanıñ Jer betinde alǵaş jaratqan tirşilik atawlınıñ jalpı sanı. *Allahu Teâlânın yeryüzünde ilk yarattıǵı hayatın genel sayısı; on sekiz bin âlem.* “Atamız adam payǵambar, on segiz mıñ âlemniñ Äpzeli bop jaralǵan (Bazar Jıraw, Jır.).” *Atamız Âdem Peygamber on sekiz bin âlemin – azizi olup yaratılmıştır.* KETS, XI/412.

Altı mıñ nabatat [diniy.]: Musılman dini añızı boyınşa, Alla taǵala o basta jerde jaratqan ösimdik türleriniñ jalpı sanı [Alla taǵala jaratqan on segiz mıñ ǵalamnıñ bir böligi, altı mıñ]. *İslam dini menkıbelerine göre Allahu Teâlânın başlangıçta yeryüzünde yarattıǵı bitki türlerinin genel sayısı (Allahu Teâlânın yarattıǵı on sekiz bin âlemin bir bölümü, altı bini; altı bin nebatat.* KETS, XI/448.

Näpsi [ar.] [zat.]: 1. [diniy. filos.] Barşa tiri tabiyğatqa orta qasiyet, tirşilik negizi bolıp tabılattın ruxqa qarsı qoyılattın tabiyğiy qajettilikter. *Tüm canlı tabiatta ortak hususiyet, hayatın temeli olup tapınılan ruha karşı konulan tabii ihtiyaçlar; nefis.* “Näpsiniñ ontologiyalıq siypatı tabiyğiy zañdılıq retinde körinedi, ol tirşilik iyesiniñ qorektenüwi men urpaq qaldırw dästüri (QUE).” *Nefsin ontolojik sıfatı doğanın kanunu olarak görünür, o canlıların yaşaması ve soyunu devam ettirme geleneği.* KETS, XI/513.

Äwel Quday payğambar nurun qılğan [diniy.]: İslam aңызdarı boyınşa, Alla tağala bükil ğalamdı, jandı, jansız dünüyenı, adam balasın jaratuwdan köp burın jer betindegi soñğı payğambar Muxammedtiñ (s.ğ.a) nurın jaratqan degen mağınada. *İslami menkıbelere göre, Allahu Teâlâ bütün âlemi, canlı-cansız dünyayı, insanoğlunu yaratmadan çok önce yeryüzündeki son peygamber Muhammed'in nurunu yaratmış manasında.* Äwel Quday payğambar nurun qılğan. Nurınan eki tamşu nurın alıp, Eki tamşu nurdan ay men küniñ qılğan (Şal aqın, Ölend.). *Önce Hüda Peygamberin nurunu yaratmış, nurundan iki damla alıp, bu iki damla nurdan ay ile güneşi yaratmış.* KETS, XI/579.

Pende [ir.] [zat.]: 2. Öz basında erki joq, birewge täveldi adam, Qudaydıñ qulı. *Erki olmayan, birine bağımlı insan, Hüda'nın kulu; bende.* “Ol da Qudaydıñ pendesi emes pe (Toqmağambetov).” *O da Hüda'nın kulu değil mi?* KTS, 526.

Rux [ar.] [zat.]: 3. [diniy.] Adam balasına jaratuwşu özi darıttan asa zor qasiyet, bükil özge tirşilik iyelerinen ajıratattın bastı belgisi, jannan bölek substantsiya. *İnsanoğluna Yarattıcı'nın verdiği oldukça önemli bir vasıf, onu bütün canlılardan ayıran önemli bir işaret, candan ayrı cevher.* “Adamnıñ ruxı bar bolğandıqtan, atam qazaq oğan “kim” degen suraq qoyadı (B. Sağındıqulı, Tand. Şıǵ.).” *İnsanın ruhu olduğu için Kazaklar ona “kim” sorusunu sorarlar.* KETS XII/ 495 - KKKM, Sad süresi 456/72.

Faniy [sın. diniy. eski kit.]: Fäniy. Fani. “Faniy turmaq baqıyda Minetuğın pıraq bar (Qaban jıraw, Altın qazıq).” *Fani şöyle dursun bakide, binilecek burak var.* KETS, XV/105.

İlk İslami Eserler:

Ademi (F.) *Ademoğlu, insanoğlu.* KB, 6332; **Ajun (F)** *Dünya.* KB, 63; AH, 177; **Ajunluq** *Dünyalık, dünyaya ait.* KB, 4878; **Barlıq** *Varlık.* AH, 5; **‘Ālā/em (<A.)** *Kainat, âlem.* TİEM 73, 41v/8; RKT, 32/21a2; KB, 2227; **‘Ālemluğ (<A.+T.)** *İnsanlar, bütün yaratılmışlar, canlılar.* RKT, 28/4b2; **Apa Âdem, insan.** KB, 219; **‘Arş (<A.)** 1. *Göğün en yüksek tabakası, 9. felek.* KB 3354; TİEM 73, 117v/8; RKT, 35/22a1; **Altı kün** *Altı gün, dünyanın altı günde yaratılması.* TİEM 73, 265r/4; **Barıqlıq** *Fani olan.* KB, 3558; **Bu ajun tirigliki** *Dünya hayatı.* TİEM 73, 187v/9; **Beqasız** *Ebedi olmayan, baki olmayan.* AH, 193; **Cân (<F.)** *Ruh, can.* TİEM 73, 273v/3; RKT, 30/22a1; KB, 336; **Cihan (F.)** *Âlem, kâinat, dünya, yeryüzü.* KB, 88; **Dünyâ tirigliki** *Dünya hayatı.* TİEM 73, 398r/6; KB, 64; AH, 189; **Ānām (A.+ç.)** *Bütün mahluklar, yaratılmış olan canlılar, halk, insanlar.* TİEM 73, 318v/7; **Eren** *İnsan, insanlar.* KB, 234; **Ā/et-öz Can, nefes, kişi, kimse. TİEM 73, 301r/1; RKT, 26/63b2; KB, 332; **Evren** *Kâinat, âlem, devran, felek.* KB, 92; AH 93; TİEM 73, 83r/6; **Fani (A.)** *Zevâl ve fenâ bulan, yok olucu.* KB, C50; **Xalâyıq (<A.ç.)** 1. *Yaratıklar, mahluklar.* TİEM 73, 316r/1; KB, B8; **Xalq (<A.)** 1. *Yaratık, mahluk, insane.* TİEM 73, 391r/9; RKT, 64b/3; AH, 23; **Hava (A.)** *Arzu, heves, nefis.* KB, 1315; *Iraq yâr* 3. *Dünya.* TİEM 73, 315r/7; **Keđin qalmış** 2. *Baki, fani.* TİEM 73, 31r/7; **Kökni yâti qat yarat-** *(Allah) yedi kat gök yaratmak.* TİEM 73, 416v/4; **Qul** *Kul.* TİEM 73, 331r/8; RKT, 28/60a4; KB, 235; AH, 298; **Qulluq** *İbadet, kulluk, tapınma.* TİEM 73, 267r/6; RKT, 27/12b1; KB, 589; **Qulsıg** *Kul.* KB, 809; **Nä/efs (<A.)** 1. *Kendi.* TİEM 73, 331r/2; KB, 3635; AH, 447; **Ojun** *Dünya.* TİEM 73, 359r/76; **Öldeçi** *Fani.* KB, 3529; **Ölgüçi** *Ölücü, fani.* KB, 1145; **Öñdün qalmış** *Fani, baki.* TİEM 73, 172v/5; **Öz Öz, kendi, nefis, can, gönül. KB, 136; AH, 39; **Rūh (2) (<A.)** *Ruh.* TİEM 73, 78r/7; RKT, 34/72b1; **Tanrı dīni** *Yaratılış, şariat.* TİEM 73, 408r/2; **Tä/en** 5. *Kendi, nefis.* TİEM 73, 40v/1; KB, 1861; **Tä/eprä/enigli** *Canlı, yaratık.* TİEM 73, 98v/5; RKT, 30/54a1; **Tezginç** *Hayat.* KB, 126; **Tın** *Ruh, nefes, soluk.* KB, 233; **Tınlıg** *Yaratılmış, canlı.* KB, A3; **Tiriglik** 1. *Yaşayış, hayat.* TİEM 73, 420r/4; RKT, 33/66b2; **Tiriglik tutul-** *Bir canlıya ömür verilmesi, canlı olarak hayatını devam etmesi.* TİEM 73, 317v/4; **Töri-Yaratılmak, türemek.** KB, 15; **Törü-** *Türemek, meydana gelmek.* KB, 4459; **Törüt-** 1. *Yaratmak, var etmek.* TİEM 73, 324r/1; RKT, 31/57a2; KB, 1346; **Törütmiş** *Yaratılmış.* AH, 24; **Törütülmüş** *Yaratılmış, yaratış.* TİEM 73, 392v/7; KB, 1242; **Unur** *İnsan.* KB, 756; **Yaqın tiriglik** *Dünya hayatı.* TİEM 73, 335r/3; RKT, 29/29b2; **Yañluq** *İnsan.* KB, 150; TİEM 73, 392r/9; RKT,****

30/87a2; **Yañluq qıl-** *İnsan yaratmak*. TİEM 73, 428r/8; **Yarat-** *Yaratmak*. KB, 126; AH, Ba13; TİEM 73, 42v/7; RKT, 28/55a2; **Yaratıǵ** 1. *Yaratılış, yaratılma krş. yaratuǵ*. TİEM 73, 249v/2; RKT 34/17a3; **Yaratılmış** 2. *Yaratık, mahlukat*. TİEM 73, 446r/7; **Yedi qat kök** *Allah tarafından iki günde yaratılan yedi kat gök*. RKT, 35/78a2; **Yäryüzi** *Yer, dünya*. TİEM 73, 372r/8.

“Eşrefü’l- mahlûkat” olarak adlandırılan insan, Kazakçanın dinî söz varlığında *adam*, *jaratqan*, *pende*, *Qudaydıñ qulı* biçimindeki kelime ve ibarelerle karşılanmaktadır. *Adam* ve *pende*; ödünçlenmiş Arapça *âdem* ve Farsça *bende* kelimeleridir. Yaratıcı’ya ad olan kelimelerden *jaratqan*’ın ikinci anlamının “insan” iç de kullanılması dikkat çekici bir husus olup; {-l-} edilgenlik ekinin düşmüş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Ancak aynı başlık altında *jaratılqan*’ın da bulunması söz konusu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. İlk İslami eserlere bakıldığında ise *Ademi*, ‘*âlemluǵ*, *apa*, *eren*, *qul*, *unur*, *yañluq* kelimeleri ile karşılaşılır. Daha çok akrabalık adlarında kullanılan *apa* (EDPT, 5), (DLT, 41) ve er kelimesinin çoğulu *eren* (EDPT, 232); bağlam içerisinde anlamca genişleyerek “insan”ı karşılamıştır. *Yanıl-* fiilinden türemiş *yañluq* da insanın hata yapabilen bir varlık olması nedeniyle bağlam içerisinde sözü edilen anlama bürünmüştür. Sadece *Kutadgu Bilig*’de tanıklanan *unur*’a EDPT’de yer verilmemiş, DTS’de “güçlü” anlamı belirtilmiştir (DTS, 612).

“Ruh” ve “nefis”in insanın yaratılışı ile doğrudan ilgili olması; *arwaq*, *ruх*, *näpsi* kelimelerinin bu başlık altında incelenmesini zorunlu kılmıştır. Arapça *rūh* ve çoğul şekli *ervāh*, Kazakçada *ruх* ve *arwaq* biçiminde tanıklanmaktadır. Daha önceki başlıklarda *qadis*, *Quday* gibi kelimelerde ele alınan x>q değişimine, kelime sonunda *arwaq* örneğinde rastlanır. İlk İslami eserlerde de ödünç *rūh* kelimesi bulunmakta; *tın* ile aynı anlam karşılanmaktadır. Arapça *nefs*, İlk İslami eserlerden itibaren Türkçeye girmiş ve günümüz Kazakçasında da korunmuştur. Kelimenin *näpsi* formunda olması /fs/ çift ünsüzüyle bitişi nedeniyledir. Türkçede kelimelerin çift ünsüzle bitmemesi, kelimenin /i/ ünlüsünü de bünyesine katarak kullanılmasına sebep olmuştur. Bu durum ile Türkçedeki alıntı kelimelerde genel olarak karşılaşılır. Pekacar’ın *Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları* adlı makalesinde, bu ve benzer fonetik değişikliklere Kumuk Türkçesinde uğrayan kelimelerin listesi

sistemli bir şekilde verilmiştir (2006, 66).⁸² İlk İslami eserlerde *nä/efs* ödünçlemesi bulunmakla beraber; *ä/et-öz, tä/en* kelimeleriyle de aynı anlam karşılanmıştır.

İlk İslami eserlerde ve Kazakçada yaratılışla ilgili rivayetler paralellik göstermektedir. Konuya ilişkin ilk İslami eserlerde *altı kün, ‘arş, kökni yäti qat yarat-, yedi qat kök*; Kazakçada ise *jeti qabat [qat] jer astında, jeti qabat kök, altı kün, maxabbat, on segiz miñ ğalam, altı miñ nabatat, äwel quday payğambar nurun qılğan* gibi kelime ve ibareler tanıklanmıştır.

İlk İslami eserlerde *ajun/ojun, ‘älä/em, cihan, evren, yäryüzi* kelimeleriyle karşılanan “dünya”; Kazakçada Arapça *älem* ve daha çok *düniye* ile ifade edilmektedir. Yukarıda sözü edilen ünlü türemesi ihtiyacı bu kelime için de hâsıl olmuştur. İlk İslami eserlerde “dünya hayatı” *dünyä tiriglik, ajun tiriglik, yaqın tiriglik* biçiminde geçmekte; Kazakçada ise *bul düniye/bu düniye, päniy düniye* tamlamalarına yer verilmektedir.⁸³ İnsanın gelip geçiciliği için Arapça *mağzum* ve *faniy* dışında, dünyada insanoğlunun misafir olmasından hareketle bu yan anlamı da bünyesinde barındıran Türkçe *qonaq*; Kazakçada söz konusu kavram alanı için kullanılmaktadır. İlk İslami eserlerde anlamın ödünçlenerek Türkçe kelimelerle ifade edilme temayülü gereği “fanilik” kavramı; insanın ölümlü olması özelliğine dayanılarak *öldeçi, ölgüçi* gibi örneklerle karşılanmaktadır.

2.7.3. Bir Kavram Olarak Din ve İslam Dini ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler

Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında “diğer” başlığı altında incelenen 224 madde başının 61’i bir kavram olarak “din” ve İslam dini ile ilgili terim, kavram ve ibarelerden müteşekkildir. Daha spesifik bir biçimde ifade edilmesi gerekirse; genel manada din ve kuralları, dindar kişiler, Müslüman kişiler, İslam dinine özgü bazı oluşum vb.’nin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları bu başlık altında incelenmiştir.

⁸² Söz konusu makalede Kumuk Türkçesinin ilk döneminde ödünçlenen kelimelerin sonunda *-fikir* örneğinin *pikru* olması gibi- /i/ değil /u/ ünlüsünün bulunduğu, daha sonraki dönemlerde ise ya araya /i/ sesinin girdiği; ya da herhangi bir ünlü türemesinin görülmediği belirtilmiştir.

⁸³ Kazakçada dünya hayatı *bul düniye*; ahiret hayatı ise *ol düniye* biçiminde ifade edilmektedir. Bkz.: s. 87.

Kazakça:

Aqıretşil [sın. diniy.]: Dinşil, qudayşıl. *Dindar, Allah'a inanan. "Äli jetpegen aqıretşil (Maqal)." Gücü yetmeyen dindar.* KTS, 29.

Allaşıl (sın.): Dinşil, qudayşıl. *Dindar.* KTS, 34.

Arıluw [et.]: 5. [diniy.] Künädan, jamandıqtan tazaruw. *Günahtan, kötülükten arınma. "Arıluwdıñ diniy räsım joldarı är din, är jer, är xalıqta ärtürli (QUE)." Günahlardan arınmanın dinî merasimleri her din, her yer, her halkta farklıdır.* KETS, I/686.

Ğaqayd [ar.] [zat. diniy.]: Qudaydı tanuw turalı geologiyalıq ilimler jüyesi. *Hüda'yı tanımaya yönelik yer bilimleri sistemi; akaid. "Adamnıñ zeyini Qudaydı tanuw jağına jumsalıp, Quday turasındağı mäseleni şeşpek bolğanda, din payda bolıp, uğım jüyesi jasalsa, ol ğaqayd dep ataladı (A. Baytursınov, Şıg.)." İnsan zihni Allah'ı tanımak için çabalayıp onun ile ilgili meseleyi çözmek istediğinde, din ortaya çıkıp kavramlar sistemi oluşursa, ona akaid derler.* KETS, IV/386.

Därüwiş [köne.] [zat.]: Sufizm ağımnıñ qoldawşı, dünüye qızıǵınan bezgen adam; diwana, qayırşı, kedey. *Sufizm akımını savunucu, dünya nimetlerinden uzak duran insan; divane, sefil, yoksul; derviş.* KTS, 148.

Didar [ar.] [zat.]: Diniy senim boyınşa Alla tağalanıñ şapağat, raqımın körüw mağınasında. *Dinî inanışa göre Allahu teâlânın şefaät, merhametini körme manasında. "Xaq didarın köwersiñ, Aqıret qamın qılğaniñ, ölşewli küniñ jetken soñ, buyırıq dämiñ bitken soñ (Şortanbay aqın, Şıg.)." Hak didarını görürsün, ahiret gamını kılanın; ecel geldikten sonra, yazılan vaktin bittikten sonra.* KETS, IV/671

Diwana [ir.] [zat. diniy.] (1): 1. Irzıǵın köpten tilep käsipsiz jüretin dindar, taqwa adam. *Rızkını halktan bekleyen işsiz dindar bir adam. "Qoldarına Quran, asa, nayza ustağan molda, qoja, diwana, balgerler erekşe bir köñildi jağdayda otır (B. Şalabaev, Ömirde)." Ellerinde Kuran, asa, mızrak olan molla, hoca, divane, falcılar sevinçli bir hâlde oturuyorlar.* KETS, IV/686.

Dogmat [diniy.] [zat.]: Aqıyqat delinip qabıldanğan diniy qağıyda. *Hakikat olarak algılanan dinî kaide; dogma.* KTS, 155.

Din [zat.] [ar.]: Qudayğa qulşılıq etip, bas iydirüwşi ideologiyalıq qondırmanıñ bir türü. *Allah'a ibadet edip, baş eğdirici ideolojik yapının bir türü.* “Din bası (iyeleri)” *Din başı (sahipleri).* KTS, 164.

Din musulman [islam]: Musulman dinine enüwşilerdiñ bări, islam dinin qoldawşılar. *Müslüman dinine (İslam dinine) mensup olanların hepsi, İslam dinini savunucular.* KTS, 164.

Dindar [sın.]: Dinge sengiş, qudayşıl. *Dine inanan, dindar.* “Şeşesi beybaq dindar kisi edi (Edilbaev).” *Annesi zavallı dindar bir kişi idi.* KETS, 164.

Dindarlıq [zat.]: Dinge berilgendik, diñşildik. *Dine sarılmışlık, dindarlık.* “Munım dindarlıq emes.” *Kaygım dindarlık değil.* KTS, 164.

Dindes [sın.]: Bir dinge senetin, dini birge. *Bir dine inanan, dini bir.* “Dindesiñdi bawır tut (Dönentaev).” *Seninle aynı dine inananı kardeş bil.* KTS, 164.

Diniy [sın.]: Din turğısınan, dinge män, diñşil. *Din bakış açısı ile dine ait, dinci; dinî.* “Diniy uğım” *Dinî kavram,* “Diniy kitap” *Dinî kitap,* “Diniy senim” *Dinî inanış.* KTS, 164.

Diñşil [sın.]: Qudayğa sengiş, dinge berilgen. *Allah'a inanan, dine sarılan; dincil.* KTS, 164.

Diñşildik [zat.]: Qudayğa senüwşilik, dinge berilgendik. *Allah'a inanma, dine sarılma.* KTS, 164.

Eskertüwşi: *Dindar, mümin, korkan.* KKKM, Mülk süresi 561/8.

İmam boldı [diniy.]: Jamağatpen namaz oqıganda alda turıp, namazdı basqardı. *Cemaat ile namaz kılarken önde durup namazı yönetti; imam oldu.* “Jeti molda qatar turıp, bası imam bolıp kezek kezek Quran oqıdı (Ş. Murtazaev, Qızıl jebe).” *Yedi molla sıraya geçip, imam olup sırayla Kuran okudular.* KETS, VII/234.

İmam etti: İmam bolğızdı, namazda alğa turğızdı. *İmam oldurdu, namazda önde durdurdu; imam etti.* KETS, VII/234.

İmamat [zat. diniy.]: Feodaldıq-diniy (teokratiyalıq) memleket nemese äkimşilik aymaqtıq birlik. *Feodal-dinî (teoratik) ülke veya yönetim, bölgesel birlik.* “Nizarşılar uyımında imamattar ortalığına nemese imamnıñ aymaqtardağı

“orınbasarlarına” bağınatın fidaiyler erekşe röl atqaradı (İslam Entsikl.).” *Nizarcılar örgütünde dinî (teokratik) merkeze veya imamların bölgelerdeki “yardımcılarına” bağlı fedailer büyük bir önem taşıdı.* KETS, VII/234.

İmamattıq [zat. diniy.]: İmamdıq, imamğa qatıstı qızmet. *İmamlık, imamlıkla ilgili hizmet.* “Ol tek balalardı medresege jiynamay, özi meşittegi imamattığın ğana atqarıp, Quran, qatim, vağızben ğana qalatın bolğan (I. Jansügirov, Şığ.).” *O sadece çocukları medreseye toplamayıp, kendisi camideki imamlığını yapıp, Kuran, hatim ve vaaz vermiştir.* KETS, VII/234.

İmamdıq 1 [zat. diniy.] (2): 2. İmamnın atqaratın qızmeti. *İmamın yerine getirdiği hizmeti.* “Jüseke, awılımızdın qojası Nawıp kündiz imamdıq etedi, al tünde jır aytadı (“Aytıs”).” *Jüseke, köyümüzün hocası Nawıp gündüz imamlık yapar, gece yır söyler.* KETS, VII/234.

İmamdıq 2 [zat. diniy.] (2): 2. Musılman teokratiyasının bir türü. *Müslüman teokrasisinin bir türü.* “Patşa otarşılarna qarsı küreste Şamil taw xalıqtarın vaqıtşa imamdıqtın şenberine toptastırdı (QSE).” *İmparatorluğun sömürgecilerine karşı Şamil dağlı halkları geçici imamlık çerçevesinde birleştirdi.* KETS, VII/235.

İslam [ar.] [zat.]: 1. [diniy.] Bir Allağa moyınsınğan qasıyetti kitabı Quran Kârim, elşisi – soñğı payğambar Muxammed bolıp tabılatın adamzat balasına jiberген soñğı amanat din. *Bir Allah'a boyun eğen, kutsal kitabı Kuran-ı Kerim, elçisi - son peygamber- Hz. Muhammed olan insanoğluna gönderilmiş en sonuncu emanet din.* “İslamda şirkew jäne din qızmetkerleri uğımı joq, sebebi islam Quday men adam arasında däneker boluwı mümkün dep eseptemeydi (Mädeniy-filos. sözd.).” *İslamda kilise ve din hizmetkârı kavramı yok, çünkü İslam Allah ile insan arasında ara bulucu (aracı) olmasını mümkün görmüyor.* KETS, VII/347 - KKKM, Zümär süresi 460/22.

Dästürli [klassikalıq] islam [islam dini] [diniy.]: Quran Kâriim men Muxammed payğambardıñ xadisterin tüpqaqıyda etip alatın musılman dininiñ negizi. *Kuran-ı Kerim ile Hz. Muhammed'in hadislerini temel kaide kabul eden İslam dininin esası; geleneksel İslam.* “Xalifa әl-Qadır (991-1031) дәстүрli islamdı memlekettik din tutuwğa barlığı mindetti dep zañ jüzinde bekituwge

äreket jasadı (“Jas Alaş”).” *Halife El-Kadir (991-1031) geleneksel İslamı devlet dini saymaya herkes zorunlu diye yasayla tasdik etmeye çalıştı.* KETS, VII/348.

İslam âlemi: a) [diniy.] “İslamnan özge âlemge qarsı qoyılâtın musulmanşılıqtıñ mañızdı uğımı, dar – âl-islam. İslam âlemi uğımı darâl-xarb uğımına, yaǵnı özgeler âlemine qarsı qoyıladı (Mädeniy-filos. sözd.).” *İslamdan başqa âleme karşı konulan, Müslümanlığın önemli kavramı, dar'ül-islam. İslam âlemi kavramı dar'ül-harb kavramına yani diğer âleme karşı koyar; İslam âlemi. “Özgeler âlemi tübi islam âlemine qosıluwga tiyis (Mädeniy-filos. sözd.).” Başqa âlemlerin eninde sonunda İslam âlemine katılması gerek.* KETS, VII/348.

İslam dini: a) [diniy.] Bir Allaǵa moyınsınǵan qasiyetti kitabı Quran Kärım, elşisi – soñǵı payǵambar Muxammed bolıp tabılâtın adamzat balasına jibergen soñǵı amanat din. *Bir Allah'a boyun eǵen, kutsal kitabı Kuran-ı Kerim, elçisi - son peygamber- Hz. Muhammed olan insanoǵluna gönderilmiş en sonuncu emanet din; İslam dini.* KETS, VII/348.

İslam [İslamnıñ] jolı [diniy.]: Adam balasına Alla taǵaladan Quran arqılı tüsirilgen şarttar men tıyımdardı orındawǵa negizdelgen musulman dininiñ ustanımdarı, durıs damuw baǵıtı, xaq jol. *İnsanoǵluna Allahu Teâlâdan Kuran aracılıǵıyla indirilen, şartlar ile yasaklamaları yerine getirmek üzere temellenen, Müslüman dininin tutumları, doğru yönde gelişme bahtı, Hak yolu; İslam yolu. “İslamnıñ negizgi ustangın jolı – jalǵız Qudaydı- Allanı ǵana moyındaw (“Parasat”).” İslamnıñ temel yolu – yalnız Hüda'yı – sadece Allah'ı kabul etmek.* KETS, VII/350.

İslam mädeniyeti [diniy. älewı.]: Musulman âlemindegi adamdardıñ ömirtirşiligin uyımdastırw forması, özara qarım-qatınası, sonday-aq materiyaldıq jäne ruxaniy qundılıqtarı arqılı körinetin tarixiy turǵıdan anıqtalǵan qoǵam. *Müslüman âlemindeki insanların hayatını düzenleme biçimi, kendi içindeki ilişkisi ayrıca maddi ve manevi değerler aracılıǵıyla görünen, tarihi bakış açısı ile tespit edilen kavim; İslam medeniyeti.* KETS, VII/350.

İslam memleketi (1): a) [diniy. sayası.] Quqıqtıq ekonomıqalıq qurılısı islamdıq Şariǵat boyınşa qurılıp, Quran negizinde basqarılatın diniy memleket. *Hukukî ve ekenomik yapısı şariat kurallarına göre kurulup Kuran-ı Kerim esasında yönetilen dinî memleket.* KETS, VII/351.

İslam memleketi (2): b) [diniy.] Qoğamdıq qatınastarı дәstürli islam ülgisi boyınşa qurılıp, biylik Quran jäne Şariğat boyınşa jürgiziletin dünüyavi memleket uğımına qarama-qarsı qoyılattın musulmandıq ağımdar, dintanuwşılar t.b. usınğan, köksegen memleket ülgisi. *Toplumsal ilişkileri geleneksel İslam örneğine göre kurulup Kuran ve şariate göre yürütülen dünyevi memleket kavramına zıt İslami akımlar, teologlar vb. tarafından sunulan memleket örneği; İslam memleketi.* KETS, VII/351.

İslam müridteri [diniy.]: Öziniñ ustazdarımen şeyx, pir, mirşit adal kişilikti qarım-qatınasta bolıp, oğan mültiksiz bağınuwğa tiyisti diniy-ruxaniy jetilüw jolında jürgen musulman şäkirtter. *Kendisinin hocaları ile şeyh, pir, mürşit, dürüst kişilikli insanlarla ilişkide olup ona sıkı bir şekilde itaat eden dini-ruhani gelişme yolunda ilerleyen İslam müritleri.* “Osığan qarap “salafiylerdiñ” Quran men sunnatqa ğana süyenüwşi burıngı üş ğasırdığı islam müridteri ekendigin uğamız. Soğan oray olar xaq jolındağılar, yaǵni şınayı salafiyler bolıp sanalğan (“Parasat”).” *Buna bakarak “selefilerin” sadece Kuran ile sünneti esas alan önceki üç asırdaki İslam müritleri olduğunu anlarız. Bundan dolayı onlar hak yolundakiler, yani gerçek selefiler olarak sayılmıştır.* KETS, VII/351.

Qadim mektep [diniy.]: İslam nasixatşılardıñ ğana dayarlawğa bağıttalğan, oquw arab, parsı tilderinde jüretin mektepter men medreseler. *İslam nasihatçılarını yalnızca eğitime yönlendiren eğitimi Arap-Fars dillerinde yürüten okullar ile medreseler; kadim mektep.* “Qazaq dalasına tarağan qadim mektepterindegi oquw iman-şart, äptiyek, Quran, diniy axlaq, ğiybadat şeñberinen aspadı (QUE).” *Kazak bozkırlarında yayılan kadim mekteplerdeki eğitim iman-şart, alfabe, Kuran, dinî ahlak, ibadetten öteye gitmedi.* KETS, VIII/716.

Qudayşıl [sın.]: Qudayğa senüwşi, dinşil. Allah'a inanan, dindar. “Qudayşıl adam.” *Allah'a inanan/sıǵınan insan.* KTS, 417.

Quttab [ar.] [zat. köne. diniy.]: Älippe tanıtattın jäne Quran üyretetin bastawış mektep. *Elifbe (alfabe)'nin tanıtılıp Kuran'ın öğretildiği ilkokul.* “Orta ğasırlarda quttab sözi keñirek qoldanılatın, qazir Arabiya, Mısır jäne Tuniste ğana saqtalğan (İslam Entsikl.).” *Orta çağda “kuttab” kelimesi yaygın olarak kullanılırdı, şimdi sadece Arabistan, Mısır ve Tunus'ta korunmuştur.* KETS, X/457.

Maşayix: *Meşâyih, dindar.* KKKM, Tävbe süresi 190/31.

Medrese [ar.] [zat. diniy.]: Musılman elderindegi 9. ǵasırdan bastap diniy qızmetkerler, muǵalimder, sonday-aq Tayaw jáne Orta Şıǵıs elderinde memlekettik apparat qızmetkerlerin dayarlaytın, orta nemese joǵarı bilim beretin mektep. *İslam ülkelerinde 9. asırdan başlayarak dinî hizmetkârlar, öğretmenler, bunun gibi en yakın ve Orta Doğu ülkelerinde orta ya da yükseköğretimin yapıldığı okul, mektep; medrese.* “Balalar tüski tamaqqa şıqqanşa, medrese mañayında oynap jürdim de, tüste solarmen birge awılğa keldim (B. Tursınbaev, Aynımas.).” *Çocuklar öğlen yemeğine çıkana kadar, medresenin etrafında oynadım da, öğlen onlarla beraber köye geldim.* KETS, XI/151.

Momin [sın.]: 4. [diniy.] İslam dinine senüwşi, musılman, dindar. *İslam dinine inanan, müslüman dindar; mümin.* “Momin Qazaq namısın jibermegen Joñǵar, Şıñǵıs, jöyit pen qalmaqtardan (M. Maqataev, Şıǵ.).” *Mümin Kazak hakkını vermemiş Jungar, Cengiz, Yahudi ve Kalmuklara.* KETS, XI/277.

Muwmin [ar.] [zat. diniy.]: Musılman, Qudayǵa senüwşi dindar. *Müslüman, Allah'a inanan dindar; mümin.* “Quranda muwmin sözi bes ret aytıladı (“İman” jurn.).” *Kuran'da mümin kelimesi beş defa geçer.* KETS, XI/318.

Muqaddes [zat. diniy.]: Qadili, qasiyetti. *Kutsal, mukaddes.* “Älbette, joǵarıdaǵı xadister men muqaddas ayattardı köbeytüwge boladı (M. Bulıtay, Din jáne ult).” *Elbette, yukarıdaki hadisler ile mukaddes ayetleri çoǵaltmak mümkündür.* KETS, XI/333.

Musılman: *Mümin.* KKKM, Tävbe süresi 9/79.

Musılman ümmeti [diniy.]: Muxammed payǵambardıñ (s.ǵ.a.) soñınan erip, İslam dinin qabıladaǵan adamzat, xalıq. *Muhammed peygamberin peşinden gidip İslam dinini kabul eden insanlar, halk; Müslüman ümmeti.* “Onda musılman ümmeti jikteli, ıdırap, ıntımaǵınan ayırıladı. (“Egemen Qazaqstan”).” *Orada Müslüman ümmeti bölünüp, daǵılıp, beraberliğinden ayrıldı.* KETS, XI/368.

Muttaqiy [ar.] [sın. diniy.]: Dinşil, taquwa. *Dindar, takva sahibi; müttakî.* KETS, XI/369.

Mübärak [sın.]: 1. [diniy.] Qadirli, qasiyetti, qayırlı. *Kutsal, hayırlı*. “Mübärak Oraz ayt merkesimen şın jürekten quttıqtap, barşanıızğa [...] tınıştıq pen bereke tileymın (“Egemen Qazaqstan”).” *Mübarek Ramazan bayramınızı kalpten kutlar, hepinize (...) huzur ve bereket dilerim*. KETS, XI/373.

Müjdehid [sın. diniy.]: İjdağattı, ıntalı, ıqlastı. *Gönüllü, hevesli, istekli; müçtehit*. “Qazirgi kezde şiytterdiñ işinde dinbasılardıñ joğarı to bı müjdehitterdiñ bedeli zor (QSE).” *Şimdiki zamanda Şiilerin içinde dinbaşılardıñ üst gurubu olan müçtehitlerin itibarı güçlü*. KETS, XI/378.

Müftiyat [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandar diniy birlestiginiñ, basqarmasınıñ keñesüwşi orğanı. *Müslüman dini birliğinin, bölümünün danışma organı; müftülük*. “Mırzabaevtı müftiyat saraptaw komisiyasına şaqırğan bolatın (“Jıldız”).” *Mırzabayev’i müftülük tetkik komisiyonuna çağırmıştı*. KETS, XI/397.

Orınbasar etüw: *Halife yapmak*. KKKM, Ağraf süresi 159/74.

Pirädar [zat. diniy.]: Dindar, sopı. *Dindar, sofu*. “Bir pirädar adamnıñ balası eken.” *Bir dindar insanın oğluymuş*. KTS, 534.

Saxib [ar.] [zat. diniy. eski kit.]: İslam dinindegi diniy lawazım, mārtebe, ataş, sol lawazımndağı adam. *İslam dininde dinî derece, mertebe, unvan; o metebedeki kişi; sahip*. “İyemende saxıbı dāwleti bar jaqsı adam Düniyeden üşbu künde ketti ötip (M. Jumabaev, Şıǵ.).” *Yemen’de sahip varlıklı iyi bir insan, bu günde gitti göçüp bu dünyadan*. KETS, XIII/47.

Saxibiy [ar.] [sın. diniy.]: Mārtebeli, sahib lawazımındağı. *Mertebeli, sahip derecesindeki*. “Saxibiy Smailulı sahibiy Abbad öziñiñ qarındastarı jäne qızmetkerlerimen bas qosıp tağam jegen edi (“Dala men qala”).” *Saygın İsmailoğlu, saygın Abbad kendi kız kardeşleri ve hizmetkârlarıyla beraber yemek yemişti*. KETS, XIII/47.

Sopı [ar.] [zat. diniy.]: Din jolına tūsken qudayşıl adam, taquwa. *Din yolundaki dindar insan, takva sahibi; sofu*. “Sonday-aq şalqar şabıttı sopı aqın Axmet Yasawidiñ (XII ǵ.) türki tilinde jazılğan “Diwanı” da (Öleñder jiynağı) saqtalğan (“Qaz. Ādeb.”).” *Ayrıca engin ilhamlı sofu şair Ahmet Yesevi’nin Türk dilinde yazılan “Divan”ında (Şiirler Külliyyatı) korunmuştur*. KTS, 578.

Sofi [zat. diniy.]: Din yolına tüşken qudayşıl adam, dinşıl adam. *Din yolundaki dindar insan; sofı.* KETS, XIII/289.

Taquwa [sın.]: Dindar, dinşıl. *Dindar, dinci.* “Awzınan Quday tüşpeytin taquwa kisi (Qayırbeqov).” *Ağzından Hüda eksik olmayan dindar kişi.* KTS, 610 - KKKM, Täwbe süresi 191/36.

Teologiya [filos.]: Dinniñ xadisteri tuwralı ilim. *Dinin hadisleri ile ilgili ilim.* KTS, 632.

Fakir [ar.] [zat.]: 1.[diniy.] Musılman dini üşin öz ömirin paqırılıqqa, sopılıqqa arnağan adam. *İslam dini için kendi ömrünü biçareliğe, sofuluğa adayan insan; fakir.* KTS, 701.

Xadis ilimi [diniy.]: Xadisterdi zerttewge arnalğan bilim salası. *Hadisler üzerinde çalışan bilim sahası.* “Muxaddister üşin tek taratuwşılar tizbeginiñ üzilissizdigin tabuw mañızı boldı, bul üzilissiz taratuwşılar tizbegi äl-xadis iliminde ar-ridjal (“kisiler”, “erler”) dep ataladı (İslam Ents).” *Muhaddisler için sadece rivayetçiler zincirinin sürekliliğini elde etmek önemli oldu, bu sürekli olarak rivayet edenler zinciri “al-hadis” ilminde al-rijal (“kişiler”, “erkekler”) diye adlandırıldı.* KETS, XV/144.

Xaziret [zat.]: Ulı märtebeli, mırza dep patşalardıñ, xandardıñ, ämirlerdiñ atına, titulına qosılıp ayılıp, jazılattın qurmetti ataq. *Yüce mertebeli, mırza denen padişahların, hanların, emirlerin adına, unvan eklenip söylenen, yazılan hürmetli ad; hazret.* KTS, 706.

Şadiyar [zat. diniy.]: İslam dininde ruxı men imanınıñ deñgeyi joğarı musılmandarğa beriletin diniy märtebe. *İslam dininde ruhu ile imanının derecesi yüksek müslümanlara verilen dinî mertebe.* “Odan qala berse, payğambardan, şadiyardan, äwliye maşayıqtardan da medet tilep kördi (J. Aymawıtov, Şıǵ.).” *Dahası, peygamberden, şadiyardan, evliya bilgelerden medet diledi.* KETS, XV/193.

Şahiyar [zat. diniy. eski kit.]: Şadiyar. *Şadiyar.* KETS, XV/296.

Şoraislamiya [ar.] [zat. diniy.]: İslam keñesi. *İslam şurası.* “Şoraislamiya üyinde jiynalıp otırğan ükimet adamdarı bar jäne basqalar bar (S. Seyfullin, Tar. yol.).”

İslam şurası binasında toplanan hükümet adamları ve başkaları var. KETS, XV/403.

İlk İslami Eserler:

Aça tile- 1. Fetva istemek, yorum ve açıklama yapmasını istemek. RKT, 26/85a3; **Açar qol-** Fetva istemek, yorum ve açıklama yapmasını istemek. TİEM 73, 73r/8; **Ayıp tanuq tiläyü qıl-** Fetva istemek, fikir almak, tabirini istemek, sormak. TİEM 73, 216r/9; **Boyun be/ër-** 2. Müslüman olmak, teslim olmak. TİEM 73, 54v/2; **Boyun be/ërigli** 1. Müslüman. RKT, 30/19b2; **Boyun be/ërigliler bol-** Müslümanlardan olmak. TİEM 73, 192v/2; **Boyun suğlı** 1. Müslüman, inanan. RKT, 33/66a1; **Din (<A.)** 1. Din. TİEM 73, 248v/6; RKT, 29/24b2; KB, 59; **Din tut-** Bir dine inanmak. RKT, 29/21b3; **Haq dinkä qışğan** Haktan yana olan, Müslüman olan. TİEM 73, 44v/5; **İslām (<A.)** Müslümanlık, İslamiyet. TİEM 73, 407r/9; RKT, 34/92b1; **İslām dini** Müslümanlık, İslamiyet. TİEM 73, 64r/9; **Qatıgsız din** Halis din, İslamiyet. TİEM 73, 334r/1; RKT, 34/77b2; **Kertgüngän İnanan.** TİEM 73, 137r/4; **Kertgüngüçi İnanan,** iman eden. TİEM 73, 414v/5; **Kirtgünügli Mümin,** iman etmiş. RKT, 30/84b1; **Qorqıgh** Dindar, mümin, korkan. TİEM 73, 416r/2; **Qutluğ** 1. Mübarek, kutsal. KB 433; AH 251; TİEM 73 103v/8; RKT 34/59a1; **Mü'min Mümin.** AH, 194; **Müsälman (<A.)** Müslüman, İslam dininde olan. TİEM 73, 248v/7; **Müsälmanlıq dini** İslamiyet. TİEM 73, 446r/4; KB, 5488; **Muslim (<A.)** Müslüman. RKT, 32/2a2; **Müsülman (<A.)** Allah'a teslim olmuş kimse, müslüman. TİEM 73, 182r/3; AH, 325; **Müsülman bol-** Müslüman olmak. TİEM 73, 40r/1; RKT, 37/66b3; **Müsülmanlıq (<A. + T.)** Allah'a teslim olma, müslümanlık. TİEM 73, 47r/8; RKT, 38/43b3; **Pärsä (<F.)** İffetli, dindar. RKT, 26/2b3; **Rāhib (<A.)** Dindar. RKT, 29/23a3; **Saqış** 5. Din, şariat. TİEM 73, 445v/9; **Tanrı dīniñä kir-** Allah'ın dinine (İslamiyet'e) girmek. TİEM 73, 449r/9; **Tañrını bilgen** Dindar, zahit. RKT, 27/50b2; **Tapuğ qılğanlar** Müminler. TİEM 73, 147r/7; **Ümmä/et (<A.)** Aynı dine inanan topluluk, ümmet. TİEM 73, 318v/5; RKT, 26/17a1; KB, 37; **Yol** 11. Din. TİEM 73, 359v/4.

Kazakçanın dinî söz varlığında genel manada “din” kavramının karşılığı Arapça *dīn*'den *din* ile verilmektedir. Söz konusu kelimedden türemiş *dindar*, *dindarlıq*, *dindes*, *diniy*...gibi örneklerde Türkçe {+Llk}, {+DAş}; Farsça {+dār} ve Arapça nispet eki {-i}'nin bulunduğu görülmekte; bu eklerin Türkiye Türkçesi'nde “din”den türemiş kelimelerde de kullanılması değinilen kavram alanında iki lehçe arasındaki

paralelliği ortaya koymaktadır. İlk İslami eserlerde Arapça *dīn* ile birlikte bağlam içerisinde bu anlamı kazanmış *saqış, yol* gibi kelimeler mevcuttur. Kazakçada din inancı güçlü, din kurallarına bağlı kimseleri bazı nüanslarla ifade eden *aqiretşil, Allaşıl, dindar, dinşil, eskertüwşi, qudayşıl, maşayıx, muttaqiy, pirādar, sopı/sofi, taquwa* gibi maddelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Sözü edilen kelimeler tüm ilahi dinler için kullanılabilir. Daha özelde Müslümanlar için ise *din musulman, momın/muwmin, musulman* maddeleri mevcuttur.⁸⁴ İlk İslami eserlerde ise alıntı *mü'min, müsālmān/müsūlmān/muslim* kelimeleri ile birlikte anlamın ödünçlenerek Türkçenin imkânlarıyla verilmeye çalışıldığı *boyun be/erigli, boyun suğlı, haq dinkā qışğan, kirtgünügli, tapuğ qılğan* ibareleri tanıklanmaktadır. “Dindar” karşılığı *pārsā, rāhib, tañrını bilgen* ile verilmiştir.

Din görevlileri başlığı altında incelenen “imam” dışındaki *imam boldı, imam etti, imamat, imamattıq, imamdıq* gibi maddeler, İslamiyet ile ilgili olması sebebiyle bu başlık altında incelenmiştir. Yine din görevlisi olarak kabul edilen “halife” ve “müftü” karşılıkları 2.6.1.’de ele alınırken, “halife yapmak” anlamındaki *orınbasar etüw* ile “Müslümanların danışma organı, müftülük” anlamındaki *müftiyat*; yukarıda sıralanan kelimeler arasında yer almıştır. *Ğaqayd, dogmat, teologiya* genel manada dinle alakalı olmaları; *medrese* ve *quttab* İslam dinine çağrışım yapmaları açısından söz konusu başlıkta bulunmaktadır.

2.7.4. İnançsızlık; Farklı Din, Mezhep ya da Akımlar ile İlgili Terimler, Kavramlar, İbareler

“Diğer terimler, kavramlar, ibareler” başlığı altında incelenen 224 madde başının 97’si inançsızlık, farklı din, mezhep ya da akımlarla ilgili kelime ve ibareleri içermektedir. 2.6.3. *Farklı Din, Mezhep ya da Akıma Mensup Olanlar ile İnançsız Kişileri İfade Eden Kelime ve İbareler* başlığında doğrudan bir şahsa işaret eden kelimelere - genellikle {+Lik} eki getirilerek- o kelimenin “bir tür mezhep, akım, farklı din ya da dinsizliğe mensup olan kişi” fonksiyonundaki kullanımı; “o mezhep, akım, farklı din ya da dinsizlikle ilgili durum adı” na evrilmiştir. Yani söz konusu başlık çoğunlukla {+izm} ve {+Lik} ekleriyle oluşmuş kelime ve ibareleri çatısı altında toplamıştır.

⁸⁴ “Dindar” ve “Müslüman” kişileri ifade etmek için kullanılan kelime ve ibareler bu başlık altında yer alırken; “imanlı, iman sahibi” kişilerin Kazakçadaki karşılıkları 2.1.7. *İman Etme-İman Esasları ile İlgili Diğer Kelime ve İbareler* başlığı altında incelenmiştir.

Kazakça:

Allamen qatar basqanı Quday tutuw: *Allah'tan başka tanrı edinmek.* KKKM, İsra süresi 283/22.

Asketizm [zat. diniy.]: Asketizm. *Asketizm.* “Diniy-etikalıq bağıtta asketizm tabigiy qajettikterdi qanağattandıruwğa müldem tıyım salıp, dünyeden bezüwşilikti wağızdaydı (QSE).” *Dini-etik yönüyle asketizm doğal ihtiyaçları karşılamayı tamamen yasaklayıp, dünyayı reddetmeyi öğütler.* KETS, II/13.

Askettik [sın. diniy.]: Asketke teñ, soğan qatıstı. *Askete denk, ona ilgili.* “Olar qoğamdıq ömirlen, semya quruwdan, jeke menşiktilikten bas tartıp, aksettik ömirge berildi (Z. Aqnazarov, Gılimiy ateizm.).” *Onlar toplumsal hayattan, aile kurmaktan, özel mülkten vazgeçip, asketlik (çilecilik) yaşama kendilerini adamıştır.* KETS, II/13.

Ateizm [filos.] [zat.]: Gılimiy negizge süylene otırıp, qudaydı bekerge şıgaruw. *Bilimsel esasa dayanarak Allah'ı beyhude görme.* KTS, 53.

Ateistik [zat.]: Ateistke tñn, soğan qatıstı. *Ateiste özgü, ona bağlı.* “Ateistik tärbiye (nasixat, jumıs).” *Ateiste özgü eğitim, terbiye (iş).* KTS, 53.

Awtodafe [port. Auto-da-fe] [zat. diniy.]: Portuwğaliya men İspaniya jäne onıñ otarlarında ortağasırlardağı küpirlerdi, şerik qatuwşılardı jiynalğan jurtqa körsetip örtep öltirüw. *Portekiz ile İspanya ve onun kolonilerinde orta çağlarda kâfirleri, şirk koşanları halkın önünde yakarak öldürme; otodafe.* “Orta ğasırdağı fanatikterdiñ körsetüwimen şerik qatuwşılardı qatıgezdikpen örtep öltirüwdi awtodafe dep atağan (Orta Ğasır).” *Orta çağlarda fanatiklerin gösterdiği şekilde şirk koşanları acımasızca yakarak öldürmeyi autodafe (ateşe atma cezası) diye adlandırmışlar.* KETS, II/182.

Babizm [zat. diniy.]: İrandaqı diniy ağım. *İrandaki dinî akım; Babilik.* “Babizm XIX ğasırdañ 40-jıldarında İranda payda boldı, onıñ negizin saluwşı – Ali Muxammed (1820-1850), ol özin 1844 jılı bab, jaña dinge ötüw qaqpası dep, al 1847 jılı maxdi dep jariyaladı (X. Aqnazarov, Gılimiy Ateizm).” *Babilik XIX. yüzyılın 40. yıllarında İran'da ortaya çıktı, onun temelini oluşturan – Ali Muhammed (1820-1850), o kendisini 1844 yılında “bab”, yeni dine geçme kapısı olarak, 1847 yılında ise “mehdi” olarak ilan etti.* KETS, II/528.

Baptizm [grek. baptiso – suwmen şoqınuw] [zat. diniy.]: Şirkewdiñ keybir qağıydaların moyındamaytın, dinge moyınsınuwdı jeke dăripteytın protestant dininiñ bir türü. ~ Baptizm ağımı. *Kilisenin bazı kurallarını kabul etmeyen, dine inanma hususunda kendine has kuralları olan Protestan dininin bir türü. - Baptizm akımı.* KETS, II/708.

Braxmanizm [zat. diniy.]: Braxmanşıldıq. *Brahmanizm.* “Braxmanizmge tñn totemizmdik nanımdar men ata-babağa sıyınuw (QSE).” *Brahmanizme özgü totemizm inançları ile atalar ve dedelere sığınma.* KETS, III/581.

Budda [zat. diniy.]: Qıtay, Japon, Ündi, Mongol jäne basqa şıǵıs elderinde keñinen taraǵan Budda dini. *Çin, Japon, Hindistan, Moǵol ve başqa doǵu ülkelerinde yayılan Buda dini.* KETS, III/597.

Budda dini: Budda. *Buda.* “Düniyedegi eñ köp taraǵan din – budda dini. Ol bizdin jıl sanawımızdan burınǵı VI ǵasırda Ündistanda şıqqan (M. Toqjigitov, Quran tur.).” *Dünyadaki en yaygın din – Buda dini. O milattan önceki VI. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıkmıştır.* KETS, III/597.

Buddizm [zat. diniy.]: Budda dininiñ közqarasın bildiretin aǵım. *Buda dininin görüşlerini bildiren akım; Budizm.* KETS, III/597.

Burxan [zat. diniy. mongol.]: Mongol, qalmaq buddaşılarınıñ tabınatın –täñiri, buddanıñ qoladan jasalǵan müsini; idolı. *Moǵol, Kalmuk Budacılarının tapındıǵı -Tanrı, Budanın bronzdan yapılan heykeli, putu.* KETS, III/737.

But [zat. söyl. diniy.]: Put (qulşılıq etetin, siyınatın jasandı müsın, tulǵa). *Put (ibadet edilen, sığınılan suni heykel, koruyucu).* “Bäri butqa tabınıp, dinge qılap şet boldı. Musılman bolmay jürse de Payǵambar sözi xaq boldı (Kerderi Äbubäkir, Qazaǵım).” *Hepsi puta tapınıp, dine yabancı oldu. Müslüman olmadan yola çıksa da Peygamber sözü hak oldu.* KETS, IV/15.

Vişnuw [zat. diniy.]: Braxmanizm men iduwizm dininde saqtawşısı-quday, üş qudaydıñ (Braxma men Şıva) biri; kün qudayı. *Brahmanizm ile hinduizm dininde koruyucu tanrı, üç tanrıdan (Brahma ile Şıva) biri; güneş tanrısı.* KETS, IV/234.

Vişnuwizm [zat. diniy.]: Vişnuwdı eñ qudiretti de küşti quday esepseytın iduwizmdegi eki bas baǵıttıñ (şıvaizmмен qatar) biri. *Vişnu'yu en güçlü Tanrı*

kabul eden Hinduizm'deki iki baş cihetten (Şivaizm ile birlikte) biri. KETS, IV/234.

Genoteizm [grek. hep – bir, theos – quday] [zat. diniy.]: Köp qudaydı moyındap, işinen eñ negizgisin erekşeleytin politeizmiñ bir türü. *Çok tanrıcılığı kabul edip, içlerinden en temelini ayıran politeizmin bir türü. KETS, IV/284.*

Ğayıp [ar.] [zat.]: 4. [diniy.] İmamıñ közge körinbey, jasırın ömir sürüwi turalı tüsinikti bildiretin şeyittik qawım qalıptastırğan uğım. *İmamın göze görünmeden gizlice yaşaması hakkındaki inanışı bildiren Şii toplumunun ortaya çıkardığı kavram. “Ğayıp uğımı alğaş Äli Äbu Talibtiñ (Äziret Älidiñ) jolın quwşılar arasında tarap, al ilim retinde Muxammed ibn äl Xanafıyanı jaqtawşı qaysandıqtar arasında qalıptastı (QUE).” Gaip kavramı ilk Ali Abu Tabib'in (Hz. Ali'nin) yolunu devam ettirenler arasında yayılıp, ilim olarak Muhammed ibn al-Hanafî'yi destekleyenler arasında ortaya çıkmıştır. KETS, IV/384.*

Ğalja [ar.] [zat. diniy.]: Ömirdi jalğız ötkizüw, jurttan bölünip oñaşalanuw. *Hayatı yalnız geçirmek, halktan ayrı yalnız yaşamak. “Köne Türkistandağı jerastı jolınıñ maqsatına kelsek: ol tek qana dindi wağızdaw üşin salınğan. Bul joldardı “ğalja” dep atağan. “Ğalja” degen Arab sözi. Qazaqşa –jalğız otıruw, ömirdi jalğız ötkizüw degen uğım beredi (D. Dosjanov, Qum Jutqan).” Eski Türkistan'daki yer altı yolunun maksadına gelecek olursak: o sadece dini yaymak için yapılmıştır. Bu yollara “galja” denilmiştir. “Galja” Arap sözüdür. Kazakça – yalnız oturmak, hayatı yalnız geçirmek anlamına gelir. KETS, IV/390.*

Dinsizdik [zat.]: Qudaydıñ barlığın moyındamawşılıq, dinge senbewşilik. *Allah'ın varlığını kabul etmeme, dine inanmama; dinsizlik. KTS, 164.*

Jädit [zat.] (1): 1. Musılmandar arasındaqı ulttıq qozğalı, sayasiy ağım. *Müslümanlar arasındaki büyük ayaklanma, siyasî akım. “Jädit ağımın, onıñ körnekti ökili Marjaniydı däripteydi (B. Kenjebaev).” Cedit akımını, onun meşhur temsilcisi Mercanî'yi medh eder. KTS, 223.*

Jädit [zat.] (3): 3. Musılmanşa oqıp bilim aluwdıñ eski-jaña jüyesi. *İslami kurallara göre oluşturulan eğitim ve öğretim sistemi. “Jädit mektebinde muğalim edi (J. Tileqov).” Cedit okulunda öğretmen idi. KTS, 223.*

Jäditşe [üst.]: Jädit ädisinşe, jañaşa, tötenşe. *Cedit yöntemlerince, farklı bir biçimde, olağan üstü bir hâlde.* “Şäken jäditşe jazğan (G. Mustafin).” *Şeken cedit yöntemlerine göre yazmıştır.* KTS, 223.

Jäditşildik [zat.]: Jäditizmdi jaqtawşılıq. *Ceditizmi destekeleyicilik, savunuculuk; Ceditçilik.* “Damullanıñ jäditşildigi ärkimniñ-aq nazarın awdargan (Arıstanov).” *Damolla'nın ceditçiliği herkesin dikkatini çekmiştir.* KTS, 223.

Zuxd [ar.] [zat. diniy.]: Sopılıq ilimdegi bastapqı äri negizgi qundılıqtardıñ biri. *Sofuluk ilminde ilk ve bununla beraber temel değerlerden biri; zühhd.* “Alayda zuxd dünyeni tügeldey kereksiz qılıp, tärk etüw emes. Ol xaq tağalanıñ üyi – jürekti taza ustaw. Alla rızalığı üşin ömir sürüw, onıñ bergen sıyı men nığmetine şükirlik etüw, qısılıp tariqqan şaqta azğa qanağat qılıp, sabırlı boluw (QUE).” *Fakat zühhd dünyayı tamamen gereksiz görüp terk etmek değil. O Hak Teâlâ'nın evi – kalbi temiz tutmaktır. Allah rızası için yaşamak, onun verdiği ihsan ve nimetlere şükretmek, sıkışıp dara düştüğünde aza kanaat edip, sabırlı olmaktır.* KETS, VII/164.

İdol [grek. eidlon] [zat. diniy.]: Put. Put. “İdolğa tabınuw köne dâwirde qalıptastı. Qazirgi kezendegi dinderde saqtalğan. Mısalı, ikono türinde (Mädeniy –filos. ents. sözdik).” *Putı tapmak eski devirde oluştı. Günümüzdeki dinlerde de korunmuştur. Örneğin, ikon şeklinde.* KETS, VII/196.

İyerey [zat. diniy.]: Provoslaviye şirkewindegi diniy şen. *Ortodoks kilisesindeki kutsallık.* KETS, VII/204.

İlxad [zat. diniy.]: Dinbuzuşılıq. *Din bozuculuk.* “Osı orayda ayqayğa attan qosıp qaluw üşin emes, joğarıdağı olqılıqtıñ ornın şamalı bolsa da toltıruw maqsatında dästürli dinder işinde destruktivti ilxad ağımdardı zerttewşi retinde öz bilgenimizdi ortağa salıwdı jön dep bildik (“Jas Alaş”).” *Bu sırada tartışmaları desteklemek için değil, yukarıdaki eksikliği biraz da olsa gidermek amacıyla geleneksel dinler içinde yıkıcı ve bozucu akımları araştırmacı olarak kendi bildiklerimizi ortaya koymayı doğru bulduk.* KETS, VII/231.

İmam Ağzam mazhabı [mazhabı, mähhabı] [diniy.]: İslamda sünnittik ağımdağı Äbu Xanifa negizin qalağan diniy-quqıqtıq tört mekteptiñ biri, xanifalıq jol. *İslam'da Sünni mezhebinde Ebu Hanıfa'nın kurduğu dinî- hukukî dört mezhepten*

biri, hanefilik yol; *İmam-ı azam mezhebi*. “İslam dört mazhapqa bölünedi, solardıñ biri, “qazaqtar da jatadı deytin” – İmam Ağzam mazhabı (S. Muqanov, Şığ.).” *İslam dört mezhebe ayrılır, onlardan biri “Kazaklar da girer denilen” – İmam-ı Azam mezhebi*. KETS, VII/234.

İmamşıldıq [zat. diniy.]: İmam turalı ilim, musulman qawımın basqaruwdıñ dünyawiy biylik pen ruxaniy biylik ustasatın eñ joğargı jüyesi. *İmam olma ile ilgili ilim, müslüman kavmini yöneten dünyevî güç ile ruhanî gücü elinde tutan en üst mertebedeki düzen; imamcılık*. “Däl osı imamşıldıq мәselesi musulman qawımdastıgın, keyin bükil musulman әlemin şıitter men sünnitter bolıp bölünwge әkelip soqtırdı (İslam Entsikl.).” *Tam bu imamcılık meselesi Müslüman topluluğunun, sonra bütün Müslüman dünyasının Şiiler ve Sünniler olarak bölünmesine sebep oldu*. KETS, VII/235.

İndulgentiya [lat. indulgentia] [zat. diniy. tar.]: Boytumar, orta ğasırdağı qatolik şirkewinde Rim papası atınan şirkew aldındağı eñbegi üşin nemese aqşağa beriletin künälarınıñ keşirilgeni turalı qağaz (gramota). *Muska, Orta Çağ'da Katolik kilisesinde Roma Papası adına kilise huzurundaki hizmeti için ya da para karşılığı günahlarının bağışlandığı kâğıt (af belgesi); endüljans*. “İndulgentiya – katolik şirkewindegi künälerdegi tolıq nemese jartılay keşirüw jäne de bunı küwälandır (Orıs. –Qaz. Tüsin. Söz. Tarix.).” *Endüljans – Katolik kilisesinde tamamen veya yarı günah çıkarma ve bunu belgelendirmektir*. KETS, VII/278.

İslam mazhabtarı [diniy.]: İslamnıñ tüpki qağıydalarına negizinen say kelip, özara ündesetin, alayda jekelegen мәselelerde özindik ayırmaşılıqtarı bar, mujtaxud ğalımdarı uстанған joldar. *İslamın temel kaidelerine ana hatlarıyla uygun olup kendi içinde benzeyen (ancak) bazı meselelerde kendine özgü farklılıkları olan müctehid (İslam âlimlerinin) devam ettirdiği yollar; İslam mezhepleri*. KETS, VII/350.

İsmayıldıq [zat. diniy. tar.]: İsmayıldıq (şıitterdiñ VII ğasırda jikke bölünüwine baylanıstı payda bolğan şii islamı negizgi tarmaqtarınıñ biri). *İsmaililik (Şiilerin 7. Asırda bölünmesine bağlı olarak ortaya çıkan Şii mezhebinin temel kollarından biri)*. “Keybir zerttewşiler ismayıldıq qozğalıstıñ fatimaşılarğa deyingi kezeñin”qarmattıq kezeñ” dep esepteydi (İslam Entsikl.).” *Bazı*

araştırmacılar İsmaililik harekâtının Fatimilere kadarki dönemini “Karmatîler dönemi” olarak sayarlar. KETS, VII/354.

İsmayılşılar [zat. diniy. tar.]: İsmayılşılar (Şiitlerdiñ VII ғasırdı jikke bölünüwine baylanıstı payda bolğan šiit islamı negizgi tarmaqtarınıñ jolın ustawşı sanatındağılar). *İsmaililik (Şiilerin 7. asırda bölünmesine bağılı olarak ortaya çıkan Şii mezhebinin temel kollarından biri).* KETS, VII/354.

İsna aşarit ilimi [diniy. tar.]: İslam dinindegi Äli bin Äbuw Tälip äwletinen tarağan, birin-biri jalğastırğan on eki šiit-imamdardıñ jolın ustanuwşılardıñ ilimi. *İslam dininde Ali bin Ebu Talib boyundan yayılan birbirini devam ettiren on iki Şii imamının yolunu tutanların ilmi (İsnâ aşeriyye ilmi).* KETS, VII/354.

Kadiriya [zat. diniy.]: Qazaqstan men Orta Aziyada tarağan islam dinindegi sopılıq joldardıñ biri. *Kazakistan ile Orta Asya'da yayılan İslam dinindeki sofuluk yollarından biri.* “Bizdin Qazaqstan men Orta Aziyada sopılıq joldardıñ törtewi – yasaviya, nakşbandiya, kubraviya, kadiriya ғana keñinen tarağan (“Parasat”).” *Bizim Kazakistan ile Orta Asya'da sofuluk yolunun dördü – Yeseviye, Nakşibendiye, Kubrabiye, Kadiriye geniş ölçüde yayılmıştır.* KETS, VII/418.

Kalvinizm [zat. diniy.]: Batıs Ewropanıñ köptegen elinde ıqpalı basım protestant dininiñ negizgi bağıttarınıñ biri. *Batı Avrupa'nın çoğu ülkesinde etkisi baskın bir şeilde hissedilen Protestan dininin temel yönlerinden biri; Kalvenizm.* “Kalvinizm – xristiyan dininiñ bir böligi, Evropa burjuwaziyasınıñ aldıñğı tobınıñ dini (Z. Aqnazarov, Ǵılımiy Ateizm).” *Kalvenizm Hristiyan dininin bir parçası. Avrupa burjuvasının önde gelenlerinin dini.* KETS, VII/426.

Kardinal [zat. diniy.]: Kardinal boluwşılıq. *Kardinal oluculuk.* “Rim papası XV Benedikttiñ 1919 jılǵı qawlısı boyınşa kardinaldıqqa saylanuw üşin kem deǵende qarapayım din qızmetşisi boluwı şart etildi (QUE).” *Roma papası XV. Benedict'in 1919 yılındaki kararı ile kardinalliǵe seçilmek için en az sıradan bir din hizmetkârı olma şartı koyuldu.* KETS, VII/450.

Karma [sansk.] [zat. diniy.]: Köne ündi dini men filosofiyasındaǵı tanım. *Eski Hindu dini ile felsefesindeki tanım.* “Karma tanımı boyınşa, tiri jan iyesi öziniñ ömirinde jasağan jaqsı jäne jaman äreketiniñ jiyintıǵına säykes, keyingi basqa ömirindegi taǵdırı şeşiledi (Mädeniy – filos. entsikl. Sözdik).” *Karma anlayışına*

göre, insanın kendisinin hayattayken yaptığı iyi ve kötü davranışlarının oranına göre, sonraki başka bir hayatının kaderi belirlenir. KETS, VII/452.

Katexizis [grek. kateshesis] [zat. diniy.] (1): 1. Suraq jäne jawap türindegi pravoslaviyelik, katolik jäne protestanttıq şirkew axlağı men qasañ qağıydaların qısqaşa bayandaytın şirkewlik oqıtuw quralı. *Soru ve cevap tarzında Ortodoks, Katolik ve Protestan kilise ahlakı ile katı kuralları kısaca açıklayan kilise eğitim kılavuzu; Kateşizm.* “Orıstıñ provoslaviyalıq şirkewlerinde 1917 jılğa deyin “Provoslaviyalıq dinnin keñeytilgen katexizisi” oquwlığı keñ türde qoldanılıp keldi (“Parasat”).” *Rusların Ortodoks kiliselerinde 1917 yuna kadar “Ortodoks dininin genişletilmiş ilmihali” yaygın olarak kullanıldı.* KETS, VII/466.

Katexizis [grek. kateshesis] [zat. diniy.] (2): 2. Suraqtar men jawaptar türindegi belgili bir ilim negizderiniñ qısqaşa bayandaması. *Soru-cevap şeklinde belirli bir ilim temeliniñ kısaca açıklanması.* “Katexizis arqılı ğılımğa jat, qoğam men tabiyğat jönindegi diniy-añızdıq közqaras keñinen nasixattalıp otıradı (“Parasat”).” *İlmihal aracılığıyla ilme uzak, toplum ve tabiat hakkındaki dinî-efsanevi görüşler yaygın olarak öğütlenir.* KETS, VII/466.

Katolitsizm [zat.] [diniy.]: Xristian dininiñ negizgi bağıtınıñ biri. *Hristiyan dininin temel yönlerinden biri.* KETS, VII/467.

Käpir boluw: *Kâfir olmak.* KKKM, Äli-ğimran süresi 60/86.

Käpirlik [zat.]: 1. Musılman dinine jat nerse, dinsizdik. *İslam dinine uzaklık (yabancılık), dinsizlik; Kâfirlik.* KTS, 292.

Krişnayt [zat. diniy.]: İslam dinine qarsı, islam dinin büldirüwge küş saluwşısı ziyandı diniy ağım. *İslam dinine karşı, İslam'ı harap etmek için çaba sarfeden zararlı dinî akım; Krişna.* “Dinimiz bar. Birew emes, birneşew. Men – İyehova küwägerimin. Balam – uwahabist. Äyelim – krişnayt. Qızım – buddist (Qaraqat ter., 131).” *Dinimiz var. Bir tane değil, birkaç tane. Ben – Yehova şahidiyim. Oğlum – Vahabi. Karım – Krişnaya inanır. Kızım – Budist.* KETS, XVI/293.

Küpir [ar.] [zat.] (1): 1. [diniy.] Qudayğa ilanbawşılıq, imanı joqtıq. *Hüda'ya inanmamak, imanı yokluk.* KETS, VIII/542.

Küpir [ar.] [zat.] (2): 2. [diniy.] İslamdı moyındamaw nemese onıñ talaptarın buzuw, käpirlik. *İslamı kabul etmemek ya da onun gerektirdiklerini yerine getirmeme,*

kâfirlik; küfr. “Äzâzilden sabaq ap Büldiripsiñ sözindi. Quraña til tiygizseñ, güpir deymin öziñdi (Jambıl, Şıǵ.).” *Azazilden ders alıp bozmuşsun sözünü. Kuran’a dil uzatırsan, kâfir derim kendine.* KETS, VIII/542.

Küpir boldı: a) [diniy.] Dinnen şıqtı, din jolınan adastı, künäğa battı. *Dinden çıktı, din yolundan saptı, günaha battı.* “Ayat, xadis emes qoy, küpir boldıñ demes qoy, qanşa qarsı kelseñiz (Abay, Tol. jin.).” Ayet, hadis deǵıl ya, dinden çıktın demez ya, ne kadar karşı gelseniz. KETS, VIII/542.

Küpirlik istew: *Kâfir olmak.* KKKM, Äli-gimran süresi 60/90.

Qarsılasa berüw: *Nankörlük etmek, imandan çıkmak, mürted olmak, inkâr etmek, gizlemek.* KKKM, Müzzâmil süresi 573/17.

Qudaysızdıq [zat.]: Qudaydın barlıǵına şek keltirüwşilik. *Allah'ın varlıǵından şüphe edicilik.* KTS, 417.

Lamaizm [zat. diniy.]: Tibet pen işki Moñğoliyağa, Moñğoliya Respubliqasına, Nepal men Ündistannıñ keybir awdandarına tarağan buddizm dininiñ bir tarmaǵı. *Tibet ile iç Moğolistan'da, Moğolistan Cumhuriyeti'ne, Nepal ile Hindistan'ın her bir bölgesine yayılan Budizm'in bir kolu; Lamaizm.* “Lamaizm Tibette VII ğ-da buddizm enip, alǵaş birtutas memleket qurılğan keze qalıptasa bastadı (QSE).” *Lamaizm Tibet'te VII. yüzyılda Budizm'in ilk devlet kurulduǵu dönemde oluşmaya başladı.* KETS, X/666.

Lituwrgiya [grek. leiturgia]. [zat. diniy.]: Xristiyan şirkewindegi köp dawıstı diniy än aytuw saltı. *Hristiyan kilisesinde çok sesli dinî şarkı söyleme geleneği; Litürji.* “Xristiyanlıqtıñ alǵaşqı ğasırlarında lituwrğiyanıñ birneşe nusqaları bolğan (QUE).” *Hristiyanlıǵın ilk asırlarında litürjinin birkaç nüshası olmuştur.* KETS, X/707.

Mäjuwsilik [ar.] [zat. diniy.]: Otqa tabınuwşılıq siypattaǵı köne senimlerdiñ islam ädebiyetindegi jıyıntıq atawı. *Ateşe tapınma özelliǵindeki eski inanışların İslam edebiyatındaki toplu adı; Mecusilik.* “Taǵı bir aytatın jaǵday, mäjuwsilikten xristiyan dinine ötetin kezeñde rimdikter Kolizey arenasında jaña dindi ustana bastaǵandardı azaptawdı ädetke aynaldırğan (S. Abdraxmanov, Eldik sını).” *Yine söylenecek bir husus, Mecusilikten Hristiyanlıǵa geçiş esnasında Romalılar*

Kolizey arenasında yeni dini kabul edenlere azap çektirmeyi alışkanlık hâline getirmişler. KETS, XI/119.

Monastırılıq [sın. diniy.]: Monastırğa qatıstı, monaxqa tən. *Manastırğa ilgili, keşişe özgü.* “Bir yıl ötpey yatıp-aq, Stepandı monastırılıq ömir jalıqtıra bastadı (“Juldız”).” *Bir sene geçmeden Stefan’ı manastır hayatı biktırmaya başladı.* KETS, XI/279.

Mormon [zat. diniy.]: Xristiyan dini men köpqudaylıqtıñ aralasuwinan qalıptasqan diniy ilimdi ustanuwşı, sonday diniy sektanıñ müşesi. *Hristiyan dini ile çoktanrılığın karışmasıyla yerleşen dini ilimi yaşatıcı, böyle bir dini oluşumun üyesi.* “Mormon diniy sektası.” *Mormon dini mezhebi.* KETS, XI/294.

Mürit boldı [diniy.]: İman, moldağa qol berdi, şäkirt boldı. *Mollaya el verdi, şakirt (mürit) oldu.* “Oreke, söz bastayın, jolıñ qıysañ, Mürit bop eñ goy pirge sen Zeynolla iyşan, Jaña tağı öñkeñdep qol tapsırdıñ, Şulğığan aq säldeli qay iyşan (Aqan seri, Şıg.).” *Oreke, konuşayım, yolunu kesersen, mürit olmuştun ya pire sen Zeynolla denen, demin yine hantalca el verdin, başı sallanan ak sarıklı hangi şeyh.* KETS, XI/392.

Nestoriyanşıldıq [zat. diniy.]: Nestoriyan dini, V ғasırda Bizantiyada payda bolğan xristiyan dinindegi aғım. *Nestorian dini, 5. asırda Bizans'ta ortaya çıkan Hristiyan dinindeki akım.* KETS, XI/47.

Panıslamizm [zat. diniy. – sayasi.]: İslamşıldıq. *İslamcılık; Panislavizm.* KETS, XII/294.

Pravoslaviye [zat. diniy.]: Diniy senim türinde Bizantiyada qalıptasıp, Reseyde keñinen taralğan din bolıp tanılattın xristiyanlıqtıñ negizgi bağıttarınıñ biri. *Dini inanç türlerinden Bizansta yerleşip Rusya'da çokça yayılan din olarak tanınan Hristiyanlığın temel tönlerinden biri.* “Pravoslaviyeden katolitsizmdi ereşseley tüsetin onıñ birqatar özgeşelikleri boladı (“Parasat”).” *Provaslavlıktan Katolikliği ayıran onun bazı özellikleri vardır.* KETS, XII/390.

Psalm [grek. psalmos] [zat. diniy.]: Evrey diniy leksiğasınıñ şığarmaları. *Yahudi dini söz varlığının edebî eserleri.* “Psalm taqırıptıq diapazon keñdigimen ereşselenedi (Ädebiyettanuw termin. sözd.).” Psalm tematik diyapazonunun genişliğıyle farklılık gösterir. KETS, XII/404.

Put [2] [zat. diniy.]: Köpqudaylıq dinindegi tabınuw üşin jasalğan müsın, jansız zattar. *Çok tanrı inancında tapınmak için yapılan heykel, cansız nesneler.* “Är päleden aman saqta jäne özimdi, balalarımdı putqa tabınuwdan saqta! – dedi İbrahim payğambar (M. Toqjigitov, Quran tur.).” *Her beladan koru ve kendimi, çocuklarımı puta tapmaktan esirge dedi İbrahim Peygamber.* KETS, XII/408.

Putqaquldıq [zat. diniy.]: Köpqudaylıq; özderi tabınatın täñirleriniñ müsının jasap, soğan tabınuwşılıq. *Çoktanrılıq, kendilerinin tapınacağı tanrıların heykelini yapıp ona tapma.* KETS, XII/408.

Putqatabınuwşılıq [zat. diniy.]: Putqaquldıq. *Putta kulluk; puta tapınıcılık.* “Xalıqtıñ qalıñ buqarasınıñ arasında putqa tabınuwşılıq nanım öris aldı (QazSSR tarixı).” Halkın kalabalık grupları arasında puta tapma inancı yaygınlaştı. KETS, XII/408.

Sanam [zat. köne. diniy.]: Put, idol. *Put, heykelcik; senem.* Zuleyxa aytadı: Üşbu iş onday bolsa, bu sanamgä başqadan ämr bolsa (Ğaşıqtıq dastan.). “Züleyha söyler: Bu iş öyle olursa, bu seneme başqadan emir olsa.” XII/ 640.

Serik qosuw: *Şirk koşmak; Tanrıya ortak koşmak.* KKKM, Nisa süresi 85/48 - Ağraf süresi 174/190.

Sinod [zat. tar. diniy]: Orıs pravoslaviye şirkewin basqaratın joğarı orgın. *Rus Ortadoks kilisesini yöneten üst kurum.* “Sinod is jüzinde de, zañ jüzinde de patşalıq memlekettik apparatıñ bir bölige boldı (Z. Aqnazarov, Ğılımiy atizm.).” *Sinod gerçekte de, kanunen de çarlık devlet kurumunun bir parçası oldu.* KETS, XIII/197.

Sintoizm [zat. diniy]: Japon elindegi diniy senim. *Japonya'daki dinî inanç.* “Sintoizm ewropalıq ğılımda qalıptasqan ataw, japondıqtardıñ özi onı “kaminomiti” (“Qudaylar jolı”) dep ataydı (QUE).” *Şintoizm Avrupa biliminde yerleşmiş bir adlandırmadır, Japonlar'ın kendileri onu “kaminomiti” (Tanrıların yolu) diye adlandırırlar.* KETS, XIII/200.

Sopılıq [zat. diniy.]: Sopığa tñn qasıyet, sopı boluwşılıq, din jolına berilgendik. *Sofuluğa denk vasıf, sofı olma, din yoluna adanmışlık; sofuluk.* “Ayğınım ömiriniñ soñğı tört-bes jıldarında sopılıqqa boy urıp alğan edi (S. Muqanov,

Aqqan juldız).” *Ayғанım hayatının son dört beş yılında sofuluğa yönelmişti.* KETS, XIII/274.

Sopılıq әдебиет [diniy. әdeb.]: Ышкі рухани тереңдикке және Аллаға қуштарлыққа bastaytın söz öneri retinde VIII ғасырларда musılman elderinde qalıptasqan әдебиет. *Іçteki ruhanî derinlik ve Allah'a tutkunluktan (Allah aşkıdan) bahseden konuşma sanatı olarak 8. asırda Ыslam ülkelerinde yerleşen edebiyat; mutasavvıf edebiyatı.* “Sopılıq әдебиет islamnıñ qaynar közi sanalatın Quran men xadisterden bastaw alğan (QUE).” *Mutasavvıf edebiyatı Ыslamnıñ kaynağı kabul edilen Kuran ile hadislerden başlamıştır.* KETS, XIII/275.

Sopılıq ilim [diniy.]: Ыslamnıñ qaynarınan bastaw alatın ilim. *Ыslam kaynağından beslenen ilim; sofuluk ilmi.* KETS, XIII/275.

Suwdur [zat. diniy.]: Älemnen biyik turğan Qudayğa tän absolyutten jariq düniyenıñ jaralğanın bildiretin musılmandıq dintanuw men filosofiya terminderiniñ biri. *Älemnen büyük Hüda'ya özgü gerçekten aydınlık dünyanın yaratıldığını bildiren Ыslami dünya görüşü ve felsefe terimlerinden biri.* KETS, XIII/331.

Sufizm: XII-XVI ғасырдағы musılman dinindegi bir aғım. *12.-14. asırda Ыslam dininde bir akım.* KETS, 584.

Тағрифат [zat. diniy. eski kit.]: Tariqat. *Tarikat.* “Arab filosofiyasında taғrifat, maғrifat, xaqıqat tekke satılanbağan (“Egemen Qazaqstan”).” *Arap felsefesinde tarikat, marifet, hakikat boşuna sıralanmamıştır.* KETS, XIII/607.

Tariqat [ar.] [zat. diniy.]: Düniyenı tärki etüw, sopı boluw ğurpı. *Dünya (hayatını) terk etme, sofu olma geleneği.* “Tariqat, yaғni sopı bolam dewşi özin-özi umıtuw kerek, mürit boluwı kerek (Q. Şülembaev).” *Tarikat, yani sofu olmak isteyen kişinin kendisini unutması lazım, mürit olması lazım.* KETS, 619.

Täñirşildik [zat. diniy.]: Köktegi qudiretti küş – bir Täñirge tabınuw bolıp tabılattın türki xalıqtarınıñ ejelgi senimi. *Gökteki kudretli güç - bir Tanrıya tapınılan Türk halklarının kadim inancı; tanrıçılık.* “Täñirşildik seniminde soğısta jenissıylaytın da, biylik iyesine biylikti usınattın da, xalıqtıñ niyetine qaray bilewşini tañdaytın da –Täñiri (QUE).” *Tanrıçılık inancında savaşta zafer kazandıran da, hakanlara taht veren de, halkın niyetine göre yöneticiyi seçen de – Tanrı.* KETS, XIV/58.

Tärki dünıye [boldı] [diniy.]: Adamnıñ bul dünıyelik qızıqtardan bas tartuw niyeti; taquwa, sopı bolğandıq. *İnsanın dünıya malından/nimetinden el çekme niyeti, takva, sofı olmuşluk; terk-i dünıya.* “Dinniñ bolaşaq xaziret sopıları bular, osı dinniñ şartı boyınşa özderin tärki dünıye, qatal sopılıqqa buyırğandar (M. Äwezov, İndiya oçerk.).” *Dinin gelecek hazreti sofuları bunlar, bu dinin şartına göre kendilerini terk-i dünıya edip, katı sofuluk yoluna adayanlar.* KETS, XIV/63.

Teizm [filos.] [zat.]: Materialistik ğılımiy közqarasqa janaspaytın, dünıyenı Quday jaratqan, barlıǵına Quday iye deytin filosofıyalıq diniy ilim, qudayşıldıq. *Materyalistik ilmi bakış açısına yanaşmayan, dünıyayı Allah'ın yarattığını ve her şeyin sahibinin Allah olduğunu savunan felsefi dini ilim; tanrıcılık.* KTS, 629.

Troitsa [or. zat. diniy.]: Quday üş beynede (ipostasiyada) degen senimge negizdelgen xristiyan doǵmatı. *Allah (Hüda) üç surette denen inanca özgü Hristiyan dogması; üçleme, teslis.* “Troitsa doǵmatı boyınşa Quday äke, Quday ül, kiyeli rux Qudayı bar (QUE).” *Teslis dogmasına göre Tanrı baba, Tanrı oğul, kutsal ruh Tanrısı vardır.* KETS, XIV/384.

Vaqıpşıldıq [zat. diniy.]: Säläfi bağıtındağı eşbir mazğapqa kirmeytin islam dinindegi aǵımnıñ biri. *Selefi yönünde hiçbir mezhepe girmeyen İslam dinindeki akımlardan biri; Vehhabilik.* KETS, XIV/646.

Ümbettik [zat. diniy.]: Xaq dinderdiñ birine moyınsunuwşılıq. *Hak dinlerinden birine itaat etme, baş eǵme.* “Ümbetpin dep suraysıñ şapaǵattı, Layıq pa, ümbettikke qılğan isiñ? (Babalar sözi).” *Ümmetim diye dilersin şefaati, layık mı, ümmet olmaya yaptıǵın iş?* KETS, XV/60.

Xoral [zat. diniy.]: Qatolikter men protestanttardıñ şirkewde orındaytın köp dawıstı diniy änderiniñ bir türi, sonday-aq osınday türde jazılğan muzıqalıq şıǵarma. *Katolikler ile Protestanların kilisede icra ettiǵı çok sesli dini şarkıların bir türü, ayrıca bu tür yerde yazılan müzik eseri; koral.* KTS, 709.

Xristiyan dini [diniy.]: İsus Xristostıñ atına tabınuwǵa negizdelgen din. *Hz. İsa'nın (Yunancası İsus Hristos) adına ibadet etmeye dayalı din; Hristiyan dini.* “Qazir ol “sotsiyalizm” degennen qasqırdan ürikken jılqıday qaşadı, onıñ qazirgi senimi –xristiyan dini (S. Muqanov, Aqqan juldız).” *Şimdi o “sosyalizm” deyince*

kurttan ürken yılki gibi kaçar, onun şimdiki inancı – Hristiyan dini. KETS, XV/167.

Xristiyanlıq: Xristiyan dininiñ jolın quwşılıq, soğan tән qasiyet. *Hristiyan dininin yolunu tutuculuk; Hristiyanlık.* “Xristiyanlıq qayırımıdlıq (sıpat).” *Hristiyanlık merhametlilik (sıfat).* KTS, 709.

Xristiyanşıldıq [zat. diniy.]: Xristiyan dinin ustawşılıq, xristiyanlıqtı jaqtawşılıq. *Hristiyan dinini tutuculuk, Hristiyanlıqtı savunuculuk.* “İwdaizm men Xristiyanşıldıqqa uyıttı bolğan evreyler de sonday köşpendiler edi (Ä. Kekilbay, Til jäne täwelsizdik).” *Musevilik ile Hristiyanlığa öncü olan Yahudiler de öyle göçebeler idi.* KETS, XV/167.

Şaman dini: Künge, ayğa, köke, otqa tabınatın taptıq qoğamğa deyingi din türü. *Güneşe, aya, göge, ateşe tapan toplumsal sınıfa ait din türü; Şaman dini.* KTS, 718.

Şamanizm [zat. diniy.]: Şaman jolı, şamandıq bağıt. *Şaman yolu, şamanlık yönü; şamanizm.* “Şamanizmdi İslam dini qanşa küş salsa da jeñe almadı (QSE).” *Şamanizmi İslam dini ne kadar çaba sarfetse de yenemedi.* KTS, 718.

Şamanistik [sın. diniy.]: Şaman dinine tән, şamanizmge qatıstı. *Şaman dinine özgü, şamanizme göre.* “Ä. Divaev qazaqtıñ aspan mifologiyasınan bastap şamanistik uğımdarın mol jiynağan (“Qaz. Ädeb.”).” *Ä. Divayev Kazakların gökyüzü mitolojisinden başlayıp şamanistik kavramları çokça derlemiştir.* KETS, XV/235.

Şii [ar.] [sın. diniy.]: Şialıq, şigilıq. *Şiilik.* “Soñğı künderde şii men sünni arasındaqı egesterden basqa, aytarlıqtay eşbir xabar esitkem joq, - dedi Därüwşäli (Aybek, Nawai.).” *Son günlerde Şiiler ve Sünniler arasındaki tartışmalar dışında, söz edilecek hiçbir haber duymadım, - dedi Darüşäli.* KETS, XV/362.

Şiizm [zat. diniy.]: Şigalar ağımı, şiizmniñ jolın ustanuw. *Şii akımı, Şiizmin yolundan gitme.* “Şiizmniñ jolın ustawşılar tek Ğusman Quranın jäne “eki nur” teoriyasın moyındaydı (X. Aqnazarov, İslam.).” *Şiizmi benimseyenler sadece Osman Kuranı’nı ve “iki nur” teorisini kabul eder.* KETS, XV/362.

Şoqn [et. diniy.] (1): 1. Xristiyan dini boyınşa üş sawsağın mañdayına, eki iyigına tiygizip Qudayğa siyınuw. *Hristiyan dininde üç parmağını alna, omzuna*

değdirip Allah'a dua etme. “Saşa kewdesine, eki ıyığına qolın jügirtip, şoqınıp qoydı (S. Baqbergenov, Qarğa tam.).” Saşa göğsüne, iki omzuna elini gezdirip, istavroz çıkardı. KETS, XV/390.

Şoqın [et. diniy.] (2): 2. Xristiyan dinine kirüw, sonı moyındaw. *Hristiyan dinine girme, onu kabul etme. “Töñiregimiz Tuzdıbaydın balası şoqınıp ketipti, - dep jatır (I. Jansügirov, Şığ.).” Etrafımızda Tuzdıbay’ın oğlu Hristiyanlığı kabul etmiş, - diyorlar. KETS, XV/390.*

Şoqındır [et. diniy.] (1): 1. Xristiyan dini boyınşa qolın mañdayına, eki ıyığına tiygizip, Qudayğa siyındıruw. *Hristiyan dininde elini alnuna, iki omzuna değdirip dua etmek. “Balanı şoqındırdı pop babası, Ösken soñ sopı qılmaq er adası (A. Baytursinov, Şığ.).” Çocuğu vaftiz etti papaz dedesi, büyüdükten sonra sofı kılmak istiyor yiğit ağabeyi. KETS, XV/390.*

Şoqındır [et. diniy.] (2): 2. Xristiyan dinine kirgizüw. *Hristiyan dinine girme. “Yapırmay, mına manaptıñ öziñ bir jolata şoqındırıp alıptı göy (M. Toqjigitov, Küwäger).” Eyvah, şu beyi bile tamamen Hristiyanlaştırmış ya. KETS, XV/390.*

Şoqınt [et. diniy.]: Xristiyan dinine kirip, sonı moyındatuw. *Hristiyan dinine girip onu kabul etmek. KETS, XV/390.*

Şirkew muzıkası [diniy.]: Xristiyan şirkewlerinde Qudayğa qulşılıq etüw kezinde orındalatın muzıka. *Hristiyan kiliselerinde ibadet esnasında icra edilen müzik; kilise müziği. “Şirkew muzıqası dünüye jüzi xalıqtarı arasına ejelgi zamannan tarağan diniy muzıkanıñ bir salası (QUE).” Kilise müziği dünya halkları arasında eski zamanlardan beri yaygın olan dinî müziğin bir koludur. KETS, XV/619.*

Yahudilik [sın. köne. diniy.]: Yahudige qatıstı. *Yahudi oldu, Yahudiliğe girdi. “Xristiyanlıq jäne yahudilik (iwdaiizm) – erkektiñ üstemdiği negizinde qalıptasqan dinder.” Hristiyanlık ve Yahudilik (Musevilik) – erkek egemenliği temelinde oluşmuş dinlerdir. KETS, XV/814.*

İlk İslami Eserler:

Aqın tanrı qıl- *Allah’tan başka tanrı edinmek. TİEM 73, 207v/5; Aqın dostlar tut-* *Allah’tan başka veli edinmek. TİEM 73, 353v/3; Burxan Burkan, put. KB 5486; TİEM 73, 191r/4; RKT 27/16b1; But (1) Put. KB, 3753; TİEM 73, 191r/4; RKT 28/18b2;*

Cuhüd bol- Yahudi olmak. TİEM 73, 243v/5; RKT, 27/4a3; **Ebdal (A.)** *Abdal, derviş, tarikat ehli.* KB, 3563; **Fetḥu'llāh dini** Yahudilik. TİEM 73, 176v/1; **Ġayb (<A.)** *Gayb, bilinmeyen, gizli.* TİEM 73, 436r/3; **İbrāhim dini** Yahudilik. TİEM 73, 405r/6; **İbrāhim ḥalilu'llāh dini** Yahudilik. TİEM 73, 176v/1; **İsrāilu'llāh dini** Hz. Yakub'un dini. TİEM 73, 176v/2; **Kāfir bol-** Küfretmek, inkar etmek. TİEM 73, 46v/3; RKT, 38/48b2; **Kāfir qıl-** Hakkı tanımamak, Allah'ı bilmemek. TİEM 73, 435r/1; **Qaraġu** Hakkı bilip de ikrar etmeyen. TİEM 73, 185r/7; **Küfr (<A.)** *Allah'a inanmama, dinsizlik, küfr krş. küfür.* TİEM 73, 67r/7; RKT, 29/9b1; **Küfr bol-** Kâfir olmak. TİEM 73, 46v/9; **Küfr keltür-** İnkâr etmek. TİEM 73, 49r/6; **Küfr ketür-** İnkâr etmek. TİEM 73, 44v/8; **Lāt (<ö.a.)** *İslamdan önce Arapların Kâbe'de bulunan putlarından biri.* TİEM 73, 388v/1; **Münāfiq (<A.)** *Kendisini müslüman gören, ikiyüzlülük yapan.* TİEM 73, 257r/7; **Müşrik (<A.)** *Allah'a ortak koşan.* TİEM 73, 29/7b2; RKT, 29/7b2; **Ortaq 2.** *Şirk, put.* TİEM 73, 108v/8; **Ortaq qat-** Tanrıya ortak koşmak; RKT, 28/59b2; **Tanġuçı yarat-** Kâfir olarak yaratmak. TİEM 73, 411v/7; **Tañrıqa ortaq qat-** Allah'a ortak koşmak. TİEM 73, 299r/2; **Yarlıġdın çıq-** 3. Küfretmek, inkar etmek. TİEM 73, 302r/8.

Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan başlıklardan 2.6. *Kazakçanın Dinî Söz Varlığında Kişi–Topluluklar ile İlgili Kelime ve İbareler*'de de görülen; farklı din, mezhep ya da akımlarla ilgili tanıklanan örneklerin çeşitliliği dikkat çekmektedir. Sıklıkla türlü düşünce okullarının uygulamalarını ve yollarını karıştırarak ayrı veya çelişkili inançları birleştirmek veya birleştirmeyi denemek biçiminde açıklanan “senkretizm”; özellikle bu başlıkta değinilmesi gerekli bir kavram olarak göze çarpmaktadır. Şinasi Gündüz, din değiştirmeler, göçler, işgaller, savaş vb. sebeplerle farklı inanç ve kültürlerin bir araya geldiğini, karşılıklı etkileşimin kaçınılmaz bir sonucu olarak dinsel ve kültürel senkretizmin ortaya çıktığını ifade eder. O'na göre yeni din yorumları, mezhepleşmeler ve dinsel hareketler bu durumun bir uzantısıdır (2004: 7). Kazak sözlüklerinde tanıklanan *Asketizm, Ateizm, Babizm, Baptizm, Braxmanizm, Buddizm, Vişnuwizm, Genoteizm, Kalvinizm, Katolitsizm, Lamaizm, Panislamizm, Sintoizm, Sufizm, Teizm, Şamanizm, Şiizm* gibi madde başları söz konusu çeşitliliği somutlaştırmaktadır.⁸⁵ *Jäditşildik, İmamşıldık, İsmayıldık, Kâpirlik, Qudaysızdıq, Mâjuwsilik, Monastırılıq, Nestoriyanşıldık, Putqatabınuwşılıq, Sopılıq,*

⁸⁵ İlk İslami eserlerden derlenen malzemede akım ya da mezhepler bakımından tanıklanabilen örneklerin doğal olarak bulunmaması, karşılaştırmanın kısıtlı olmasına sebep olmuştur.

Tänirşildik, Vaqıpşıldıq, Ümbettik, Yahudilik ise senkretik inanç/akımlara {+Lİk} eki ile oluşturulmuş maddelerdir. İlk İslami eserlerde *Fethu'llāh dini, İbrāhim dini, İsrāilu'llāh dini*...vb. örneklerinde olduğu gibi kişi adlarının ardından getirilen “dini” tamlananı ile din adları oluşturulmuştur.⁸⁶



⁸⁶ 2.5.3. başlığında İslamiyet'ten önceki diğer ilahi dinlere mensup kişiler; o dini temsil eden bir özelliğin ya da din önderinin isminin ardından *ümmât, boğın, içi*, ya da *adāmī* kelimelerinin getirilmesi yoluyla oluşmuş tamlamalarla ifade edilmiştir.

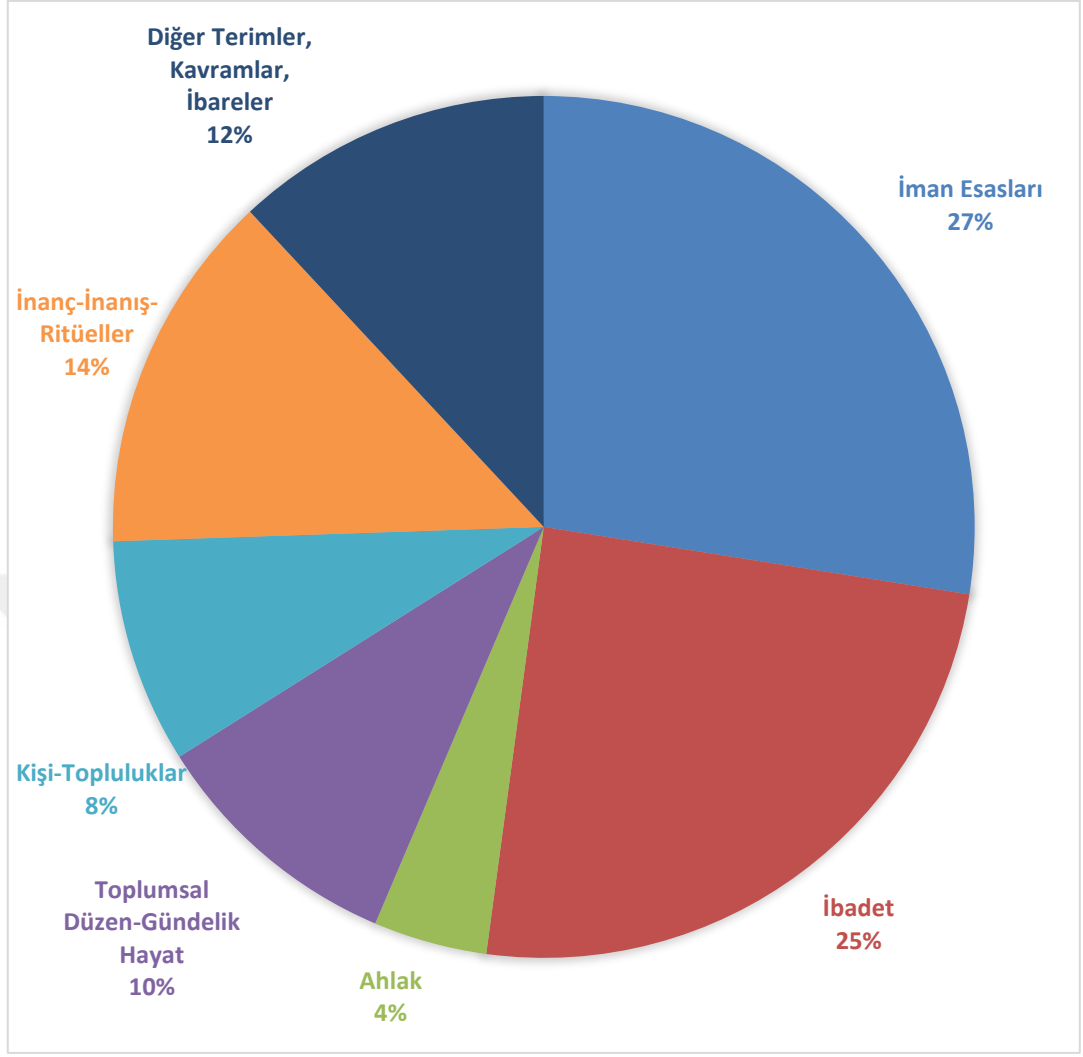
3. KAZAKÇANIN DİNÎ SÖZ VARLIĞIYLA İLGİLİ İSTATİSTİKSEL DEĞERLENDİRMELER

Bu bölümde, Kazakçanın dinî söz varlığını oluşturan kelime ve ibarelerin bir arada görülerek daha iyi anlaşılabilmesi için pasta grafikler çizilmiştir. Daha önce her bir bölüm başlığı altında verilen sayısal değerler, pasta dilimleri ve yüzdelik oranlarla ifade edilmiştir. Buna göre; yedi ana başlıkta incelenen madde başlarının % 27'sini “iman esasları”, % 25'ini “ibadet”, % 14'ünü “inanç-inanış-ritüeller”, % 12'sini “diğer terimler, kavramlar, ibareler”, % 10'unu “toplumsal düzen-gündelik hayat”, % 8'ini “kişi-topluluklar” ve % 4'ünü “ahlak” ile ilgili kelime ve ibareler oluşturmaktadır.

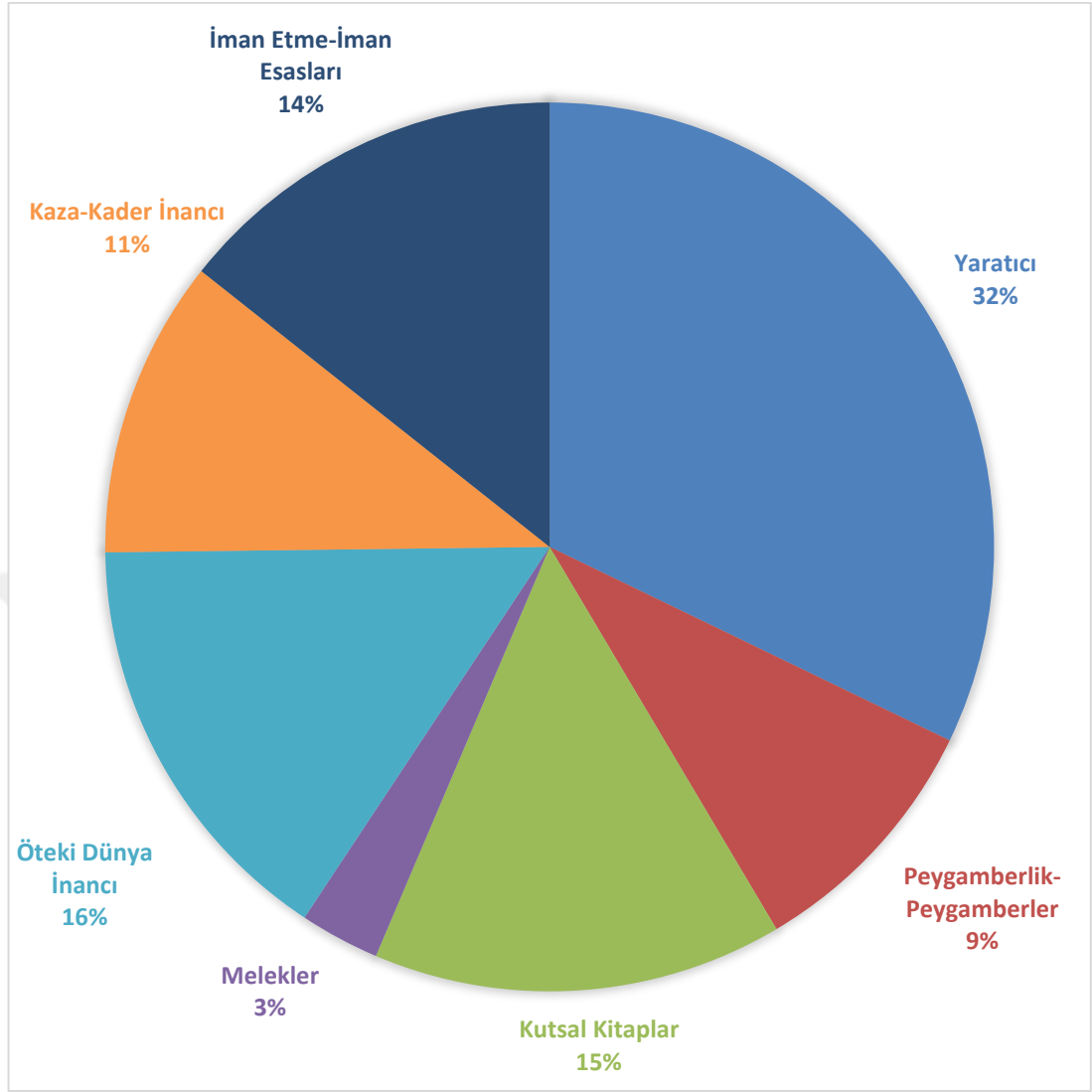
Her bir bölüm kendi içerisinde değerlendirildiğinde; “iman esasları” başlığında % 32'lik oranla “Yaratıcı”; “ibadet” başlığında % 28'lik oranla “namaz” ve “dua”; ahlak başlığında % 71'lik oranla “iyi ahlak”; “toplumsal düzen-gündelik hayat” başlığında % 36'lık oranla “sevap-günah”; “kişi-topluluklar” başlığında % 43'lük oranla “din görevlileri”; “inanç-inanış-ritüeller” başlığında % 28'lik oranla “ölüm kavramı-ölüm inancı”; “diğer terimler, kavramlar, ibareler” başlığında % 43'lük oranla “inançsızlık, farklı din, mezhep ya da akımlar” en yüksek yüzdeliğe sahip alt konu başlıkları olarak görülmektedir. .

Pasta grafiklerin yorumlanmasında; çalışmanın temel kaynağının on altı ciltlik bir sözlük olduğu ve malzemenin belirlenmesindeki ölçütün [*diniy.*] kısaltmalı madde başlarının seçilmesi esasına dayandığı, göz önünde bulundurulmalıdır. Konularına göre oluşturulan başlıklarda, [*diniy.*] kısaltması olmadığı için çalışmaya dahil edilememiş kelime ve ibareler olabilir. Bu durum, yüzdesel olarak bir dengesizliği beraberinde getirmektedir. “Ahlak” başlığına ait pasta grafiğinde dikkat çeken orantısızlık, değinilen sebebe bağlı olarak değerlendirilmelidir.

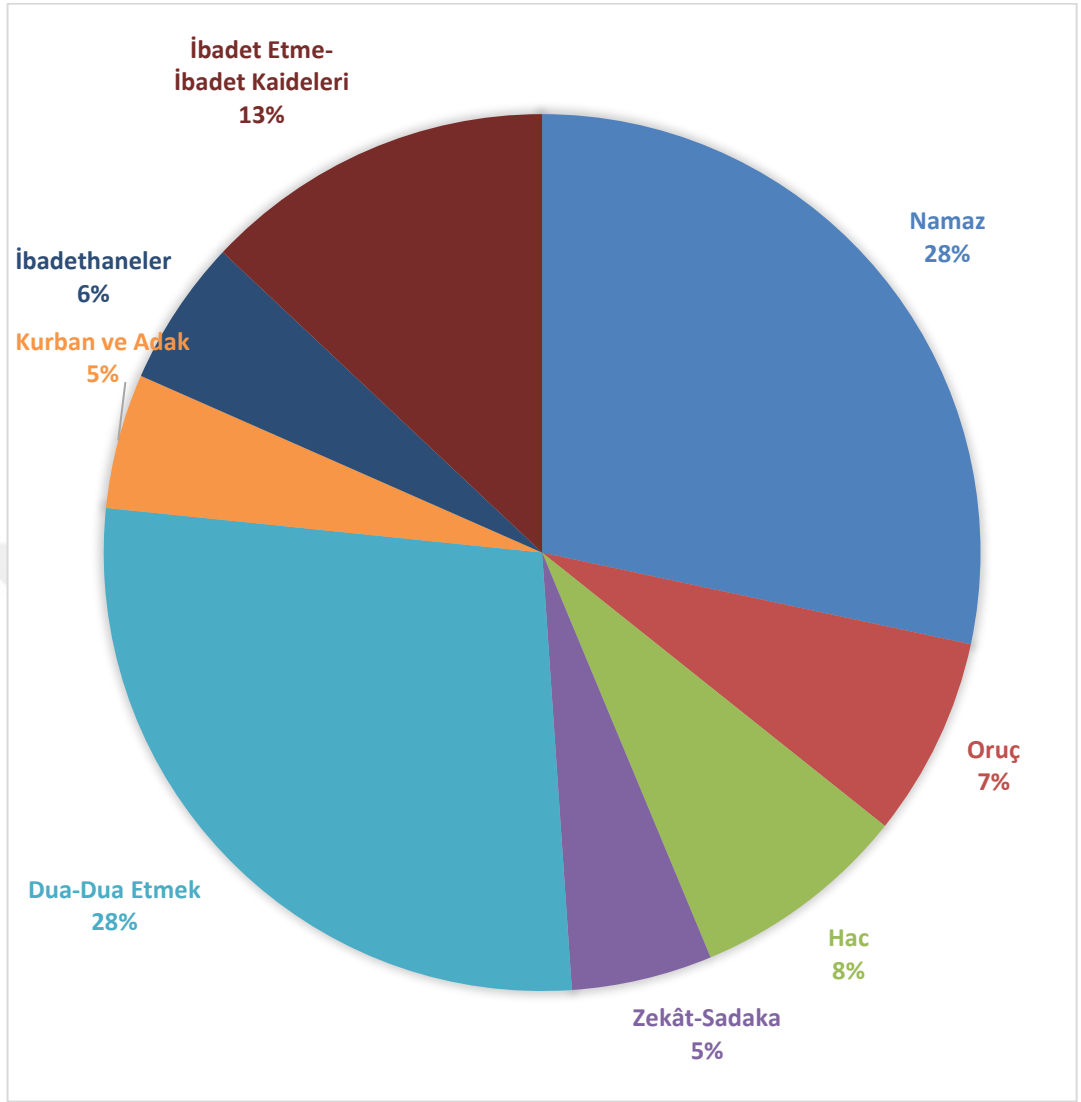
“Kümeleşmiş sütun” olarak adlandırılan son grafik türünde ise Kazakçanın dinî söz varlığı, tasnifte yer alan tüm alt başlıklarla oluşturulmuştur. Bu grafik, söz varlığının genel görünümünü yansıtması bakımından önem arz eder.



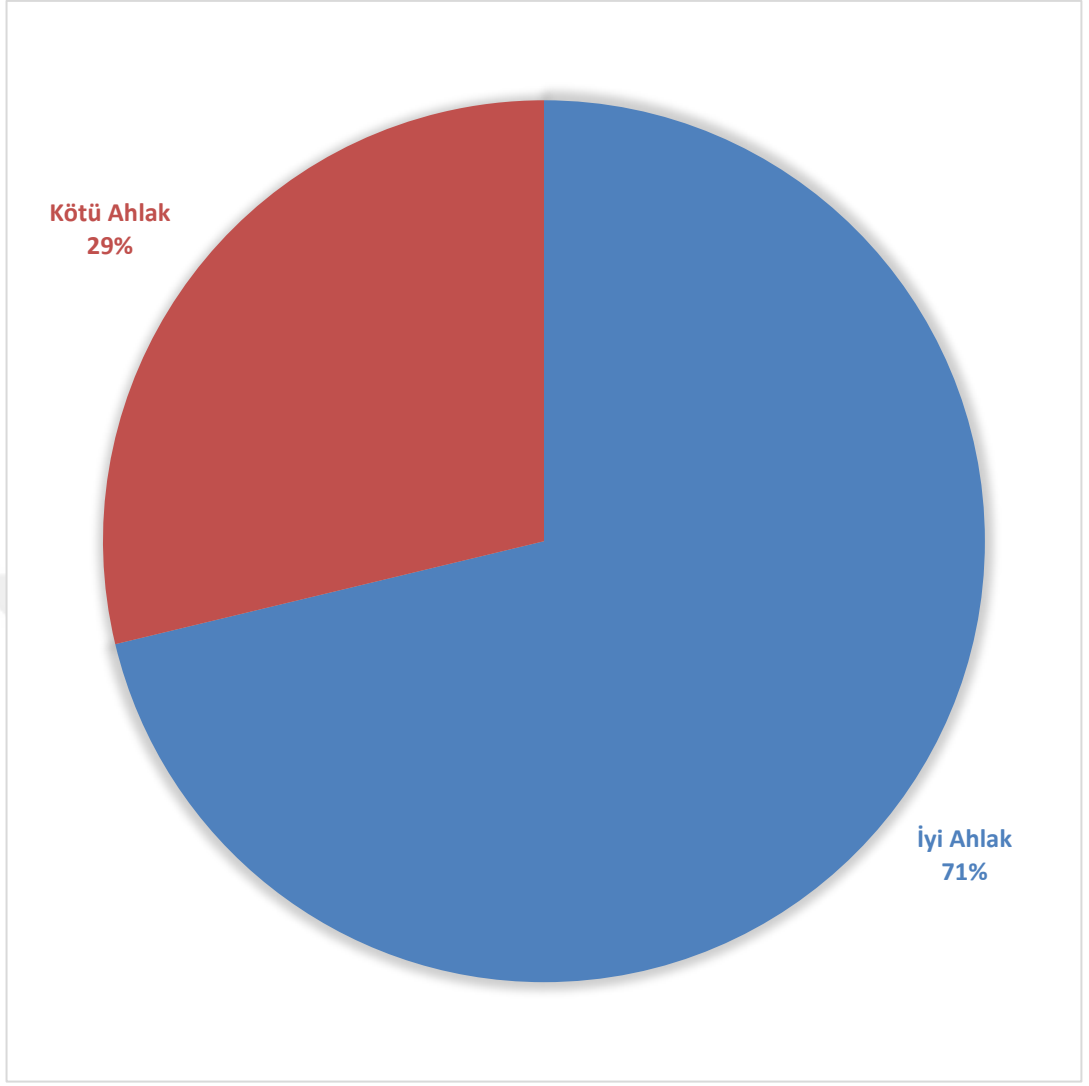
Şekil 3.1. Kazakçanın Dinî Söz Varlığı



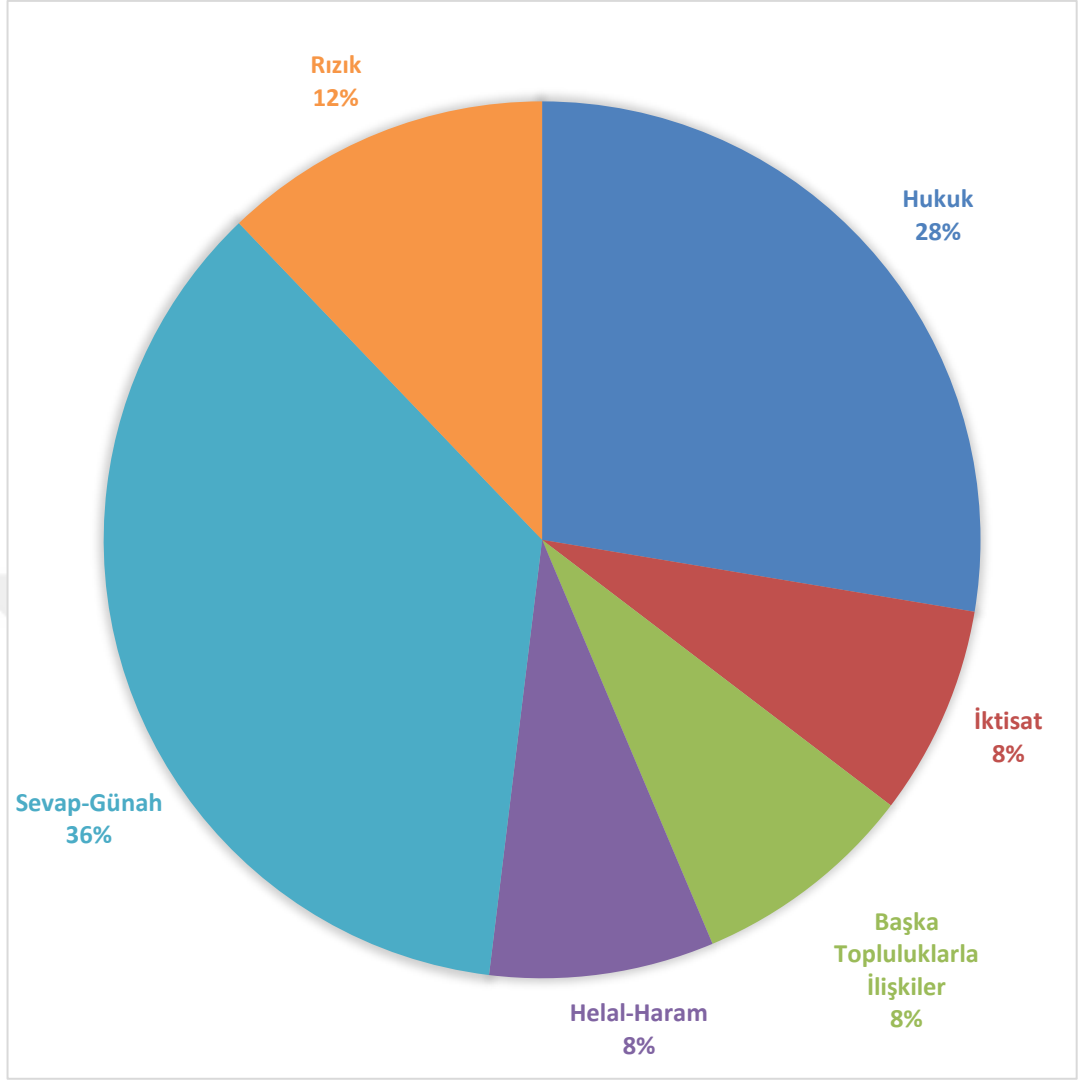
Şekil 3.2. İman Esasları



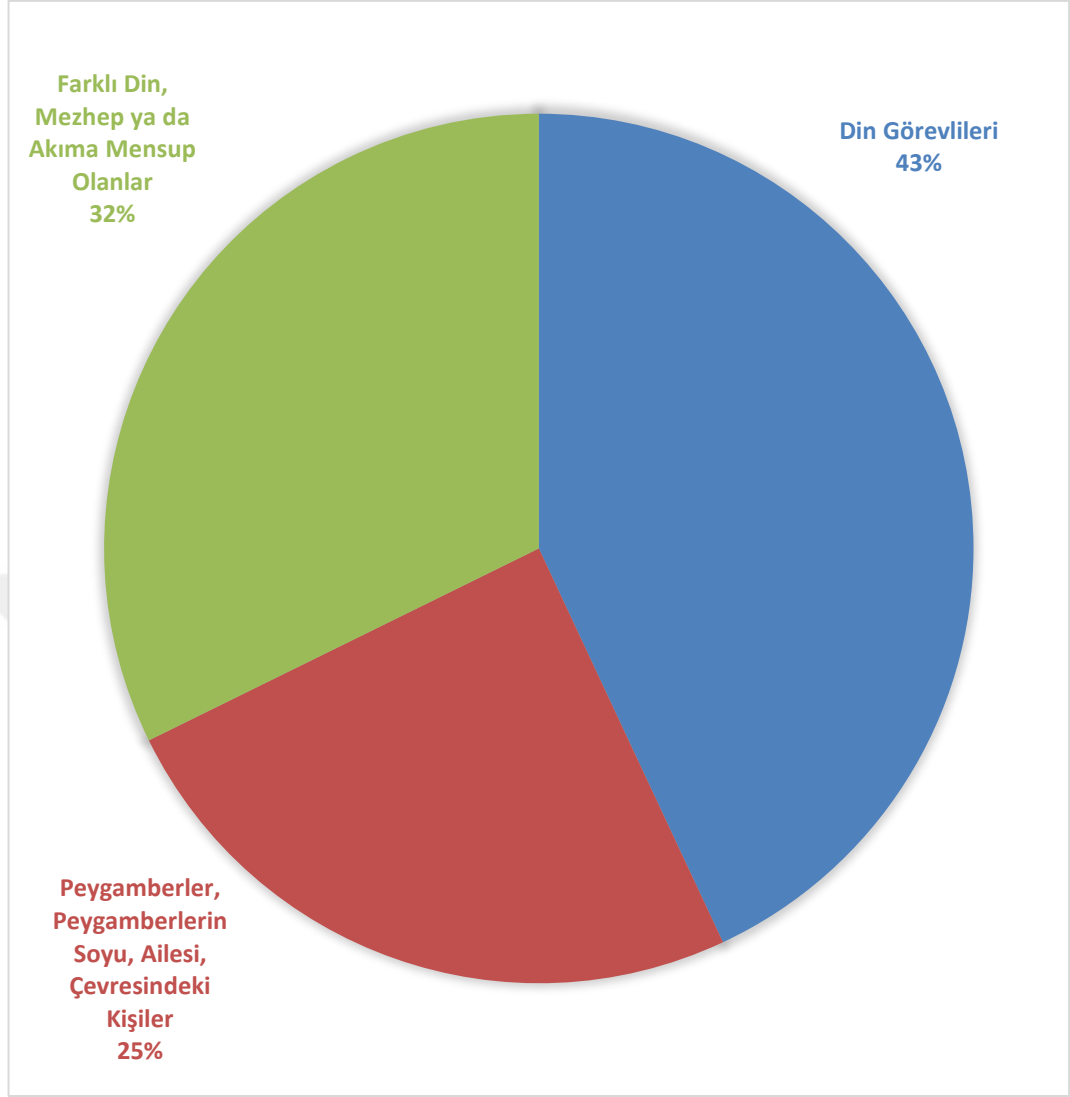
Şekil 3.3. İbadet



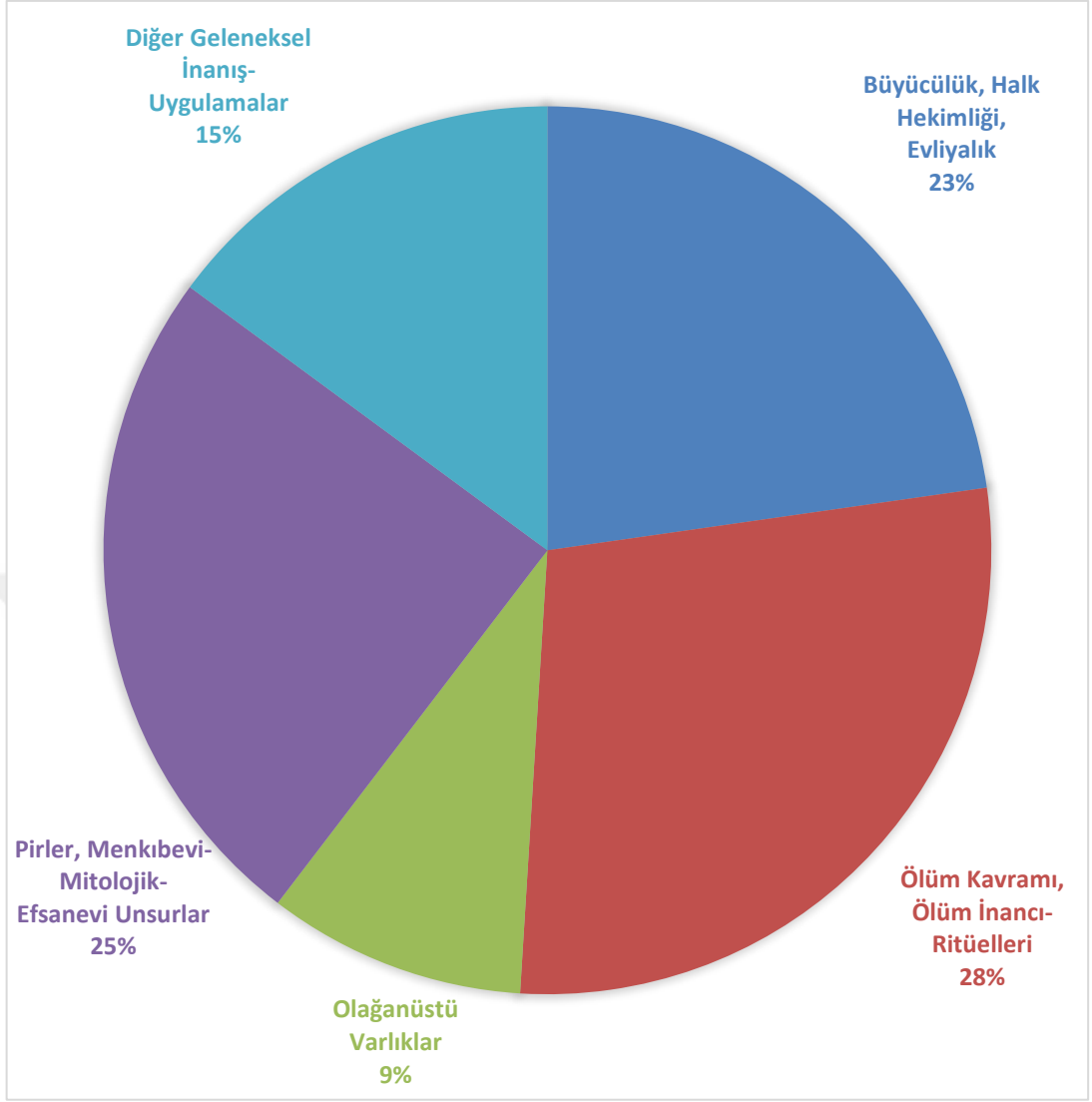
Şekil 3.4. Ahlak



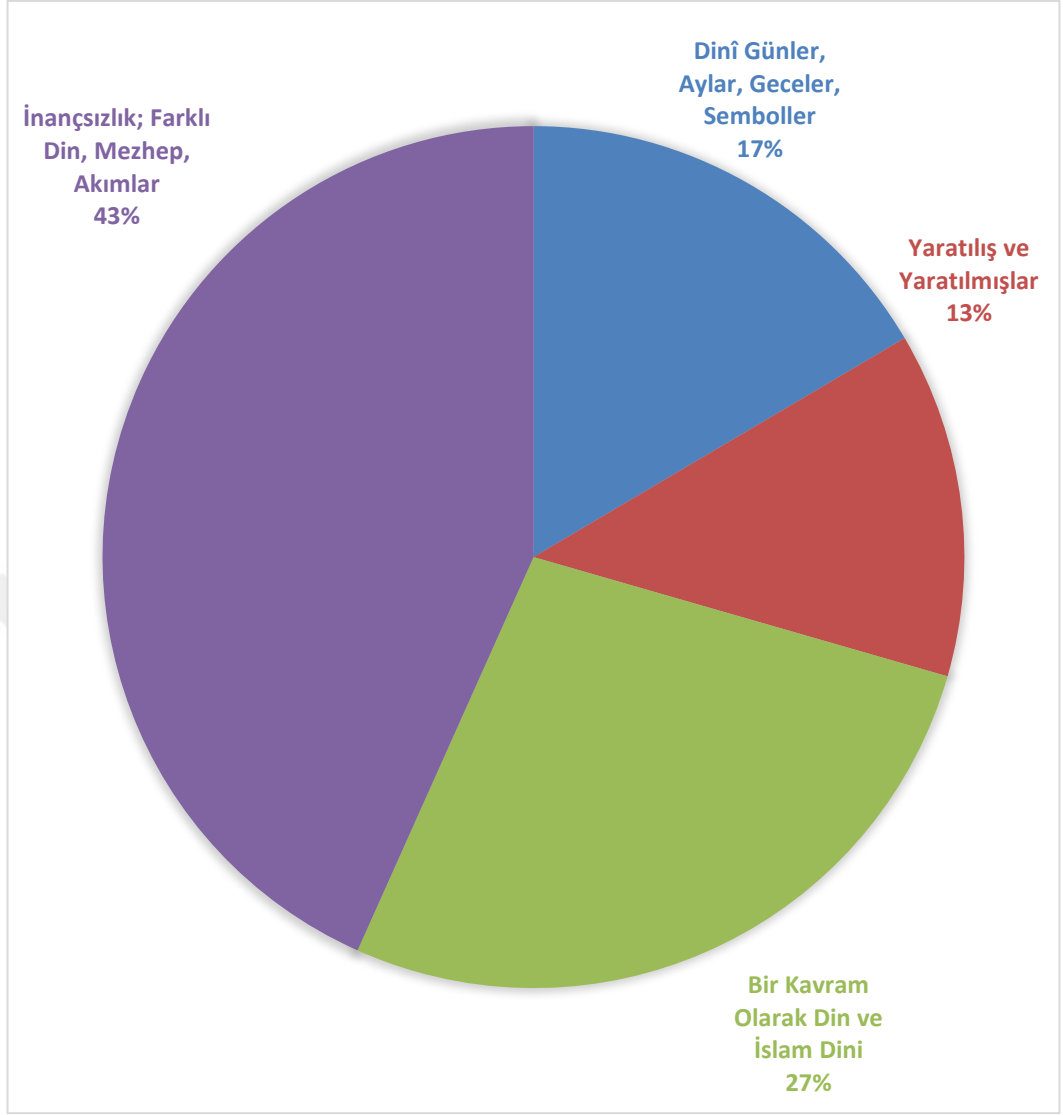
Şekil 3.5. Toplumsal Düzen-Gündelik Hayat



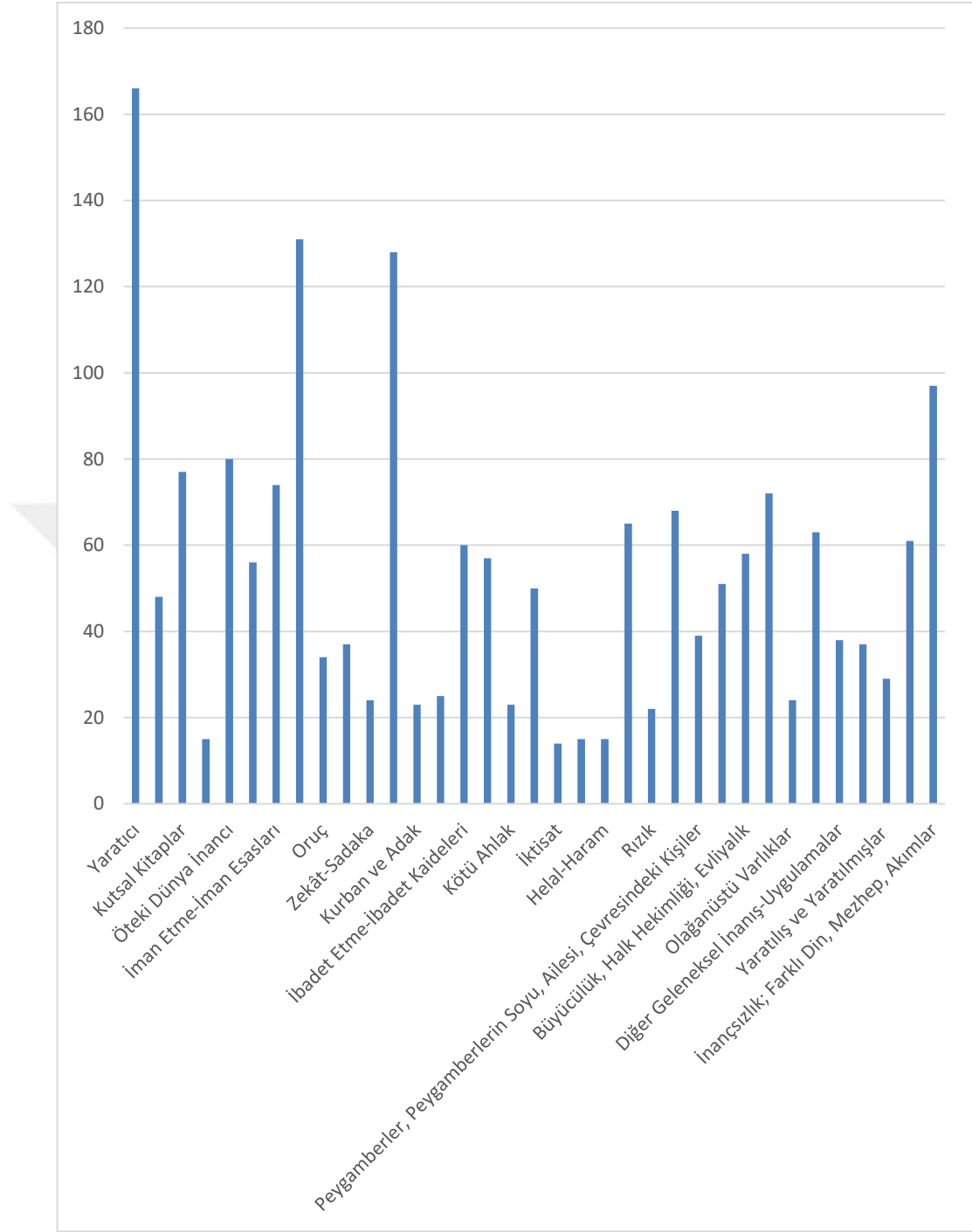
Şekil 3.6. Kişi ve Topluluklar



Şekil 3.7. İnanç-İnaniş-Ritüeller



Şekil 3.8. Diğer Terimler, Kavramlar, İbareler



Şekil 3.9. Konularına Göre Kazakçanın Dinî Söz Varlığı

4. SONUÇ

- “Kazakçanın Dinî Söz Varlığı –Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-” adlı çalışma ile ilk İslami eserler ve günümüz Kazakçasında kullanılan dinî kelime ve ibareler karşılaştırılmış; 11. yüzyıldan günümüze değin korunan unsurlar, değişiklik gösteren hususlar; kendi içerisinde konularına göre sınıflandırılmak suretiyle ele alınmıştır.
- Kazak sözlükleri ve KKKM’den elde edilen Kazakça örnekleme 1876 madde tespit edilmiştir. Bunların 516’sı, tüm söz varlığında %27’lik orana tekabül eden ve en yüksek dilimi oluşturan iman esasları ile ilgili kelime ve ibarelerdir
- İman Esasları içerisinde ilk incelenen ve en yüksek yüzdeliğe sahip olan başlık ise “Allah’a iman”dan hareketle oluşturulmuş “Yaratıcı ile İlgili Kelime ve İbareler”dir. *Allāh, İçi, Rab, Tañrı/Tä/eñri* gibi ilk İslami eserlerde tanıklanan ve Yaratıcı’ya ad olan kelimelerin Kazakçada da korunduğu; Allah ile kul arasındaki bağ ve sahiplenmeyi daha güçlü bir şekilde ifade etme isteği ile sözü edilen örneklerin kimi zaman *Rabbim Alla, Täñir iyem, Tānir-ıye* biçiminde birbirlerini pekiştirici görevde bulunarak kullanıldığı söylenebilir. Bu pekiştirilmiş ifadeler kimi zaman Yaratıcı’nın sıfatları ile de *sıfat+isim* diziminde (*Jaratqan Alla, Jappar Alla, Jappar iyem...*) ya da *sıfat+sıfat+isim* diziminde (*Jaratqan Jappar Quday*) tanıklanmaktadır. İlk İslami eserlerden itibaren, Yaratıcı’nın sıfatlarının anlam genişlemesine uğrayarak “Yaratıcı” karşılığında kullanılması temayülüne Kazakçada *Jappar, Jaratqan, Züljälal, Qudiret...* gibi örneklerde rastlanmakta ve söz konusu sıfatların müstakil biçimleriyle Yaratıcı’ya ad olduğu görülmektedir.
- Dua-beddualar ve deyimlerde *Quday* ile *Täñir*’in geniş bir kullanım alanına sahip olması, *Alla* kelimesi için ise, Türkiye Türkçesindeki durumun aksine, Kazakçada böyle bir yaygınlığın mevcut olmaması belirtilmesi gereken bir diğer husustur.
- Anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuş yapılar en çok; Yaratıcı’nın isim ve sıfatları başlığında görülmektedir. Ödünçlenen anlam; kimi zaman Türkçe, kimi zaman ise Kazakçaya daha önce intisap etmiş ve benimsenmiş Arapça ya da Farsça bir kelimeyle ifade edilmiştir.

- Gerek ilk İslami eserler gerekse Kazakça örneklerde *Esmâ'ül Hüsnâ*'da yer alan bazı isimler, birden fazla karşılıkla verilebilmektedir. Bu örneklerin dilin imkânları çerçevesinde arttırılabileceği göz ardı edilmemelidir. Söz konusu kavram alanında {+şI}, {+LI}, {+sIz} isimden isim yapım ekleriyle, {-Gan},{-Atın} sıfat-fiilleri en sık kullanılan morfeimler olarak dikkat çekmektedir.
- Sayıca çok olmamakla birlikte İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına birebir korunarak gelmiş örnekler tarihî kökleri yansıması bakımından dikkat çekicidir. İlk İslami eserlerde *tirig*, *kä/eçürgä/en*, *yarlıqagan* biçiminde tanıklanan örnekler, Kazakçada *mängi tiri*, *keşirimdi*, *jarılqağış* olarak geçmekte ve semantik sürekliliğe örnek teşkil etmektedir.
- “Peygamberlik-Peygamberlerle ilgili Kelime ve İbareler” başlığı 48 madde başı ile % 9'luk bir orana sahiptir. Peygambere ad olan kelimelerden *Elşi* dışında kalan tüm örnekler ödünçlenmiş kelimelerden oluşmaktadır. Eski Türkçe döneminde “elçi, temsilci” anlamıyla var olan “elçi”nin İslamiyet'in kabulünden sonra, peygamberlerin “Allah'ın elçileri” olması sebebiyle, “peygamber” anlamını kazanmış olduğu düşüncesi ve Kazakçada bu anlamıyla tanıklanması önem arz etmektedir. İlk İslami eserlerde bağlam içerisinde “peygamber” anlamını kazanmış *Qorqıtıǵlı*, *Qorqıttaçı*, *Qorqutǵılı*, *Qorqutǵuıl* ile *Müjde be/erigli*, *Tañrı ündäkçisi*, *Idılmış yalavaçlar* gibi kelime ya da kelime gruplarının Kazakçada tanıklanmaması taranan eserler arasındaki tür farklılığıyla ilgilidir. Kazakçada taranan temel kaynağın sözlük olması, derlenen malzemeyi büyük oranda leksik birimlerle sınırlamıştır. Türkçenin tarihî dönemlerinde “peygamber” karşılığında kullanılan *sawçı* ve *yalavaç/yalawaç* Kazakçada tanıklanmamıştır.
- Hz. Muhammed'i karşılayan *Räsul Alla*, ilk İslami eserlerde tanıklanan *Haq resul* ile paralellik taşıırken; aynı müştereklik ilk İslami eserlerde geçen *Ellig tuttaçı* ibaresinde görülmemekte, bu karşılık Kazakçada {+çI} ekini alan Arapça *şefaät* ile ve *Şapağatşı* biçiminde ifade edilmektedir. Yine “Peygamberlik-Peygamberlerle ilgili Kelime ve İbareler” başlığı kapsamında Allah'tan gelen emirleri ifade etmek için ilk İslami eserlerde de tanıklanan Türkçe *buyırq*, *jarlıq* ve Arapça *ämir* kelimelerinin kullanılması, belirtilmesi gereken bir diğer husustur.

- 77 madde başı ve %15’lik dilim ile Kuran’dan önce ve sonra olmak üzere iki alt başlık hâlinde ele alınan “Kutsal Kitaplar ile İlgili Kelime ve İbareler” bölümünde ilk İslami eserlerde de tanıklanan “Tevrat”, “Zebur” ve “İncil”in *Enjil/İnjil, Zäbur, Tawrat/Täwrat* gibi Kazakçalaşmış formları ile karşılaşılmaktadır. *Kuran ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında ise hem *ayat, bölüm, kâlam-şarîf, kitap, Quran, Quran Kârim, vade* gibi Kuran-ı Kerim karşılıkları; hem de Kuran okuma, Kuran ilimleri, çeşitli sure isimleri... kapsamındaki kelime ve ibareler değerlendirilmiştir. Türkiye Türkçesinde *elham oku-, kıraat et-, hatmet-* gibi yardımcı fiiller vasıtasıyla oluşturulan anlamların Kazakçada *qatımda-, qırağatta-, älxamda-* örneklerinde olduğu gibi {+LA-} isimden fiil yapım ekiyle meydana getirilmesi de farklılık arz eden bir durumdur.
- 15 madde başı ve %3’lük dilim ile *Meleklerle İlgili Kelime ve İbareler* bölümünde genel manada “melek” kavramının, ilk İslami eserlerde de tanıklanan *perişte/färiştä* ile karşılandığı görülmektedir. Bilinen dört büyük melek adı; Kazakçada türlü fonetik değişikliklerle yer almakta ve ilk İslami eserlerle müşterek bir yön oluşturmaktadır. “Gök gürültüsü” anlamındaki Arapça *ra’d* kelimesinin Kazakçada “Mikail” karşılığında *Rağit* biçimiyle kullanılması; dikkat çekici bir husustur. Sözü edilen kelime, Kuran-ı Kerim’de de “Ra’d suresi” şeklinde geçerek bir sureye ad olmuştur.
- Kuran-ı Kerim’de *melekü’l-mevt* yani “ölüm meleği” şeklinde geçen *Azrail*, ilk İslami eserlerde tanıklanmamakta; yerine *cân alğan ferishtälär, cänni tartğan färiştälär, ölüm ärkligi, yoqadturuğçı* gibi ifadeler yer almaktadır. Kazakçada *Äzireyil* bulunmakla birlikte; aynı anlamda kullanılan *janaluwsı*; ilk İslami eserlerle paralellik oluşturmaktadır.
- 80 madde başı ve %16’lık oranla *Öteki Dünya İnancı ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı, eldeki malzemenin belirleyiciliği ile dört alt başlık hâlinde sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur. *Akıret* ve *o düniye*’nin “ahiret” kavramını karşılamada yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. İlk İslami eserlerde de tanıklanan *Äxirä/et*, bu noktada ortaklık sağlarken, aynı eserlerde geçen *ol ajun* tamlamasının Kazakçada *o düniye* biçiminde yer alması; İslamiyet’e geçişle birlikte yaşanan kültürel değişimin dile yansımaları ve Budist

geleneği yansıtan *ajun*'un dilden düşerek yerini *dünya*'ya bırakması şeklinde açıklanmıştır.

- *Kıyamet, Yeniden Dirilme-Allah'ın Huzurunda Toplanma (Haşır) ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında *arasat/garasat, mağşar/maqşar/maxşar, qiyamet* gibi varyasyonları bulunan Arapça kelimelerin ve bu kelimelerden oluşmuş *garasat maydanı, qiyamet küni, maqşar küni/maxşar küni* biçimindeki tamlamaların, ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunduğu tespit edilmiştir. “Kıyamet” ve “mahşer günü” karşılığındaki tamlananı “kün” olan tasvirî tamlamalar; Kuran-ı Kerim’de Arapça *yevm* ile yapılan ve “şöyle şöyle olacağı gün” biçiminde o günü betimleyen tamlamalarla ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir.
- Kazakçada *jaxannam, tamuq, tozaq* formlarında tanıklanan Arapça *cehennem*, Soğdca *tamu(g)*, Farsça *dūzah*; bu kavram alanında dikkat çeken temel kelimeler olmuştur. Arapça *cehennem* ile Soğdca *tamu(g)* ilk İslami eserlerden itibaren tanıklanabilmektedir. “Cehennem azabı” ifadesinde “azap” için ilk İslami eserlerde kullanılan *āmgāk* ve *qin*, Kazakçada sözü edilen anlamlarıyla değil; zaman içerisinde kazandıkları nihai anlamlar olan “zor, çetin, müşkül” ve “emek” karşılıklarıyla yaşamaktadırlar.
- Kazakçada “cennet” için ise, anlam ödünçlemesi yoluyla oluşmuş tamlama ya da ibarelerin dışında, Arapça *cennet, janat/jannat*; Farsça *behişt, beyiş/peyiş* ve Soğdca *uçmak, ujmaq/uşpaq/üşbaq* formlarında yer almaktadır. Bunlar içerisinde yalnızca Soğdcadan ödünçlenen *uçmak*; korpus kapsamında taranan ilk İslami eserlerde tanıklanmıştır. Bu kavram alanında Kazakçada tespit edilen *baqşa* ve ilk İslami eserlerde geçen *būstān*; “cennet”in sözlük anlamının “bahçe” oluşu ve kelimenin dünya düzeyinden maneviyat düzeyine daha sonra geçişinin düşünülmesi ile ilişkilendirilmiştir. Kazakçadaki *amandıq jay, jaqsı orun* tamlamaları ile ilk İslami eserlerde ‘*adn būstānları, āsanlıq sarayı, mengülüg saray* gibi kullanımlar, kıyamet/mahşer günü ile ilgili kelime gruplarında olduğu gibi, Kuran-ı Kerim’deki anlamın ve ifade tarzının ödünçlenmesi yoluyla oluşmuş karşılıklardır.
- Kaza ve kader inancı ile ilgili madde başlarına bakıldığında Türkçe *buyırq, jazmış, sızıq* ile Arapça *taḳdīr*’in tonlulaşmış biçimi *tagdır* ve *peşene/pışana/besene* varyasyonlarıyla Farsça *pişāni*; söz konusu kavram

alanında yer alan temel kelimeler olarak dikkat çekmektedir. İlk İslami eserlerde bu kavram alanı incelendiğinde “kader” karşılığında Farsça *ä/endāzä/e* ile Arapça *taqdīr* kelimelerinin ödünçlendiği, anlamın Türkçe karşılıklarla verilmesi için *içi tilämäki*, *tañrı bitiği* gibi ad aktarmalarının oluşturulduğu görülmektedir. Kazakçada *Adamnıñ bası Allanıñ do bı, jazmıstan ozmış joq* gibi deyimleşmiş ifadeler, köklü bir kader inancının varlığını yansıtmaktadır. Ayrıca her bir canlıya takdir edilmiş olan ölüm zamanını ifade etmek için; *ajal, aq buyırqtı ölim, jazıl, qaza, mezgil, ölşemdi ömir, ölim, ölim-jitim, jan täsilim, bawırı suwıq qara jer, dämi tawsıldı, däm-tuz, qan aydadı* gibi Arapça ve Farsçadan ödünçlenen kelimeler, ad aktarması biçimindeki Türkçe kelimelerden oluşmuş deyim/tamlamalar ile Türkçe-Arapça-Farsça kelimelerin bir araya gelerek meydana getirdiği karma yapılar kullanılmıştır. İlk İslami eserlerde *ecel*’in Arapçadan ödünçlenen birebir şekliyle *ä/ecä/el* olarak karşılandığı görülmekle birlikte kelimenin taşıdığı “önceden belirlenmişlik” anlamı; *atalmış sanlığ vaqt, atalmış üd, atalmış üdläg, atalmış vaqt, atanmış vaqt, atınmış öd* örneklerinde de görüldüğü üzere genellikle *ata-* fiilinin edilgen biçiminin {-mIş} sıfat-fiilini almış hâli ile verilmiştir.

- İmanın altı esası ile ilişkilendirilerek incelenen başlıklar dışında *inanmak, iman getirmek, imana gelmek, itikad, iman, imanlı, imansız, kelime-i şehadet* gibi “iman etme” ile ilgili genel söz varlığı için ihtiyaç duyulan yedinci başlıkta Arapça *īmān*’ın “iman” ile karşılandığı ve ardından gelen *keltir-, et-, ayt- ve üyir-* fiiliyle “inanma, iman etme” anlamlarının sağlandığı görülmüştür. *İman sura-, iman bekit-, iman ünde-, iman tap-, iman tile-* örnekleri de “iman” ile oluşturulmuş deyimlerin zenginliğini gözler önüne sermektedir. “İman” ve “inanmak” arasındaki yakın ilişki, “inanmak” ile ilgili söz varlığının da bu başlık altında incelemesini zaruri kılmıştır. *Muwsallam bol-, nan-, sen-, tasdix* kelimeleri; sözü edilen kavram alanında yer alan örnekler olarak sıralanabilir. İlk İslami eserlerde *inan-* ve *ışan-/ışän-/ışen* biçiminde tanıklanan fiiller; Kazakçada *nan-* ve *sen-* olarak yaşamaktadır. *Bit-/büit-, kertgü-/kertgün-/kertgünmişbol-/kirtgün-* fiileri; ilk İslami eserlerde “inanmak ve iman etmek” karşılığında kullanılan diğer fiiler olarak tespit edilmiştir.

- 462 madde başı ve %25’lik dilimle ikinci sırada yer alan *İbadet ile İlgili Kelime ve İbareler*; ‘namaz’, ‘oruç’, ‘hac’, ‘zekât-sadaka’, ‘dua-dua etmek’, ‘kurban-adak’, ‘ibadethaneler’ ve ‘ibadet etme-ibadet kaideleri’ alt başlıklarıyla incelenmiştir.
- Kazakçada Farsça *nemāz*’ın ‘namaz’ biçiminde korunduğu; ‘namaz kılmak’ ifadesinin *oqı-* yardımcı fiili ile sağlandığı belirtilmelidir. İlk İslami eserlere ait örneklerde ise hem *oqı-* hem *qıl-* fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kazakçada özellikle namaz vakitlerinde ilk İslami eserlerde bile görülmeyen bir çeşitliliğin bulunması dikkat çekici bir husustur. Geçirdikleri fonetik değişikliklerle *bamdat/pamdat/pandat*; *quptan/qutpan* ve *besin namaz/besin namazı* formuna bürünen *bām-dād*, *khuftān*, *peshīn* gibi Farsça ödünçlemeler; konuya ilişkin çarpıcı örneklerdendir. Namaz şartlarından biri olarak kabul edilen ‘abdest’ ile ilgili kelimeler içerisinde yer alan *ṭahāret* yani *dāret*; bir eylem adı olarak ‘abdest almak’ı, kimi zaman kendisinden sonra aldığı *al-* yardımcı fiiliyle; kimi zaman ise {+LA-} isimden fiil ve {-n-} fiilden fiil yapım ekinin birbirine müteakip gelişiyile *-dāretten-* biçiminde- oluşturmaktadır. İlk İslami eserlerde geçen *yu-/yun-* fiilinin Kazakçada *juwın-* olarak korunması, semantik sürekliliğe bir diğer örneği oluşturmaktadır. Namaz rükünlerinin ilk İslami eserlerde *ekki qat bol-* “rükûa eğilmek”, *aḍaḡın tur-* “kıyam etmek”...gibi tasvirî bir ifade tarzıyla geçtiği; Kazakçada ise *rukuḡ*, *sājde*, *iqamat*, *qiyraāt* gibi ödünç kelimelerle aktarıldığı tespit edilmiştir.
- 34 madde başı ile %7’lik dilime tekabül eden oruçla ilgili kelime ve ibarelerde, ilk İslami eserlerden itibaren tanıklanan Farsça *rūze*’nin; *ruze*, *ruza*, *oraza* biçimlerinde yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bir eylem olarak ‘oruç tutmak’ ise Kazakçada, *oraza*’nın ardından gelen *tut-* ve *usta-* fiilleri ile ifade edilmektedir. Aynı anlamı veren *awız bekit-*; oruç tutan kişiyi işaret eden *awzı berik*; oruç tutmayan kişiler için kullanılan *awzı aşıq* ve ‘iftar’ı karşılayan *awızaşar* gibi kelime grupları *-awzı oraza*, *oraza tutuwşı*, *orazalı*, *oraza aşar* gibi karma yapıların haricinde- Arapça ya da Farsça bir kelimeye ihtiyaç duyulmaksızın Türkçenin imkânlarıyla oluşturulmuş karşılıklar olmaları açısından önem arz etmektedirler.
- *Hac ile İlgili Kelime ve İbareler* bölümünde Arapça *ḥacc* kelimesinin ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin *qaj/xaj* formunda korunduğu

görülmektedir. Hac vazifesinin İslam'ın beşinci şartı olması; söz konusu kavram alanında karşılaşılan 'besinşi' kelimesini de açıklamaktadır. Beytullah ve Kâbe, Kazakçada *Baytolla*, *Baytulla*, *Bäytolla*, *Kağbe*, *Qağba* formlarında tanıklanırken, ilk İslami eserlerdeki *āw* karşılığı; Kâbe'nin "Allah'ın evi" olarak kabul edilmesiyle ilişkilendirilmiştir.

- *Zekât*, *şadağa*, *teşadduk*, *fiṭra*, *ḥayr*, *fıdye* gibi Arapçadan ödünçlenen kelimelerin *zeket*, *sadaqa*, *tasattıq*, *bitir/pitir*, *qayır*, *piyda/pidiya* formlarında korunduğu kavram alanında; sözü edilen kelimelerin anlamı pekiştirmek için kimi zaman *bitir-zeket*, *bitir-sadaqa*, *qayır-zeket*, *qayır-sadaqa* örneklerinde olduğu gibi ikileme biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir. Gerek müstakil gerekse ikileme formunda tanıklanan kelime ve ibarelerin ortak noktası kendilerinden sonra aldıkları *ber-* yardımcı fiilidir. Bu durum, Türkiye Türkçesi ile de müstareklik oluşturmaktadır. Söz konusu bölümde ilk İslami eserlerde *zekât* ve *şadağa* ödünçlemeleri dışında tanıklanan Sanskritçe *punya*'nın metateze uğramış formu *buyan* ve ve "fıdye"yi karşılayan *yuluğ*; Kazakçada bulunmamaktadır.
- *Dua-Dua Etmek ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında incelenen madde başları arasında *algıs*, *duğa/duwa*, *bata* kelimelerinin ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunduğu ve yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. "Bir kimseyi övmek" anlamından "bir kimse için dua etmek" şeklinde anlamca genişleyen *alka-* fiilinden türemiş *alkış*; Kazakçada tonlulararak *algıs* formunda korunmakta ve {+LA-} isimden fiil yapım ekini alarak *algısta-* biçiminde "dua etmek" karşılığını taşımaktadır. *Ayn(Ø)>ğ* değişimi ile Kazakçada *duğa* kimi zaman da *duwa* biçiminde bulunan *du 'ā'*; "dua etmek" anlamını kendinden sonra gelen *qıl-*, *ayt-*, *ber-*, *oqt-* gibi yardımcı fiillerle sağlamaktadır. Kuran-ı Kerim'in ilk suresi olan *fātiha*'nın ise bu anlamını muhafaza etmekle birlikte; anlam genişlemesine uğrayarak Kazakçada alıntı kelimelerde görülen *f>p>b* değişimi ile *bata* biçiminde genel manada "dua"yı karşıladığı söylenmelidir. *Alla jar bolsın, alla rıza bolsın, tiye bersin, imanı joldas bolsın, qabil bolsın, alla [quday] buyırsa, alla [quday] jazsa, turağın jumaqtañ jazsın, juma merek bolsın, kör nurlı bolsın, artı [aqırı] qayırlı bolsın, quday basqa bermesin, quday [aldıñnan] jarılqasın...* gibi dilek

cümleleri ile *maqta-*, *miñ şükir*, *körsetkeniñe şükir*, *qudayğa [allağa] şükir*, *şükirşilik* gibi şükür ibareleri de aynı başlıkta ele alınmış madde başlarıdır.

- 23 madde başı ile %5’lik dilime tekabül eden kurban ve adakla ilgili kelime ve ibareler arasında, Arapçadan ödünçlenen *ḳurbān*, *neẓr*, *fıdye*, *teşadduḳ* kelimelerinin Kazakçada *qurban*, *nāzir*, *pidiya*, *tasattıq* formlarında geniş bir kullanıma sahip olduğu söylenmelidir. Bunlar içerisinden *ḳurbān* ve *neẓr*; ilk İslami eserlerde de tanıklanmaktadır. Bir eylem adı olarak “kurban etmek” için söz konusu kelimelerden sonra ilk İslami eserlerde *qıl-*, kimi zaman ise *atan-* fiilinin; Kazakçada ise *şal-*, *ber-* ve *ayt-* fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kavram alanında ilk İslami eserlerde bulunmayan Farsça *ḥudā*’nın anlam genişlemesine uğramış Kazakçadaki görünümü olan *qudayı* ve Farsça *bahrā*’nın ödünçlenmesiyle ilk İslami eserlerdeki *ıduq*’un birebir karşılığı olan *baxıra* da farklı ve çarpıcı kullanımlar olarak dikkat çekmektedir. Eski zamanlardaki dinî törenlerde genellikle sarı başlı beyaz koyun, sarı oğlak veya beyaz kısrak kurban etme temayülünün bir göstergesi olarak ortaya çıkan ve “ak sarı baş” tamlamasından kalıplaşarak Kazakçada *aqsarbas* biçiminde var olan tamlama da ilk İslami eserlerde tanıklanmamıştır.
- *İbadethaneler ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında dinî bir kısıtlamaya gidilmeksizin genel manada “ibadethane”yi; *ḡiybadat ornı*, *ḡiybadatxana* ve paralel yapıda oluşmuş *minajat üy*, *minajatxana* tamlamaları karşılamaktadır. Türkiye Türkçesinde yer edinmiş *camı* Kazakçada bulunmamakta; yerine *meşit* kullanılmaktadır. Aynı başlık altında incelenen cami bölümleri için; gerek ilk İslami eserlerde gerekse Kazakçada Arapçadan ödünçlenen kelimeler dikkat çekmekte; bu kelimeler Kazakçada *maqsura*, *maqırap/maxrab/maxırap/maxırapqa/mixrab/muxrab*, *minaret/munara*, *minber* biçiminde tanıklanmaktadır. Budist ibadethaneleri ifade eden *pagoda*, *putxana*; Fransızca *panteon* ve Rusçada ‘kilise, tapınak’ı karşılayan *sobor*, *xram*, *şirkew*; çalışmada dinî bir sınırlama yapılmadığı için başlığa dahil edilmiş diğer dinlere ait kelimelerdir.
- Genel manada “ibadet etmek”, “zorunlu olup olmama açısından ibadet türleri”, “vaaz”, çeşitli “ibadet kural ve kaideleri”...vb. ile ilgili kelime ve ibareler için ihtiyaç duyulan sekizinci alt başlıkta ise “ibadet” anlamının *ibādet*, *tā’at*, *munācāt* gibi Arapçadan ödünçlenen ve Kazakçada *ḡiybadat*, *taḡat*,

minajat/minäjat formlarında korunan kelimeler ile sağlandığı; eylem adı olarak “ibadet et-”in ise bu kelimelerin ardından gelen *et-* ve *qıl-* yardımcı fiillerinin vasıtasıyla oluşturulduğu söylenmelidir. Kazakçada *Arapça isim + yardımcı fiil* kurulumu dışında *ötin-*, *sıyın-* ve *tabın-* fiilleri de bazı nüanslarla söz konusu kavram alanını karşılamaktadır. İlk İslami eserlerde tanıklanan *‘ibādā/et qıl-*, *qulluq qıl-*, *tā‘at qıl-*, *tapuğ qıl-* örnekleri, sözü edilen *isim+yardımcı fiil* kullanımıyla paralellik göstermekte; aynı anlamı veren müstakil fiiller *büt-* ve *tap-* ise Kazakçada bulunmamaktadır. Bazı ibadet kaideleri ve ibadet hâlleri için Kazakçada *irşat*, *itikaf*, *ittisal*, *ittixad*, *ixsan*, *mäfsad/müfsid*, *nazir*, *nisap* gibi Arapça kelimeler kullanılmış; İlk İslami eserlerde ise bu kelimelere rastlanmamıştır.

- 80 madde başı ile %4'lük dilime tekabül eden ahlakla ilgili kelime ve ibareler; “iyi ahlak” ve “kötü ahlak” alt başlıkları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dinî söz varlığını belirlemedeki temel ölçütün 16 ciltlik sözlükte [*diniy.*] kısaltmalı madde başları olması; ana kaynak olarak belirlenen sözlüğün ahlak kapsamında ele alınabilecek kelime ve ibareleri [*diniy.*] kısaltması ile vermemesi sonucunda, bu bölümdeki madde başları sayısal olarak diğer bölümlere nazaran daha az yoğunlukta tespit edilebilmiştir.
- Kazakçada iyi ahlaklı olmayı işaret eden özelliklerden “tövbe/tövbe etmek”; Arapça *tevbe*'nin *täwbe/toba* formuyla ve Türkçe *keşir-* fiilinin {-m} fiilden isim yapım ekini almış şekli *keşirim* ile karşılanmaktadır. Arapça *kanā‘at*, *şukr* ve yine bir şükür sözü olan *el-ḥamdüli'llāh*; Kazakçada *qanağat*, *şükir* ve *alxamdildä/älxamdilla/älxamdulla* biçimlerinde tanıklanan iyi ahlak özelliklerinden bir diğeridir. Bu kapsamda değerlendirilebilecek “tevekkül”, Kazakçada *täwekel* ve *süyenüw* karşılıklarıyla yer almaktadır. “İyilik” için *ixsan*, *qayır*, “sabır-sebat” için *saxat*, *täwpiq*, *ıqtıqat*, “adalet” için kullanılan *gadildik*; “iyi ahlak” başlığı içerisinde incelenen kelimelerdeki Arapça ödünçlemelerin yoğunluğunu gözler önüne sermektedir. Diğer başlıklarda da daha önce rastlanan Arapça ya da Farsça bir kelimenin ardından {+LA-} isimden fiil yapım ekinin getirilerek yardımcı fiil ihtiyacını ortadan kaldırma ve eylem adı türetme durumu; söz konusu bölümde de -örneğin *täwbele-* fiilinde- görülmektedir. Bununla birlikte aynı bağlamda ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin tanıklanabilen *täwbe et-*, *täwbe qıl-*

formları da mevcuttur. İlk İslami eserlerde *ädgü* ‘amällerdin qıl-, *ädgü işlärin* qıl- örneklerindeki “iyi amel/iyi amellerden işlemek” anlamı; Kazakçada *jaqsı is, izgi is istew* karşılıklarıyla sağlanmıştır.

- Kazakçada “kötü ahlak”ı işaret eden kelime ve ibareler içerisinde evlilik dışı cinsel ilişki ve bu tarz ilişkiden doğan çocukla ilgili madde başlarının çoğunlukta olduğu; Arapça *zinā*’nın Kazakçada aynı biçimde korunduğu söylenmelidir. İlk İslami eserlerde evlilik dışı yapılan çocuk için *harāmzādā* kullanılırken; Kazakçada *aram* yani *haram sidik* ve “soy” anlamındaki *tek* kelimesine yokluk eki {+sIz} getirilerek oluşturulmuş *teksiz* örneğine rastlanmaktadır. İyi ahlak başlığı altında tasnif edilen kelimelere {+sIz} yokluk ekinin -*täwekelsiz, täwpiqsız* örneklerinde olduğu gibi- getirilişi; kötü ahlakla ilgili kelime ve ibareleri türetme yollarından biri olmuştur. Kazakçada genel manada kötü ahlaklı kişiler için Latince *morale*’den türemiş *amoraldı*, Arapça *ifsād* “bozmak”tan türemiş *müfsid* ve dinî literatürde şeytana ad olan Arapça *äzâzil* kullanılmakta; İlk İslami eserlerde ise söz konusu bağlamda *artaq işlig* ve bazı nüanslarla birlikte *alçı, azuq, fe/äsād, ozunçı...* gibi kelimeler tanıklanmaktadır.
- 181 madde başı ve %10’luk dilimle *hukuk, iktisat, başka topluluklarla olan ilişkiler, helal-haram, sevap-günah* ve *rızık* alt başlıklarıyla ele alınan *toplumsal düzen-gündelik hayat* bölümü; bazı çalışmalarda genellikle hukuki konuları kapsayan “muamelat” çatısı altında incelenmiş; söz konusu çalışmada ise, KETS, KTS ve KKKM’den elde edilen malzemenin belirleyiciliği ile, daha kapsayıcı bir ifadeye ihtiyaç duyulması neticesinde fıkıh kitaplarındaki genel temayül, bu şekilde revize edilmiştir.
- İslami kural ve kaidelere genel anlamda ad olan ifadeler, taranan eserlerde tanıklandığı kadarıyla bahsedilen kural ve kaidelerin kendileri; özellikle nikâh akdi ile ilgili kelime ve ibarelerin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıklarının yer aldığı “hukuk” alt başlığında Arapça ödünçlemelerin hâkimiyetinden söz edilmelidir. Bu hâkimiyet, ilk İslami eserlerden itibaren gözlemlenebilmekte ve günümüz Kazakçasına değin devam etmektedir. İslam hukukunda türlü konu ve durumları açıklayan *emân, deyn, iddet, ikta, ikrar, ila, istislâh, istihsan, kefare, kefil, kıyas, mehir, içtihad, iskât* gibi Arapça kelimeler; bazı fonetik değişikliklerle Kazakçada *aman, dayn, iydda, ikta,*

iqrar, ila, istislax, istixsan, kâparat, kepil, qiyas, mâhir, ijdağat, ısqat biçiminde birebir korunmaktadır. Genel anlamda “şeriat” ya da “İslam hukuku” için Kazakçada *axkom, qağıyda, qağıydat, şarağat/şariğat/şargı* gibi kelimeler; *şariğattuñ buyırığı, İslam qağıydaları, İslam şariğatı, İslamdıq quqıq, musulman quqığı* gibi tamlamalar kullanılmaktadır. Evlilik ve boşanmayı işaret eden kelime ve ibareler incelendiğinde *neke, talaq, talaq qağaz* gibi yine Arapça kelimelere rastlanmaktadır. İlk İslami eserlerde “boşanmak-boşamak” anlamlarını veren *boş qılın-, ıdu ber*; Arapça ödünclemelerin yoğunlukta olduğu “hukuk” kavram alanında Türkçe karşılıklara örnek oluşturmaları bakımından önemli ve dikkat çekicidir.

- Vakıf, vergi, vergi türleri vb. ile ilgili kelime-ibarelerin Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıklarının incelendiği *iktisat* başlığında da Arapça ödünclemelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. “Dinî ve hayırseverlik gösteren kurum” anlamındaki Arapça *vakf*; Kazakçada *vaqf/vaqıp/vaqıf* biçimlerinde tanıklanmakta; aynı kelime hayırseverliği işaret etmesi bakımından ilk İslami eserlerde yine başka bir Arapça kelime olan *‘inayet* ile ifade edilmektedir. Vergiler, türlerine göre Kazakçada *qabala, fay, ıqıraj, ıqırat, ğuşır/quşır/uşır/üşir/üşir* gibi farklı müstakil kelimeler ile adlandırılmış olmakla beraber; genel manada İslam dininin temelinde tayin edilen vergi türlerinin karşılığı *salıq* olarak geçmektedir. İlk İslami eserlerde tanıklanan “vergi” karşılığındaki Farsça *gezid/kâzid*; Kazakçada tanıklanmamıştır.
- *Toplumsal düzen-gündelik hayat* kapsamında yeme-içme ile izin verilen ya da verilmeyen davranış boyutunda ele alınan helal-haram ile ilgili kelime ve ibareler arasında Arapça *halal/hâ/elâl* ve *harâm*’ın Kazakçada *xalal* ve *aram/qaram/xaram* biçimlerinde ilk İslami eserlerden bu yana korunduğu söylenmelidir. Kazakçada *halal/hâ/elâl*’in alıntı kelimelerde kelime başı /h/ ünsüzünün düşmesi ve *l>d* değişimiyle kavuştuğu *adal* formu da yaygın bir kullanım alanına sahiptir. İlk İslami eserlerde tanıklanan *tıdığ* ile Kazakçada kullanılan *tıyım* kelimesinin ilişkili olduğu düşünülmüş; Eski Türkçede “engellemek, kısıtlamak” anlamındaki *tıd-*’ın; *đ>y* değişimi ve {-m} fiilden isim yapım eki ile *tıyım* formuna kavuştuğu öngörülmüştür.
- *Toplumsal düzen-gündelik hayat* bölümü içerisinde yer alan *Başka Topluluklarla İlgili Kelime ve İbareler* alt başlığında Arapça *şehadet, gazâ*’ ve

cihād; Kazakçada *şahid/şäyit/şähid/şeyit*, *ğazabat/ğazawat/qazat* ve *jihad* formlarında tanıklanmıştır. Söz konusu kelimeler, ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunmuşlardır. İlk İslami eserlerde “Kâbe” ve “Mekke” karşılığının *äw* olarak verilmesi ve bu bağlamda “hicret etmek” anlamında kullanılan *ew barqđın çıq-*, *äw barqđın ağrıl-*, *äwdin kälın-*, *äwdin barqđın käslinip çıq-*, *ewlärindin barqlarındın çıq-* ifadeleri Kazakçada tespit edilmemiş; yerine *bosqın bol-* ifadesine rastlanmıştır.

- *Sevap-Günah ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında “sevap”, “günah/günah işlemek”, “günahkâr”, “günahları affetmek”...vb. kavram alanlarının Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları ele alınmıştır. Farsça *gunāh*’dan *künä*; Arapça ‘*ayb*, *kufr* ve *vebāl*’den *ayıp*, *küpir* ve *obal*, Kazakçada “günah” anlamını veren kelimeler olarak tespit edilmiştir. İlk İslami eserlerde tanıklanan *yazuq* ve metaforik yolla da olsa “günah”ı işaret eden *yük*; *jazıq* ve *jük* formlarında Kazakçada korunan ve müşterek kullanımlardan bir diğerine örnek teşkil eden kelimeler olarak söylenmelidir. “Günah işleyen, günahkâr” kişileri ifade eden *ayıpker*, *ayıptı*, *jazalı*, *jazıqtı*, *jawaptı*, *künäkar*, *künäli*, *küpirli*, *qılmıstı*; Türkçe {+LI} ve Farsça {+kâr/+ker} eklerinin “günah” karşılığındaki kelimelere getirilmesiyle türetilmişlerdir. İlk İslami eserlerde ise bu kavram alanında genellikle *fäsıq*, *kāfir*, *mücrim* gibi Arapça ödünçlemelere; *yañıl*- ‘günah işlemek’ fiili ile *yazuk* ‘günahkâr’-dan türemiş *yanılığlır*, *yazuqluğ*, *yazuq qılğan*, *yazuq qılığlı*, *yazuq yüdügli* gibi kelime ve ibarelere rastlanmıştır. İlk İslami eserlerde tanıklanan “Allahu Teâlâ’nın merhamet etmesi, günahları affetmesi” anlamındaki *keç-* ve “günah işlemek” anlamındaki *yañıl*- fiilinin Kazakçada aynı bağlamda *keş-* ve *janıl-* şeklinde korunması; semantik sürekliliğe örnek teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.
- İlk İslami eserlerden itibaren tanıklanabilen Arapça *sevāb*, *sawap* biçiminde Kazakçada da bulunmaktadır. İslamiyet’ten önce Uygur dönemi dinî terminolojisinde izine rastlanan Sanskritçe *muyan*; ilk İslami eserlerde Arapça *sevāb* ile birlikte kullanılmaya devam etmiş; ancak Kazakçada korunmamıştır. “Günah işleyen” kişileri ifade etmek için Türkçe {+LI} ve Farsça {+kâr/+ker} eklerinin “günah” karşılığındaki kelimelere getirilmesi yöntemine; “günahsız kişiler”i ifade etmek için “günah” karşılığındaki kelimelere {+sIz} yokluk

ekinin getirilmesiyle türemiş *ayıpsız, jzasız, jazıqsız, zawalsız* örneklerinde de rastlanılmıştır.

- *Toplumsal düzen-gündelik hayat* bölümünün son başlığı olan *Rızık ile İlgili Kelime ve İbareler*'de “nasip/nasip etmek”, “nimet”, “rızık/rızıklandırmak”, “kısmet olmak”...vb. kavram alanlarının Kazakça ve ilk İslami eserlerdeki karşılıkları tespit edilmiştir. “Rızık”, “nasip”, “nimet” kavramları Kazakçada *rızık, salım, sıbağa* ve *ırıs* ile karşılanmıştır. Bunlar içerisinde Arapçadan ödünçlenen *rızık* İlk İslami eserlerde bulunmamakta; yerine Arapça *ni'met* ve Farsça *rûze* kelimelerine rastlanmaktadır. Kazakçada *sal-* fiilinden {-m} fiilden isim yapım ekiyle türemiş *salım* ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *miras*'ın da kökeni olan Arapça *irs*'in “iyilik, nimet” karşılığıyla *ırıs* biçimindeki formu farklılık arz etmektedir. İlk İslami eserlerde söz konusu kavram alanı daha çok bağlam içerisinde bu anlamı kazanmış *açığ, arığ, boşuğ, edgülik, ke/ëñlik, qın, ülüğ/ülük* gibi kelimelerden oluşmaktadır.
- “İman”, “ibadet”, “ahlak”, “muamelat” gibi dinin temel kaidelerini konu alan başlıklar kapsamında incelenebilecek *imandı, namaz oquwşı, awzı berik*...gibi daha geneli işaret eden kişi adlarının dışında kalmış, daha spesifik ve kendi içinde sınıflandırılabilen kelime ve ibareler; %8'lik dilimle *Kişi ve Topluluklar* başlığı altında değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki olan *Din Görevlilerine Ad Olan Kelime ve İbareler* alt başlığında; özellikle üç semavi dinde görev yapan kişilere ad olmuş pek çok madde başına rastlanılmıştır. İslamiyet'le ilgili örnekler; ya Arapçada din görevlisi adı olarak hâli hazırda var olan kelimelerden; ya da yine ekseriyetle Arap kökenli kelimelere Türkçe {+CI} ekinin getirilmesi yoluyla oluşmuştur. *Mâzin/muwazin/müwezın, müfti, imam, âziret, qazret, molda/molla, gulama, şayxı/şeyx/şeyxı, qadiy/qazi, xalifa* kelimeleri bunlardan ilkinde; *azanşı, täpsirşı, vağızdawşı, janazaşı* gibi madde başları ise ikincisine örnek teşkil etmektedirler. *Xalifa* ve *qazi* ya da bağlam içerisinde halife anlamını kazanmış *jolbaşşı* ve *başşı* gibi kullanımlar ilk İslami eserlerden itibaren tanıklanabilmişlerdir. *Arxiyerey, vikariy, episkop, mitropolit svyaščennik, şirkewşı* Hristiyan; *abbat, kardinal* ise Musevi din görevlilerini işaret eden Latin ya da Grek kökenli kelimeler olarak tespit edilmiştir.

- *Kişi ve Topluluklar* bölümünde yer alan ikinci alt başlıkta bazı peygamber adları, kullanılan unvan ve lakaplar, Hz. Muhammed'in yakın çevresi, kutsal kitaplarda geçen eski halk isimleri...vb. ile ilgili madde başları ele alınmıştır. Bu minvalde Kazakçada özellikle özel isimler geçirdikleri fonetik değişikliklerle *Adamata*, *Biybi Batima*, *Ġaziret Āli*, *Ġaziret Qızır İye*, *Māriyam*, *Suw İyesi Süleymen*, *Xawa/Xawana*...vb. şekilde tanıklanırken; ilk İslami eserlerde bu isimler Kazakçadaki gibi müstakil olarak yer almakla birlikte öne çıkan vasıflarının tasvir edildiği *arığ oĝlan* (Hz. İsa), *çın sözlüg* (Hz. Yusuf), *balıq idisi* (Hz. Yunus), *ekki ata* (Hz. Ādem İle Hz. Havva), *āsānlik kişilār* (İlyas peygamber ve beraberindekiler), *küç idisi* (Hz. Davud), *Tañrınıñ oĝlı* (Hz. Uzeyr, Hz. İsa)...gibi tamlamalarla da ifade edilmişlerdir. *Āwliye-ānbiye*, *Muxamediy*, *otbası*, *saxaba*, *tabiyyun* gibi kelimelerle karşılanan Hz. Muhammed'in yakın çevresi; KKKM'nin taranabilen bölümlerinde *payĝambardıñ ümbeti*, *payĝambardıñ üy-işi* gibi tamlamalar şeklinde geçmektedirler.
- *Farklı Din, Mezhep ya da Akıma Mensup Olanlar ile İnançsız Kişileri İfade Eden Kelime ve İbareler* başlığında inançsız/dinsiz/kâfir kişiler için *ateist*, *dinsiz*, *kâpir*, *qudaysız*, *mürtet*, *müşrik*, *awzı tükti* gibi örneklerin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde Arapçadan ödünçlenen *kâfir*'in ilk İslami eserlerden itibaren tanıklandığı; aynı anlamın *küfr kätürgānlār*, *tanıĝlı* ile de sağlandığı söylenmelidir. İlk İslami eserlerde ödünçlenen anlamı Türkçe kelime ve ibarelerle aktarma temayülü, *müşrik*'in *ortaq qatĝan*, *ortaq qatıĝlı*, *ortaq qoşĝan* gibi karşılıklarıyla örneklendirilebilir. Kazakçanın dinî söz varlığının farklı mezhep ve akımlar bakımından oldukça zengin olması *asket*, *babi(y)şiler*, *baptist*, *jädit*, *zaydşilder*, *ismailiy/ismailiyya/ismailitter/ismayılşıl*, *isna aşaritter*, *kadiriyalıqtar*, *panislamist*, *sünni/sünnit*, *vaqapşılar/vahabist*, *şıĝa/şıitter* gibi örneklerle somutlaştırılabilir. Bunlarla birlikte Katolikler için *evrey*, *katolik*, *yahudi*; Hristiyanlar için ise *xristiyan*, *nasara*, *protestant* karşılıkları kullanılmaktadır. İlk İslami eserlerde “Hristiyan” ve “Musevi” anlamını veren *tā/ersāl/tārsāk*, *cuhūd* gibi kelimeler olmakla birlikte; semavi dinlerden birini temsil eden bir özelliğin ya da din önderinin isminin ardından *ümmät*, *boğın*, *iđi*, ya da *adāmī* kelimelerinin getirilerek *İncil iđiläri*, *İsā ümmätläri*, *Şānbä adāmīlāri*, *Şenbe*

boğınlar... şeklindeki tamlamalarla söz konusu dinlere mensubiyet ifadesi oluşturulmuştur.

- 255 madde başı ve %14'lük dilim ile *büyü-büyücülük, halk hekimliği, ermişlik, evliyalık, ölüm inancı, olağanüstü varlıklar, pirlar, menkıbevi-mitolojik-efsanevi unsurlar ve diğer geleneksel inanış uygulamalar* alt başlıklarından oluşan *İnanç-İnanış-Ritüeller ile İlgili Kelime ve İbareler* bölümü; Kazak sözlüklerinde din dışı inançla ilgili maddelerin [*diniy.*] kısaltması ile verilmesi ve ilk İslami eserlerde –beklenen bir sonuç olarak- konuya ilişkin örneklerin azlığı nedeniyle karşılaştırma noktasında niceliksel olarak bir dengesizliği beraberinde getirmiştir.
- Kazakçada Farsça *efsün*'un *afsun/äpsun/äpsün/äpsin* varyasyonları ve Arapça *sihr*'in *h>q* değişimi ile kavuştuğu *siyqır* formu “büyü” karşılığında kullanılmakta ve her iki kelime de ilk İslami eserlerden itibaren tanıklanabilmektedir. DLT’de “âlim, bilge, akıllı” karşılıklarıyla geçen *bügü* ve TIEM 73’de “büyücü” anlamındaki *bügüçi* kelimelerine Kazakçada rastlanılmamıştır. Bir eylem adı olarak “büyü yapmak”; “büyü/sihir” anlamına gelen kelimelere ya {+LA-} isimden fiil yapım ekinin eklenmesi ya da söz konusu isimlere *qıl-* yardımcı fiilinin getirilmesi suretiyle *arbaw, duwa qıl-, duğala-, jadı qıl-, jadıla-, oquw, siyqır-la-* örneklerinde olduğu gibi ifade edilmektedir. İlk İslami eserlere ait örneklerin çoğunda ise Farsçadan ödünçlenen *cādū*'ya yardımcı fiiller getirilerek söz konusu kavram alanıyla ilgili birleşik yapıların oluşturulduğu tespit edilmiştir. Büyü yapan kişiler için Kazakçada *jadı, jadıgöy/jädigöy, siyqırşı* ve bazı nüanslarla *jayşı, kaxin* kelimelerine rastlanmaktayken İlk İslami eserlerde ise Farsça *afsunçı, cādū*; Arapça *mu‘azzim* ödünçlemeleri bulunmaktadır.
- Özellikle “okuyup üfleyerek iyileştirme”ye yönelik madde başlarının yer aldığı *Halk Hekimliği, Tabiplik ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığı altında bu anlamı veren *dem sal-* ile birlikte Arapça *du ‘ā*'nın ardından {+LA-} isimden fiil yapım ekiyle oluşmuş *duwala-*'nın yaygın kullanımlardan biri olduğu; ilk İslami eserlerden itibaren tanıklanan *oqıt-* fiilinin de söz konusu kavram alanında yer aldığı söylenmelidir. “Dua ile iyileştirme” eylemini gerçekleştiren kişi için ilk İslami eserlerde rastlanan *otaçı*'nın Kazakçada bulunmadığı; yerine *baqsı* ile Farsça *falğîr*'in fonetik değişikliğe uğramış biçimi olarak “falcı” anlamıyla

verilen ve *baqsı balger* ikilemesinde de rastlanan *balger* ‘in kullanıldığı tespit edilmiştir. *Ermişlik, Evliyalık, Bilgelik, Hikmet ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında ise “bilge kişiler” için ilk İslami eserlerden itibaren tanıklanan *bilge*’nin günümüz Kazakçasında korunduğu; Arapça *ḥāfiẓ*’dan gelen *abız* kelimesinin de bu kişileri ifade ettiği belirtilmesi gerekli bir diğer husustur.

- “Ölüm” kavramı ile özellikle ölüm öncesinde, ölüm hâlinde ve sonrasındaki uygulamalarla ilgili tespit edilen kelime ve ibareler arasında; ölümün tüm insanlık için hüznü ve acı bir gerçek olması nedeniyle *öl-* fiilinin doğrudan kullanımının kısıtlanarak metaforik yolla aktarılması geleneğinin bir sonucu olarak Kazakçada *düniyeden qayttı, jer qoynına kirdi, kelmeske ketti, qaytis boldı, opat boldı, öldi, öti jarıldı, sapar küni jetti* gibi zengin ifade gücünü ortaya çıkaran örnekler dikkat çekmektedir. İlk İslami eserlerde de *öl-* dışında aynı sebeplerle *cān çık-, keç-, köçgü, tupraq tæg-* gibi kullanımlar tanıklanmıştır. Kazakçada ölüm inancına yönelik ritüelleri ifade eden madde başlarının; genellikle “ölüm sonrası” ile ilgili uygulamalardan oluştuğu söylenmelidir. Arapça *kefen*’den *kebin* ve *āḥiret*’ten *aqiret*; Kazakçada “ölü kimselerin gömülmeden önce sarıldığı beyaz bez” anlamında karşılaşılan iki kelimedir. *Aqiret*’in Kazakçada birincil anlamının “kefen”, ikincil anlamının “öbür dünya” olması; değinilmesi gereken bir farklılıktır.
- Arapça *cenāze* ilk İslami eserlerde tanıklanmamış; kelimenin Kazakçada *janaza* formunda *janazağa şaqır-, janazadan nesibe tiy-, janaza şığar-, janazala-* gibi deyimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Cenazeye karşı görevlerden biri olan “defnetmek” ise “defin”deki “ölüyü yıkama” ve “gömme” işlemlerinden hareketle oluşmuş *aruwla-, dārette-, dāfin et-, dāfindet, jerle-, jōnelt-, qabirle-, qoy-* gibi farklı tabirlerle ifade edilmiştir. İlk İslami eserlerde de tanıklanan *arı-* ‘temizlemek, temiz olmak’ fiiline dayanan *aruwla-* ve “abdest almak” anlamındaki Farsça *dāret*’ten türemiş *dārette-*; defin aşamalarından biri olan “ölü yıkamak”la ilgili olmaları bakımından bu karşılık ile kullanılmışlardır. *Dāfin et-, dāfindet-* ve özellikle *jerle-, jōnelt-, qabirle-, qoy-* fiillerinde ise “yerin altına koyup üstünü toprakla örtmek” anlamı vurgulanmıştır. Türkiye Türkçesinde *mezar* ya da *kabir* kelimeleriyle karşılanan Arapça *bāyt, mezār, ḳabr, ziyāret* kelimeleri *beyit, mazar, qabir, zirat* biçiminde geçmiş; Farsçadan ödünçlenen *kör* ise ilk İslami eserlerde de

tanıklanmıştır. Ölen kişinin ardından dua okuma, ruhuna Kuran bağışlama geleneğinin Kazakçadaki varlığına *bata, batoqır, imanın üyirdi, qatım, Quran awdardı, Quran bağıştaw, Quran oqıdı, Quran tüsirdi, molağa duğa qıldım, sadaqa Quran* gibi kelime, deyim ve ibarelerde rastlanmıştır. Ölünün ardından belirli günlerde onu anmak için yemek verme esasına dayanan uygulamalar; *belbası, qonaqasın berdi, jetisin berdi, jetisi, qırqı* gibi örneklerle dile yansımıştır.

- Kazakçanın dinî söz varlığında yer alan “Olağanüstü Varlıklar” başlığında; söz konusu kavram alanındaki madde başlarının genellikle “kötü güçler” ile ilgili olduğu söylenmelidir. Aslı Farsça *pairika* olup “büyü yapan, büyüleyen kadın” anlamına sahip *peri*’nin bile; pek çok kültürde anlam iyileşmesine uğramasına rağmen Kazakçada asıl olan kötücül anlamını koruması bu durumu destekler niteliktedir. “Kötü güçler” arasında “cin” ve “şeytan” adlandırmalarının yoğun olarak yer aldığı; her iki tabiatüstü gücün kesin sınırlarla ayrılmadığı ve açıklamalarda birbirlerinin yerlerine kullanıldığı tespit edilmiştir. Genel manada “cin” karşılığı Kazakçada *jın* ile verilirken; *albastı* diğer adıyla *martuw, äbilet* ve *ifrit*; sözü edilen varlıkların özel adlandırmaları olarak söylenebilir. *Äzäzil, dajal/tajal, saytan/şaytan, ıbilis/ibilis*; bazı nüanslar barındırmakla birlikte “şeytan”ı ifade etmek için kullanılmaktadırlar.
- *Pirler, Menkıbevi-Mitolojik-Efsanevi Unsurlar ile İlgili Kelime ve İbareler* başlığında geçen *pır* kelimesinin birincil olarak verilen “mürşit, veli, şeyh...” vb. karşılıklarının dışında, anlam genişlemesine uğrayarak kazandığı “bir şeyin ruhani koruyucusu, atası” anlamı da mevcuttur. *Maşayıq-pir, pirge qol berdi [tapsırdı], pirin jat etti, kâmil piri jar boldı* gibi örnekler, *pir*’in birincil anlamına işaret ederken, *kâmil pir* ve *gayıppir* ikincil anlamı veren maddeler olarak belirtilmelidir. *Zeñgibaba, qamqorşı, täñir, jer tänirisi, kök täniri*; çeşitli “koruyucu ruh”ların farklı şekillerde adlandırılmış biçimleri olarak tanıklanmıştır. *Ğayıperen/ğayıperen qırıq şilten/gayıp iren qırık şilten/qaybiren-qırıqşilten* formlarında rastlanılan özel güçlere sahip göze görünmeyen evliya inancı, peygamberlerin yaşadığı rivayet edilen kimi olaylarda geçen ve menkıbevi-mitolojik ya da efsanevi kabul edilen unsurlar da bu başlık altında incelenmiş; ilk İslami eserlerdeki malzeme yetersizliği nedeniyle karşılaştırma, sınırlı bir şekilde yapılabilmektedir.

- Tütsü yapma, yeni doğan çocuklarda kulağa ezan okuma ve kırk çıkarma, kutsal kabul edilen yerlere bez bağlama, yeminleşme, hayır yemeği dağıtma ve muska inancı gibi konularla ilgili kelime ve ibarelerin değerlendirildiği son alt başlık, bu aşamaya kadar ele alınan inanç, inanış ve uygulamalarla doğrudan ilişkili olmamaları nedeniyle “diğer” ifadesinin çatısı altında incelenmiştir. İlk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin korunan *ant* ile Arapçadan ödünçlenen *qasam*, *sert*, *vağda*; “yemin” karşılığında kullanılmaktadırlar. “Yemin etmek”; *ant-suw iş-*, *şek ber-*, *silen-*, *batalas-* gibi madde başlarıyla ifade edilirken, *Alla atımen*, *Quday desken*, *bellähi*, *Quran köter-*; söz konusu kavram alanında anlamı daha güçlü hâle getirmeleri ve pekiştirmeleri bakımından dikkat çekmektedirler. Arapça *ḥaqq*’ın {+Llk} ekini almış hâli olarak açıklanan *aqtıq* ve “işaret, alamet, nişan, sembol” anlamlarıyla Arapçadan ödünçlenen *älem*; kutsal kabul edilen yerlere bez bağlama inancında sıklıkla kullanılan kelimeler olarak sıralanabilir. Arapça ödünçlemeler arasında gösterilen *tumar* ve –kimi örneklerde *boytumar-* ile yine Arapça *du‘a* ve Türkçe {+Llk} ekinden oluşan *duwalıq*; “muska” karşılığını vermekte; ilk İslami eserlerde bu anlam muskanın yazılı olan bir nesne olması nedeniyle *bitig* ile ifade edilmektedir.
- 224 madde başı ve % 12’lik dilim ile önceki başlıklarda ele alınan temalarla doğrudan ilgili olmayan; ancak kendi içerisinde *dinî günler*, *aylar*, *geceler*, *semboller*, *yaratılış ve yaratılmışlar*, *bir kavram olarak din ve İslam dini*, *inançsızlık*; *farklı din*, *mezhep ya da akımlar* şeklinde sınıflandırılabilen kelime ve ibareler, çalışmanın son ana başlığını oluşturan *Diğer* bölümünde incelenmiştir. Tüm ilahi dinlerde ortak kutlama vesilesi kabul edilen “bayram”; ilk İslami eserlerde *bayram* ve *‘id* olarak geçmekte ve günümüz Kazakçasına değin korunarak *ayt*, *meyram* formlarında tanıklanmaktadır. Kazakçada bir diğer kullanım olan *mereke* ise ilk İslami eserlerde bulunmamaktadır. Kurban ve ramazan bayramları *qurban ayt*, *oraza ayt* biçiminde ifade edilmektedir. *Qızıl jumırtqa*, *pasxa* yani “kırmızı yumurta” ve “paskalya”, diğer dinlerde kutlanan bayramların karşılıklarıdır. *Arapa/garapa küni*, *aşuwra küni*, *barat tüni*, *qadir tüni*, *quttı tün*, *mäwlit*, *miğraj*, *rağayip tüni* gibi İslami açıdan özel ve kutsal kabul edilen dinî günlerde ve *erejep*, *muxarram*, *şäwwä* örneklerinde olduğu gibi ay adlarında da Arapça ödünçlemelerin yoğunluğu tespit edilen bir

diğer husus olarak söylenmelidir. İslamiyet'in sembolü kabul edilen “hilal” Kazakçada *ay, ay tañbalı* ile karşılanırken Hristiyanlığın sembolü “haç”; kökeni hakkında bilgi edinilemeyen *aykış* maddesinde verilmiştir.

- Kazakçada yaratılmışların en şerefliyi yani “eşrefü'l- mahlûkat” olarak bilinen insan için *adam, jaratqan, pende, Qudaydıñ qulı* kullanılmakta; ilk İslami eserlerde ise *Ademi, 'ālemluğ, apa, eren, qul, unur, yañluq* kelimelerine rastlanılmaktadır. Yaratıcı'ya ad olan kelimelerden *jaratqan*'ın ikinci anlamının yaratılmışların en şerefliyi için de kullanılması ve aynı karşılıkla kelimenin edilgen biçimi olan *jaratılqan*'ın da bulunması farklılık arz eden bir durumdur. Ruh ve nefisin insanın yaratılışı ile doğrudan ilgili olması; *arwaq, rux, nāpsi* kelimelerinin bu başlık altında incelenmesini zorunlu kılmıştır. Arapça *rūḥ* ve çoğul şekli *ervāḥ*, Kazakçada *rux* ve *arwaq* biçiminde tanıklanmaktadır. Yine ilk İslami eserlerden itibaren izine rastlanan ve *ā/et-öz, tā/en* kelimeleriyle aynı anlamı veren Arapça *nefs*, Türkçe kelimelerin çift ünsüzle bitmemesi ve bu sebeple kelimenin /i/ ünlüsünü de bünyesine katmasıyla Kazakçada *nāpsi* formunda tespit edilmiştir. İlk İslami eserlerde ve Kazakçada yaratılışla ilgili rivayetler paralellik göstermektedir. Konuya ilişkin ilk İslami eserlerde *altı kün, 'arş, kökni yāti qat yarat-, yedi qat kök*; Kazakçada ise *jeti qabat [qat] jer astında, jeti qabat kök, altı kün, maxabbat, on segiz miñ ğalam, altı miñ nabatat, äwel quday payğambar nurun qılğan* gibi kelime ve ibareler tanıklanmıştır. İlk İslami eserlerde *ajun/ojun, 'ālā/em, cihan, evren, yäryüzi* kelimeleriyle karşılanan “dünya”; Kazakçada Arapça *ālem* ve daha çok *düniye* ile ifade edilmektedir. İnsanın faniliği, ilk İslami eserlerde onun ölümlü bir varlık olması esassından hareketle *öldeçi, ölgüçi* gibi karşılıklarla; Kazakçada ise yine aynı esasa bağlı kalarak ve tüm insanların dünyada misafir oluşuna işaret edilerek *qonaq* kelimesiyle aktarılmıştır.
- Genel manada “din” kavramının karşılığı Kazakçada Arapça *dīn*'den *din* ile verilmekte; ilk İslami eserlerde ise bu kelimeyle birlikte bağlam içerisinde sözü edilen anlamı kazanmış *saqış, yol* gibi örneklere rastlanılmaktadır. *Aqiretşil, Allaşıl, dindar, dinşil, eskertüwşi, qudayşıl, maşayix, muttaqiy, pirādar, sopı/sofi, taquwa* gibi madde başları, bazı nüanslarla din inancı güçlü kimseler için; *din musulman, momın/muwmin, musulman* ise Müslümanlar için kullanılan kelime ve ibareler olarak tespit edilmiştir. İlk İslami eserlerde ödüncülen

mü'min, müsälmān/müsülmān/müslim gibi kelimelerin dışında *boyun be/ërigli, boyun suğılı, haq dinkä qışğan, kirtgünügli, tapuğ qılğan* ifadeleri de aynı anlamı işaret etmektedirler. Genellikle {+izm} ve {+Lik} ekleriyle oluşmuş kelime ve ibareleri çatısı altında toplayan son başlıkta; cfarklı din, mezhep ya da akımlarla ilgili tanıklanan örneklerin çeşitliliği dikkat çekmektedir. *Asketizm, Ateizm, Babizm, Baptizm, Braxmanizm, Buddizm, Vişnuwizm, Genoteizm, Kalvinizm, Katolitsizm, Lamaizm, Panislamizm, Sintoizm, Sufizm, Teizm, Şamanizm, Şiizm* gibi madde başları söz konusu çeşitliliği somutlaştıran örnekler olarak söylenmelidir.



KAYNAKLAR

- A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı (2002). *Qazaq grammatıqası* (fonetıqa, söz jasam, morfologiya, sintaqsis). Astana: A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı (2011). *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- Adam, B. (2017). *Dinler tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin söz varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2007). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu bilig*, III İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1998). *Kutadgu bilig*, II Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Edip Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu bilig*, I Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2007) Türkçede 'yargı' bildiren söz alanı. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı –Bildiriler*, C. 1, s. 225-229.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutcu Özönder, F. S. (2003). Erken orta Türkçede Buddhist ve İslamî terminolojisi üzerine bir karşılaştırma. *Kök Araştırmalar*, 2003 Bahar, V/I, 13-31.
- Biray, N., Ayan, E., Ercilasun, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bodroglıgeti, A. (1972). Islamic terms in eastern middle Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 355-367.
- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları. *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul, s. 1-43.
- Cambridge University Press (2008). *Cambridge advanced learner's dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çağatay, S. (1968). Türkçede dini tabirler. *Necati Lugal Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 143-149.
- Çağatay, S. (1972). Divanü Lûgat-it-Türk'te inançla ilgili sözler. *I. Türk Dili Kurultayına Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 273-279
- Dankoff, R. - Kelly, J. (1982-1985). *Maḥmud al-Kāšgarī Compendium Of The Turkic Dialects*. Harvard: Harvard University.
- Dayk-Press Baspası (1999). *Qazaq tiliniñ sözdigi*. Almatı: Dayk-Press Baspası.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2007). *Yaşayan dünya dinleri* (Ed. Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2008). *İslam'a giriş* (temel esaslar). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2015). *Dinî kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2015). *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Doğan, C. (2007). Kazak Türklerinde konukseverlik ve konuk ağırlama. *Sosyoloji Konferansları*, S. 36. s. 27-44.
- Doğan, O., Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi grameri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Duvarcı, A. (2005). Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar. *Bilig*. S. 32, s. 125-144.
- Eckmann, János (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Eker, S. (1998). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Talat TEKİN), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eker, S. (2005). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eker, S. (2006). Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami terimlerin kaynakları üzerine. *Bilig*, 38, 103-122.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran dillerinden kopyalar, *IJCAS*, s. 233-283.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Erdoğan, İ. (2016). Divânu Lugâtî't- Türk'te yer alan bazı dinî kavramlar. *Journal of Islamic Research*, 164-172.
- Ersoy, R. (2002). Türklerde Ölüm ve Ölümle İlgili Rit ve Ritüeller. *Milli Folklor*, Yıl 14, Sayı 54, s. 86-101.
- Gündüz, Ş. (2004). Dinlerde ayrılık ve çatışma: Ortodoksi-Heresi kavgası. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, s.1-19.
- Güner, G. (2013). Yarlığ “buyruk, emir, ferman” ve yarlığa- “(tanrı) buyurmak; lütfetmek” kelimelerinin kökeni üzerine yeni görüşler. *Turkish Studies*, Volume 8/1, p.1553-1560.
- Güngör, H. (2012). *Türk din etnolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnternet : Kubbealtı Lugatı: URL: <http://www.lugatim.com/>
- İnternet : Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük: <https://sozluk.gov.tr/>
- İnternet : Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- İnternet : Vikipedi: <https://tr.wikipedia.org>
- İsi, H. (2017). Türkiye Türkçesindeki bazı dinî terimlere tarihi metinlerle karşılaştırılmalı bakış. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(13), 476-522.
- İzd. Nauka Leningradskoe Otdelenie (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: İzd. Nauka Leningradskoe Otdelenie
- Kaliyev, B. (2014). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi*. Almatı: Memleketik Tildi Damıtu İnstitutı.
- Karahan, A. (2017). Karahanlı dönemi Türkçe Kur'an çevirilerinde Allah'ın ad ve sıfatları hakkında. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XLI/ 2017, 127-156.
- Kartaeva, T., Dautbekova, M. (2016). Kazak halkının geleneksel hukukunda cezalandırma şekilleri. *Milli Folklor Dergisi*, Yıl 28, Sayı 111.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kazak SSR Gılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1966). *Qazaq tiliniñ qısqaşa etimologiyalıq sözdigi*. Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası.
- Kılıç, H. Ç. (2004). Türk Kültüründe İnanç ve İnanışlar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Türker EROĞLU), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73, 1v-235v/2), Yayımlanmamış Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kuyma, E. (2018). İbadet ile ilgili söz varlığının eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerindeki karşılıkları. *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume:4, Issue:4, Autumn 2018, (1015-1035).
- Mamırbekova, G. (2017). *Qazaq tilindegi Arab, Parsı sözderinin tüsindirme sözdigi*. Almatı: Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- Muhitdinov, R. S. (2012). *Diniy terimder sözdigi*. Almatı: El-Farabi Üniversitesi.
- Nalbant, M. V. (2019). Kutadgu Bilig'de Ayet Olarak Düşünülen İbareler Üzerine Bir Değerlendirme. *Dil Araştırmaları*, Güz 2019/25: 81-95.
- Ocak, A. Y. (2009). İslâm'ın Temel İnançları Etrafında Oluşan "Mitolojik" Kültür: "İslâm Mitolojisi" Yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir "mise-en-question" Denemesi). *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, S.1, s.137-163.
- Orozobayev, M. (2014). *Kırgızcadaki İslam öncesi geleneksel inanç ve inanışlarla ilgili söz varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, M. (2005). Türkçede Dinî Tabirler Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M., Hacıyev, T. (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (2009). Karahanlı dönemi metinlerinde inançla ilgili terimler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(16), 187-197.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özsoy, Ö., Güler, İ. (2018). *Konularına göre Kur'an (sistematik Kur'an fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Özyetgin, M. (2005). *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Parlatır, İ. (2017). *Açıklamalı İslâmî terimler sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2006). Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, s. 53-71.

- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil). Ankara: Kabalcı Yayınları.
- SAĞOL, G (1993-1999). An Inter-linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I-III. Harvard University.
- Sağol, G. (2007). “Ölmek” karşılığı kullanılan kelimelerden hareketle Türklerde ölümün algılanışı. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1545-1574.
- Steingass, F. (2011). *A comprehensive Persian-English dictionary*. New Delhi: Asian Educational Services.
- Şirin User, H. (2013). “Kıyamet kop- üzerine”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:13 Yıl:13, s.421-430.
- Şirin, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tamir, F. (2007). “Kazak Türkçesi”, *Türk lehçeleri grameri*. Ercilasun, Ahmet B. (ed.). Ankara: Akçağ Yayınları, 429-480.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Yayınları.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının köşesi*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1984). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Fonetika*. Moskva: Nauka.
- Tenişev, E. R. (1988). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfologiya*. Moskva: Nauka
- Tepeli, Y. (1997). VIII. yüzyıldan xv. yüzyıla kadar dinî metinler ve Türkçe. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 13-22.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig dizini üzerine. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 45, S. 178, s.23-78.
- Topaloğlu, Y. (2017). *Konularına göre Kur'ân-ı Kerîm fihristi*. İstanbul: Geleneksel Yayıncılık.
- Ünal, F. (2008). Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği. *Bilig*, S. 45, s.103-130.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73, 235v/3-450r/7), Yayımlanmamış Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Ünlü, S. (2007) İlk Türkçe Kur'an tercümelerinde geçen "gün" kavramı üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Güz, 7, s. 33-77.
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve batı Türkçesi Kur'an tercümeleeri sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üşenmez, E. (2006). Türkçe ilk Kur'an tercümesi ve tercümedeki İslamî terimlerin Türkçe kaynakları üzerine. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 89-99.
- Zeren, M. E. (2018). Eski Türkçe böğü/büğü ve bokuk/bokug/bukuk/bukug Sözcüklerinin Kullanım ve Anlamları Hakkında. *SUTAD*, Güz 2018, 77-91.



ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : AKMAN, Fulya
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 09.04.1987 / ANKARA
Medeni hali : Bekâr
Telefon : 0 507 954 84 47
e-mail : fulya.akman@hbv.edu.tr

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Türk Dili ve Edebiyatı ABD	Devam ediyor
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim, Türk Dili Bilim Dalı (Tezli	2012
	Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği (Tezsiz)	2010
Ön Lisans	Açıköğretim Fakültesi, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı	2010
Lisans	Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	2009
Lise	Aydınlıkevler Lisesi	2005

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2018-Halen	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Arş. Gör.
2017-2018	Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi	Arş. Gör.
2011-2017	Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (35. Madde)	Arş. Gör.
2010-2011	Çankırı Karatekin Üniverstesi, Edebiyat Fakültesi	Arş. Gör.

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2018). “Gazi Üniversitesi Ev Sahipliğinde Alaş’ın Unutulmaz Şairi Mağcan Cumabay’ı Anma Toplantısı Yapıldı.”, Kardeş Kalemler, Mağcan Cumabay Özel Sayısı.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2017). “Türkiye’de Alaş Araştırmaları”, “Yüzyıllar Kavşağında Alaş Fikirleri» Uluslararası Bilimsel ve Teorik Konferansın Materyalleri, El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Almatı.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2017). “Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi Tarafından "Türk Dünyasında Aydınlanma Hareketleri: 100. Yılında Alaş" Adlı Uluslararası Konferans Düzenlendi.”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, S. 21, s. 247-251.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2017). “Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi Tarafından "Bilge Kağan'ın Tahta Oturuşunun 1300. Yılı ve Orhun Anıtları Sempozyumu" Düzenlendi.”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2017/20, s. 245-248.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2015). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde fiil + -mA+ bol- / bol- +fiil + -mA Yapısı ve Kiplik Anlamları”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2015, S.17.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2015). “Küçük, Salim (2015), Tarihî Türk Lehçelerinde İsimden İsim Yapma Ekleri, Ankara: Akçağ Yayınları, 296 s.”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2015/16.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2014). “Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN ile Röportaj”, Bengütaş Duvar Gazetesi, S. 2.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2014). “Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL ile Röportaj.” Bengütaş Duvar Gazetesi, S. 6.

AKMAN ACUNGİL, Fulya (2013). “Musaoğlu (Musayev), Mehman (2012), Türkoloji Dilçilik, Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazirliği Bakü Slavyan Üniversitesi, Mütercim Neşriyyat Poligrafya Merkezi, 456 s.”, Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2013/12.



